

VLADA REPUBLIKE SRPSKE

Gender centar - Centar za jednakost
i ravnopravnost polova

RODNE

NEJEDNAKOSTI

u Republici Srpskoj
iz perspektive životnih tokova

United Nations Entity for Gender Equality
and the Empowerment of Women

Rodne nejednakosti u Republici Srpskoj iz perspektive životnih tokova

Izdavač

Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova
Vlade Republike Srpske

Za izdavača

mr Mirjana Lukač, direktorica

Autori

dr Marija Babović
dr Dragan Stanojević
dr Jelena Milinović
Irena Petrović
Stefan Stefanović

Recenzenti

dr Mina Petrović
dr Jelena Pešić
dr Milana Ljubičić

Dizajn

Dosije studio, Beograd

Štampa

Dosije studio, Beograd

ISBN 978-99955-82-26-5

Tiraž: 300

SADRŽAJ

Sadržaj.....	3
Executive Summary	7
Rezime.....	23
Uvod.....	39
1 Pristup životnih tokova i metodologija istraživanja.....	41
1.1 Konceptualni okvir	41
1.2 Metodološki okvir	44
2 Rodni aspekti životnih tokova djece i adolescenata	49
2.1 Rodni aspekti ranog djetinjstva (djeca od rođenja do četiri godine)	51
Prakse vaspitavanja	51
Podrška učenju i razvoju.....	55
Odnos prema formalnom obrazovanju.....	61
2.2 Rodne specifičnosti u putanjama odrastanja djece uzrasta od 5 do 14 godina.....	67
Briga i obrasci vaspitavanja	67
Obrazovanje	71
Dječji rad i rad djece.....	76
2.3 Rodni obrasci socijalizacije i odrastanja u doba pozne adolescencije (15–17 godina).....	80
Briga i obrasci vaspitavanja	80
Obrazovanje	82
Adolescenti pred ulazak na tržište rada	88
Partnerstvo i (seksualno) zdravlje	89
Participacija u zajednici.....	93
Vrijednosne orijentacije i rodni identiteti.....	96
Subjektivno blagostanje.....	104

3	Rodni aspekti životnih tokova odraslih (18–64 godine)	107
3.1	Obrazovanje	109
	Obrazovna postignuća	110
	Rodna segregacija u obrazovanju	118
3.2	Ekonomska participacija i položaj	121
	Rodne nejednakosti na tržištu rada	122
	Ekonomske nejednakosti	132
3.3	Porodica i odnosi u domaćinstvu	137
	Partnerski odnosi i stupanje u brak	139
	Fertilitet i planiranje porodice	146
	Roditeljstvo i prakse vaspitavanja djece	157
	Raspodjela moći i odgovornosti	163
	Usklađivanje rada i privatnog života	168
3.4	Rodni identiteti i vrijednosne orijentacije	177
	Vrijednosne orijentacije u poimanju rodnih uloga	177
	Stavovi prema zapošljavanju udatih žena i majki	187
3.5	Rod i zdravstveni životni stilovi	192
3.6	Učešće i moć u zajednici	196
3.7	Subjektivno blagostanje i životne strategije	201
	Subjektivno blagostanje	202
	Životne strategije	211
3.8	Nalazi kvalitativnog istraživanja o odraslima	214
	Obrazovanje	214
	Ekonomska participacija	220
	Dobra majka i dobar otac – rodni konstrukti	225
	Vrijednosne orijentacije i rodne uloge	228
4	Rodne nejednakosti u starijem dobu	237
4.1	Ljudski resursi – zdravlje i obrazovanje	239
	Zdravlje i zdravstveni stilovi života	239
	Obrazovanje	243
4.2	Ekonomski položaj	245
4.3	Partnerstvo i porodični kontekst	250
	Struktura domaćinstva i porodice	250
	Stupanje u partnerske odnose i planiranje porodice	252
	Roditeljstvo i prakse vaspitavanja djece	255

Rodna podjela uloga i odgovornosti u domaćinstvu.....	257
Razmjena njege i brige.....	258
4.4 Vrijednosne orijentacije prema rodnim ulogama.....	261
4.5 Upotreba vremena i učešće u civilnom društvu.....	270
4.6 Subjektivno blagostanje.....	273
4.7 Nalazi kvalitativnog istraživanja.....	275
Obrazovanje.....	276
Ekonomski položaj.....	280
Partnerstvo i porodični kontekst.....	285
5 Međugeneracijski trendovi i korijeni nejednakosti.....	291
5.1 Mapiranje životnih tokova.....	291
Tranzicija iz obrazovanja u tržište rada i ekonomsko osamostaljivanje od roditelja.....	291
Tranzicija u partnerstvo, brak i roditeljstvo.....	293
5.2 Međugeneracijski trendovi rodnih nejednakosti.....	297
Obrazovanje.....	297
Rodne međugeneracijske nejednakosti u ekonomskoj participaciji i položaju.....	301
Porodica i odnosi u domaćinstvu.....	304
Vrijednosne orijentacije.....	310
Zdravlje i zdravstveni životni stilovi.....	312
Učešće u zajednici.....	313
Subjektivno blagostanje i životne strategije.....	315
Aspekti života i uticaj na osjećaj zadovoljstva.....	316
6 Zaključci i preporuke.....	319
6.1 Zaključci.....	319
6.2 Preporuke.....	324
Literatura.....	329
Prilog 1: Statistički modeli.....	335
Prilog 2: Grafikoni i tabele.....	341

EXECUTIVE SUMMARY

A study on socioeconomic gender inequality in Republic of Srpska was conducted by the SeConS Development Initiative Group, as commissioned by the Gender Centre – Centre for gender equity and equality of the Government of the Republic of Srpska, with the support of UN Women. The main goals of the study were to:

- achieve systematic insight into gender inequalities in the life courses of women and men, identify which gender inequalities appear in specific life stages and how they reflect on later stages in life by creating unequal opportunities for women and men;
- identify the main intergenerational changes in terms of gender inequalities.

Such a study is important in many aspects. In the last few years in the Republic of Srpska, as well as in the wider region of the Western Balkans, we witnessed a backlash against gender equality policies (and, occasionally, institutions) that were intensively upgraded after the decade 2000–2010.¹ Despite significant achievements made in building institutional mechanisms for advancing gender equality and defining appropriate policies and measures, some estimates indicate a number of problems associated with ineffective law implementation, poorly integrated gender equality mechanisms into the highest political decision-making bodies, insufficient resources allocated to the implementation of these policies and other measures. (Cornelissen, 2012, Spehar, 2012). Furthermore, even in the areas where interventions were maintained or continued with the aim to improve gender equality, the results are unsatisfactory or undetectable. Therefore, the aim of this survey was to grasp, from a different perspective – **a dynamic perspective of life courses** – in which **dimensions**¹ gender inequalities appear, what is at their root and what their **outcomes are**. The life course approach allowed these gender inequalities to be observed dynamically, namely to make visible the **differences between generations**, to identify the specific obstacles faced by women and men along different life **pathways** (education, employment, healthcare, family, parenthood, community activity, well-being, etc.) and to recognize the problems entailed by balancing the transition to new stages of life (e.g. parenthood, the labor market, retirement).

The survey was conducted as a **quantitative survey** on a representative sample of 489 households and 1632 individuals in the Republic of Srpska. The

---

1 The tendencies in question have not been systematically examined in the Western Balkans area yet, but are indicated by the abolishment or marginalization of institutional mechanisms for gender equality, low commitment to gender equality policies, rare evaluations of effectiveness and impact of these policies, etc.

sample was designed in a way to include all household members in order to enable analysis of different age groups. These age groups are defined in keeping with the life course approach which intended to cover processes from early childhood to old age and they include: childhood (young children aged 0–4 years and middle-aged children aged 5–14 years), adolescence (aged 15–17 years), adulthood (with three sub-stages – young 15–30 years, middle-aged 30–49 years, older adults 50–64 years) and late adulthood (aged 65 and above). The quantitative survey was supplemented with a **qualitative survey** conducted applying the method of biographical and in-depth interviews on a sample of 20 respondents of different age, education, marital and parental status, from both urban and rural areas.

The survey findings are shown in separate chapters for children, adults and late adults. A specific chapter is dedicated to the analysis of intergenerational differences/changes that have happened between the generations, or in some cases haven't, even though the desire for change existed.

1.1 GENDER ASPECTS OF LIFE COURSES OF CHILDREN AND ADOLESCENTS

Gender Aspects of Early Childhood (children aged 0–4 years)

In researching this age group, the study focused on **children upbringing practices**, which lay down the early foundations of gender socialization. It also analyzed the characteristics of **support to the development of children**. The goal was to outline the gender differences and asymmetries established by the parents applying these practices.

The survey findings point to two key phenomena: upbringing and development support tasks fall much more often under the responsibility of mothers than of fathers; upbringing practices are such that they create, in this early age, strong foundations for gender asymmetries. While there are no differences in the prevalence of non-violent and violent upbringing methods towards boys and girls (in the sense of, for example, violent methods being applied more against children of one sex), certain gender specific patterns are recognizable. In the application of different upbringing practices, ranging from modern, non-violent ones (explaining the child why his/her behavior was inadequate, turning his/her attention to a specific matter) to violent (yelling, slapping, hitting, insulting) or very violent practices (beating up the child, hitting him/her repeatedly), it was observed that it was the **mothers that resorted, more often than the fathers, to all kinds of upbringing practices but severe corporal punishment**. Moreover, in applying these different upbringing methods, while

mothers didn't make any distinction between girls and boys, they would still scold boys more often than girls.

Differences also exist as to what **characteristics** are expected from daughters and sons to develop, as contradictory processes have been observed. Hence, girls are taught to be assertive and competitive even more so than boys, which points to modernizing processes aimed at gradually relieving daughters from being timid, shy and docile. At the same time, girls are encouraged to be emotional, sensitive and gentle more so than boys; these traits are considered virtues for women in traditional and patriarchal communities, where they are expected to be primarily devoted to the family.

The difference in gender socialization between boys and girls may also be observed in the **toys** they play with. Boys are more interested in action figures, sport accessories, toy cars and tools, while girls predominantly play with puppets, kitchen items and Lego bricks. **Parents encourage different skills** in girls and boys – girls are more often taught to work with numbers, write and read, while boys are trained in motor skills much more than girls. Male children are more encouraged to develop those skills that will later help them to „get by“ on the labor market and more generally in the public domain, while daughters are taught more to cultivate „symbolical“ (artistic) more than „tangible“ skills, a sense of the aesthetic, which are more useful in the private than in the professional sphere.

Parents do not recognize the importance of preschool education to a great extent, and only **one in five children** at this age attends preschool. The involvement of children in preschool education is significantly lower in rural areas.

At this age **preferences for education** are established. Parents show different preferences for sons and daughters, and they are more inclined to express their desire to have their daughters educated in social sciences and humanities, medical and biological sciences, while for sons they prefer engineering science.

Gender Specificities in the Growing up Paths of Children Aged 5–14 Years

Just like with younger children, in this age group we analyzed upbringing and socialization practices, learning support, as well as participation in economic activities and household chores.

The survey findings show that, in this age group, parents employ similar upbringing strategies as with young children, the key difference being that all **upbringing techniques are applied more intensively** (parents talk to children more, they do more explaining, but scolding and corporal punishment are also resorted to more frequently). **Corporal punishment and conservative upbringing methods remain relatively frequent across the board** and the existence of very drastic forms of punishment (beating up, hitting children with

objects, etc.) are a particular concern. Mild corporal punishment is employed by one third of the parents, while 14% of them resort to more severe corporal punishment. The difference in the treatment of boys and girls is in the fact that **girls are subject to severe corporal punishment more often than boys.**

While the gender gap in desirable characteristics and skills encouraged in children exists in this age group too, the gap is closing relative to small children. More parents think that boys can be successful in those domains that have previously been considered „female“ and vice-versa.

Despite these tendencies of closing the expectations gap, significant differences in steering children towards particular **education spheres** remain. In this age group too, boys are steered more towards technical and engineering sciences, while girls are encouraged to study social and humanistic sciences, languages and literature. Participation in extracurricular activities is also marked by gender patterns, since boys are „channeled“ into sports more often than girls, who tend to do music and dance more often than boys.

Child labor is not highly prevalent – only 1.4% of children aged 5–12 years perform work which UNICEF and ILO (International Labor Organization) define as work that exceeds set age limit thus being detrimental to the child development. Regarding participation in work activities that are below the threshold of child labor, patterns of different work socialization between girls and boys have been observed. **Boys are joining more those economic activities** that have a „market value“ (working on the farm as part of family business), while **girls participate in household chores** more than boys, thereby being groomed to take care about the household and family when they become adults.

Gender Specificities in Growing up Paths in Late Adolescence (Aged 15–17 Years)

Adolescents are a group approaching adulthood, and therefore in this age group we examined certain aspects of life course which are the same for children (such as upbringing practices, support for development and guidance, education and work socialization), but also some aspects peculiar to adults (such as partnership, sexual health, health lifestyles, involvement in community, subjective well-being). **Gender asymmetries are present in most of the observed dimensions.**

Findings on the **education** level of adolescents indicate that **girls have on average better results than boys at school**, and that boys are more likely to repeat a grade than girls. **Gender segregation in education is visible**, as young men usually study for technical occupations, and girls prepare for undergraduate studies; therefore they usually choose gymnasium or vocation high schools in social areas. Young men and young women equally participate in **extracurricular activities**, but young men usually choose sports, while girls usually go to music schools, dance, language schools, or sections in scientific fields.

This is a critical age at which patterns of preparations for higher educational achievement can be seen, and patterns of high motivation of girls and decreasing motivation of boys are clearly visible.

Young people of this age **are not yet included in the labor market to a significant extent**. According to the survey data, only 6% of young men and 3% of young women performed some work for at least one hour in the week prior to the survey, the work being somehow paid. Gender patterns of socialization are also present in this age, where boys are more engaged in economic activities and girls in household chores.

Adolescents **have not yet significantly stepped into partnerships**. Only 15% of young women and 21% of young men were in a relationship at the time of the study. Initiating a relationship is still something that is expected from men, and most young people began dating at the initiative of men.

Young men and women are in most cases (76% of young men and 65% of young women) familiar with **contraception methods**, but we should not ignore the fact that one in four boys and one in three girls are still not informed about any contraceptive methods. Girls are reluctant to talk about contraception; a large number refused to answer these questions, indicating that sexuality is probably a taboo subject and is consistent with the findings of a significant presence of patriarchal values in these young generations. **Young men are at somewhat greater health risks than girls**, because they are more likely to engage in harmful health practices, such as drinking alcohol, intoxication, betting, gambling.

Young men and women of this age are relatively lowly involved in **conventional and new forms of political organization and action**. Young men are more willing than girls to engage in radical civic actions, such as protests, boycotts and the like.

Adolescents are satisfied with their overall life, most with family life and personal contacts. Gender differences appear in resources they find important to ensure themselves a good life in later years– **young men are more focused on work strategies, and girls on educational ones**.

1.2 GENDER ASPECTS OF LIFE COURSES OF ADULTS (AGED 18–64 YEARS)

The key aspects of the life courses analyzed in the adult population are: education, participation in economic activity and personal position, relationship with partners and family, value orientation, health and health lifestyles, involvement in the community and subjective well-being. The adults contingent has been divided into three age categories as per life stage: young adults (18/30), middle-aged adults (31–49) and older adults (50–64).

Education

Gender inequalities in the area of education are observed in adults in terms of the **level of education** attained by women and men, as well as relative to the **segregation in educational fields**. While the gender gap in education levels in the category of older adults (50–64) favors men, it is the opposite with younger generations. Namely, while 22% of older women haven't moved past primary school (compared to 3% of men), in the young adults segment the share of such unskilled persons is 3% in both women and men. Meanwhile, while 13% of older adult women and 22% of older adult men have graduated from university, in the younger generation (18–30), 32% of women and 26% hold a university diploma.

Reasons for leaving school are also gender-specific. Lack of personal motivation for acquiring higher education is present in men more than in women, while family reasons are more frequent (marriage, birth of a child) in women than in men. **Marriage and entry into parenthood inhibit attaining high levels of education**. People who got married or became parents before the age of 25 (when normally college is completed) significantly less often attain higher level of education than people who married and gave birth to children after the age of 25.

Gender segregation in education is also visible and constitutes a „natural“ continuation of the segregation patterns encouraged in children. Women tend to graduate more often in medical, biological, social and humanistic sciences, languages or arts than men, while the latter are „concentrated“ in technical and engineering areas.

Participation in Economic Activities and Position

Economic gender inequalities appear across several dimensions and our study focused on uneven presence on the job market, the salary gap, the wealth gap and the subjective perception of economic power relative to other members of the household.

The differences between the inclusion of women and men in the job market are systematic and appear across several dimensions. The percentage of employed persons among women is lower than that among men and there is a higher number of inactive women. The category of housewives – dependent inactive persons that are neither studying, nor have earned a pension – is dominated by women (there is 35% of such persons among women and 3% among men in the middle adult category). The gender gap in employment shrinks at higher level of education and is the widest among unqualified women and men, only to disappear in the category of highly educated people.

Gender differences in the **age group entering the job market** are also systematic – the transition to the job market happens on average earlier for

men than for women. People with lower qualifications enter the job market earlier than those with higher ones; the same goes for people living in the rural areas relative to those living in the cities; persons that have married (the first time) at an early age (before 25 years of age) relative to those that married at a later age; as well as for people that became parents earlier than those who had children after the age of 25 or 30.

Inequalities on the job market also take the form of **segregation of occupations and economic sectors** employing men and women, respectively. Women are more often than men employed as experts, technicians or clerks, employees in services or sales, while men tend more often to work as qualified manual workers or craftsmen, in the military and in managerial positions. Men work more often than women in mining, the energy sector, industry, construction, agriculture, transport and warehousing jobs and ICTs, while women are concentrated in activities related to trade, finances, insurance, real estate and accounting services, social services and working in households.

Working hours too are marked by asymmetries – men work on average one hour longer than women during the working week. The same goes for **years of service**: men have on average three years of service more than women. Even when they have a job, women earn less than men. According to what the respondents in the survey told us, **the salary gap between the sexes** at monthly level reaches up to 200 BAM.

Economic gender disparities also appear in the form of a **wealth gap**: men much more often own an apartment, office space, land or a car. Men are the owners of the family apartment in 71% of cases, while in 82% of households surveyed, the husband is the owner of the car.

Gender inequalities related to decision making about the family business are yet another area where the gap is pronounced; it is most visible among agricultural households, **where the men are typically owners of the farm** (in 81% of cases), while women act as supporting members of the family business.

In view of the described inequalities, it is no surprise that **it is the subjective perception of women that they have less economic power and importance** than men.

The Family and Relationships in the Household

The family and the household are marked by gender inequalities, but judging from the findings of the study, they are also an important field of an ongoing process of redistribution of power. The survey focused on the power balance and the division of responsibilities in running the household and attending to the family, but also on the practice of entering into partner relations, marrying, planned parenthood and assuming parental roles and balancing jobs and family life.

The majority of women and men included in the survey live in households consisting of nuclear families – parents with children. However, based on the findings of our analysis, trends towards **increasing the diversity of partnership and family forms** were observed. Hence, in the younger generations an increasing number of people live in cohabitation. Women marry earlier on average than men, but the age of marrying for the first time has been pushed forward compared to older generations. **Patriarchal patterns related to romantic relationships**, i.e. expectations for men to „make the first move“ persist, but younger women have become increasingly proactive in that domain. **While the conceptions of desirable characteristics in men and women** point to variations between generations of men, there seems to be more consistency among women. Younger men tend to appreciate physical beauty more than older ones and they also seem to be the only ones (albeit not frequently) appreciating ambitious, career women; older men tend to esteem hard working women, which are capable of taking care about the family. In the female camp, the characteristics cherished in the patriarchal cultural environment seem to be appreciated – a strong, bold man that provides for his family. At the same time, however, women like men that are atypical for the patriarchal context, such as sensitive and caring men.

The average number of children per woman is lower in the younger generations. While in the elderly (65+) generation, that number is 2.14, it went „south“ in the young adults group (18–30) to 1.53. The awareness of both women and men about traditional and modern contraceptive methods is high, but **in practice, these methods are seldom applied**. Therefore, the relatively high share of both male and female respondents who became parents without planning on having children comes as no surprise.

Intergenerational differences are visible in the share of **women who had an abortion**, as well as **the share of women who could not get pregnant**. The share of women who had at least one induced abortion increases with age, as well as the average number of abortions per woman – women in the youngest adult group (aged 18–30) had 14.1 abortions and women in the oldest adult group (aged 50–64), had a 1.56 abortion. Also, the share of women who could not get pregnant when they wanted decreases in the younger generations.

Gender disparities in parenthood consist of fathers taking a **negligible part in taking care of small and adult children**. Namely, the high degree of participation in child care by mothers is almost 90%, while it's less than 14% among fathers, with almost half of them (44%) being totally excluded from the chores of attending to small babies. The asymmetry of parental roles is the greatest when it comes to taking care of very small children and decreases gradually as the children grow up. Differences have also been observed in gender asymmetry related to the type of activities and chores around children. The greatest gap exists in performing routine repetitive tasks, such as changing diapers, bathing and feeding children, while the gap shrinks when it comes to

leisure activities. Men are notably more included in school related activities – taking children to school, extracurricular activities, etc.

In the **distribution of power and responsibility in the household**, a trend of changing decision-making patterns has been identified between „own“ families and the newly created ones. **The patriarchal model of decision making**, under which men took the key decisions, is on the retreat, making way for a common decision-making model. This trend is most visible in the young and middle-aged adults (18–30 and 31–49), while in the families of older adults (50–64), the concept predominantly remains a patriarchal one.

An analysis of the **balance between work and private life** has shown that a conflict exists between one's family life and job in most female and male respondents. **Young employed mothers with small children** carry the heaviest burden. Gender differences are also noticed in terms of the chores performed by women and men, respectively, subject to the family structure (i.e. presence of small children). The difference in load carried by men and women with children of media age is the greatest, amounting to 34 hours. **Therefore, women spend almost a full working week more on household chores and attending to family members than men.**

Gender Identities and Value Orientations

The value orientations were analyzed through the acceptance of views expressing patriarchal, as opposed to liberal orientation, as well as views about employment of married women and mothers. The findings provided precious insight into the changes that happened after 2012, when the same analysis was carried out about the opinions from the study of the Gender Center on the views about the roles and policies of gender equality (Babovic, Vukovic, Petrovic, 2012).

The study showed that **the orientation towards patriarchal values** is decreasing (orientation entailing the belief that men and women should have different roles, with the former leaning more towards public social activities and the latter being reduced to the private sphere of the family). However, the share of persons with patriarchal views remains greater than the one of people with liberal beliefs (those that believe that there should not be any gender specific roles). The prevalence of specific value orientation is gender determined too. Hence, there are far less persons with **patriarchal views** among women (21%) than among men (63%). Such a gap decreases with age. The greatest gender difference in value orientation exists in the young adults' age group (18–30).

The differences in value orientation are also subject to other characteristics of the respondents. Hence, for example, those respondents that have only finished primary school tend to lean more towards the patriarchal values (75%), while those who have graduated from university are rather more liberal (42%). Married or widowed respondents are more patriarchal than those that are di-

vorced or living with an unmarried partner. Persons living in rural areas are more patriarchal than those living in cities.

Patriarchal persons predominantly oppose married women and mothers getting a job, while liberally oriented people approve and support them being employed.

Gender and Health Lifestyles

The study analyzed the subjective health and health lifestyles that identify the habits of the respondents in relation to harmful health practices such as smoking, drinking alcohol, betting, lack of physical activity and sports, etc.

While there are no gender-related differences in the subjective perception of one's health in the adult generation, **there is a greater share of chronic illnesses among women** and **the biggest share of disabled people among men** (with disability mainly being the consequence of war). A noticeable gender difference may be observed in the frequency of consuming fast food, alcohol, betting or going to the casino. Namely, **women engage in such activities far less than men**, but **men tend to more active in the domain of sports**. There are no differences when it comes to smoking tobacco.

Save from gender differences, there are also **intergenerational disparities**, especially in alcohol consumption, betting and smoking tobacco. While young adults (18–30) drink alcohol and engage in binge drinking, as well as in betting and games of chance more often than other age categories, the middle-aged generation (31–49) smokes tobacco more than the others.

Involvement and Power in the Community

Involvement and power in the community were observed through the activities the respondents carry out in the public sphere, namely in their respective communities. The indicators for such activities were involvement in a political party, civil society, as well as the willingness to participate in various civic campaigns.

While there are **no gender differences** as to involvement in the community, i.e. in civil society and political parties, among the **younger and older adults**, differences exist in the **middle-aged adults group**, where **women are less involved** in political parties and civil society organizations. As a rule, younger generations are more proactive than older ones. Involvement in civil society is predominantly of the traditionalist type, involving mostly church-related activities. Political activity in terms of party membership is high, especially in young women, which may point to a trend where they are trying, through political parties, to overcome obstacles in the public domain that seem greater for them than for men (particularly on the job market). This may also be the re-

sult of effective campaigns that were waged to increase women's participation in political structures. The participation of the respondents in civil campaigns is relatively low, but when they do participate, it's mainly in events such as signing petitions. **Women in all age categories are less involved in civil activism** and are less willing than men to join certain „more radical“ actions such as boycotts, protests and the like.

Subjective Well-being and Life Strategies

Subjective well-being is one of the indicators of individual development and in the study it was analyzed through the respondents' self-evaluation of their satisfaction with their overall life situation and aspects such as work, earnings, family life, health, housing, etc.

The results of the study show that **subjective well-being decreases with age**, with young people being the most satisfied and old people the least. Gender disparities differ depending on age as well. Among young adults, men are more satisfied; in the middle-aged adult group, women are more satisfied, with men again being happier in the older adult category. **Respondents are the least satisfied with the economic aspects of their lives**, but there exists a gender difference: regardless of their age, women are always less satisfied than men.

Satisfaction with one's health condition is the highest among young people and it decreases with age; **married persons are the most satisfied with their family life**. The deepest gender gap in satisfaction with family life is among divorced persons. **Divorced men are far less satisfied with their family life than divorced women**. According to the study, women feel lonely more often than men.

Life strategies aimed at increasing well-being also involve intergenerational differences. While younger generations are more proactive, trying to have a better life through education and migrations, older generations are predominantly passive. Young adults (18–30) engage in work and education to pursue a better life, while middle-aged adults resort mainly to work (employment). Gender differences are not considerable and entail mainly a greater orientation of women towards educational and men towards job-related strategies.

1.3 GENDER ASPECTS OF LIFE COURSES IN LATE ADULthood (65 AND OVER)

As the most important life course aspects in senior citizens, the study focused on health and education, economic participation and position, family and household relations, gender identities and value orientations, involvement in the community and subjective well-being.

Human Resources – Health and Education

Health and education are the basic resources, which in the age of youth and adulthood enable the development of the individual, while in the later stages allow well-being. In other words, on these two resources depends the overall quality of life of men and women in old age. Their ability to achieve an active and independent life in which they will not be needed the help of family members and/or health institutions depends on their health status, while their educational achievement influences pensions, involvement in the community and the like.

The study has shown that the vast majority (98%) of men and women are covered by health insurance. Gender differences were observed in terms of subjective perception of health, with women perceiving their condition as bad or very bad more often than men. As with adults, the share of chronic illnesses is greater in women than in men, while it is the opposite when it comes to the share of persons with disabilities.

In terms of health lifestyles, the results of the survey have shown that the old people engage in harmful lifestyles less often than younger generations, except for alcohol consumption. On the other hand, they do sports less than younger people. In addition, men that drink alcohol on daily and weekly basis are more numerous than women.

Major gender differences in these generations also exist in terms of educational achievements. Almost two thirds of women in this age category did not attain any qualifications (didn't go to school or went to primary school only), while that percentage in men is less than a third. The education of these generations was under strong influence of the family, which for many women meant remaining limited, due to the general view that girls didn't need higher education.

Economic Position

The late life age is marked by a **drop in economic participation**, namely withdrawal from the job market and going into retirement. Since pensions are lower than salaries, transition to retirement considerably affects the economic condition of elderly people.

The results of the study show that the gender differences that exist in previous life phases are transposed in the elderly stage of life, mainly in the form of **inequality of pensions**. Namely, merely 33% of women receive their pensions based on their years of service, while that percentage among men is 85%. Furthermore, among those receiving a pension based on their years of service, there is a marked difference in the amounts gained, with men being paid more. Since one-fifth of women don't receive any pension whatsoever, it comes as no surprise that women feel less economically empowered than other members of the household, i.e. that they are making less of a contribution to the household.

Partnership and the Family

The structure of households encompassed by this survey shows that a large number of respondents live in the same home together with their adult children, i.e. in extended and multi-family households.

The division of roles in the household shows that the patriarchal model – in which the majority of the respondents grew up and where the fathers had the decisive say when it comes to matters of children orientation and managing the resources of the household – reproduced itself in the families founded by the respondents themselves, although the latter often perceive the division of roles in their households as egalitarian.

In the older generations, care and nursing gain in importance compared to earlier life. In that respect, the elderly are not only those receiving care and support, but also providing it. **Elderly women and men are included in the „exchange“ of care with younger generations**, but some gender specific patterns exist. Firstly, women spend more hours than men upkeeping the household, attending to the family of their children and caring about grandchildren. Secondly, in terms of giving and receiving support, elderly women tend to give more care to others than to receive it. Men, on the other hand, receive more care than they give. In situations involving illnesses, women are mostly attended to by their children, while men are looked after by their wives and children.

Value Orientations as per Gender Roles

Older generations are extremely patriarchal, much more than adult generations. Gender differences are observed in these generations too, in the sense that women are slightly less patriarchal than men. However, despite this difference, the majority of women in these generations exhibit patriarchal value orientations.

The views on employment of married women and mothers of the older generations are similar to those of the adults. The elderly are also ambivalent regarding that issue, but as opposed to the adults, they agree less with the position that working mothers are capable of establishing an equally warm and close relationship with the children as the stay-at-home mothers.

Usage of Free Time and Involvement in Civil Society

The usage of free time for realizing different activities and involvement in civil society and the community where the individual lives are signs of an active old age. However, the study has shown that the elderly spend their time mainly on activities that are solely related to the household, spending time with family and friends and watch TV. Gender differences exist only in the diversity of activities carried out by men compared to women. Involvement in civil society

is related mostly to church; taking part in civil society initiatives is rare and boils down to signing petitions. Such patterns of spending free time point to the prevalence of traditional models of daily routine where going into retirement for a person means ceasing to be active and withdrawing from the community into the private sphere.

Subjective Well-being

The survey data indicate that old people are less satisfied with their overall life than it is the case with the younger generations. For the elderly, the greatest satisfaction comes from the family and place of residence, while they are least satisfied with the economic aspects of life and their health. Women are less satisfied with the overall life than men and significantly more likely to feel lonely, which is probably due to their longer life expectancy and more frequent living in single households. The feeling of loneliness in men and women is diminished by a close relationship with children and grandchildren, and then with a spouse and friends.

1.4 INTERGENERATIONAL TRENDS AND THE ROOT OF GENDER INEQUALITIES

The last chapter of the study contains the findings of a clear-cut analysis of the changes (or absence thereof) in gender inequalities between men and women of different generations. The findings of the analysis show that **major intergenerational changes** emerge through **longer education, later inclusion of the job market** and **extended dependence from parents** of the younger generations relative to older ones.

The connectedness of economic and educational aspects of the life paths of women and men of different generations shows certain specificities: in women, more time passes between the completion of education and the first employment, than in men. In the older generations of women (65+), economic support by the parents was denied most often after the first employment. The greatest change is recorded **in the extension of education of the younger generation of women** compared to older ones (by more than four years).

In contrast with education, which entails significant intergenerational changes – especially in terms of a general increase of the education level of the population, reduced share of unqualified persons (whose share was relatively high among older women (65+) – as well as reversing the gap in education to the advantage of women, intergenerational changes in economic aspects are almost non-existent. The patterns of lesser economic participation of women, very few women owners of key household assets, as well as the subjective feel-

ing of lesser economic value and contribution to the household, seem to persist through across generations.

In terms of the sphere of partnership and family, younger generations are noticed to **engage in first romantic relationships and sexual intercourse at an increasingly earlier age** while the **age of getting married for the first time and birth of the first child is pushed forward** in life. The processes of making decisions about important matters in the family (orienting children in a particular direction, money management) are driven towards more egalitarian forms – joint decision-taking. However, the bulk of the chores – and this is true for all generations – are performed mainly by women. Planned parenthood is at a consistently low level across generations, which might be a major challenge for successfully managing life transitions and paths.

The cultural foundations of gender relations are subject to dynamic changes – patriarchal patterns are on the retreat, making way to more undecided and liberal people. Still, predominantly liberal are only young women (18–30). The youngest (adolescents) are more conservative than young adults.

Health lifestyles are marked by different generational patterns and hence fast food is predominantly consumed by young people; young and old drink more alcohol than middle-aged persons and the latter smoke more often than people from other age groups.

Involvement in the community through civil society organizations or political parties decreases with old age and, except in young women (18–30), such involvement is inferior in women than in men.

Subjective well-being decreases with age and passiveness in life strategies grows.

These research findings revealed that while certain observed changes can be more attributed to effects of aging, some are due to effects of the time period in which certain generations lived in certain phases of their life course, and the root of other changes could not be explained definitely, as this requires different (longitudinal and panel) research. With regard to effects of aging, it was noticed that changes that can be attributed to them include finishing studies, entering the job market, becoming independent from parents, conceiving a family in young people, or changes in the family structure, responsibilities regarding children who are growing up in adults who are transferring from one life phase to the other. Very apparent are also changes related to entering old age, such as a decrease in economic activities (due to exiting the job market), changes in household and family structure (due to children growing up or the loss of a partner), worsening of health, decline in subjective well-being, and an increase in feelings of loneliness.

On the other hand, the study revealed a number of intergenerational changes, which could be attributed to socio-historical circumstances. These changes are apparent in education, and not only in terms of an increase in education level of younger population, but also the evaluation of education

and comprehension of its relevance in securing a high quality life. Changes in value orientations (i.e. a decline in the proportion of patriarchal value orientations) are also evident, but the root of these changes can be inferred from indirect indicators more so than the proof can be found in this research. Parallel to or together with changes in value orientations, changes in gender relations within households and families were observed, whereby they are not equivocal or evenly distributed, as they are manifested more in certain areas of decision making (more mutual decision making of men and women when it comes to children and money), but not in division of work and responsibilities (household chores and care of family members remain mainly the activity performed by women). These changes are still occurring in small steps, which points to sustained culture of gender division of spheres which still entails unequal distribution of power between men and women. Findings from qualitative research indicate that societal circumstances play a role in these changes, including those related to war conflicts, migration and post-socialist changes in labor sphere, when women took over a leading role in providing for families, which further led to redefining power relations and gender roles in households and families. Changes in values are significantly related to these changes in roles, as well as changes regarding increasing education levels, which points to a manifold significance of education, not only for more favorable conditions and processes on the job market, but also emancipatory processes which lead to fairer societal structures and relations.

Life courses of young, as well as adult and older persons, most often follow, on a both normative and practical level, standardized paths which entail a clear transition from one life phase into the other. Education – employment – marriage – parenthood – retirement are only disturbed by structural factors. In a society deeply shaken by a crisis and with a war history, war conflicts, unemployment, underdeveloped industry and political instability are the most common factors which disturb the path of a standardized life course.

REZIME

Istraživanje socioekonomskih rodne nejednakosti u Republici Srpskoj sproveda je organizacija SeConS grupa za razvojnu inicijativu za potrebe Gender centra – Centra za jednakost i ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske, a uz podršku UN Women. Osnovni **ciljevi** istraživanja bili su:

- da se ostvare sistematski uvidi u rodne nejednakosti tokom životnih tokova žena i muškaraca, da se identifikuje koje se rodne nejednakosti specifično ispoljavaju u pojedinim fazama života i kako se one reflektuju na kasnije životne faze stvarajući nejednake šanse za žene i muškarce,
- da se identifikuju najvažnije međugeneracijske promjene u pogledu rodne nejednakosti.

Značaj ovakve studije je višestruk. Tokom posljednjih nekoliko godina u Republici Srpskoj, ali i šire u regionu zapadnog Balkana, primjetni su trendovi protivudara (engl. backlash) na politike (negdje i institucije) rodne ravnopravnosti, koje su bile intenzivno unapređivane nakon prve decenije 21. vijeka². Pojedine procjene ukazuju da je uprkos značajnim postignućima u izgradnji institucionalnih mehanizama za unapređivanje rodne ravnopravnosti i definisanja odgovarajućih politika i mjera, prisutan niz problema povezanih sa neefektivnim sprovođenjem zakona, nedovoljno integrisanim mehanizmima rodne ravnopravnosti u najviša tijela političkog odlučivanja, nedovoljnim sredstvima namijenjenim sprovođenju ovih politika i mjera i dr. (Cornelissen, 2012, Spehar, 2012). Pored toga, čak i u oblastima u kojima su očuvane ili nastavljene intervencije sa ciljem unapređivanja rodne ravnopravnosti rezultati su nezadovoljavajući ili izmiču uvidima. Zbog svega toga ovo istraživanje imalo je za cilj da iz jedne drugačije perspektive, **dinamičke perspektive životnih tokova** sagleda u kojim se **dimenzijama** ispoljavaju rodne nejednakosti, koji su njihovi **korijeni** i kakvi su njihovi **ishodi**. Pristup životnih tokova omogućio je da se ove rodne nejednakosti sagledaju dinamički, odnosno da se vide **razlike između generacija**, da se uoče specifične prepreke sa kojima se žene i muškarci suočavaju na različitim životnim **putanjama** (obrazovanje, zapošljavanje, zdravlje, porodica, roditeljstvo, participacija u zajednici, blagostanje i dr.), te da se sagleda kakve probleme nosi usklađivanje **tranzicija** ka novim životnim fazama (npr. ka roditeljstvu, tržištu rada, u penziju).

Istraživanje je sprovedeno kao **kvantitativno istraživanje** na reprezentativnom uzorku od 489 domaćinstava i 1.632 pojedinca/pojedinke u Republici

---

2 Riječ je o posve novim tendencijama koje još uvijek nisu sistematski ispitivane u području Zapadnog Balkana, ali za koje postoje indicije koje se ispoljavaju kroz ukidanje ili marginalizaciju institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost, slabu budžetsku posvećenost politikama rodne ravnopravnosti, rijetku evaluaciju efektivnosti i uticaja ovih politika i sl.

Srpskoj. Uzorak je postavljen tako da obuhvati sve članove domaćinstva da bi se omogućila analiza različitih starosnih kategorija. Ove starosne kategorije definisane su u skladu sa pristupom životnih tokova, koji je nastojao da obuhvati procese od najranijeg djetinjstva do starosti i uključuju: djecu (malu djecu od rođenja do četiri godine i djecu srednjeg uzrasta od 5 do 14 godina), adolescente (15–17 godina), odrasle (sa tri potkategorije – mlade 15–30 godina, srednje starosti 30–49 godina i starije odrasle 50–64 godine) i starije (65 i više godina). Kvantitativno istraživanje dopunjeno je **kvalitativnim istraživanjem** sprovedenim metodom biografskih i dubinskih intervjua na uzorku od 20 ispitanika/ispitanica različite starosti, obrazovanja, bračnog i roditeljskog statusa, iz gradskih i seoskih područja.

Nalazi istraživanja prikazani su u odvojenim poglavljima za djecu, odrasle i starije, a posebno poglavlje posvećeno je analizi međugeneracijskih razlika, odnosno promjena koje su se odigrale ili u pojedinim slučajevima izostale, uprkos željenim promjenama, između generacija.

Rodni aspekti životnih tokova djece i adolescenata

Rodni aspekti ranog djetinjstva (od rođenja do četiri godine)

U fokusu istraživanja kod ovog uzrasta našle su se **prakse vaspitavanja** djece koje postavljaju rane temelje rodnoj socijalizaciji, kao i karakteristike **podrške razvoju djece**. Cilj je bio da se sagledaju rodne razlike i asimetrije koje kod najmlađih uspostavljaju roditelji ovim praksama.

Nalazi istraživanja ukazuju na dvije važne pojave: zadaci vaspitavanja i podrške za razvoj značajno više domen odgovornosti majki nego očeva, prakse vaspitavanja su takve u ovom ranom uzrastu da stvaraju snažne temelje za rodne asimetrije. Iako nema razlika u rasprostranjenosti primjene nenasilnih i nasilnih metoda vaspitavanja prema dječacima i djevojčicama (u smislu da se, na primjer, nasilne metode primjenjuju više prema djeci jednog pola), ipak se neki rodno specifični obrasci prepoznaju. U primjeni različitih vaspitnih praksi koje obuhvataju spektar od modernih nenasilnih (objašnjavanja djetetu zašto njegovo ponašanje nije bilo adekvatno, skretanje pažnje), preko nasilnih (poput vikanja, pljeskanja, udaranja, vrijeđanja) do veoma nasilnih (dijete je prebijeno, iznova udarano), primijećeno je da **majke češće nego očevi primjenjuju sve vrste vaspitnih praksi osim teškog fizičkog kažnjavanja**. Pored toga, **majke** u primjeni ovih različitih vaspitnih metoda **ne prave razlike između djevojčica i dječaka**, osim što malo češće grde dječake nego djevojčice.

Primjetne su i razlike u tome kakve **osobine** očekuju da njihove kćerke i sinovi razvijaju. Tu su zapaženi **protivrječni procesi**. Tako se kod djevojčica istovremeno podstiču osobine borbenosti, takmičarskog duha više nego kod dječaka, što ukazuje na modernizacijske procese postepenog oslobađanja ženskog djeteta od povučeniosti, zatvorenosti, poslušnosti. Ipak, sa druge strane, kod djevojčica se značajno češće podstiče osjećajnost, osjetljivost i nježnost

nego kod dječaka, a upravo ove osobine se smatraju vrlinama za žene u tradicionalnim i patrijarhalnim okvirima, gdje se očekuje njena primarna usmjerenost na porodicu.

Različita rodna socijalizacija dječaka i djevojčica primjetna je i iz razlika u **igračkama** kojima se igraju. Dječaci se češće igraju akcionim figuricama, sportskim rekvizitima, automobilima i alatom, dok se djevojčice značajno češće igraju lutkama, stvarima iz kuhinje, kao i lego kockicama. **Roditelji podstiču različite vještine** kod dječaka i djevojčica – rad sa brojevima, pisanje i čitanje stimuliraju više kod djevojčica nego kod dječaka, a motoričke vještine znatno više kod dječaka nego djevojčica. Muška djeca se više podstiču na razvijanje vještina koje će u odraslom dobu omogućiti da se „snađu“ na tržištu rada i uopšte, u javnoj sferi, dok se ženska djeca više podstiču na razvijanje „simboličkog“, ali ne i stvarnog kapitala, odnosno umjetničkim vještinama, osjećaju za lijepo, koje više koristi u privatnom životu nego na tržištu rada.

Roditelji ne prepoznaju u velikoj mjeri značaj predškolskog obrazovanja i tek **svako peto dijete u ovom uzrastu ide u obdanište**. Uključenost djece u predškolsko obrazovanje je značajno niža u seoskim sredinama.

U ovom uzrastu se utemeljuju i **preferencije za oblasti obrazovanja**. Roditelji pokazuju različite preferencije za kćerke i sinove, pa su tako skloniji da iskažu želje da im se kćerke školuju u oblasti društvenih i humanističkih nauka, medicinskih i bioloških, dok su za sinove poželjnije inženjerske oblasti obrazovanja.

Rodne specifičnosti u putanjama odrastanja djece uzrasta od 5 do 14 godina

Kod djece ovog uzrasta, ispitivali smo, kao i kod djece mlađeg uzrasta, prakse vaspitanja i socijalizacije, podršku u učenju, ali i angažovanje u ekonomskim aktivnostima i kućnom radu.

Nalazi istraživanja ukazuju da kod djece ovog uzrasta roditelji primjenjuju slične strategije vaspitanja kao i kod male djece, ali se ključna razlika javlja u tome što se **primjenjuju intenzivnije sve vaspitne tehnike** (sa djecom se češće razgovara, objašnjava, ali i grdi i fizički kažnjava). **Fizičko kažnjavanje i konzervativni načini vaspitanja još su relativno široko prisutni**, a posebno zabrinjava postojanje veoma drastičnih oblika kažnjavanja (prebijanje, udaranje predmetima i sl.). Blaže fizičke kazne primjenjuje trećina roditelja, dok teže fizički kažnjava 14% roditelja. Razlike se između dječaka i djevojčica ispoljavaju samo u tome što su **djevojčice češće nego dječaci izložene teškom fizičkom kažnjavanju**.

Rodni jaz u poželjnim osobinama i vještinama koje se kod djece stimuliraju je prisutan i u ovom uzrastu, ali **se smanjuje** u odnosu na malu djecu. Roditelji češće smatraju da i za dječake ima mjesta u onim sferama koje su tradicionalno smatrane „ženskim“ i obrnuto.

Uprkos ovim tendencijama smanjivanja jaza u očekivanjima, razlike u usmjeravanju djece ka **oblastima obrazovanja** ostaju značajne. I u ovom uzrastu dječaci se više usmjeravaju prema tehničko-tehnološkim naukama, a ženska prema društvenim, humanističkim, jezicima i književnosti. Uključivanje u **vannastavne aktivnosti**, takođe, pokazuje urođnjene obrasce, jer se dječaci znatno više usmjeravaju na sport nego djevojčice, dok se djevojčice znatno više usmjeravaju na muziku, ples nego dječaci.

Dječji rad nije visoko rasprostranjen – svega 1,4% djece uzrasta od 5 do 12 godina obavlja rad koji se prema definicijama UNICEF-a i Međunarodne organizacije rada (International Labour Organization – ILO) određuje kao rad koji je duži od starosno propisane vremenske granice zbog čega je štetan za razvoj djeteta. Kada je u pitanju uključivanje u radne aktivnosti koje su ispod granice dječjeg rada, obrasci različite radne socijalizacije djevojčica i dječaka su primjetni. **Dječaci se više uključuju u ekonomske aktivnosti**, one koje su povezane sa tržišnim radom (rad na gazdinstvu, u porodičnom poslu), dok se **djevojčice više uključuju u kućni rad** i tako socijalizuju za ulogu nosilaca brige o domaćinstvu i porodici u odraslom dobu.

Rodne specifičnosti u putanjama odrastanja u doba pozne adolescencije (15–17 godina)

Adolescenti su grupa koja se nalazi pred vratima odraslosti i zbog toga smo kod ove starosne kategorije ispitivali neke aspekte životnog toka iste kao i kod djece (poput praksi vaspitanja, podrške za razvoj i usmjeravanje, obrazovanje i radnu socijalizaciju), ali i neke aspekte života koji su svojstveni odraslima (poput partnerstva, seksualnog zdravlja, zdravstvenih stilova života, učešća u zajednici, subjektivnog blagostanja). **Rodne asimetrije su prisutne u većini ispitivanih dimenzija.**

Nalazi o **obrazovanju** adolescenata ukazuju da **djevojke imaju u prosjeku bolji uspjeh od dječaka u školi**, te da dječaci češće ponavljaju razred nego djevojčice. Djevojke su ambicioznije od mladića i više vrjednuju fakultetsko obrazovanje nego mladići. **Rodna segregacija u oblastima obrazovanja je vidljiva**, jer mladići češće uče za tehnička zanimanja, a djevojčice se pripremaju za studije, pa se češće opredjeljuju za gimnazije ili srednje stručne škole društvenih oblasti. I mladići i djevojke idu podjednako na **vannastavne aktivnosti**, ali mladići češće biraju sport, dok djevojke češće idu u muzičku školu, na ples, u škole jezika ili na sekcije iz naučnih oblasti. Ovo je ključan uzrast u kojem se vide obrasci pripreme za viša obrazovna postignuća i jasni su obrasci visoke motivisanosti djevojaka i pada motivacije kod mladića.

Mladi ovog uzrasta **se još ne uključuju na tržište rada u značajnijoj mjeri**. Prema podacima istraživanja, svega 6% mladića i 3% djevojaka je u nedjelji koja je prethodila istraživanju obavljala neki posao najmanje jedan sat, a da su za to bili na neki način plaćeni. Rodni obrasci socijalizacije prisutni su i u ovom

uzrastu, pri čemu se dječaci više angažuju u ekonomskim aktivnostima, a djevojčice u kućnom radu.

Adolescenti **još nisu značajnije zakoračili u partnerske odnose**. Svega 15% djevojaka i 21% mladića bili su u emotivnoj vezi u vrijeme istraživanja. Iniciranje veze još je nešto što se očekuje od muškaraca, pa je i kod mladih u većini slučajeva zabavljanje počelo na inicijativu mladića.

Mladići i djevojke su u većini slučajeva (76% kod mladića i 65% kod djevojaka) upoznati sa **metodama kontracepcije**, ali ne treba zanemariti činjenicu da svaki četvrti dječak i svaka treća djevojčica još nije informisana o bilo kakvim kontraceptivnim metodama. Djevojke nerado govore o korišćenju kontracepcije, veliki broj je odbio da odgovara na ta pitanja, što ukazuje da seksualnost vjerovatno predstavlja tabu temu i konzistentno je sa nalazima o značajnoj prisutnosti patrijarhalnih vrijednosti u ovim generacijama mladih. **Mladići su pod nešto većim zdravstvenim rizicima nego djevojke**, jer češće upražnjavaju škodljive zdravstvene prakse, poput konzumiranja alkohola, opijanja, klađenja, kockanja.

Mladići i djevojke ovog uzrasta relativno slabo su uključeni u **konvencionalne i nove oblike političkog organizovanja i djelovanja**. Mladići su spremniji nego djevojke da se uključe u radikalnije građanske akcije, poput protesta, bojkota i sl.

Adolescenti su zadovoljni svojim ukupnim životom, a najzadovoljniji su porodičnim životom i ličnim kontaktima. Rodne razlike se javljaju u sredstvima koja vide kao važna da bi obezbijedili sebi u kasnijim godinama dobar život – **mladići su više usmjereni na radne strategije, a djevojke na obrazovne**.

Rodni aspekti životnih tokova odraslih (18–64 godine)

Najvažniji aspekti životnih tokova koji su proučavani kod odrasle populacije su: obrazovanje, ekonomska participacija i položaj, partnerski i porodični odnosi, vrijednosne orijentacije, zdravlje i zdravstveni životni stilovi, učešće u zajednici i subjektivno blagostanje. Kontingent odraslih diferenciran je na tri starosne kategorije koje karakterišu različite životne faze: mladi odrasli (18–30 godina), srednja kategorija odraslih (31–49) i stariji odrasli (50–64).

Obrazovanje

Rodne nejednakosti u oblasti obrazovanja kod odraslih se primjećuju u pogledu **nivoa obrazovanja** do kojeg dosežu žene i muškarci, kao i u pogledu **segregacije u obrazovnim oblastima**.

Rodni jaz u obrazovanju je u starijim generacijama odraslih (50–64) ispoljen u korist muškaraca, dok se u mlađim generacijama javlja u korist žena. Naime, dok među starijim odraslima 22% žena nije stiglo dalje od osnovne škole naspram 3% muškaraca, među mladim odraslima udio ovih nekvalifikovanih lica iznosi 3% i kod žena i kod muškaraca. Istovremeno, dok je kod starijih odraslih

13% žena, a 22% muškaraca završilo fakultet, u generacijama mladih (18–30) fakultet je završilo 32% žena, a 26% muškaraca.

Razlozi za napuštanje školovanja su, takođe, rodno specifični. Kod muškaraca je primjetniji nedostatak lične motivacije za sticanje visokog obrazovanja nego kod žena, dok su kod žena nešto češći porodični razlozi (stupanje u brak, rađanje djeteta) nego kod muškaraca. **Stupanje u brak i ulazak u roditeljstvo sputavaju ostvarivanje visokih obrazovnih postignuća.** Kod osoba koje su stupile u brak ili postale roditelji prije 25. godine (kada se uobičajeno završava fakultet) znatno rjeđe imaju visoko obrazovanje od osoba koje su stupile u brak i rodile djecu poslije navršenih 25. godine.

Rodna segregacija u obrazovanju je vidljiva i predstavlja „prirodni“ produžetak obrazaca segregacije koji su podsticani kod djece. Žene završavaju češće medicinsko-biološke, društvene, humanističke nauke, jezike i umjetnosti nego muškarci, dok se muškarci koncentrišu u tehničko-tehnološkim, inženjerskim oblastima obrazovanja.

Ekonomska participacija i položaj

Rodne ekonomske nejednakosti ispoljene su kroz niz dimenzija, a naše istraživanje bilo je fokusirano na nejednaku uključenost u tržište rada, jaz u primanjima, imovinski jaz i subjektivnu percepciju ekonomske snage u odnosu na druge članove domaćinstva.

Razlike u uključenosti žena i muškaraca na tržište rada su sistemat-ske i ispoljavaju se u nizu dimenzija. Među ženama je manje zaposlenih nego među muškarcima, a više neaktivnih. Kategorija domaćica – izdržanih neaktivnih lica koja nisu na školovanju niti su ostvarila penziju, rezervisana je pretežno za žene (takvih je npr. 35% među ženama, a 3% među muškarcima u srednjoj kategoriji odraslih). Rodni jaz u zaposlenosti opada sa višim nivoima obrazovanja, pa je najveći između žena i muškaraca bez kvalifikacija, a iščezava u kategoriji visoko obrazovanih.

Rodne razlike u **uzrastu pri uključivanju na tržište rada** takođe su sistemat-ske – tranzicija ka tržištu rada se u prosjeku dešava ranije kod muškaraca nego kod žena. Na tržište rada se ranije uključuju osobe niskih kvalifikacija u odnosu na one viših kvalifikacija, osobe koje žive na selu u odnosu na one koji žive u gradu, osobe koje su stupile u prvi brak ranije (prije navršenih 25 godina života) u odnosu na one koji su ušli u brak kasnije, kao i osobe koje su ranije postale roditelji u odnosu na one koje su u roditeljstvo ušle nakon 25. ili 30. godine.

Nejednakosti na tržištu rada ispoljavaju se i kroz **segregaciju u zanimanjima i privrednim sektorima** u kojima su muškarci i žene zaposleni. Žene su češće nego muškarci zaposlene kao stručnjaci, tehničari i službenici, radnici u uslugama ili prodaji, dok su muškarci češće nego žene zaposleni kao kvalifikovani manuelni radnici i zanatlije, u vojnim snagama i na menadžerskim položajima. Muškarci su zaposleni češće nego žene u rudarstvu, energetici, industriji,

građevini, poljoprivredi, saobraćaju i skladištenju, informatici i komunikacijama, dok se žene koncentrišu u djelatnostima trgovine, finansija, osiguranja, trgovine nekretninama i računovodstvenim uslugama, socijalnim uslugama i radu za domaćinstva.

I **radno vrijeme** je područje rodne asimetrije – muškarci u prosjeku rade sat vremena duže nego žene tokom radne nedjelje – baš kao i **radni staž** – muškarci imaju i prosječno tri godine radnog staža više. Žene i kada rade zarađuju manje nego muškarci, prema iskazima ispitanika/ispitanica o visini primanja, **rodni jaz zaradama** na mjesečnom nivou dostiže čak 200 BAM.

Rodne ekonomske nejednakosti ispoljavaju se i kroz **imovinski jaz**, koji je vidljiv u vlasništvu nad stambenom jedinicom, poslovnim prostorom, zemljištem ili većim pokretnostima poput automobila, jer su znatno češće muškarci vlasnici ovih oblika svojine nego žene. Muškarci su vlasnici osnovne stambene jedinice u kojoj živi domaćinstvo u 71% slučajeva, a automobil je u vlasništvu muškarca u 82% domaćinstava iz uzorka.

Rodne nejednakosti u odlučivanju o porodičnom poslu predstavljaju još jedno područje istaknutih nejednakosti, pri čemu su one najvidljivije među poljoprivrednim domaćinstvima, u kojima se **gazdinstva najčešće vode na muškarce** (u 81% slučajeva), dok se žene angažuju kao pomažući članovi u porodičnom poslu.

Imajući u vidu opisane nejednakosti, ne iznenađuje to što **žene i subjektivno percipiraju da imaju manju ekonomsku moć i značaj**.

Porodica i odnosi u domaćinstvu

Porodica i domaćinstvo su područja izrazitih rodnih nejednakosti, ali sudeći prema nalazima istraživanja i važno polje dinamičkih procesa preraspodjele moći, koji su upravo na djelu. U fokusu istraživanja bili su odnosi moći i podjela odgovornosti u održavanju domaćinstva i brizi o porodici, ali i prakse stupanja u partnerske odnose, ulazak u brak, planiranje porodice, obavljanje roditeljskih uloga, usklađivanje zaposlenosti sa porodičnim životom.

Najveći broj žena i muškaraca iz uzorka živi u domaćinstvima koja čine nuklearne porodice – roditelji sa djecom. Međutim, na osnovu nalaza istraživanja primijećeni su i trendovi ka **povećanju diverziteta partnerskih i porodičnih formi**, pa se kod mlađih generacija uočava porast osoba koje žive same i u ko-habitaciji. Žene u prosjeku stupaju ranije u brak od muškaraca, ali se u odnosu na ranije generacije generalno pomjerila starosna granica ulaska u prvi brak. **Patrijarhalni obrasci stupanja u partnerske veze**, odnosno očekivanje da muškarci iniciraju vezu i dalje su prisutni, ali se uočava i povećana inicijativnost kod žena iz mlađih generacija. **Predstave o poželjnim osobinama muškaraca i žena** ukazuju na varijacije među generacijama muškaraca, dok kod žena postoji veća konzistentnost. Mlađi muškarci cijene fizičku ljepotu više nego stariji, a i jedino se kod njih javlja i (doduše ne učestalo) vrednovanje ambicioznih, žena od karijere, dok stariji muškarci posebno vrednuju vrijedne žene, spo-

sobne da brinu o porodici. Kod žena se ambivalentno vrednuju osobine svojstvene patrijarhalnom kulturnom miljeu, poput snažnog, odlučnog karaktera, ekonomskog stuba porodice, kao i osobine netipične za patrijarhalnu kulturu, poput osjećajnih, brižnih muškaraca.

Prosječan broj djece po ženi opada sa mlađim generacijama. Dok kod generacija starijih (65+) taj broj iznosi 2,14, kod najmlađe kategorije odraslih (18–30) on je 1,53. Informisanost kako žena, tako i muškaraca o tradicionalnim i modernim metodama kontracepcije je visoko, međutim, **primjena kontracepcije je veoma niska**. Otuda ni ne treba da čudi što je relativno visok udio onih ispitanika i ispitanica koji su dobili dijete, a da ga nisu planirali.

Međugeneracijske razlike vidljive su kod udjela **žena koje su imale abortus**, kao i kod **udjela žena koje nisu mogle da ostanu u drugom stanju**. Naime, udio žena koje su imale najmanje jedan namjerni prekid trudnoće raste sa starijim kategorijama, kao i prosječan broj abortusa po ženi – žene iz najmlađe starosne kategorije (18–30) imale su 1,14 abortusa, a žene iz najstarije starosne kategorije odraslih (50–64) imale su 1,56 abortusa. Takođe, kod mlađih generacija, opada udio žena koje nisu mogle da ostanu u drugom stanju kada su željele.

Rodne razlike u roditeljstvu ispoljavaju se **kroz znatno rjeđe učešće očeva u brizi i njezi male i odrasle djece**. Naime, visok stepen uključenosti u njegu djece prisutan je kod skoro 90% majki, dok je kod očeva taj procenat manji od 14%, a skoro polovina očeva (44%) isključena je potpunosti iz njege male djece. Asimetrija u roditeljskim ulogama, najveća je kad male djece, da bi se postepeno smanjivala sa odrastanjem djece. Primijećene su i razlike u rodnoj asimetričnosti kod tipa aktivnosti, odnosno obaveza oko djece. Razlike su najveće u obavljanju rutinskih repetitivnih obaveza, poput prepovijanja, kupanja i hranjenja djece, a smanjuju se kod zabavnih aktivnosti. Primjetna je i veća uključenost muškaraca u aktivnosti koje se tiču škole, odnosno odvođenja djece u školu, na vannastavne aktivnosti itd.

U **raspodjeli moći u odgovornosti u domaćinstvu** uočava se trend promjene u obrascima odlučivanja između svojih porodica porijekla i porodica koje su zasnovali. **Opada patrijarhalni model odlučivanja** u kojem muškarci donose ključne odluke, ka modelu zajedničkog odlučivanja. Ovaj trend zamjene patrijarhalnog modela modelom zajedničkog odlučivanja najprimjetniji je kod mlađih i srednjih generacija (18–30 i 31–49), dok je u porodicama porijekla starijih odraslih (50–64) on i dalje u većini slučajeva patrijarhalan.

Ispitivanje **usklađenosti rada i privatnog života**, pokazalo je da je sukob između porodice i posla prisutan kod većine ispitanika i ispitanica. **Najviše su opterećene mlađe žene koje su zaposlene i imaju malu djecu**. Rodne razlike uočavaju se kod **opterećenosti žena i muškaraca kućnim poslovima** i uslovljene su strukturom porodice, tj. prisustvom male djece. Razlika u opterećenosti, najveća je kod žena i muškaraca koji imaju djecu srednjeg uzrasta i ona

iznosi 34 sata. **Dakle, žene utroše na kućne poslove i brigu ukućanima više od muškaraca skoro punu radnu nedjelju.**

Rodni identiteti i vrijednosne orijentacije

Vrijednosne orijentacije ispitivane su preko slaganja sa stavovima koji iskazuju patrijarhalnu nasuprot liberalnoj orijentaciji, kao i sa stavovima prema zapošljavanju udatih žena i majki. Nalazi su pružili dragocjene uvide u promjene koje su nastale nakon 2012. godine kada su na isti način ispitivani stavovi u okviru istraživanja Gender centra o stavovima prema rodnim ulogama i politikama rodne ravnopravnosti (Babović, Vuković, Petrović, 2012).

Istraživanje je pokazalo da je **patrijarhalna vrijednosna orijentacija u opadanju** (orijentacija koja podrazumijeva da su muškarcima i ženama primjerene različite uloge, pri čemu su muškarci više orijentisani na djelovanje u javnim sferama društva, a ženama u privatnoj sferi porodice). Međutim, udio osoba patrijarhalne orijentacije ostaje i dalje veći od udjela osoba liberalne orijentacije (koja ne predviđa da treba da postoje rodno utemeljene razlike u ulogama). U rasprostranjenosti vrijednosnih orijentacija izražene su rodne razlike, jer je **udio patrijarhalnih među ženama znatno manji nego među muškarcima** (21% prema 63%). Razlike u vrijednosnoj orijentaciji među muškarcima i ženama, smanjuju se sa starošću. Najveća rodna razlika u vrijednosnoj orijentaciji je kod mlađe generacije odraslih (18–30).

Razlike u vrijednosnim orijentacijama prisutne su i u zavisnosti od drugih karakteristika ispitanika/ispitanica. Tako, na primjer, dok je za ispitanike i ispitanice koji imaju osnovnu školu karakteristična patrijarhalna vrijednosna orijentacija (75%), među osobama sa fakultetom zastupljene su značajno liberalne vrijednosti (42%). Ispitanici i ispitanice koji su u braku ili su udovci/udovice više su patrijarhalni od onih koji su razvedeni ili žive sa nevjenčanim partnerom/partnerkom. Osobe koje žive na selu patrijarhalnije su od onih koji žive u gradu.

Patrijarhalne osobe uglavnom se protive zapošljavanju udatih žena i majki, dok osobe liberalne orijentacije odobravaju i podržavaju njihovo zapošljavanje.

Rod i zdravstveni životni stilovi

Istraživanjem je ispitivano subjektivno zdravlje i zdravstveni životni stilovi kojima su identifikovane navike ispitanika/ispitanica u vezi sa škodljivim zdravstvenim praksama poput pušenja, konzumiranja alkohola, klađenja, odsustva fizičke aktivnosti, bavljenja sportom i sl.

Rodnih razlika nema u subjektivnoj ocjeni zdravlja kada je riječ o generacijama odraslih, ali je **među ženama veći udio hronično oboljelih**, dok je **kod muškaraca veći udio osoba sa invaliditetom** (najčešće je do invaliditeta došlo tokom rata). Primjetna rodna razlika uočava se u učestalosti konzumiranja brze hrane, alkohola, klađenja, kockanja. Naime, **žene mnogo rjeđe nego muškarci upražnjavaju navedene navike**, ali se **muškarci zato češće bave sportskim aktivnostima**. Razlike nisu prisutne kod pušenja duvana.

Osim rodnih, postoje i **međugeneracijske razlike**, prije svega, kod konzumiranja alkohola, klađenja i pušenja duvana. Mlađi odrasli (18–30) češće od ostalih starosnih kategorija konzumiraju alkohol i opijaju se i klade, odnosno kockaju se, dok pripadnici/pripadnice srednje generacije (31–49) češće nego druge generacije puše duvan.

Učešće i moć u zajednici

Učešće i moć u zajednici posmatrani su kroz aktivnosti koje ispitanici i ispitanice sprovode u javnoj sferi, odnosno u njihovoj zajednici. Indikatori za aktivnost bili su učešće u političkoj partiji, civilnom društvu, kao i spremnost da se angažuju u različitim građanskim akcijama.

Rodnih razlika u pogledu učešća u zajednici, tj. participaciji u civilnom društvu i političkim partijama **nema kod mlađih i starih kategorija odraslih**, a razlike se **ispoljavaju u srednjoj kategoriji**, u kojoj **žene pokazuju manje učešće** u političkim strankama i organizacijama civilnog društva. Mlađe generacije su generalno proaktivnije nego starije. Participacija u civilnom društvu je pretežno tradicionalistička, odnosno podrazumijeva pretežno aktivnosti u vezi sa crkvom. Politička participacija iskazana kroz članstvo u političkim partijama je visoka i najviša je kod mlađih žena, što može da ukaže na trend da kroz partijsku patronažu pokušavaju savladati prepreke koje su u sferi javnog djelovanje za njih veće (prije svega na tržištu rada), ali može biti i dokaz efektivnih kampanja za povećanje učešća žena u političkim strukturama. Učešće ispitanika/ispitanica u građanskim akcijama je relativno nisko, a kada se i uključuju to je najčešće akcija poput potpisivanja peticija. **Žene u svim starosnim kategorijama manje učestvuju u građanskom aktivizmu** i manje su od muškaraca spremne da se uključe u neke „radikalnije“ akcije poput bojkota, protesta i sl.

Subjektivno blagostanje i životne strategije

Subjektivno blagostanje je jedan od pokazatelja razvoja pojedinca, a u istraživanju je ispitivan kroz ocjenu samih ispitanika i ispitanica o njihovom zadovoljstvu ukupnim životom i životnim aspektima poput posla, prihoda, porodičnog života, zdravlja, mjesta stanovanja i sl.

Rezultati istraživanja pokazali su da **subjektivno blagostanje opada sa starošću**, pa su najviše zadovoljni mladi, dok su najmanje zadovoljni stari. I rodne razlike se razlikuju u zavisnosti od starosti. Kod mlađih kategorija odraslih zadovoljniji su muškarci, kod srednjih žene, a u starijim odraslim muškarcima. **Ispitanici i ispitanice najmanje su zadovoljni ekonomskim aspektima života**, ali postoji rodna razlika. Žene su bez obzira na starost uvijek manje zadovoljne nego muškarci.

Zadovoljstvo zdravljem, najveće je kod mlađih i ono opada sa starošću, dok su **porodičnim životom najzadovoljnije osobe u braku**. Najveći rodni jaz u zadovoljstvu porodičnim životom je kod razvedenih osoba. **Razvedeni muš-**

karci su znatno manje zadovoljni porodičnim životom od razvedenih žena. Žene se, prema podacima iz istraživanja, češće osjećaju usamljeno nego muškarci.

Životne strategije kojima se nastoji uvećati blagostanje pokazuju među-generacijske razlike. Mlađe generacije su proaktivnije i kroz obrazovanje i migracije pokušavaju da ostvare bolji život, dok kod starijih generacija prevladavaju pasivne. Kod mlađih odraslih (18–30) usmjereno je ka radu i obrazovanju kao sredstvima za postizanje boljeg života, dok je kod srednje odraslih to sredstvo prvenstveno rad. Rodne razlike nisu velike i ispoljavaju se, prije svega, kroz veću usmjerenost žena prema obrazovnim, a muškaraca prema radnim strategijama.

Rodni aspekti životnih tokova starih (65 i više godina)

Kod starih su kao najvažniji aspekti životnih tokova istraživani: zdravlje i obrazovanje, ekonomska participacija i položaj, porodica i odnosi u domaćinstvu, rodni identiteti i vrijednosne orijentacije, učesće u zajednici i subjektivno blagostanje.

Ljudski resursi – zdravlje i obrazovanje

Zdravlje i obrazovanje su osnovni resursi koji u dobu mladosti i odraslosti omogućavaju razvoj pojedinca, dok mu u kasnijim životnim fazama omogućavaju blagostanje. Drugim riječima, od ova dva resursa zavisi ukupni kvalitet života muškarca i žena u starijoj dobi. Od njihovog zdravstvenog stanja zavisi njihova mogućnost da ostvare aktivan i samostalan život u kojem im neće biti neophodna pomoć članova porodice i/ili zdravstvenih institucija, dok im od obrazovnih postignuća zavisi penzija, uključenost u zajednicu i slično.

Istraživanje je pokazalo da je velika većina (98%) muškaraca i žena pokriveno zdravstvenim osiguranjem. Rodne razlike se uočavaju kada je riječ o subjektivnom doživljaju zdravlja, pa tako žene češće nego muškarci svoje zdravlje percipiraju kao loše ili veoma loše. Kao i kod odraslih, udio hronično oboljelih je veći među ženama nego muškarcima, dok je udio osoba sa invaliditetom veći kod muškaraca nego kod žena.

Kada je riječ o zdravstvenim stilovima života, rezultati istraživanja pokazali su da stariji rjeđe upražnjavaju škodljive zdravstvene navike u odnosu na mlađe generacije, osim u slučaju konzumiranja alkohola, ali se i manje bave sportom nego mlađe generacije. Pored toga, muškarci znatno češće nego žene konzumiraju alkohol svakodnevno i nedjeljno.

Velike rodne razlike u ovim generacijama prisutne su u obrazovnim postignućima. Skoro dvije trećine žena u ovoj starosnoj kategoriji nije steklo kvalifikacije (nije se školovalo ili je završilo samo osnovnu školu), dok je kod muškaraca taj procenat manji od jedne trećine. Školovanje ovih generacija bilo je pod snažnijim uticajem porodice, što je za žene u velikom broju slučajeva značilo da je porodica limitirala obrazovanje zbog stava da djevojčicama nije potrebno više obrazovanje.

Ekonomski položaj

Za pozno životno doba karakterističan je **pad ekonomske participacije**, tj. povlačenje sa tržišta rada i odlazak u penziju. S obzirom na to da su penzijska primanja niža od plate, tranzicija u penziju značajno se odražava na ekonomski položaj starih osoba.

Rezultati sprovedenog istraživanja pokazuju da se rodne razlike iz ranije životne dobi prelijevaju i na starije doba i da se manifestuju, prije svega, kroz **nejednakost u penzijama**. Naime, samo 33% žena penziju prima na osnovu radnog staža, dok je u slučaju muškaraca taj procenat 85%. Pored toga, među onima koji primaju penziju na osnovu ostvarenog radnog staža, postoji i značajna razlika u visini penzija, u korist muškaraca. S obzirom na to da petina žena ne prima penziju, ne čudi podatak da žene češće nego drugi ukućani imaju osjećaj manje ekonomske snage, odnosno manjeg ekonomskog doprinosa domaćinstvu u poređenju sa drugim članovima.

Partnerstvo i porodični kontekst

Struktura domaćinstava obuhvaćenih ovim istraživanjem pokazuje da veliki broj ispitanika i ispitanica živi u domaćinstvu sa svojom odraslom djecom, tj. u proširenim i višeporodičnim domaćinstvima.

Podjela uloga u domaćinstvu pokazuje da se patrijarhalni model, u kojem je većina ispitanika odrasla i u kojima su očevi imali odlučujuću riječ o pitanjima usmjeravanja djece i upravljanju resursima domaćinstva, reprodukovao u porodicama koje su ispitanici osnovali, iako oni sami percipiraju podjelu uloga u domaćinstvu često kao egalitarnu.

Kod generacija starijih, briga i njega dobijaju na značaju u odnosu na ranije životno doba. U brizi i njezi stari ne nastupaju samo kao primaoci podrške, već i kao pružaoci usluga brige i njege. **Starije žene i muškarci uključeni su u razmjenu brige sa mlađim generacijama**, ali postoje rodno specifični u tom pogledu. Prvo žene više sati provode u održavanju domaćinstva i brizi o porodici svoje djece, čuvanju unuka, nego muškarci. Drugo, kada se posmatra koliko daju i koliko primaju podrške, vidi se da starije žene više pružaju drugima brigu nego što je primaju, dok muškarci više primaju brigu nego što je pružaju. U situacijama bolesti, o ženama u većini slučajeva brinu djeca, a o muškarcima i supruga i djeca.

Vrijednosne orijentacije prema rodnim ulogama

Starije generacije su izrazito patrijarhalne, značajno više nego generacije odraslih. Rodne razlike se primjećuju i u ovim generacijama, u smislu da su žene nešto rjeđe patrijarhalne nego muškarci, ali i pored ove razlike, većina žena u ovim generacijama iskazuje patrijarhalne vrijednosne orijentacije.

Stav prema zaposlenosti udatih žena i majki kod generacija starijih sličan je kao i kod odraslih. I stariji su ambivalentni po ovom pitanju, ali se, za razliku od

odraslih, manje slažu sa stavom da zaposlene majke mogu da razviju jednako toplu i blisku vezu sa djecom kao i majke koje ne rade.

Upotreba vremena i učešće u civilnom društvu

Upotreba vremena za realizaciju različitih aktivnosti i učešće u civilnom društvu i zajednici u kojoj pojedinac živi, znaci su aktivnog starenja. Međutim, istraživanje je pokazalo da stariji vrijeme uglavnom provode u aktivnostima koji su u vezi sa samim domaćinstvom, druženjem sa porodicom i prijateljima i gledanjem TV programa. Rodne razlike se primjećuju samo u raznovrsnosti aktivnosti koje obavljaju muškarci u odnosu na žene. Učešće u civilnom društvu u vezi je, prije svega, sa crkvom, a učešće u akcijama civilnog društva malo je zastupljeno i svodi se na potpisivanje peticija. Ovakvi obrasci provođenja vremena ukazuju na tradicionalne obrasce svakodnevice u kojima pojedinac sa prestankom radnog angažmana prestaje da bude aktivan/aktivna i povlači se iz zajednice u privatnu sferu.

Subjektivno blagostanje

Podaci iz istraživanja ukazuju da su starije osobe manje zadovoljne ukupnim životom nego što je to slučaj sa mlađim generacijama. Za generacije starijih najveće zadovoljstvo su porodica i mjesto stanovanja, dok su najmanje zadovoljne ekonomskim aspektima života i svojim zdravljem. Žene su manje zadovoljne ukupnim životom od muškaraca i znatno češće se osjećaju usamljeno, što je vjerovatno posljedica njihovog dužeg životnog vijeka i češćeg života u samačkim domaćinstvima. Osjećaj usamljenosti i kod muškaraca i žena umaňuje bliski odnos sa djecom i unucima, a potom sa supružnikom i prijateljima.

Međugeneracijski trendovi i korijeni rodni nejednakosti

U studiji su u posljednjem poglavlju izloženi nalazi pregledne analize promjena (ili odsustva promjena) u rodni nejednakostima žena i muškaraca različitih generacija. Nalazi analize upućuju na to da se **značajne međugeneracijske promjene** ispoljavaju kroz **duže obrazovanje, kasnije uključivanje na tržište rada i produženu ekonomsku zavisnost od roditelja** kod mlađih generacija u odnosu na starije

Povezanost ekonomskih i obrazovnih aspekata životnih putanja žena i muškaraca različitih generacija pokazuju izvjesne specifičnosti: kod žena je prisutna veća vremenska distanca između završetka obrazovanja i prvog zaposlenja nego kod muškaraca. U starijim generacijama žena (65+) ekonomska podrška roditelja bivala je uskraćena najčešće prije prvog zaposlenja. Najveća promjena se bilježi u **produžetku školovanja žena mlađih generacija** u odnosu na starije (za više od četiri godine).

Za razliku od obrazovanja koje pokazuje značajne međugeneracijske promjene, prije svega, u smislu opšteg podizanja obrazovnog nivoa stanovništva,

smanjenje udjela nekvalifikovanih osoba, koje su bile relativno visoko zastupljene među starijim (65+) ženama, te preokretanje jaza u visokom obrazovanju u korist žena, međugeneracijske promjene u ekonomskim aspektima gotovo su odsutne. Kroz generacije se održavaju obrasci niže ekonomske participacije žena, mala zastupljenost među vlasnicima važne imovine domaćinstva, kao i subjektivni osjećaj manje ekonomske vrijednosti i doprinosa domaćinstvu.

Kada su u pitanju oblasti partnerstva i porodice, primjećuje se da mlađe generacije **sve ranije stupaju u prve ljubavne veze i seksualne odnose**, dok se **starost pri stupanju u prvi brak i rođenju prvog djeteta pomjera za nešto starije** godine života. Procesi odlučivanja o važnim pitanjima u porodici (usmjeravanju djece, upravljanju novcem) se pomjeraju ka egalitarnijim formama – zajedničkom odlučivanju, ali većinu kućnih poslova, konstantno, postojano kroz generacije, obavljaju pretežno žene. Planiranje porodice je na niskom nivou konzistentno kroz generacije, što može predstavljati veliki izazov za uspješno upravljanje životnim tranzicijama i tokovima.

Kulturni temelji rodni odnosa su izloženi dinamičnim promjenama – patrijarhalni obrasci se povlače, a raste udio neodlučnih i liberalnih. Ipak, većinski su liberalne samo mlade žene (18–30 godina). Najmlađi (adolescenti) pokazuju veći konzervativizam u odnosu na mlade odrasle.

Zdravstveni životni stilovi pokazuju različite generacijske obrasce, pa je tako konzumiranje brze hrane najprisutnije kod mladih, mladi i stari više konzumiraju alkohol nego sredovječni, dok sredovječni češće puše nego pripadnici ostalih starosnih grupa.

Učešće u zajednici kroz organizacije civilnog društva ili političke partije opada sa starošću, a osim kod mladih žena (18–30) ono je niže kod žena nego kod muškaraca.

Subjektivno blagostanje opada sa starošću, a pasivizam u životnim strategijama raste.

Nalazi istraživanja ukazali su da se pojedine registrovane promjene duguju više efektima starenja, druge efektima perioda u kome su se određene generacije nalazile u pojedinim fazama životnih tokova ili doživjele specifična iskustva, dok za pojedine promjene nisu mogli ponuditi nedvosmisleno objašnjenje o porijeklu promjena, za šta su potrebna drugačija (longitudinalna i panel) istraživanja. Kada su u pitanju efekti starenja, primijećeno je da se pod njihovim uticajem bilježe promjene poput završetka obrazovanja, uključivanja na tržište rada, osamostaljivanje od roditelja, zasnivanje porodice kod mladih, ili promjene u strukturi porodice, obavezama oko djece koja odrastaju, kod odraslih koji prelaze iz jedne u drugu životnu fazu, a veoma su istaknute i promjene povezane sa ulaskom u starije doba, poput opadanja ekonomske aktivnosti (uslijed povlačenja sa tržišta rada), promjena u strukturi domaćinstva i porodice (uslijed odrastanja djece ili gubitka partnera), pogoršanja zdravlja, opadanja subjektivnog blagostanja, povećanja osjećanja usamljenosti.

Sa druge strane, istraživanje je ukazalo na niz promjena između generacija, koje se prije mogu pripisati efektima društveno-istorijskih okolnosti. Ove pro-

mjene su izražene u pogledu obrazovanja, ne samo u smislu povećanja obrazovanog nivoa mlađeg stanovništva, već i u pogledu vrednovanja obrazovanja, shvatanja njegovog značaja za ostvarivanje kvalitetnog života. Evidentne su i promjene u vrijednosnim orijentacijama (u pravcu opadanja patrijarhalnih vrijednosnih orijentacija), ali o porijeklu ovih promjena se više može zaključivati na osnovu posrednih indikatora, nego što se mogu pronaći dokazi u ovom istraživanju. Paralelno ili zajedno sa promjenama u vrijednosnim orijentacijama zabilježene su i promjene u rodnim odnosima unutar domaćinstva i porodice, pri čemu one nisu jednoznačne i ravnomjerne, jer se više ispoljavaju u nekim sferama odlučivanja (više zajedničkog odlučivanja žena i muškaraca o djeci, novcu), ali ne i u podjeli rada i odgovornosti (kućni rad i briga o članovima porodice ostaju glavna odgovornost žena). Ove promjene se još uvijek dešavaju malim koracima ukazujući na opstojanje kulture rodne podjele sfera koja uključuje i dalje neravnomjernu podjelu moći između muškaraca i žena. Nalazi kvalitativnog istraživanja upućuju da u ovim promjenama imaju ulogu društvene okolnosti povezane sa ratnim sukobima, migracijama, post-socijalističkim promjenama u sferi rada, kada su žene preuzimale vodeću ulogu u obezbeđivanju porodice, što je dovelo do redefinisivanja odnosa moći i rodnih uloga u domaćinstvu i porodici. Promjene u vrijednostima značajno su povezane sa ovim promjenama u obavljanju uloga, kao i promjene povezane sa povećanjem nivoa obrazovanja, što ukazuje na višestruki značaj obrazovanja ne samo za povoljnije stanje i procese na tržištu rada, emancipatorske procese koji vode pravičnijim društvenim strukturama i odnosima.

Životni tokovi, kako mladih, tako odraslih i starih osoba, najčešće slijede, i na normativnom i na praktičnom nivou, standardizovane putanje koje podrazumijevaju jasan prelazak iz jedne životne faze u drugu. Obrazovanje – zaposlenje – brak – roditeljstvo – penzionisanje su samo strukturnim faktorima ometeni. U društvu koje je duboko zahvaćeno krizom i ima ratnu prošlost, ratni konflikti, nezaposlenost, nerazvijena privreda i politička nestabilnost su najčešći faktori koji remete putanju standardizovanog životnog toka.

UVOD

Istraživanje socioekonomskih rodni nejednakosti u Republici Srpskoj (RS) inicirao je Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske (GCRS), uz podršku UN Women. Istraživanje je sproveda organizacija SeConS – grupa za razvojnu inicijativu sa ciljem da se obezbijedi kvalitetna evidencija o rodni nejednakostima u različiti životni fazama, koja treba da posluži kao empirijska osnova za efektivne politike rodne ravnopravnosti.

Najvažni ciljevi istraživanja su:

- da se ostvare sistematski uvidi u rodne nejednakosti tokom životni toka žena i muškaraca u Republici Srpskoj;
- da se identifikuje koje se rodne nejednakosti specifično ispoljavaju u pojedinim fazama života i kako se one reflektuju na kasnije životne faze stvarajući nejednake šanse za žene i muškarce;
- da se identifikuju najvažnije međugeneracijske promjene u pogledu rodni nejednakosti.

Značaj ovakve studije je u tome što omogućava uvide u stanje rodne ravnopravnosti nakon što su više od decenije izgrađivani institucionalni mehanizmi i sprovedene politike za unapređenje rodne ravnopravnosti. Naime, na talašu reformi, u prvoj djeceniji 21. vijeka započete su važne promjene u politikama i institucionalni mehanizmima koje su dovele do povećanog značaja pitanja rodne ravnopravnosti, ne samo kao izdvojenog pitanja socijalne (ne)pravde i ključnog oblika nejednakosti, što je predmet posebnih politika, već i kao pitanja koje mora biti integralni dio svih politika.

U Republici Srpskoj uspostavljen je Gender centar kao Vladina institucija koja je nadležna za pitanja rodne ravnopravnosti, a donesen je i niz zakonskih promjena i politika kojima se nastojala ova socijalna nepravda ispraviti. Sproveden je, ili se sprovodi, i veliki broj programa i projekata kroz državne institucije i u saradnji sa nevladinim sektorom, koji je usmjeren na otklanjanje rodni nejednakosti u posebnim oblastima, eliminisanje diskriminacije žena ili na njihovu zaštitu od nasilja u porodici i u zajednici. Ovi programi, projekti i politike sprovedeni su nekada sa više, a nekada sa manje uspjeha, njihovi efekti su nekada evaluirani, a u nekim slučajevima su ostali nepoznati.

Tokom posljednjih nekoliko godina u Republici Srpskoj, ali i šire u regionu zapadnog Balkana, primjetni su trendovi protivudara (engl. backlash) na politike (negdje i institucije) rodne ravnopravnosti³. Pojedine procjene ukazuju da je uprkos značajnim postignućima u izgradnji institucionalni mehanizama za

3 Riječ je o posve novim tendencijama koje još uvijek nijisu sistematski ispitivane u području Zapadnog Balkana, ali za koje postoje indicije, koje se ispoljavaju kroz ukidanje ili margina-

unapređivanje rodne ravnopravnosti i definisanja odgovarajućih politika i mjera, prisutan niz problema povezanih sa neefektivnim sprovođenjem zakona, nedovoljno integrisanim mehanizmima rodne ravnopravnosti u najviša tijela političkog odlučivanja, nedovoljnim sredstvima namijenjenim sprovođenju ovih politika i mjera i dr. (Cornelissen, 2012, Spehar, 2012).

Cilj ovakve studije jeste da nakon više od decenije sprovođenja različitih politika usmjerenih na unapređivanje rodne ravnopravnosti ustanovi gdje su rodne nejednakosti još prisutne, u kojim oblastima istrajavaju, ali polazeći od jednog specifičnog pristupa. Riječ je o pristupu životnih tokova koji omogućava da se nejednakosti sagledaju kroz različite životne faze, ukazujući na to gdje su korijeni nejednakosti koje nastojimo da otklonimo različitim politikama i mjerama usmjerenim primarno na posljedice. Upravo je taj nedostatak pažnje usmjeren na porijeklo nejednakosti razlog zbog kojeg politike i mjere često ostaju nedovoljno efektivne jer su usmjerene na posljedice umjesto na uzroke.

Pristup životnih tokova opisan je u prvom poglavlju ove studije kao i metodologija istraživanja. Istraživački nalazi predloženi su u četiri velike cjeline, od kojih su tri definisane krupnim životnim fazama – djetinjstvom, periodom odraslog života i starošću, dok četvrta pruža zaključne uvide u međugeneracijske promjene. Nalazi su prikazani prema najvažnijim aspektima na koje je bilo usmjereno istraživanje, poput obrazovanja, zdravlja i zdravstvenih stilova života, praksi odrastanja i vaspitavanja, podrške za razvoj i učenje kada su u pitanju djeca, ili kada su u pitanju odrasli, ekonomske participacije, brige o porodici, rodno specifičnih pitanja stupanja u brak, roditeljstvo, rodno osobenih vrijednosnih sistema i iskustava socijalizacije. Kod starijeg stanovništva u fokusu su i rodno specifični obrasci povezivanja sa mlađom generacijom, razmjena podrške i brige.

---

lizaciju institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost, slabu budžetsku posvećenost politikama rodne ravnopravnosti, rijetku evaluaciju efektivnosti i uticaja ovih politika i sl.

1. PRISTUP ŽIVOTNIH TOKOVA I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

1.1 KONCEPTUALNI OKVIR

Istraživanje rodni nejednakosti oslanja se na pristup životnih tokova polazeći od pretpostavke da se rodne nejednakosti ispoljavaju različito u različitim životnim fazama, u zavisnosti od potreba i resursa koji su ključni za posebne periode u životu, kao i od šansi koje žene i muškarci imaju da pristupe tim resursima (uključujući i položaje). Nejednakosti ispoljene u kasnijim fazama života predstavljaju naslijeđe prethodnih životnih faza u kojima su ukorijenjene nejednake šanse i ograničenja za žene i muškarce.

Pristup životnih tokova kao teoretski pristup ponikao je na želji da se bolje razumiju socijalne putanje pojedinaca i grupa, razvojni procesi koji su povezani sa individualnim, grupnim karakteristikama i društveno-istorijskim uslovima. Ove životne putanje oblikovane su istorijskim procesima i strukturirane su društvenim institucijama (Mortimer, Shanahan, 2002). Pristup životnih ciklusa (engl. life cycle) ili životnih tokova (engl. life course) omogućava da se analizira na koji način lične ili grupne karakteristike oblikuju životne putanje unutar istih ograničenja i uticaja koje u datom kontekstu postavljaju institucije, zakoni, norme, uključujući i one koje uspostavljaju očekivanja o tome šta je „prirodno“, „primjereno“, „poželjno“ za aktere u skladu sa njihovim starosnim i rodni karakteristikama.

U pristupu životnih tokova važni su koncepti *životnih putanja* i *tranzicija* koje se smatraju prelomnim trenucima prelaska iz jedne u drugu fazu životnog toka (Elder, 1985, nav. prema Macmillan and Eliason, 2002). **Životne putanje** predstavljaju dugoročnu uključenost ili povezanost sa socijalnim institucijama (na primjer obrazovanjem, brakom, tržištem rada) i odgovarajućim ulogama. One se ispoljavaju kao institucionalno definisane uloge ili „stanja“ tokom vremena i često su inicirane specifičnim događajima koji se javljaju u određenom nizu, imaju određeno trajanje i poredak (na primjer, školovanje, karijera, roditeljstvo itd.). **Koncept tranzicije** se odnosi na specifične događaje koji čine *marker* prelaska iz jedne uloge u drugu, ili iz jednog (institucionalnog) konteksta u drugi (npr. diplomiranje ili napuštanje škole kao završetak obrazovanja; nezaposlenost kao rezultat završetka obrazovanja ili gubitka posla i sl. – Macmillan and Eliason, 2002: 531). Svaka tranzicija ukazuje na promjene od jednog skupa

uloga prema drugom skupu uloga, ili promjenu u socijalno ili institucionalno definisanim ulogama pojedinaca/pojedinki.

U pristupu životnih tokova **starost** predstavlja socijalnu konstrukciju koja diferencira različite faze u životnom toku. Starost nosi socijalna značenja koja strukturiraju životne faze u skladu sa očekivanjima povezanim sa godinama života, neformalnim sankcijama i sl. U većini društava postoji neki oblik normativnog definisanja socijalnog vremena kojim se određuje koje su to odgovarajuće godine da se doživi tranzicija u formalnom sistemu obrazovanja, ka braku, ka poslu, roditeljstvu, penzionisanju, a one tranzicije koje odstupaju od poželjnih starosnih granica često se određuju kao „rane“ ili „pozne“, „zakašnjele“ tranzicije (Elder, 1974, 1999, nav. prema Elder et al., 2002). Zakoni i politike strukturiraju prava i odgovornosti na osnovu starosti, bilo kroz eksplicitna pravila u vezi sa starosnim granicama (npr. kada treba upisati dijete u školu), ili putem implicitnih ocjena u vezi sa prirodom konkretnih životnih faza (Settersten, 2002: 82). U skladu sa tim, **savremene socijalne politike** su oblikovane normativnim pristupima koji uređuju koje su putanje i koje tranzicije primjerene za različitu starosnu dob. One su više oblikovane socijalno normativnim očekivanjima u vezi sa starosnim grupama nego individualnim potrebama. Na takvoj paradigmi zasnivaju se i socijalne usluge i podrška. Brojni programi, mjere, institucije ili sankcije su povezane sa starosnim granicama, kao kod upisa u predškolsko obrazovanje, ili kao kod donje starosne granice za uključivanje na tržište rada, ili minimalne starosti za stupanje u brak, penzionisanje i sl. (Ibid).

Settersen navodi da je tokom procesa modernizacije došlo do značajnih promjena koje su dovele do hronologizacije, institucionalizacije i standardizacije životnih putanja. Pozivajući se na teorijske elaboracije više autora koji se bave ovom problematikom, on zaključuje da je životni tok, bar u Zapadnoj civilizaciji, relativno čvrsto strukturiran. Tokom dvadesetog vijeka su vrijeme i godine života dobile značajnu dimenziju u ljudskim životima i učinile da je životni tok moguće hronološki pratiti. Ovaj proces se naziva **hronologizacija** (Kohli, 1986, nav. prema Settersen, 2002: 83). Drugi važan aspekt životnog toka je **institucionalizacija**, koja upućuje na proces u kome su životne faze strukturirane formalnim organizacijama, institucijama i državom. U ovom procesu su veoma značajni strukturni aranžmani države kojim ona alocira resurse, dok je istovremeno sve manji značaj neformalnih mreža podrške. Treći aspekt, **standardizacija** se odnosi na društvenu pravilnost životnih obrazaca (i na nivou normi i na nivou praksi) i posljedica je procesa hronologizacije i institucionalizacije. Pojedinci i pojedinke organizuju svoj život i razvijaju očekivanja u vezi sa svojim i tuđim životnim tokovima u skladu sa internalizovanim normama o tome šta je „pravo vrijeme“ i „pravi način“ za određene putanje i tranzicije (npr. kada treba završiti školovanje, kada treba napustiti roditeljski dom, kada se treba udati/oženiti, imati djecu, zaposliti se i sl.). Nemogućnost da se ova internalizovana očekivanja ispune kod mnogih mogu da proizvedu frustracije (Settersten, 2002 82–85).

Navedeni koncepti su doživjeli izvjesne kritike, naročito iz perspektiva koje osvjetljavaju promjene koje se dešavaju u kasnoj moderni. U ovoj vizuri kasna moderna stvara materijalne uslove koji oslobađaju sve veći broj pojedina strukturnih uslovljenosti, što vodi većoj slobodi i mogućnostima izbora, odnosno **destandardizaciji** životnih putanja⁴ (Bek, 2001, 2003; Giddens, 1990). Destandardizacija tako može imati različite oblike, jer putanje koje pojedinci prelaze tokom života zavise od njihovih individualnih aspiracija i potreba. Iako putanje pojedinca pokazuju i oblike destandardizacije, istraživanja pokazuju da se najčešće radi o odlaganju ulaska u neke faze, na primjer produženje perioda školovanja i/ili odložen ulazak na tržište rada, kao i veoma nestabilna pozicija na tržištu rada koja vodi čestim promjenama posla i nezaposlenosti.⁵ U svakom slučaju, socijalne politike ne prate u dovoljnoj mjeri savremene procese, tako da odstupanje od utvrđenih tranzicija ili putanja može voditi trajnom isključivanju iz određenih aspekata društvenog života i znatno slabije šanse da se ostvari zadovoljavajući kvalitet života.

U regionu (u Srbiji) je ovaj pristup nekoliko puta primjenjivan kod istraživanja životnog toka mladih (Tomanović, et al, 2012, Tomanović, Ignjatović, 2004) i kod istraživanja tranzicija u porodičnom domenu (Babović, 2015; Tomanović et al, 2016). U svim istraživanjima su autorke i autori nastojali da rekonstruišu kako pojedinci, unutar datog strukturnog i kulturnog konteksta, odrastaju, donose odluke o bitnim životnim događajima, preuzimaju odgovornost i planiraju budućnost. Ključna pretpostavka od koje su polazili je da se tranzicije odvijaju unutar konteksta koji može biti u većoj ili manjoj mjeri podstičući da se određeni izbori naprave i da mogućnosti u velikoj mjeri zavise od resursa (materijalnih, socijalnih, kulturnih) koje pojedinci posjeduju. Zato je kod istraživanja životnog toka veoma značajno imati u vidu odnos između individualnih resursa koje osoba posjeduje, njenih odluka i aspiracija i šireg društvenog okruženja unutar kog ta osoba funkcioniše. Na primjer, u Srbiji je prepoznato da mladi najčešće prate standardizovane putanje u odraslost, koje karakteriše hronološki slijed od obrazovanja preko zaposlenja, zasnivanja braka do roditeljstva i da sam slijed ne zavisi u velikoj mjeri od resursa (obrazovanja, materijalnog stanja i sl.) mlade osobe. Ipak, resursi porodice porijekla se pokazuju kao veoma značajni prilikom osnivanja samostalnog domaćinstva i to čak više nego lični (Tomanović 2012a; Tomanović, et al 2016). Takođe, ista istraživanja pokazuju da Srbija (kao i zemlje u okruženju) pripada zemljama tzv. *mediteranskog kruga*, u kojima su neformalni odnosi i porodični milje veoma važan okvir društvenosti, a gdje se individualizam manje vrednuje. Na primjer, mladi i dalje u značajnoj mjeri preferiraju direktan prelazak iz porodice porijekla u porodicu opredjeljenja bez samostalnog života između (Tomanović, Ignjatović, 2004).

4 Destandardizacija se dešava istovremeno sa deinstitucionalizacijom i dehnologizacijom (Settersten, 2002).

5 Detaljnije o ovoj problematici u kontekstu životnih putanja mladih vidjeti u Tomanović (2012b: 21–26)

1.2 METODOLOŠKI OKVIR

Proučavanje životnih tokova zapravo je proučavanje društvenih promjena. U istraživanjima društvenih promjena posebnu vrijednost ima dijahroni pristup, koji na osnovu longitudinalnih istraživanja (ponavljanih u određenim vremenskim intervalima) može da uporedi različite generacije koje su se u različitim periodima nalazile u istoj životnoj fazi. Takvim poređenjem se neposrednije i preciznije stižu uvidi u uticaj sredinskih faktora, uključujući i politike i mjere kojima se regulišu određene oblasti društvenog života, na šanse pojedinaca i grupa da pristupe određenim resursima, ostvare određene položaje, izgrade određene identitete i uspostave prakse, ponašanja i odnose.

Istraživanje koje je sprovedeno za potrebe izrade ove studije ne spada u jedno u nizu longitudinalnih istraživanja, već je jedinstveno i zbog toga ono pruža mogućnosti za primjenu druge vrste pristupa – sinhronog, u okviru koga se u jednom vremenskom presjeku porede različite generacije, kako bi se ustanovile i ispitalle promjene između njih. Međutim, za razliku od prethodnog pristupa, ovaj pristup ne omogućava da se razdvoje promjene koje su nastale između generacija zbog promjena u društvenim uslovima, ekonomskim, političkim, kulturnim od promjena koje su nastale pod uticajem starenja, prelaska u poznije životne faze sa drugačijim obavezama, mogućnostima, praksama. Ono što ovakav pristup omogućava jeste da se u sadašnjem vremenskom presjeku sagleda kakve su karakteristike položaja, percepcije, vrijednosti, uloge i odnosi žena i muškaraca različitih generacija, kakva su iskustva životnih tranzicija tih različitih generacija i kakva je njihova međusobna interakcija, odnosno na koji način su norme i prakse prenošene sa starijih na mlađe generacije. Ipak, ovaj pristup nastoji da „simulira“ i dijahroni pristup, tako što se pripadnici različitih generacija pitaju o nekim ključnim životnim događajima, prekretnicama, tranzicijama, što daje mogućnost da se porede i uticaji različitih perioda na životne tokove žena i muškaraca.

Upravo je posebna vrijednost pristupa životnih tokova je u tome što omogućavaju da se sagledaju efekti starenja, društveno-istorijskog perioda i kohorti. **Efekti starenja** su varijacije koje su povezane sa procesima starenja nastale na osnovu psiholoških promjena, akumulacije socijalnog iskustva ili promjena u statusu i sl. Starosni efekti reflektuju biološke i socijalne procese starenja koje su internalizovane kod pojedinaca-ki i koje predstavljaju razvojne promjene tokom životnog toka. **Efekti društveno-istorijskog perioda** predstavljaju varijacije koje se odvijaju tokom vremena ili kalendarskih godina i koje utiču na sve starosne grupe istovremeno. Efekti perioda sadrže složeni skup istorijskih događaja i faktora okruženja, poput ratova, ekonomskih kriza, gladi, epidemija, uvođenja novih institucija, tehnoloških prodora. **Efekti kohorti** predstavljaju promjene između grupa ljudi koji su doživjeli početni događaj u istoj godini ili godinama, na primjer, rodili su se, ušli u brak i sl. Efekti kohorte, u stvari, predstavljaju efekte formativnog iskustva koji zapravo sadrže i istorijske i društvene uticaje uslova koji su postojali u ranom periodu života, ali i uticaje kojima su

pripadnici-e jedne kohorte bili izloženi tokom čitavog životnog toka (Carr, 2009, III: 6). Kohorta je skup zatvoren za nove slučajeve zbog toga što ti novi slučajevi nisu mogući po definiciji, jer se događaj već odigrao, završen je i udaljen u vremenu (Ruspini, Dale, 2002: xi). Pripadnici-e starosnih kohorti dijele zajedničku socijalnu istoriju, istorijske događaje i šanse i ograničenja koja postavlja pred njih društvo u datom vremenu. Oni dijele zajedničko iskustvo životnog ciklusa u isto vrijeme – proživljavaju djetinjstvo, dostižu adolescenciju, rastu u odrasle ljude u isto vrijeme. Međutim, pripadnici-e starosne kohorte dijele i samo iskustvo kohorte, tj. osobene aspekte kohorte kao što je njena veličina, nivo obrazovanja ili nešto drugo što je jedinstveno za tu kohortu.

Lociranje aktera na osnovu starosnih kohorti omogućava da se jasnije sagledaju specifična stanja i problemi koji su svojstveni određenom uzrastu ili određenoj fazi u životu i daju bolju osnovu da se razumiju nejednakosti u narednoj fazi imajući u vidu njihove korijene u prethodnim fazama. Na primjer, uvođenje institucije obaveznog predškolskog programa promijenilo je obrazovne putanje starosnih kohorti djece koja su dostigla uzrast za obavezno predškolsko obrazovanje nakon što je uvedena ta mjera, a to je kasnije uticalo na njihova obrazovna postignuća i dalo im moguće komparativnu prednost u odnosu na starije starosne kohorte koje nisu imale ovaj oblik pripreme za školu.

U ovom istraživanju starosne kohorte su grupisane u šire starosne kategorije koje se nalaze u istim ili bliskim fazama života u životnim tokovima. Zbog ograničenja u pogledu veličine uzorka, kategorije su morale da budu „krupnije“, da obuhvataju više kohorti, jer bi svaka detaljnija analiza bila nemoguća zbog manjeg broja slučajeva. Zbog toga su već kod definisanja istraživačkog okvira izdvojene sljedeće **starosne kategorije**:

1. Djeca
  - 1.1. djeca u periodu ranog djetinjstva (0 – 4 godine)
  - 1.2. djeca u periodu srednjeg djetinjstva i rane adolescencije (od 5 do 14 godina)
  - 1.3. djeca u periodu pozne adolescencije (15–17)
2. Odrasli
  - 2.1. mladi (18–30)
  - 2.2. srednje starosti (31–49)
  - 2.3. stariji odrasli (50–64)
3. Stariji (65+)

Kako bi se analizirali potrebe i problemi, kao i rodni jaz u različitim životnim fazama, odabrani su **indikator** primjereni tim fazama. Neki su **univerzalni** i prisutni u svim starosnim grupama (poput zdravlja), dok su neki **specifično u vezi sa određenim životnim fazama** (npr. podrška za razvoj i učenje kod djece, ekonomska participacija kod odraslih, jaz u penzijama kod starijih i sl.). Zbog osjetljivosti indikatora i instrumenata na životnu fazu, odnosno starost ispitanika istraživanje je sprovedeno primjenom više upitnika: jednog za domaćinstvo i

posebnih upitnika za djecu, adolescente, odrasle i stare. U svakom domaćinstvu ispitani su svi članovi i članice, a za djecu do 15 godina anketiran je jedan od roditelja.

Važno je imati na umu i to da je preciznije razumijevanje uticaja različitih efekata (starenja, perioda, kohorte) moguće tek uz longitudinalna istraživanja, ona kojima se ispituju iste pojave i njihove dimenzije na isti način, ponovljeno u određenim vremenskim intervalima. Naše istraživanje pripada drugačijem tipu – ono prikazuje **presjek stanja** u jednom periodu. Mogućnosti da se iz presjeka stanja analiziraju promjene povezane sa starenjem, društveno-istorijskim periodima i kohortama su ograničene, pa iako će istraživanje ponuditi uvide u promjene, neće biti uvijek moguće pouzdano utvrditi šta je na te promjene uticalo. Ali, s obzirom na to da je ovo prvo istraživanje rodni nejednakosti u životnim tokovima u Republici Srpskoj i jedno od rijetkih istraživanja životnih tokova u regionu, ono donosi nove uvide i pruža smjernice za dalja istraživanja.

Istraživanje je sprovedeno na uzorku domaćinstava reprezentativnom za opštu populaciju Republike Srpske. **Uzorak** je obuhvatio 489 domaćinstava i 1.632 pojedinca.

Tabela 1: Struktura uzorka prema velikim starosnim grupama

Starosne kategorije	Broj ispitanika-ca u uzorku		
	Ukupno	Muško	Žensko
Djeca	368	184	184
Djeca 0–4 godine	93	46	47
Djeca 5–14 godina	207	104	103
Adolescenti 15–17 godina	68	34	34
Odrasli	1128	550	578
Mladi 18–30 godina	341	163	178
Odrasli 31–49 godina	516	255	261
Stariji odrasli 50–64 godine	271	132	139
Stariji 65 i više godina	136	58	78
Ukupno	1632	763	869

Uzorak je bio teritorijalno podijeljen na sljedeći način: Banjaluka, Prijedor, Doboj, Bijeljina, Trebinje, Zvornik, Pale i Višegrad. U svakom od ovih gradova i opština obuhvaćena su gradska i ostala naselja, pa uzorak čini 801 ispitanik-ca koji-a živi u gradskom naselju i 831 ispitanik-ca koji-a živi u ostalim naseljima koja nisu gradska.

Kvantitativno istraživanje bilo je dopunjeno kvalitativnim istraživanjem na uzorku od 20 žena i muškaraca različite starosti, koji žive u gradskim i seoskim sredinama⁶. Kvalitativnim istraživanjem nastojali su se dublje ispitati pojedini rodni aspekti životnih tokova, steći uvidi u to kako su ispitanici-e vršili određene izbore u životu, doživjeli pojedine tranzicije, uspostavljali ili održavali određene prakse, kao i šta su bili razlozi za te izbore, motivacije, ali i posljedice.

---

6 Ispitanici/e su birani u dvije lokalne zajednice u Republici Srpskoj (Banja Luci i Bjeljini) tako da odgovaraju unaprijed definisanim profilima koji su kombinovali različite karakteristike ispitanika/ca u pogledu: starosti, obrazovanja, mjesta stanovanja, bračnog stanja i uzrasta pri rođenju prvog djeteta.

2 RODNI ASPEKTI ŽIVOTNIH TOKOVA DJECE I ADOLESCENATA

U teorijama koje se bave pitanjima rodne socijalizacije je u velikoj mjeri prihvaćeno je da na stvaranje rodnog identiteta i na rodno specifične prakse utiču: 1. društvene strukture, odnosno način preraspodjele dobara, a u prvom redu moći, materijalnih resursa i ugleda, koji se u većini društava sa patrijarhalnom strukturom vrijednosti raspodjeljuju u korist muškaraca; 2. društvene interakcije kroz koje djeca uče ponašanje koje data kultura smatra rodno usaglašenim; 3. kognitivno motivacioni proces koji podrazumijeva da djeca formiraju rodni okvir kojim posmatraju sebe i svijet oko sebe, koji istovremeno predstavlja saznajni okvir koji tokom života razvijaju i sa kojim se identifikuju (Leaper, Friedman, 2007: 562–563).

U svom istraživanju Martin i Fabes (2001) ukazuju da djeca u uzrastu do četiri godine pokazuju u velikoj mjeri ustanovljene rodne obrasce diferencijacije u ponašanju i to čak djevojčice nešto ranije i intenzivnije. Već u ovom periodu i djevojčice i dječaci uspostavljaju čvršće veze sa vršnjacima istog pola (kroz igru) i pokazuju osobine koje su rodno specifične. Dječaci su daleko fizički aktivniji nego djevojčice (sa prisutnom agresijom), dječje igre su u manjoj mjeri nadgledane i vođene od starijih, u njihovim grupama postoji izraženija hijerarhija, a značaj grupe je veći. S druge strane igre djevojčica su u većoj mjeri nadgledane od strane odraslih, interakcija je umjerenija sa manje izraženom hijerarhijom između učesnica, dok je istovremeno značaj grupe manji. (Martin, Fabes, 2001: 442–444). Iz naprijed navedenog je jasno da veoma značajnu ulogu u dječjem (samo)prepoznavanju u rodno određenim okvirima imaju roditelji i vršnjačke grupe.

Igre i igračke sa kojima se djeca igraju su posebno značajna s obzirom na to da djeca tokom ovog procesa ulaze u određene uloge, interakcije i ponašanja koja su rodno diferencirana, čime se usvajaju rodno specifične dispozicije. Istraživanja ukazuju da se djevojčice češće igraju lutkama, igračkama kuhinje, ukrašavanja lutki (frizerke, dizajnerke i sl.) i da su roze boja i specifičan način oblačenja i uređivanja (kose, noktiju i dr.) veoma značajne za (samo)prepoznavanje. Dječaci, s druge strane, se češće igraju autićima, akcionim figurama i igrama koje imitiraju omiljene likove iz knjiga, stripova i crtanih i igranih filmova. Da bi dječaci bili prihvaćeni unutar muških grupa, moraju da se istaknu u igri i pokažu da su fizički sposobni da participiraju (da trče, skaču i sl.) (Martin, 2011:

68–74; Wharton, 2005; Leaper, Friedman, 2007; Banerjee, Lintern, 2000). Istraživanja ukazuju na to da se početak formiranja rodni identiteta dešava vrlo intenzivno tokom najranijeg djetinjstva, ali i da sa odrastanjem opada rigidnost u shvatanju rodno specifičnih oblika ponašanja, osobina, aspiracija i to intenzivnije kod djevojčica.

Značaj obrazovanja nikada ne može biti dovoljno podvučen za nečije šanse u životu. Međutim, istraživanja širom svijeta pokazuju da s jedne strane postoje značajne rodne disproporcije u obrazovnom procesu koje su na štetu ženske djece u zemljama u razvoju, i sa druge da u ekonomski razvijenom dijelu svijeta djevojčice ostaju duže unutar obrazovnog procesa i imaju bolje ocjene u poređenju sa dječacima. U više stranih (na primjer, Lam et al., 2012) i istraživanja u regionu (Stanojević, 2013) se prepoznaje da obrazovanje postaje značajnije za djevojčice nego za dječake i da su djevojčice angažovanije tokom obrazovnog procesa. Lam i saradnici razmatrajući posljednje zapažanje u dvanaest zemalja ističu značaj kako motivacionih faktora i ličnih osobina, tako i značaj podrške roditelja, učitelja i uticaja vršnjaka. Rezultati njihovog istraživanja ukazuju da su uticaji podrške roditelja, učitelja i vršnjaka veoma značajni prediktori angažovanosti u školi i da je sva podrška više usmjerena ka ženskoj nego ka muškoj djeci (Lam et al., 2012). Pored značaja samog obrazovanja, studije pokazuju i da se preference djece razlikuju u pogledu predmeta u školama i prema budućoj karijeri. Etaugh i Liss u svojoj studiji prepoznaju da su preference dječaka i djevojčica u skladu sa zanimanjima koja se vide kao muška i kao ženska i da je izrazitija poistovjećenost kod dječaka sa maskulinim karijerama, dok djevojčice sa odrastanjem prihvataju i maskulina zanimanja i karijere kao dio sopstvenog repertoara (Etaugh, Liss, 1992). Ipak, treba biti oprezan i ukazati na ograničenost značaja rane socijalizacije. Tako nas Gerson upozorava da ne postoje nedvosmislene veze između putanja odraslih osoba i onog što im se dešavalo tokom djetinjstva. Osobe i nakon djetinjstva i rane socijalizacije nastavljaju da uče i mijenjaju se u skladu sa zahtjevima situacija u kojima se nalaze, a za koje nemaju naučena rješenja (Gerson, 1997; 1993). Zato je neophodno imati u vidu širi društveni kontekst, ali i mikrodruštveni milje unutar kojeg pojedinci žive svoje živote i prolaze kroz različite situacije i interakcije.

U istraživanju djece i mladih vodili smo se klasifikacijom starosti djece, koja je razvijena u MICS okviru⁷, a koju smo dodatno prilagodili našim ciljevima. Uzrast djece smo podijelili na: 1. djeca u periodu ranog djetinjstva (0 – 4 godine), 2. djeca u periodu srednjeg djetinjstva (od 5 do 14 godina), 3. djeca u periodu pozne adolescencije (15–17 godina). Za djecu u prve dvije grupe su odgovore davali njihovi roditelji, dok su stariji adolescenti sami odgovarali na pitanja iz upitnika. Na ovaj način smo nastojali da, u skladu sa razvojnim fazama i specifičnim zahtjevima koji dolaze sa određenim uzrastom, prepoznamo rodno specifične obrasce socijalizacije.

7 UN MICS RS (2012) Istraživanje višestrukih pokazatelja, 2011–2012. godine.

2.1 RODNI ASPEKTI RANOG DJETINJSTVA (DJECA OD ROĐENJA DO ČETIRI GODINE)

U djelu istraživanju u kojem su obuhvaćena djeca starosti do četiri godine nastojali smo da prepoznamo rodne aspekte praksi vaspitanja, karakteristike psihofizičkog razvoja djece i odnos roditelja prema obrazovanju svoje muške i ženske djece. Ove sfere su se pokazale kao značajne u detektovanju rodno specifičnih obrazaca socijalizacije koji mogu u manjem ili većem stepenu da utiču na šanse da buduće odrasle muške i ženske osobe ostvare svoje potencijale u javnoj i privatnoj sferi. Rodno specifični socijalizatorski obrasci u sebi ne sadrže samo rodnu različitost, već najčešće uključuju moć i prestiž koji proističu iz određenih uloga, praksi i identiteta.

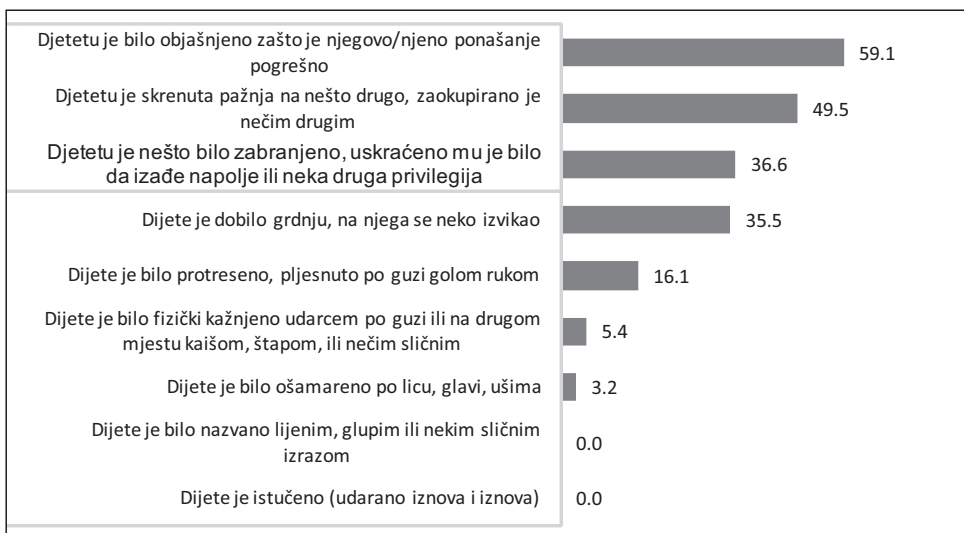
Ključna pitanja na koja smo nastojali da odgovorimo u prvom dijelu ovog poglavlja su:

1. Da li u praksama vaspitavanja djece postoje razlike u:
  - primjeni nasilnih metoda vaspitanja,
  - angažmanu oca i majke, odnosno staratelja različitog pola,
  - vrijednostima i normama kojima se djeca uče.
2. Da li postoje razlike u podršci u učenju i razvoju između dječaka i djevojčica u sljedećim aspektima:
  - dostupnosti i tipu igračaka,
  - podsticanju pojedinih vještina,
  - shvatanju da li i kada djevojčice i dječake treba upisati u obdanište.

Prakse vaspitavanja

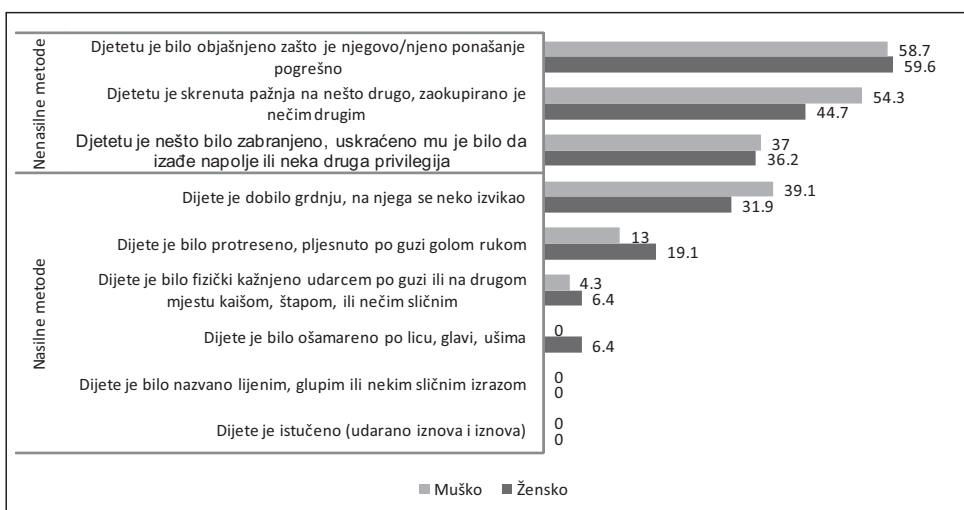
Vaspitne prakse smo istraživali preko niza indikatora kojima smo mjerili način komunikacije roditelja sa djecom u situacijama kada su smatrali da je dijete učinilo nešto pogrešno i preko osobina koje roditelji smatraju da su pozitivne ili negativne, odnosno koje žele da razviju ili spriječe kod svoje djece. Načini komunikacije su obuhvatali oblike od objašnjenja preko grdnje i zabrana do fizičkog kažnjavanja. Vaspitne prakse roditelja sa djecom od rođenja do četiri godine uključuju aktivnosti prikazane na grafikonu 2.1.1. u kojem su podijeljene metode na nenasilne i nasilne. Najčešća strategija roditelja je razgovor sa djetetom i pokušaj objašnjenja da određeno ponašanje nije dobro, za čim slijedi zaokupiranje djece drugim stvarima da bi se izbjeglo neadekvatno ponašanje. Od restriktivnih metoda roditelji najčešće koriste verbalne grdnje i zabrane. U petini slučajeva je korišćena blaga fizička kazna, ali još u izvjesnoj mjeri istrajavaju i drastične metode vaspitanja koje uključuju udarce kaišem, štapom, šamaranje i sl. Izrazito nasilne metode nisu prisutne u ovom godištu djece.

Grafikon 2.1.1: Strategije roditelja u situacijama kada dijete učini nešto pogrešno, za djecu od rođenja do četiri godine, u %

Razlike u vaspitnim praksama (ukupno gledano) **prema muškoj i ženskoj djeci nisu velike ni statistički značajne.**⁸ Kod djece ovog nivoa starosti način postizanja vaspitnih ciljeva se ne razlikuje za dječake i za djevojčice (grafikon 2.1.2). I djevojčice i dječaci podjednako su izloženi kako modernim (nenasilnim), tako i tradicionalnim metodama vaspitanja.

Grafikon 2.1.2: Strategije roditelja u situacijama kada dijete učini nešto pogrešno, prema polu djeteta od rođenja do četiri godine, u %

8 Mjereno Hi–kvadrat testom nivo pouzdanosti je bio manji od 95%.

Dalje, iz rezultata je moguće izvući zaključak da je za vaspitanje u većoj mjeri zadužena majka nego otac. Sve vaspitne prakse (osim kada je dijete fizički kažnjeno kaišem ili štapom) češće sprovode majke. Majke kod zabrana i objašnjavanja djeci ne prave razlike prema polu djeteta, ali nešto češće grde dječake nego djevojčice. Očevi, sa druge strane, su u samo nekoliko slučajeva podjednako prisutni u vaspitanju kao i njihove supruge (kod navedenih drašćičnih kazni). Oni, takođe, ne prave razlike u vaspitnim metodama u odnosu na pol djeteta. Analize nam, takođe, otkrivaju da ne postoje značajne razlike u primjeni nijednog metoda vaspitanja kod majki i očeva s obzirom na njihov nivo obrazovanja.

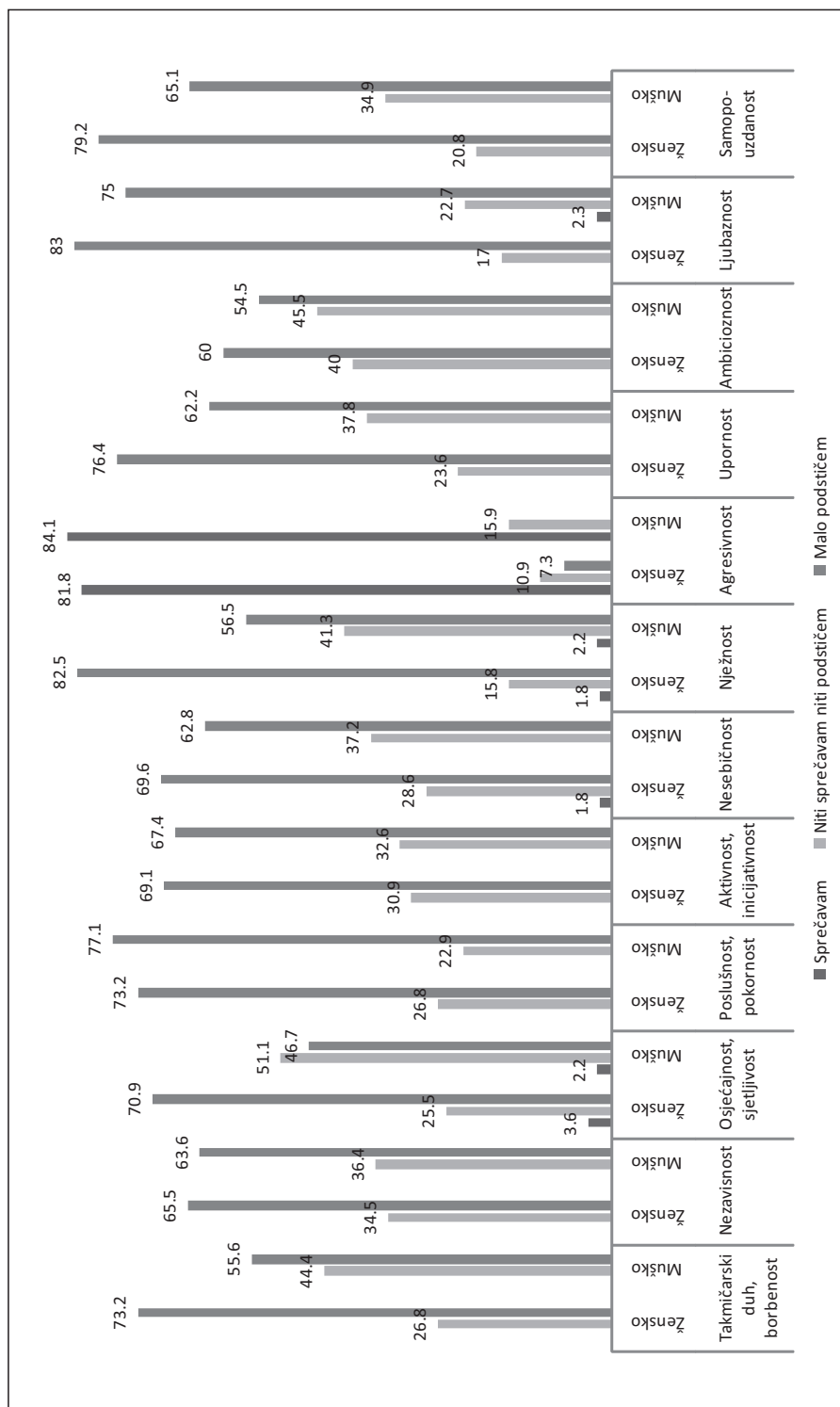
Da bismo prepoznali koje osobine smatraju poželjnim i koje od njih žele da podstaknu, a koje da spriječe kod svoje djece postavili smo pred roditelje instrument od dvanaest osobina⁹ sa četvorostepenom Likertovom skalom stepena podsticanja (od srečavam do veoma podstičem)¹⁰. Analize pokazuju da postoje različite **osobine koje roditelji žele da razviju kod sinova i kćerki** (grafikon 2.1.3). Najprije, statistički značajne razlike se javljaju u većem stepenu podsticanja takmičarskog duha i borbenosti među ženskom nego muškom djetetom. Ovakav nalaz može da ukazuje na modernizacijske procese postepenog oslobađanja ženskog djeteta od povučenosti i zatvorenosti. Ali, sljedeće značajne razlike otkrivaju kontradiktornost očekivanja od djevojčica. Naime, kod djevojčica se značajno češće podstiče osjećajnost, osjetljivost i nježnost nego kod dječaka¹¹. Ove osobine se smatraju vrlinama za žene i u tradicionalnim okvirima pripadaju diskursu „ženske prirode“. Kontradiktornost se ogleda u poziciji sadašnjih i budućih žena, koje da bi ostvarile (internalizovana) očekivanja, moraju da se, sa jedne strane, bore u „svijetu muškaraca“ ne bi li dobile društvenu prepoznatost u javnoj sferi (obrazovanje, zaposlenje), a sa druge da sačuvaju i razvijaju tradicionalne ženske osobine koje podrazumijevaju okrenutost ka drugome (porodici, suprugu, djeci) i emocionalni rad koji je osnovni sadržaj tog odnosa. Ne postoje osobine koje se posebno ističu kao muške i poželjne za dječake, implicirajući da je pritisak u saobražavanju sa rodno poželjnim osobinama nešto izraženiji prema ženskoj djeci.

9 1. Takmičarski duh, borbenost, 2. nezavisnost, 3. osjećajnost, osjetljivost, 4. poslušnost, pokornost, 5. aktivnost, inicijativnost, 6. nesebičnost, spremnost da se drugima posveti, 7. nježnost, 8. agresivnost, 9. upornost, 10. ambicioznost, 11. ljubaznost, 12. samopouzdanost.

10 Zarad grafičkog prikaza skale smo sveli na tri stepena: 1. sprečavam, 2. niti sprečavam i niti podstičem i 3. malo podstičem i veoma podstičem.

11 Hi-kvadrat = 6,221; Kramerovo V = 0,225, $p < 0,05$, za razlike u osjećajnosti i Hi-kvadrat = 5,245; Kramerovo V = 0,254, $p < 0,05$, za razlike u nježnosti kode djece različitog pola. Usljed relativno malog uzorka djece do četiri godine starosti ostale razlike nisu statistički značajne, iako bi trebalo obratiti pažnju na razlike u samopouzdanosti i ljubaznosti.

Grafikon 2.1.3: Osobine koji roditelji podstiču kod svoje djece, prema polu djeteta od rođenja do četiri godine, u %

Sumiranje nalaza

- Rezultati ukazuju da su i djevojčice i dječaci u istoj mjeri izloženi kako modernim (nenasilnim), tako i tradicionalnim metodama vaspitanja upućujući da u ranom djetinjstvu ne postoje razlike u metodama vaspitanja koje bi bile rodno obojene.
- Majke su primarni i neposredni akteri socijalizacije djece. Sve vaspitne prakse, osim onih koje uključuju drastične fizičke kazne, češće sprovode majke nego očevi. Pojavljujući se samo u krajnjoj nuždi da potvrde autoritet, očevi funkcionišu kao „odsutni autoriteti“ koji su garant društvenih normi i očekivanja.
- Ni majke ni očevi u ovom uzrastu ne prave razlike u vaspitnim praksama svoje muške i ženske djece.
- Postoje razlike u očekivanju osobina kod muške i kod ženske djece. Od djevojčica se očekuje da budu nježne i osjećajne u većoj mjeri nego dječaci. Od djevojčica se očekuje ne samo veća osjećajnost već i veći stepen borbenosti u poređenju sa muškom djecom. Ovakva kontradikcija otkriva buduću ulogu žene koje će vjerovatno morati da pomiri i bude uspješna u „tri smjene“: na poslu, u kući i oko djece.

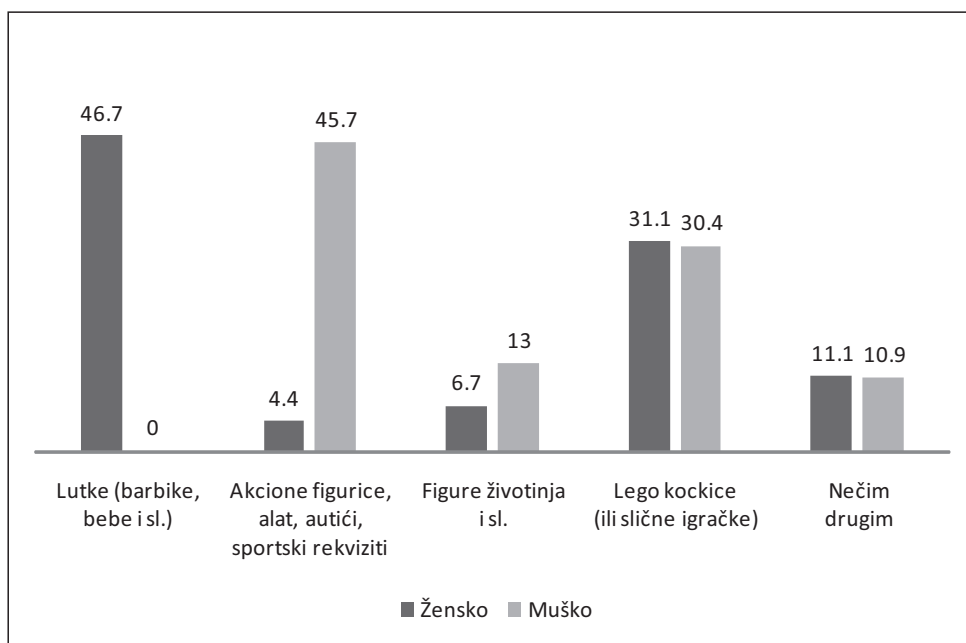
Podrška učenju i razvoju

Grafikon 2.1.4. pokazuje da postoje značajne **razlike u igračkama** kojima se djeca igraju s obzirom na njihov pol¹². Dječaci se češće igraju akcionim figuricama, sportskim rekvizitima, malim automobilima i alatom, dok se djevojčice značajno češće igraju lutkama. Ovakvi rezultati ukazuju na značajne razlike u rodnoj socijalizaciji djevojčica i dječaka, tako da igračke koje roditelji izdvajaju kao poželjnije za dječake podstiču razvoj motoričkih sposobnosti, dok one koje smatraju značajnijim za djevojčice nemaju tu funkciju. Takođe, dječaci odrastaju uz igračke koje podražavaju tradicionalne muške uloge, u prvom redu hranioca i identitet koji je okrenut ka javnoj sferi, a djevojčice uz igračke koje ih pripremaju za buduće supruge i majke, odnosno identitete koji su okrenuti kući i porodici – privatnoj sferi.

12 Hi-kvadrat = 37,689; Kramerovo V = 0,644, $p < 0,001$.

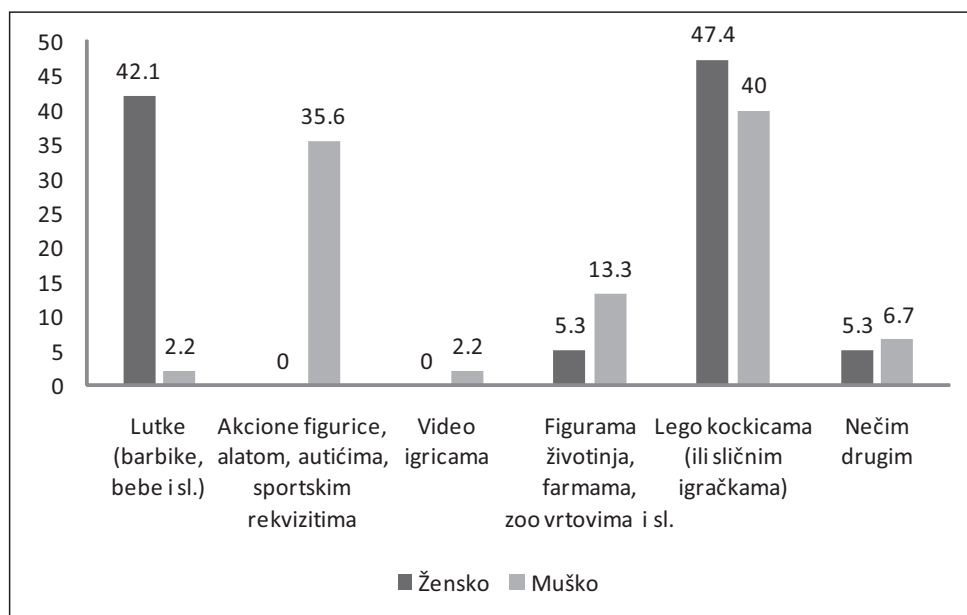
Grafikon 2.1.4: Igračke kojima djeca vole da se igraju u odnosu na pol djeteta od rođenja do četiri godine, u %

Da je ovakvo stanje u značajnoj mjeri dio šire prihvaćenog obrasca rodne socijalizacije, svjedoči značajno poklapanje između želja roditelja kojim bi igračkama bilo najbolje da se djeca igraju i realnih praksi djece (grafikon 2.1.5). I kod želja roditelja postoje statistički značajne razlike u preferencama igračaka za sinove i kćerke¹³. Roditelji bi u nešto većoj mjeri željeli da se njihova djeca igraju lego kockicama i u nešto manjoj mjeri su tolerantni prema video-igricama. Preference prema prvom su očekivane, jer ove igračke razvijaju maštu, inteligenciju i motoričke sposobnosti djece, a negativan stav prema drugom upućuje na svijest o mogućim rizicima koje dolaze od pretjerane konzumacije medija. Želja da se njihova djeca u većoj mjeri igraju lego kockicama je i kod dječaka i kod djevojčica veća za oko 12 procentnih poena u odnosu na stvarne prakse, upućujući na značaj koji roditelji pridaju ovim igračkama za adekvatan razvoj oba pola. Međutim, kada je riječ o aktivnostima i igračkama koje su u značajnijoj mjeri dio rodnih socijalizacijskih miljea, značajan broj roditelja se drži tradicionalnih linija podjela rodni sfera. Tek za svako dvadeseto muško dijete roditelji smatraju da je najbolje da se igra lutkama ili stvarima iz kuhinje, a gotovo isti odnos je i prema ženskoj djeci – za svaku dvadeset petu djevojčicu roditelji smatraju da je najbolje da se igra igračkama „za dječake“.

13 Hi-kvadrat = 32,073; Kramerovo V = 0,622, $p < 0,001$.

Grafikon 2.1.5: Igračke kojima bi roditelji voljeli da se njihova djeca igraju u odnosu na pol djeteta od rođenja do četiri godine, u %

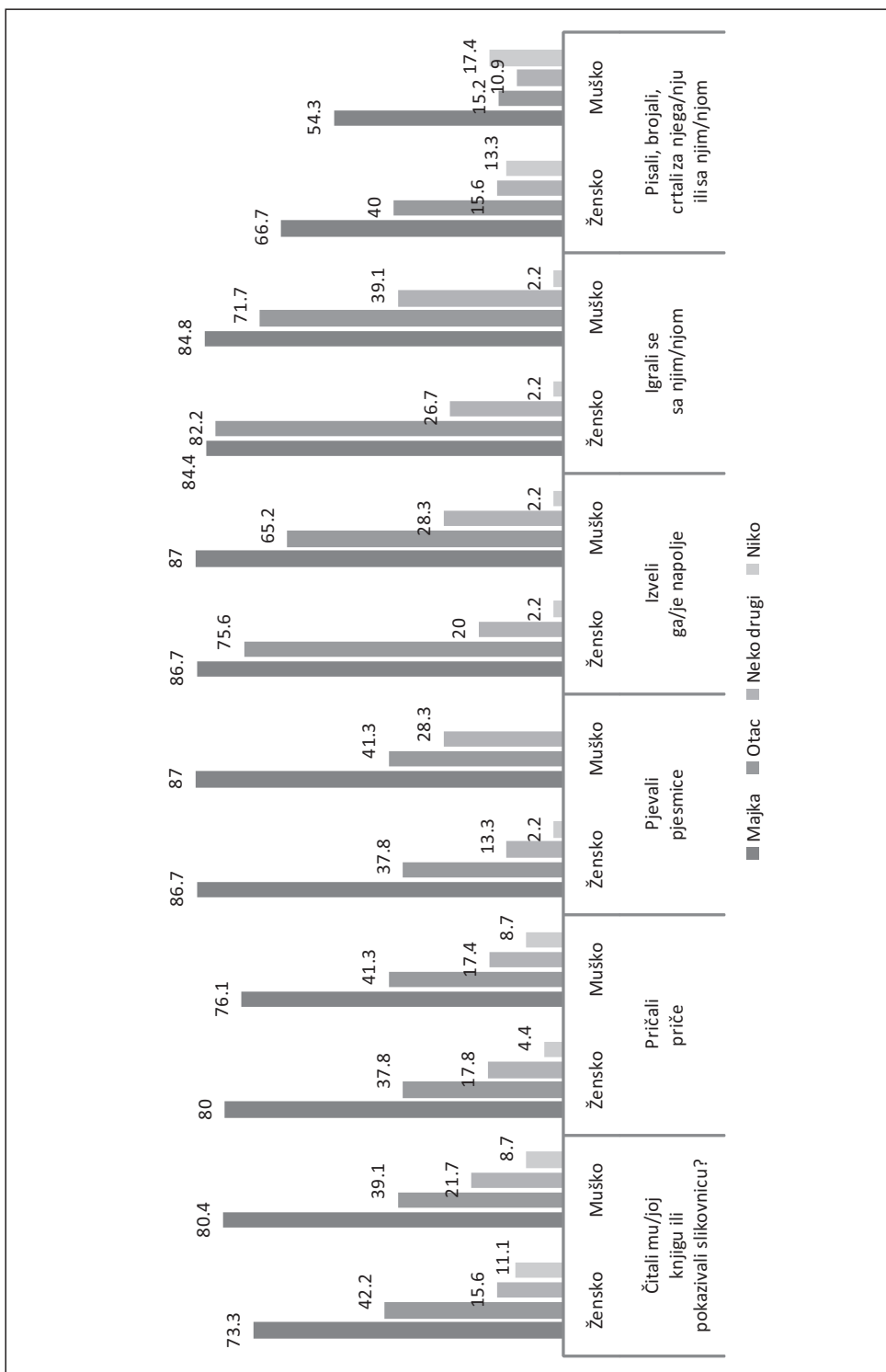

Roditelji i ukućani provode sa djecom vrijeme uključeni u različite aktivnosti koje za cilj imaju optimalan razvoj djece. Da bismo prepoznali stepen uključenosti roditelja u ove **aktivnosti**, pitali smo ih da nam kažu ko je sve od ukućana u posljednja tri dana sa djecom provodio vrijeme na sljedeće načine (grafikon 2.1.6.). Ne postoji dijete sa kojim roditelji ili neko drugi od ukućana nije bio uključen u manje od tri aktivnosti u tri dana koja su prethodila istraživanju. Isti grafikon pokazuje da su **majke dvostruko češće aktivne u vezi sa malom djecom nego očevi** i da drugi članovi porodice ili prijatelji čine tek sporadičnu pomoć u roditeljstvu. Ne postoje značajne razlike u aktivnostima majki prema sinovima i kćerkama kod svih aktivnosti. Jedina zanimljiva razlika se javlja u tom smislu što očevi dvostruko češće pišu, boje i crtaju sa kćerkama nego sinovima¹⁴. Takođe, ne postoje statistički značajne razlike u navedenim aktivnostima roditelja i njihovog nivoa obrazovanja, ukazujući da su i majke i očevi u istoj mjeri uključeni u aktivnosti sa djecom bez obzira na obrazovni nivo¹⁵. Zanimljivo je da se druge osobe u domaćinstvu nešto češće uključuju u aktivnosti sa muškom djecom nego sa ženskom, što je vidljivije kod igre sa djecom, izvođenja napolje, čitanja knjiga i pjevanja pjesmica.

14 Hi-kvadrat = 7,012; Kramerovo V = 0,278, $p < 0,001$.

15 Iako je na ovom mjestu potrebno biti oprezan s obzirom na to da se kod izvjesnih aktivnosti pokazuju izvjesni granični slučajevi statističke značajnosti.

Grafikon 2.1.6: Stepen uključenosti roditelja u aktivnosti sa djecom u odnosu pol djeteta od rođenja do četiri godine, u %

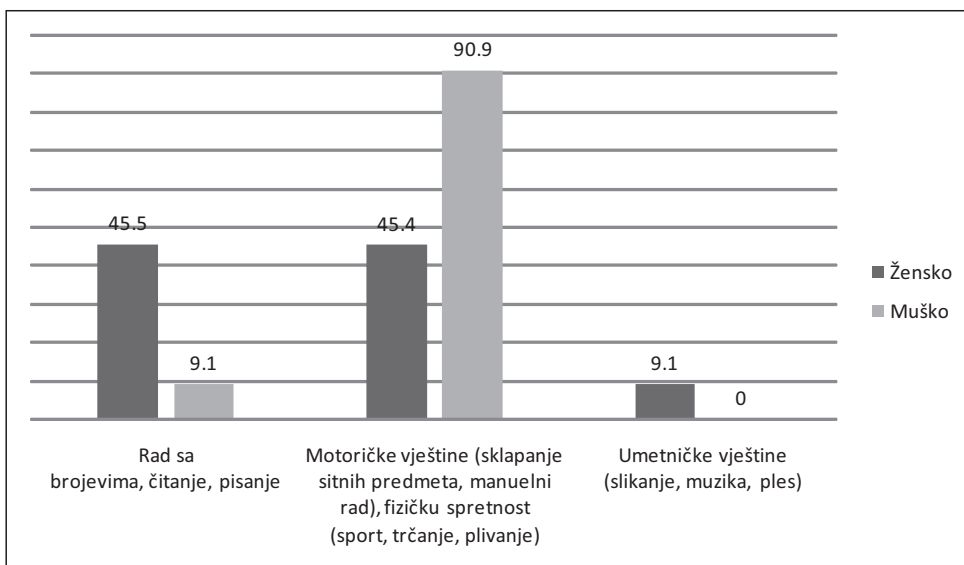

Iako veličina uzorka male djece (od rođenja do četiri godine) ne dozvoljava precizna poređenja, podaci ukazuju na mogućnost izvođenja izvjesnih pravilnosti o uključivanju roditelja s obzirom na starost malog djeteta. Neke aktivnosti, poput pisanja, brojanja, crtanja i čitanja zavise od psihičkog razvoja djeteta, pa se samim tim javljaju kasnije u razvoju. Ali indikativno je da **su majke konstantno uključene u sve ostale aktivnosti sa djecom, bez obzira na njihov uzrast, dok kod očeva postoje izvjesni periodi kada su prisutniji**. Očevi su nešto češće prisutni kada je dijete malo, u prve tri godine, a onda polako opada njihova uključenost u navedene aktivnosti sa djecom. Na primjer, u prvoj godini života djece 44% očeva djeci priča priče, ali to učešće opada na 18,5% u periodu kada djeca imaju 3–4 godine. Slično je i sa igranjem sa djetetom, gdje se u prvoj godini života čak 80% očeva igralo u tri dana koja su prethodila istraživanju sa svojom djecom, naspram 63% sa djecom koja su starija od tri godine.

Dok stepen provođenja vremena roditelja u odnosu na pol djeteta ne varira u velikoj mjeri, sadržaj onoga što se od djeteta očekuje se razlikuje. Naime, **roditelji nastoje da razviju jedne dispozicije muškoj, a druge ženskoj djeci i insistiranje na rodnoj specifičnosti je izraženija kod sinova** (grafikon 2.1.7)¹⁶. Većina roditelja kod ženske djece do četiri godine značajno češće nego kod muške djece podstiče rad sa brojevima, pisanje i čitanje. Svaki deseti roditelj ženskog djeteta smatra da pozitivan odnos prema umjetnostima (slikanju, muzici, plesu) treba da se razvija kod djevojčica (niko od roditelja nije smatrao da je umjetnost značajna za njihovo muško dijete). Sa druge strane, devet od deset roditelja muške djece smatra da je za njihove sinove najbolje da razvijaju motoričke vještine i fizičku spretnost. **Ovakvi stavovi roditelja, reprodukuju rodne obrasce podjele sfera interesovanja i uloga u društvu kada odrastu**. Vještine koje dječaci treba da usvoje i razvijaju upućuju na njihove uloge budućeg muškarca koji svojim vještinama treba da bude sposoban da zaradi i „snađe se“ u javnoj sferi i koje nerijetko odgovaraju idejama o „prirodnim predispozicijama muškaraca“. Sa druge strane, roditelji smatraju da su umjetnost i kognitivne vještine bliži „ženskoj prirodi“. Zanimljivo je da se na javljaju statistički značajne razlike (mjereno Hi-kvadrat testom) u pogledu onoga što se očekuje od djece u odnosu na nivo obrazovanja roditelja, što ukazuje na ukorijenjene rodne preference i očekivanja na koja u datom kontekstu proces obrazovanja ne utiče u velikoj mjeri (iako je potrebno da budemo oprezni s obzirom na relativno mali uzorak djece do četiri godine starosti u uzorku).

16 Hi-kvadrat = 12,941; Kramerovo V = 0,485.

Grafikon 2.1.7: Vještine koje roditelji podstiču kod djece, s obzirom na pol djeteta od rođenja do četiri godine, u %

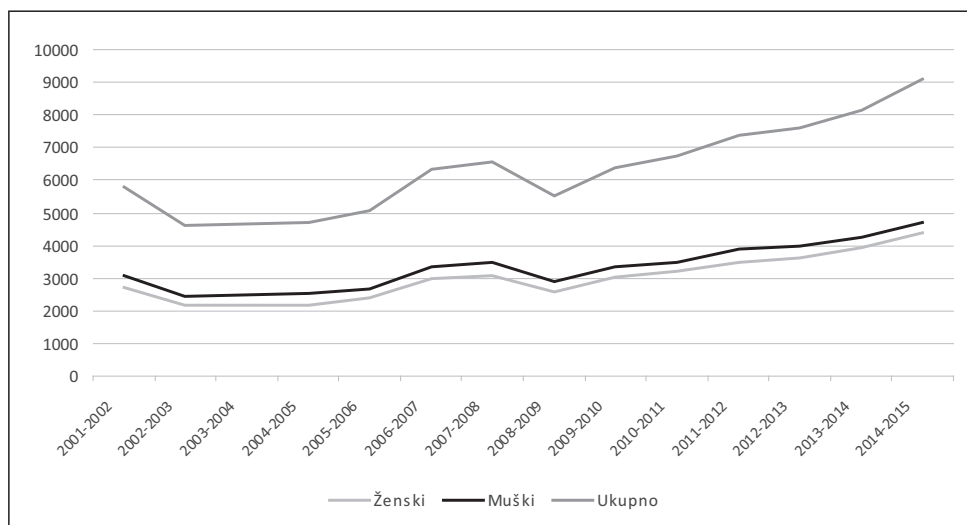
Sumiranje nalaza

- Postoje izražene rodne razlike u igračkama kojima se igraju dječaci i djevojčice, što reflektuje podjelu sfera na mušku i žensku. Ovakve prakse čine da se rodni identitet formira dosta rano i da je roditeljima veoma stalo u ovom periodu da „urodne“ svoju djecu, odnosno da ih nauče šta je to biti djevojčica, a šta dječak.
- Većina roditelja kod ženske djece, značajno češće nego kod muške, podstiče rad sa brojevima, pisanje i čitanje, a kod dječaka motoričke vještine i fizičku spretnost. Ova podjela, takođe, ukazuje na značaj koji ima odnos prema tijelu, fizičkoj snazi i spretnosti kao polju unutar kojeg se formira muški identitet. Roditelji insistiraju na rodnoj specifičnosti dječaka, izraženoj kroz odnos prema fizičkim vještinama koje treba da razviju. Istovremeno ženska djeca se intenzivnije pripremaju za preuzimanje uloga u privatnoj sferi.
- Majke su intenzivnije i konstantno uključene u rad sa djecom, dok je uključenost očeva niža i najveća u prvim godinama života, nakon čega opada. U ranom djetinjstvu očevo se javlja najčešće kao „pomažući članovi“ i veoma rijetko preuzimaju na sebe roditeljske obaveze u istoj mjeri kao i njihove supruge.

Odnos prema formalnom obrazovanju

Podaci ukazuju na relativno nizak stepen obuhvaćenosti djece predškolskim sistemom ustanova. Prema zvaničnim podacima svega 14,5% djece je dio ovog sistema (Vlada RS, 2016: 9). Imajući u vidu na relativno nizak obuhvat djece svih uzrasta, ovo je jedno od prioriternih pitanja. Ali potrebno je primijetiti da u ovom pravcu postoje određeni naponi s obzirom na to da je vidljiv rast obuhvata vrtića u posljednjih nekoliko godina. Naime, iako natalitet opada (sa 10.147 novorođenčadi 2010. godine na 9.148 u 2014. godini), obuhvat djece se povećava i to kako usljed smanjenja broja djece u mlađim starosnim kohortama, tako i usljed povećanja kapaciteta predškolskih ustanova (grafikon 2.1.8). Podaci dalje pokazuju da se učešće djece do tri godine starosti, kao i djece starije od četiri godine povećava svake godine, dok su jedino djeca 3–4 godine starosti u istom broju zastupljena u vrtićima. Vidljiv je i senzibilisaniji odnos prema djeci sa posebnim potrebama čiji se broj povećava u institucijama (Predškolsko obrazovanje, 2016: 8).

Grafikon 2.1.8: Ukupan broj upisane djece u predškolske ustanove prema prema polu, 2001–2015.

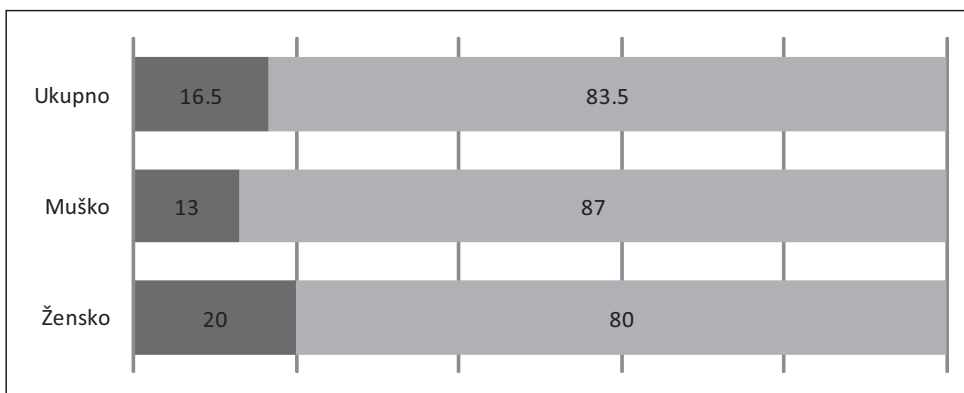
Izvor: Baza podataka RZS RS i Predškolsko obrazovanje (2016: 7)

U uzorku djece do četiri godine starosti, tek svako šesto dijete ide u obdanište (grafikon 2.1.9). Ne postoje značajne statističke razlike (mjereno Hi-kvadrat testom) prema polu djece, tako da roditelji koji se odlučuju da djecu daju u vrtić to rade bez obzira na pol djeteta. I zvanična statistika pokazuje manje-više konstantno učešće djece oba pola u vrtićima¹⁷. Podaci koji možda upućuju

17 Sa nešto višom stopom učešća dječaka, što je i razumljivo s obzirom na malo veću zastupljenost muške djece u ovim godištim.

na rodne razlike u odnosu prema predškolskim ustanovama je nešto učestalije davanje muške djece u jaslice. U prvoj godini života je nešto više muških nego ženskih beba u jaslicama (Predškolsko obrazovanje, 2016: 9)¹⁸. Iako se ne javljaju značajne razlike ni prema nivou obrazovanja roditelja i pohađanja predškolskih ustanova, indikativno je da nijedno dijete koje ima makar jednog roditelja sa osnovnom školom u našem uzorku ne pohađa obdanište.

Grafikon 2.1.9: Pohađanje predškolskih ustanova, za djecu od rođenja do četiri godine, u %

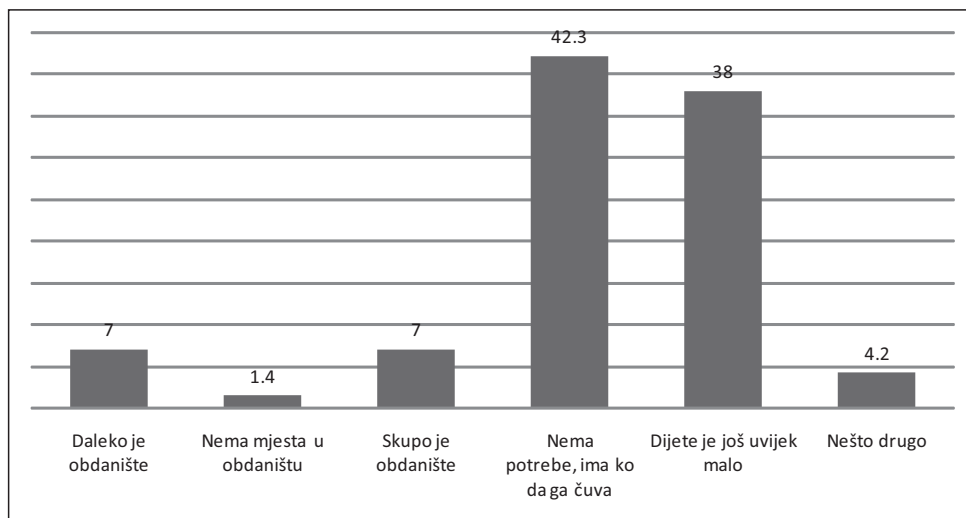
Izvjerna razlika u pristupu se javlja s obzirom na mjesto prebivališta porodice sa malom djecom. Djeca koja žive u ruralnim dijelovima zemlje je nešto manje (13%) u predškolskim ustanovama od djece koja žive u gradskim sredinama (19,6%). Imajući u vidu razvijenost infrastrukture i mreže predškolskih ustanova, očekivano je manja zastupljenost djeca se sela u njima.

Veoma je zanimljivo vidjeti **razloge koje roditelji navode zbog čega njihovo dijete ne ide u obdanište** (grafikon 2.1.10.). Tek svaki petnaesti roditelj smatra da je obdanište skupo i isto toliki broj da im obdanište nije pristupačno (da je daleko). Veoma mali broj njih se susreo sa problemom manjka kapaciteta u obdaništima. Svega trećina roditelja (36,2%) čija djeca ne idu u obdanište planiraju da upišu svoje dijete u neku predškolsku ustanovu u budućnosti. Najčešći razlozi zbog čega dijete ne ide u obdanište najvjerovatnije odlikavaju tradicionalan odnos prema odgajanju i vaspitanju djece. Dvoje od pet roditelja smatra da dijete ne treba da pohađa ove ustanove jer ima ko da ga čuva, smještajući ovu aktivnost u krug porodice i šire srodničke mreže. Ovakav stav upućuje na tradicionalan oblik socijalizacije djece koji se odvija unutar privatnog miljea i koji ne prepoznaje značaj obrazovnih predškolskih institucija za psihosocijalni razvoj djece. Istraživanja u regionu su pokazala da djeca koja pohađaju predškolske ustanove imaju bolje rezultate u fizičkom i socijalno emocionalnom ra-

18 Na ovo upućuju podaci da se ovo učešće u posljednjih pet godina kreće od 62,5% 2015–2016. godine, 58,6% 2014–2015. godine, 56% 2013–2014. godine, 64% 2012–2013. godine, ali i podjednako učešće (50%) 2011–2012. godine (Predškolsko obrazovanje, 2016).

zvoju kao i u savlađivanju novih sadržaja – učenju u odnosu na djecu koja iste ne pohađaju (Stanojević, 2015).

Grafikon 2.1.10: Razlozi koji roditelji navode zbog čega njihovo dijete ne ide u obdanište, za djecu od rođenja do četirii godine, u %

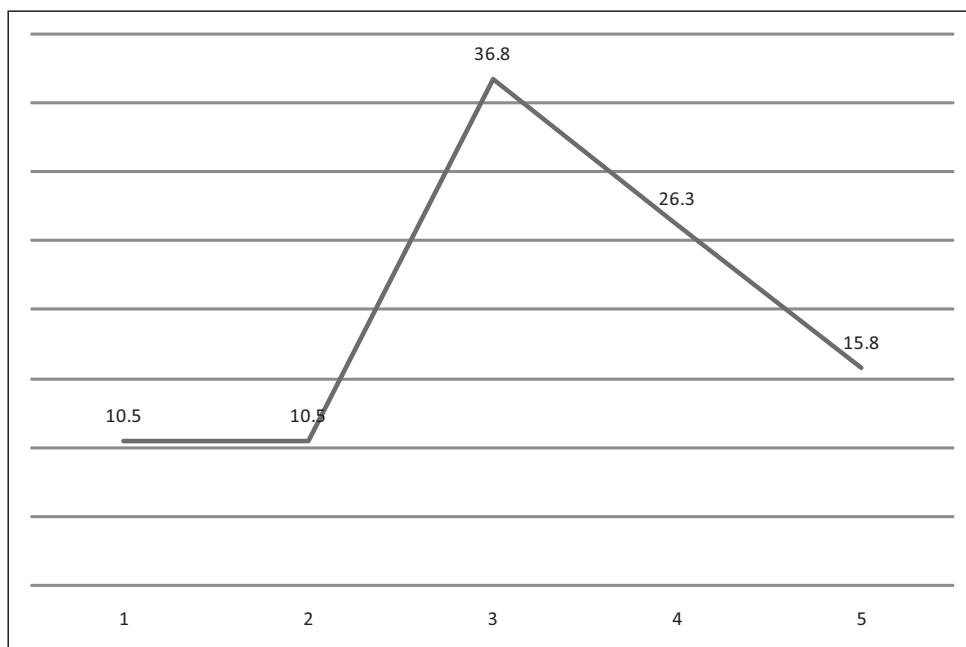

Drugi najčešći razlog, da je dijete još malo da bi pohađalo vrtić, takođe može da otkriva izvjesni konzervativizam¹⁹ prema predškolskim obrazovnim institucijama kod jedno broja roditelja. Ove obrazovne institucije se mogu prije prepoznati u funkciji pripreme za osnovnu školu nego kroz sopstvene razvojne ciljeve. Od roditelja čija su djeca mala, četvrtina smatra da je optimalno vrijeme da dijete pođe u vrtić nakon navršene četvrte, a šestina čak nakon navršene pete godine života (grafikon 2.1.11).

19 Iako na ovom mjestu treba biti oprezan s obzirom da i stručnjaci savetuju da je najoptimalnije djecu upisivatu u vrtić nakon treće godine.

Grafikon 2.1.11: Sa koliko godina roditelji namjeravaju da upišu dijete u obdanište, za djecu od rođenja do četiri godine, u %

Značaj obrazovanja za budućnost svoje djece je vrijednost koja je široko rasprostranjena i prepoznata od roditelja²⁰. Roditelji se gotovo u potpunosti dijele na one koji već sada žele da im djeca završe namanje fakultet (da steknu univerzitetsko obrazovanje) i na one koji još nisu o tome razmišljali, jer je dijete još malo (tabela 2.1.1.). U ovom pogledu ne postoje statistički značajne razlike (mjereno Hi-kvadrat testom) između želja za mušku i žensku djecu. Nisko obrazovanje sa velikom vjerovatnoćom znači nezaposlenost, odsustvo sigurnih prihoda i veoma vjerovatno nestabilne i loše uslove rada. Promjene na tržištu rada kao i sve veći obuhvat visokog obrazovanja su uticali na podizanje obrazovnih aspiracija roditelja za svoju djecu. Zanimljivo je da ne postoji statistička veza između stepena obrazovanja roditelja i preferencija prema obrazovanju svoje djece, upućujući da je obrazovanje djece do nivoa visokog obrazovanja podjednako bitno za sve roditelje.

20 Navedeni odgovori ispitanika su djelimično uporedivi sa onim korišćenim u istraživanju porodičnog života u Srbiji (Milić, et al, 2010). Poređenje ukazuje da su roditelji u Srbiji u većoj mjeri obrazovanje percipirali kroz opštu kulturu a nešto manje kroz instrumentalne ciljeve – materijalni standard i ugled (vidjeti više u Sekulić, 2010).

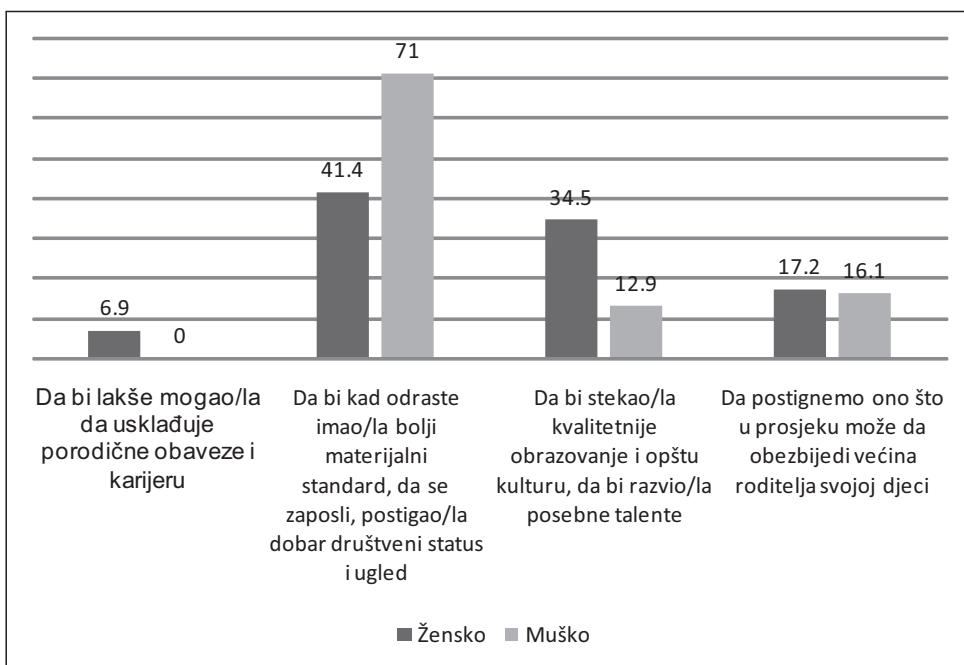
Tabela 2.1.1: Do kojeg nivoa roditelji žele da se njihovo dijete obrazuje prema polu djeteta od rođenja do četiri godine, u %

	Pol		Ukupno
	Ženski	Muški	
Do završenog zanata (trogodišnje stručne škole)	2,2	0,0	1,1
Do završene četvorogodišnje srednje škole	2,2	0,0	1,1
Do završenog fakulteta	50,0	56,5	53,3
Ne znam, nisam o tome još razmišljao-la	45,7	43,5	44,6
Ukupno	100	100	100

Pored nivoa obrazovanja, roditelji su bili upitani da kažu i u kojoj **oblasti** bi voljeli da se njihovo dijete obrazuje. Preko četiri petine roditelja (83,3%) smatra da je to stvar o kojoj će odlučivati njihovo dijete kada za to dođe vrijeme i da oni nemaju poseban stav o tome. O ovom pitanju ne postoje značajne statističke razlike u željama za mušku i žensku djecu, ali je indikativno da je malo više roditelja smatralo da je za djevojčice bolje da se školuju u okviru medicinskih i bioloških nauka (7,3% nasuprot 3,8% za dječake), humanističkim i umjetničkim (5,4% nasuprot 0% za dječake), dok je 7,5% roditelja smatralo da je za njihove dječake dobro da se školuju u okviru tehničko-tehnoloških nauka (nasuprot 0% za djevojčice). Iako je dijete još malo (što vjerovatno utiče na odsustvo planova i sugestija u kojem pravcu bi bilo dobro da se djeca školuju kod većine roditelja), na osnovu ovih podataka je moguće uočiti da kod onih roditelja koji već sada znaju u kojem bi se pravcu trebalo dijete usmjeravati dominira rodna podjela sfera obrazovanja i vjerovatno zanimanja koje će dijete sutra obavljati. Za djevojčice su preferirane humanističke nauke, umjetnost, ali se preferira i rad u zdravstvu, dok je za dječake rezervisano inženjerstvo.

Potvrdu navedenim interpretacijama dobijamo i kada pogledamo **razloge zbog kojih roditelji smatraju da njihova djeca treba da se obrazuju** (grafikon 2.1.12). Na ovom mjestu su još vidljivije rodne razlike. Roditelji češće smatraju da je obrazovanje za dječake značajno jer im omogućava lakše zaposlenje, bolji materijalni standard i ugled u društvu, dok za djevojčice obrazovanje češće vide kao dio ličnog oplemenjivanja, sticanja opšte kulture, razvijanje ličnih talenata, ali i kao značajno za adekvatno usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza. Obrazovanje se pokazuje kao daleko instrumentalnije za dječake nego za djevojčice, jer se smatra da će njima pružiti određene vještine koje će moći da kapitalizuju na tržištu rada, dok se obrazovanje žena može tumačiti i kao svojevrsni „miraz“ odnosno kao simbolički kapital na „bračnom tržištu“ (Korać, 1991). Samo kod planiranja obrazovanja djevojčica roditelji uzimaju u obzir buduće svakodnevne porodične obaveze reprodukujući na taj način uloge hranioaca za muškarce i njegovateljice za žene.

Grafikon 2.1.12: Razlozi zbog kojih roditelji smatraju da njihova djeca treba da se obrazuju, prema polu djeteta od rođenja do četiri godine, u %

Sumiranje nalaza

- Relativno je nizak stepen obuhvaćenosti djece predškolskim sistemom ustanova.
- Razlika u pristupu se javlja s obzirom na mjesto prebivališta porodice sa malom djecom, djeca na selu imaju nešto teži pristup predškolskim ustanovama. Nedovoljno razvijena infrastruktura onemogućava da djeca iz ruralnih područja ostvare prednosti koje pruža predškolsko obrazovanje.
- Nizak stepen prepoznatosti prednosti koje roditelji vide od predškolskih ustanova za razvoj djece dodatno otežava upis djece u vrtiće.
- Prefernce prema oblastima obrazovanja za dječake i djevojčice otkrivaju razlike u socijalizacijskim obrazovnim putanjama, gdje su za djevojčice rezervisane humanističke nauke, umjetnost, dok je za dječake rezervisano inženjerstvo. Ove podjele potvrđuju „urodnjavanje“ dječaka i djevojčica veoma rano čineći da odrastaju sa određenim aspiracijama i razvijajući kod njih one preference koje su u datom kontekstu prihvaćene kao „muške“ i kao „ženske“.

2.2 RODNE SPECIFIČNOSTI U PUTANJAMA ODRASTANJA DJECE UZRASTA OD 5 DO 14 GODINA

Kao i kod djece do četiri godine, i kod djece srednjeg uzrasta smo nastojali da ispitamo rodne aspekte praksi vaspitanja, psihofizičkog razvoja i odnos roditelja prema obrazovanju svoje muške i ženske djece, ali i da vidimo u kojoj meri su deca uključena u ekonomske aktivnosti i domaći rad. Zato su ključna pitanja na koja smo želeli da odgovorimo sledeća:

1. Da li u praksama vaspitavanja djece postoje razlike u smislu:
  - primene nasilnih metoda vaspitanja,
  - angažmana oca i majke, odnosno staratelja različitog pola,
  - vrijednosti i normi kojima se djeca uče.
2. Da li postoje razlike u podršci u učenju i razvoju između dječaka i djevojčica u sljedećim aspektima:
  - podsticanju pojedinih vještina,
  - shvatanju koje oblasti obrazovanja (formalnog i dodatnog) su primjenjene djevojčicama, a koje dječacima.
3. Da li se dječaci i djevojčice angažuju u ekonomskim i kućnim aktivnostima podjednako i prema istim obrascima?

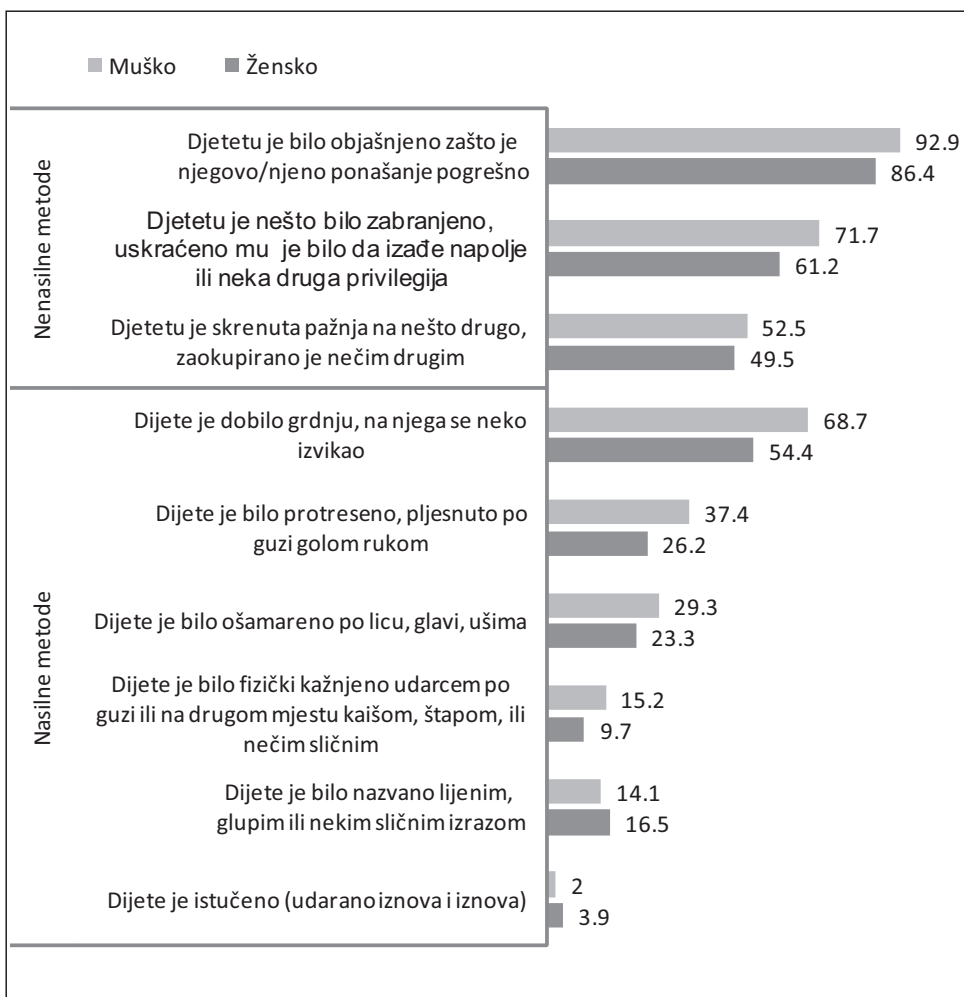
Briga i obrasci vaspitavanja

Kao i kod vaspitnih praksi kod male djece i kod djece srednjeg uzrasta roditelji primjenjuju **slične strategije** (grafikon 2.2.1). Ključna razlika je u tome što roditelji kod starije djece primjenjuju intenzivnije sve vaspitne tehnike. Čak devet od deset roditelja (89,6%) razgovara sa djecom ukoliko smatraju da je ponašanje djeteta neadekvatno, dvije trećine (66,3%) koristi zabrane i uskraćivanje privilegija. Blaže fizičke kazne kod odrasle djece primjenjuje trećina roditelja (31,7%), teže svaki sedmi roditelj (12,4% djecu fizički kažnjava kaišem ili štapom), dok najteže fizičke kazne kao vaspitni metod koristi 3% roditelja. Kod primjene vaspitnih praksi, ne postoje statistički značajne razlike (mjereno Hivkvadrat testom) između pola roditelja koji kaznu primjenjuje niti kod pola djeteta nad kojim se kazna primjenjuje. Kao i u slučaju male djece, djevojčice i dječaci u fazi srednjeg djetinjstva su podjednako izloženi savremenim (nenasilnim) i tradicionalnim metodama vaspitanja koja uključuju fizičko kažnjavanje. Ipak, iznenađuje nalaz da najteže oblike fizičkog kažnjavanja nešto češće trpe djevojčice nego dječaci. Ovakvi nalazi govore da su fizičko kažnjavanje i konzervativni načini vaspitanja još relativno široko prisutni, a posebno zabrinjava postojanje veoma drastičnih oblika kažnjavanja²¹. Zanimljiv je odnos obrazovanja majke i

21 Imajući u vidu da su roditelji sami svjedočili o vaspitnim praksama koje primjenjuju, sasvim je moguće da su prakse fizičkog kažnjavanja još rasprostranjenije.

vaspitnih praksi koje sprovodi. Zabrane u najmanjoj mjeri sprovode majke sa osnovnim obrazovanjem, a češće one majke sa srednjim obrazovanjem²². Takođe majke sa osnovnim obrazovanjem u manjoj mjeri djecu fizički kažnjavaju (šamar po glavi ili licu), dok istu mjeru opet češće upotrebljavaju majke sa srednjim obrazovanjem²³. Sa povećanjem obrazovnog nivoa majke raste korišćenje strategije da se dijete zaokupira nečim drugim²⁴, ali i da se na dijete majka izviče, da ga izgrdi²⁵.

Grafikon 2.2.1: Strategije roditelja u situacijama kada dijete učini nešto pogrešno, prema polu djeteta uzrasta od 5 do 14 godina, u %

22 Hi-kvadrat = 14,789; Kramerovo V = 0,268; $p < 0,05$.

23 Hi-kvadrat = 7,751; Kramerovo V = 0,194; $p < 0,05$.

24 Hi-kvadrat = 15,511; Kramerovo V = 0,274; $p < 0,05$.

25 Hi-kvadrat = 12,703; Kramerovo V = 0,248; $p < 0,05$.

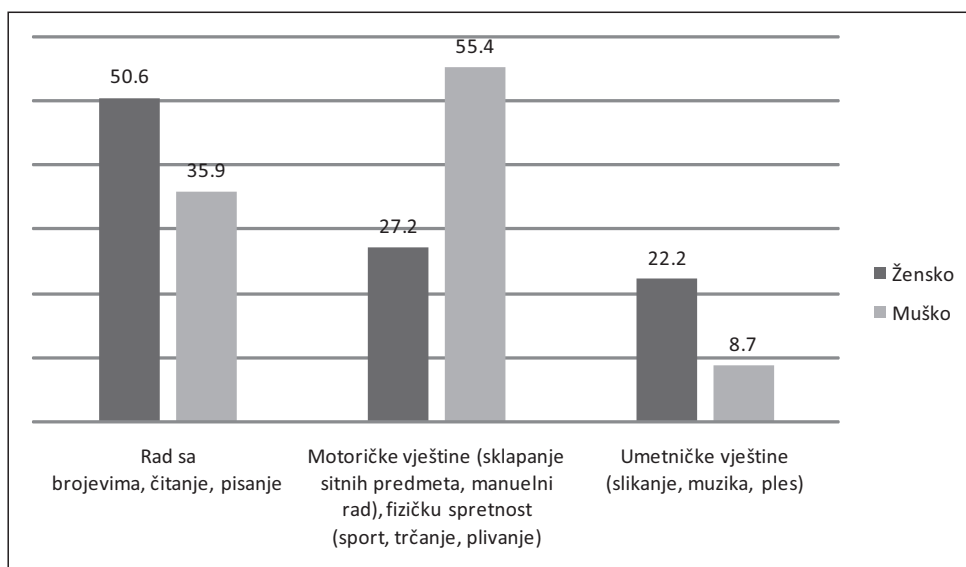
Kao i kod male djece, i kod djece srednjeg uzrasta postoje razlike u tome koje **dispozicije** nastoje roditelji da razviju muškoj, a koje ženskoj djeci²⁶ (grafikon 2.2.2). Roditelji dvostruko češće podstiču motoričke vještine i fizičku spretnost kod muške nego kod ženske djece. Polovina roditelja smatra da je to primarna stvar koju treba dječaci da razviju za razliku od četvrtine roditelja koji smatraju da je to prioritet za djevojčice. Na sličan način, roditelji češće smatraju da je za djevojčice značajno da nauče da čitaju, pišu i računaju nego što je isto prioritet za dječake. I za velike, kao i za male djevojčice roditelji smatraju da su bitnije umjetničke vještine nego što to smatraju za dječake. Ipak, sa odrastanjem djece, roditelji na određeni način mijenjaju stavove prema vještinama koje treba njihova djeca da razvijaju. Značajno više roditelja smatra da djevojčice treba da razvijaju umjetničke vještine (kod djece od rođenja do četiri godine 9,1% roditelja je ove vještine preferiralo za djevojčice, a kod velike djece od 5 do 14 godina čak 22,2% roditelja je ove vještine smatralo primarnim). Takođe, značaj motoričkih vještina opada i kod djevojčica i kod dječaka, a raste značaj učenja brojanja, pisanja i računanja, što je i očekivano s obzirom na razvojne životne faze djeteta (polazak u školu i proces obrazovanja). U ovoj razvojnoj fazi djetetovog života roditelji i među dječacima počinju da podstiču umjetničke talente, tako da gotovo svako deseto muško dijete biva ohrabreno od roditelja da se oprobaju u crtanju, slikanju ili plesu. Značajan je podatak da ne postoje statistički značajne razlike (mjereno Hi-kvadrat testom) u očekivanjima od djece (prema polu) i stepena obrazovanja roditelja, što nam ukazuje da su očekivanja u velikoj mjeri ukorijenjena u kulturu podneblja na šta obrazovni proces ne utiče u velikoj mjeri.

Rezultati ukazuju da se sa odrastanjem djece neki rodni stereotipi i tradicionalne vrijednosti modifikuju, bilo tako što se napuštaju, bilo tako što se ponovo osmišljavaju. I sa odrastanjem opstaje značajan rodni jaz u očekivanju roditelja koje vještine djeca treba da razviju, ali treba imati u vidu da se jaz postepeno smanjuje, kao i da roditelji smatraju da i za dječake ima mjesta u onim sferama koje su tradicionalno smatrane „ženskim“. Sa odrastanjem djece i suočavanjem sa realnim izazovima, roditelji se postavljaju praktičnije prema vještinama koje djeca treba da razviju, uzimajući u obzir ličnost i preference samog djeteta, kao i društvene okolnosti odrastanja. Ipak, podjela na rodno specifične vještine opstaje.

---

26 Hi-kvadrat = 15,595; Kramerovo V = 0,300; $p < 0,001$.

Grafikon 2.2.2: Vještine koje roditelji podstiču kod djece, prema polu djeteta uzrasta od 5 do 14 godina, u %

Da se rodni jaz u očekivanjima od djece mijenja sa godinama same djece (ali i sa iskustvom roditeljstva) govori nam i skala kojom smo mjerili koje osobine roditelji sprečavaju, a koje podstiču kod svoje djece. Za razliku od perioda kada su djeca mala, u periodu od 5 do 14 godine roditelji malo mijenjaju fokus (grafikon 1 u Prilogu 2). Izvjesne razlike se pojavljuju kod želje roditelja da im ženska djeca budu nešto nesebičnija (da razviju sposobnosti da se posvete drugima) u poređenju sa muškom djecom²⁷. Ostale osobine za koje roditelji smatraju da djeca treba da imaju, roditelji ne diferenciraju na muške i ženske. One osobine koje su nastojali u većoj mjeri da usade (ili spriječe njihov razvoj) dok su djeca mala, poput nježnosti, osjetljivosti, ali i borbenosti kod djevojčica, sa odrastanjem gube rodnu specifičnost i javljaju se kao podjednako (ne)poželjne osobine i kod dječaka i kod djevojčica.

27 Hi-kvadrat = 3,873; Kramerovo V = 0,141; $p < 0,001$.

Sumiranje nalaza

- I kod djece srednjeg uzrasta još u značajnoj mjeri opstaju fizički oblici kažnjavanja kao vaspitne prakse. Veoma značajan nalaz istraživanja je da postoji mogućnost da najteže oblike fizičkog kažnjavanja nešto češće trpe djevojčice nego dječaci. Kod većine kazni ne postoje značajne razlike prema polu djeteta, upućujući da je vjerovatno prije sadržaj nego forma ono po čemu se odvaja vaspitanje dječaka i djevojčica.
- Roditelji češće podstiču motoričke vještine i fizičku spretnost kod muške nego kod ženske djece, kao i što i dalje u većoj mjeri smatraju da je za djevojčice značajnije da nauče da čitaju, pišu i rade sa brojevima nego za dječake. Ovi rezultati ukazuju da postoji konzistentnost očekivanja od djece srednjeg uzrasta kao i od male djece, očekivanja koja su specifična za pol djeteta.
- Sa odrastanjem djece opstaje rodni jaz u očekivanju roditelja koje vještine njihova djeca treba da imaju, iako se jaz postepeno smanjuje. Roditelji učestalije smatraju da i za dječake ima mjesta u onim sferama koje su tradicionalno smatrane „ženskim“ u poređenju sa roditeljima čiji su sinovi mlađi, i takođe smatraju da djevojčice treba da razvijaju one osobine koje su „muške“. Ovaj rezultat upućuje na to da se „urođnjavanje“ djece intenzivnije dešava u periodu kada su mala. U ranom periodu postoji veća usmjerenost roditelja da djeca treba da imaju osobine koje su (u datom kontekstu) karakteristične za njihov pol, a kasnije, na utvrđenim rodnim karakteristikama je moguće vršiti dogradnju (i onih osobina koje se smatraju karakteristikama suprotnog pola, koje se mogu inkorporirati u rodne uloge bez dovođenja u pitanje rodnog identiteta). Ipak, sa odrastanjem od djevojčica se u većoj mjeri očekuje da budu okrenute ka drugima nego što je to slučaj sa dječacima

Obrazovanje

Kao i kod djece koja su mala, roditelji svojoj starijoj djeci u najvećoj mjeri žele da u obrazovnom procesu ostanu do završenog fakulteta. Čak četiri od pet roditelja bi voljelo da njegov/njen sin i/ili kćerka dobiju diplomu univerziteta. Značajno je niže učešće roditelja koji još nisu razmišljali o ovome u odnosu na roditelje male djece, što je i razumljivo, jer sa odrastanjem djece dolazi do intenzivnijeg planiranja obrazovanja. Tabela 2.2.1 pokazuje da ne postoje razlike u željama za mušku i žensku djecu u pogledu **nivoa obrazovanja**, što govori o gotovo istom nivou značaja obrazovanja i za dječake i za djevojčice (iako ne mora da bude na isti način shvaćen ovaj značaj).

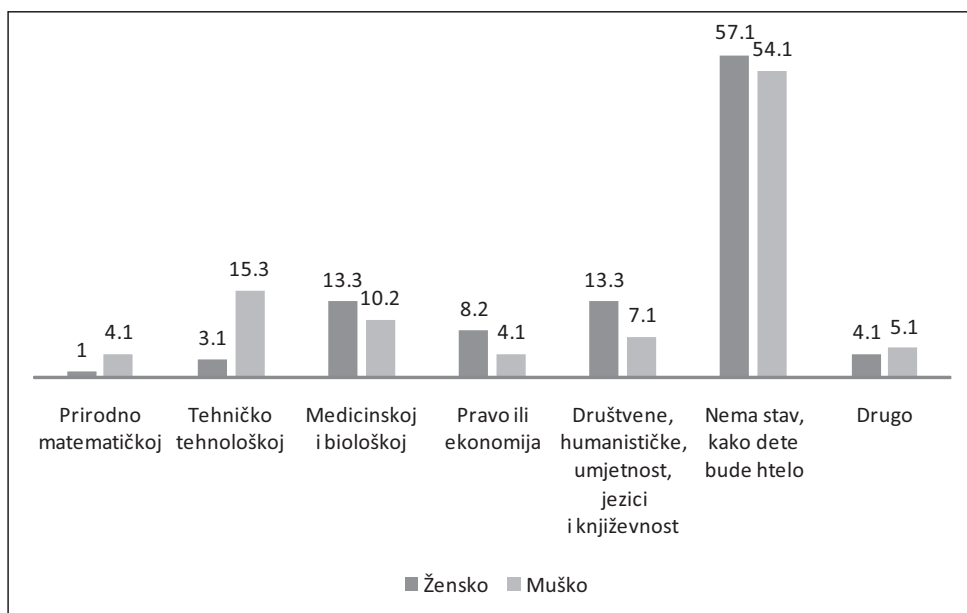
Tabela 2.2.1: Stepen do kojeg roditelji žele da se njihova djeca obrazuju, prema polu djeteta uzrasta od 5 do 14 godina, u%

	Pol	
	Žensko	Muško
Do završene četvorogodišnje srednje škole	2,0	5,1
Do završenog fakulteta	82,7	79,6
Ne znam, nisam o tome još razmišljao-la	15,3	15,3
Ukupno	100	100

Obrazac se ponavlja i kod djece srednjeg uzrasta s obzirom na to da se iz- vjesne razlike javljaju i u pogledu **oblasti** unutar kojih bi, prema roditeljima, bilo najbolje da se školuju muška i ženska djeca²⁸ (grafikon 2.2.3). U nešto većoj mjeri roditelji smatraju da je za mušku djecu bolje da se školuju u okviru tehnič- ko-tehnoloških i prirodno-matematičkih nauka, a za žensku nešto više u okviru društvenih nauka, humanistike, jezika i književnosti. Zanimljivo je da sa odrastanjem djece opada (sa 83,3% na 55,6%) učešće roditelja koji smatraju da je odluka u kojoj će se oblasti školovati stvar djece, i da će on/ona sam/sama od- lučiti o tome kada dođe vrijeme. Takođe, veoma je značajan nalaz da se rodne razlike u pogledu preferiranih oblasti obrazovanja roditelja sa odrastanjem dje- ce mijenjaju. Jedina oblast u kojoj postoji relativno jasna rodna ekskluzivnost jesu tehničko-tehnološke nauke koje su pretežno muške, dok roditelji počinju da smatraju da humanistika, jezici, književnost, medicina i biologija mogu da budu značajni za budući život i za njihove sinove.

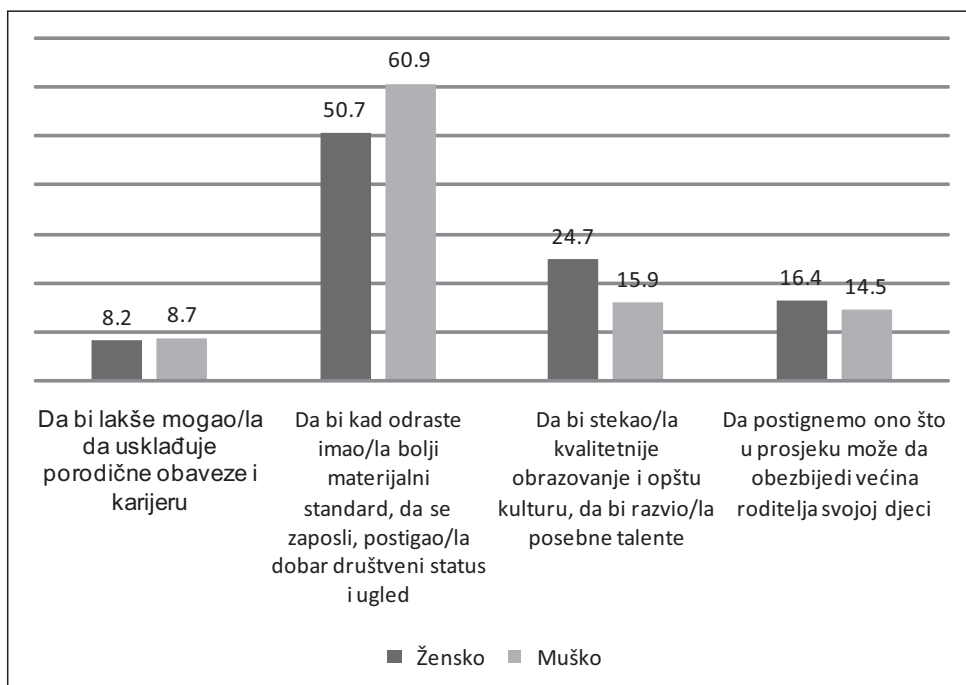
28 Hi-kvadrat = 13,518; Kramerovo V = 0,263; $p < 0,05$.

Grafikon 2.2.3: Oblast obrazovanja u kojoj bi željeli da se njihova djeca obrazuju, prema polu djeteta uzrasta od 5 do 14 godina, u %

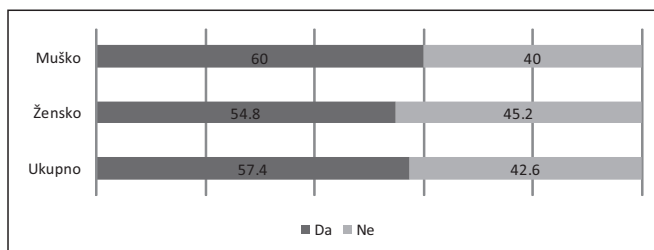
Razlike kod roditelja kada govore o maloj i odrasloj djeci se javljaju i u pogledu razloga zašto bi njihova djeca trebalo da se školuju (u toj oblasti) (grafikon 2.2.4). Iako i dalje postoje izvjesne razlike koje otkrivaju da je za buduće muškarce značajnije nego za žene da kada odrastu imaju veću mogućnost da se zaposle, da ostvare bolji materijalni standard i da imaju adekvatan društveni ugled, dok je za buduće žene značajnije da imaju opštu kulturu i da kroz obrazovanje razviju posebne talente, ove razlike su postale značajno manje nego kada roditelji govore o svojoj maloj djeci. Takođe, među roditeljima se javlja svijest da je usklađivanje posla i porodice (i uloga obrazovanja u tom procesu) podjednako bitna i za muškarce i za žene. Ovi rezultati upućuju na izvjesne promjene kod roditelja tokom odrastanja djece. Dok su djeca još mala i dok su procesi o kojima se govori dovoljno vremenski pomjereni u budućnost, roditelji prije govore u okvirima vrijednosti i opštih očekivanja koji reflektuju u najvećem broju slučajeva tradicionalne podjele rodni sfera i uloga. Sa odrastanjem djece i suočavanjem sa realnim izazovima njihovog psihosocijalnog razvoja, društvenim okruženjem koje karakterišu novi rizici, ali i uslijed sopstvenog iskustva roditeljstva, roditelji modifikuju svoja očekivanja i žele za svoju djecu. Promjene se dešavaju u pravcu smanjenja rodne asimetrije s obzirom na to da se smanjuju tradicionalna očekivanja od muškaraca i žena.

Grafikon 2.2.4: Razlozi za obrazovanje koje navode roditelji, prema polu djeteta uzrasta od 5 do 14 godina, u %

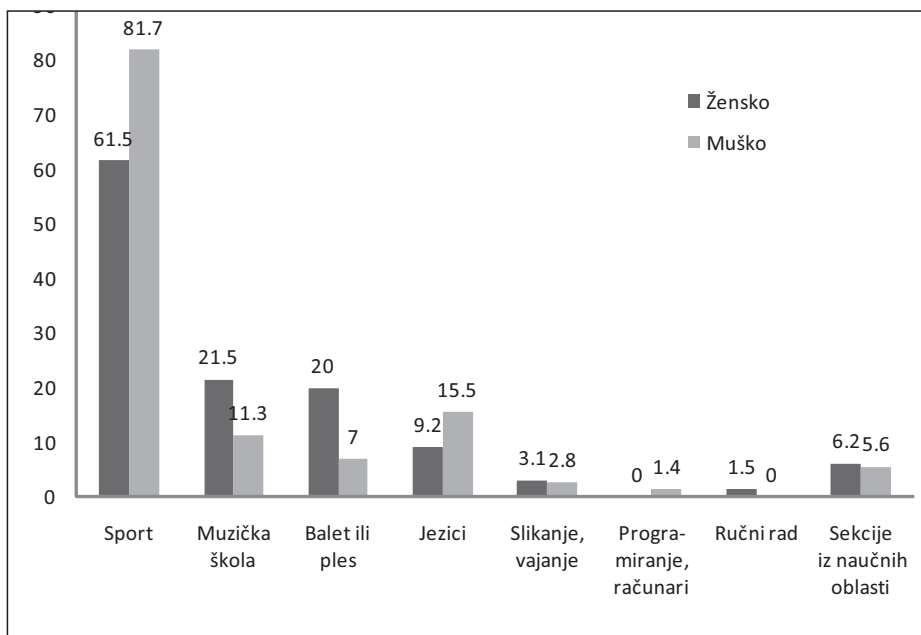
Imajući u vidu da neformalno obrazovanje postaje sve značajnije za sticanje različitih oblika znanja, vještina, ali i za adekvatan psihosocijalni razvoj djece i mladih, dodatne aktivnosti (pored formalnog obrazovanja) postaju sve češće aktivnosti djece. Rezultati pokazuju (grafikon 2.2.5) da nešto više od polovine djece starije od četiri godine ide na neki oblik **vannastavnih aktivnosti**. Iako je u uzorku zastupljeno nešto više dječaka koji pohađaju neku od aktivnosti, ove razlike nisu statistički značajne. Zanimljivo je da obrazovanje ni majke ni oca ne utiče na to da li će njihovi sinovi i kćerke ići na neku od vannastavnih aktivnosti (kao ni to da li će ići na jednu ili više aktivnosti). Za djecu koja ne posjećuju vannastavne aktivnosti roditelji su najčešće navodili da dijete ne želi da ide (22,2%), da su daleko (30,6%) ili da nema potrebe (11,1%). Svega 2,8% roditelja izjavljuje da djeca ne idu jer se radi o skupim aktivnostima za koje oni nemaju dovoljno novca i 8,3% da nema ko da ih vodi na takve aktivnosti. Dakle, faktore koji utiču na neposjećivanje vannastavnih aktivnosti možemo podijeliti u kulturne i strukturne. Kod prvih nam se otkriva da djeca i/ili roditelji nemaju potrebu za ovakvim aktivnostima, dok je u drugom onemogućen pristup (organizacijama, sadržajima i sl.). Ni na ovom mjestu ne postoje rodne razlike u razlozima neučestvovanja u ovim aktivnostima.

Grafikon 2.2.5: Učešće u vannastavnim aktivnostima, prema polu djeteta uzrasta od 5 do 14 godina, u %

Izvesne razlike pojavljuju se kod vannastavnih aktivnosti u kojima učestvuju dječaci i djevojčice (grafikon 2.2.6). Dječaci češće učestvuju u sportskim aktivnostima, ali i nešto učestalije uče jezike, dok djevojčice češće idu u muzičke škole, uče balet, ples ili folklor. Kod ostalih aktivnosti su manje-više rodno ujednačeni. Preference prema vannastavnim aktivnostima upućuju na postojanje rodno specifičnih aktivnosti koje prevladavaju tokom slobodnog vremena, koje otkrivaju izvjestan stepen reprodukcije tradicionalnih obrazaca podjela rodničkih uloga. Sportski teren za dječake predstavlja primarno polje izgrađivanja muškosti koje se dešava u dinamici između kolektiviteta i kompeticije, dok umjetničke vještine i odnos prema „lijepom“ predstavlja značajno polje izgradnje identiteta djevojčica.

Grafikon 2.2.6: Vannastavne aktivnosti prema polu djeteta uzrasta od 5 do 14 godina, u %

Sumiranje nalaza

- Želje roditelja u pogledu obrazovanja upućuju da roditelji bez obzira na pol svoje djece žele i očekuju da se školuju do diplome fakulteta, oslikavajući značaj koji visoko obrazovanje ima u savremenom svijetu. Ipak, rodne razlike postoje u pogledu oblasti u kojima bi bilo poželjno školovati žensku, a u kojima mušku djecu. U nešto većoj mjeri roditelji smatraju da je za mušku djecu bolje da se školuju u okviru tehničko-tehnoloških nauka, a za žensku u okviru društvenih nauka, humanistike, jezika i književnosti. Ove razlike reflektuju rodno podijeljene sfere tržišta rada, gdje zanimanja koja nose veće nagrade, prestiž i moć zauzimaju muškarci i u kojima zanimanja koja su u većoj mjeri povezana sa javnim sektorom (obrazovanje, zdravstvo i sl.) biraju žene, uglavnom zbog sigurnosti zaposlenja i mogućnosti lakšeg usklađivanja poslovnog i privatnog života.
- Sa odrastanjem djece roditelji modifikuju svoja očekivanja i želje za svoju djecu u pravcu smanjenja rodne asimetrije, budući da se u izvjesnoj mjeri smanjuju tradicionalna očekivanja i od muške i od ženske djece. I na ovom nivou se pokazuje trend da su rodna očekivanja izraženija u ranom dobu, dobu kada pretpostavljamo dolazi do izraženi-
jeg „urodnjavanja“ djece.
- Očekivanja od vannastavnih aktivnosti upućuju na postojanje rodno određenih praksi koje dominiraju tokom slobodnog vremena, čime utiču na reprodukciju tradicionalnih obrazaca podjela rodni-
h uloga.

Dječji rad i rad djece

Prema Međunarodnoj organizaciji rada, dječji rad predstavlja rad koji šteti djeci ili ih udaljava od škole²⁹. Nije svaki rad koji djeca obavljaju istovremeno i „dječji rad“. Mnoge aktivnosti koje djeca obavljaju u domaćinstvu ili u privredi ne moraju nužno da im ometaju razvoj niti da ih odvrćaju od škole. Zato se za specifična godišta postavljaju posebne granice preko koje aktivnosti djece postaju rizične. Prema metodologiji Ujedinjenih nacija (korišćenoj u UN MICS³⁰ okviru) dječji rad je definisan prema godištim djece. Za angažman u ekonomskim djelatnostima nedjeljna granica za djecu starosti pet do 11 godina je jedan sat rada, dok je za djecu starosti 12–14 godina ta granica 14 sati rada. Za kućne poslove nedjeljna granica za djecu od 5 do 11 kao i 12–14 godina je 28

29 <http://www.ilo.org/ippec/facts/lang--en/index.htm>

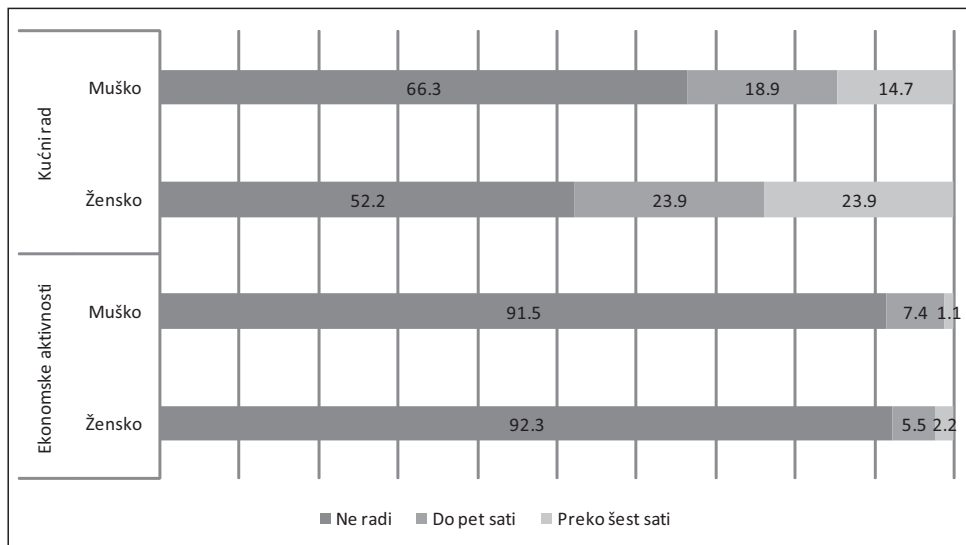
30 MICS – Serbia Multiple Indicator Cluster Survey and Serbia Roma Settlements Multiple Indicator Cluster Survey (2014).

sati rada. Ipak, iako nije svaki rad „dječji rad“ i dalje djeca koja moraju da rade na gazdinstvu, u privredi ili u kući to vrijeme provode na račun nečega drugog – vannastavnih aktivnosti, druženja, čitanja, igranja i sl. Zato ćemo u nastavku analizirati kako dječji rad, tako i rad djece uopšte. U ovom istraživanju radni angažman djece smo operacionalizovali kroz 1. ekonomski rad, koji uključuje: a) rad u poljoprivredi na svom gazdinstvu, b) rad u porodičnom poslu van poljoprivrede i c) rad za drugog poslodavca i 2. kućni rad, koji uključuje: a) pranje sudova, b) pranje veša, c) peglanje veša, d) spremanje, čišćenje stana, e) svakodnevnu kupovinu, f) plaćanje računa, g) brigu o maloj djeci, h) brigu o školskim obavezama djece i i) brigu o starima i bolesnima (MICS, 2014: 201).

Dječji rad – Podaci pokazuju da je 1,4% djece starosti do 12 godina uključeno više od jednog sata nedjeljno u ekonomske aktivnosti. Isto toliko djece je uključeno u kućni rad preko 24 sati nedjeljno. Slična je situacija i sa djecom starosti 12–14 godina. Njih 1,5% je uključeno u ekonomski rad i 3% u kućni rad. Iako je u uzorku veoma mali broj slučajeva djece koja ulaze u kategoriju dječjeg rada, indikativno je da su za oba godišta ekonomskog rada djevojčice te koje ulaze u ovu kategoriju. Takođe, starije djevojčice (12–14 godina) su jedine koje obavljaju kućni rad preko definisane granice i u svim slučajevima se radi o djevojčicama sa sela.

Rad djece (starosti od 5 do 14 godina) – Kada posmatramo ukupan rad djece, dobijamo sljedeće distribucije (grafikon 2.2.7). Devetoro od desetoro djece starosti od 5 do 14 godina nije angažovano u ekonomskim aktivnostima i gotovo dvije trećine djece uopšte ne učestvuje u obavljanju kućnih poslova. U nedjelji koja je prethodila istraživanju djeca su u okviru ekonomskih aktivnosti bila angažovana u okviru poljoprivrednih poslova na svom gazdinstvu i u okviru porodičnih poslova van poljoprivrede. Nijedno dijete nije bilo angažovano da radi za nekog drugog poslodavca. Na poljoprivredi unutar porodičnog gazdinstva je radilo 5,4% djece, dok je u drugim porodičnim poslovima bilo angažovano 3,2%. Ne postoji veza između stepena obrazovanja roditelja i uključenoosti u ekonomske aktivnosti djece. U poslovima unutar domaćinstva je uključen veći broj djece.

Grafikon 2.2.7: Stepen angažovanja djece u domaćim poslovima i ekonomskim aktivnostima, prema polu djeteta uzrasta od 5 do 14 godina, u %

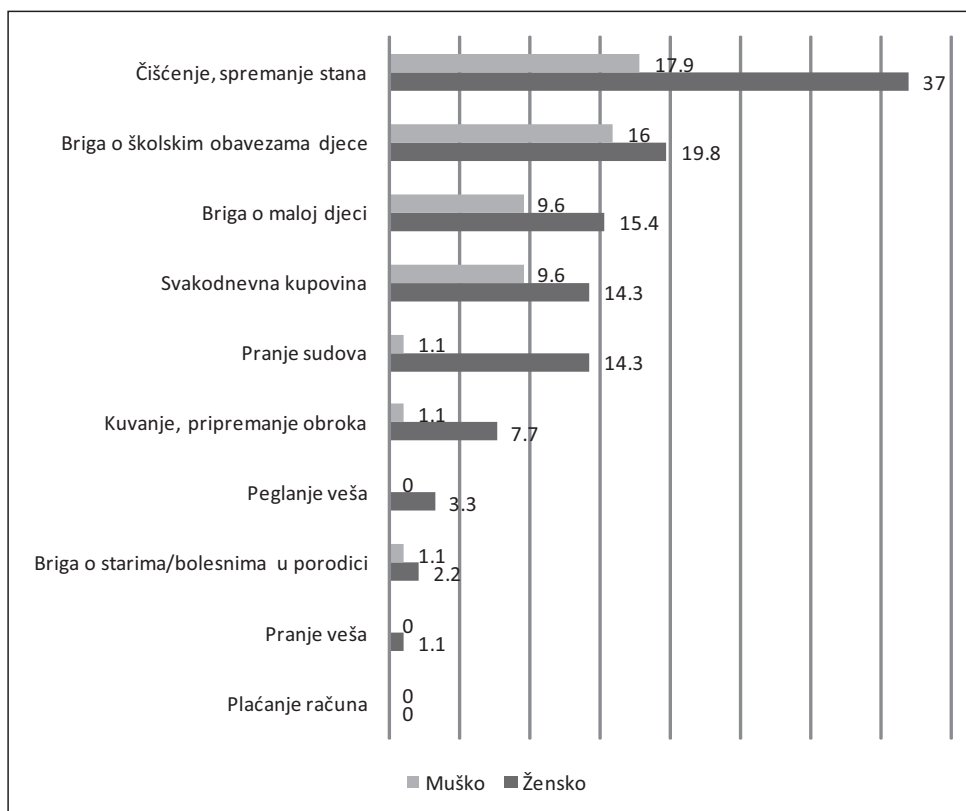
U ukupnom opterećenju dječaka i djevojčica ne postoje statistički značajne razlike u stepenu preuzimanja **kućnih obaveza** (grafikon 2.2.7). Ipak, kada posmatramo pojedinačne aktivnosti, za neke od njih djevojčice su daleko više angažovane od dječaka (grafikon 2.2.8). Na primjer, svaka 13. djevojčica je u prethodnoj nedjelji pripremala neki od obroka, za razliku od tek jednog od 100 dječaka³¹. Dalje, svaka šesta djevojčica je prala sudove, za razliku od, opet, svakog stotog dječaka njenog uzrasta³². Oko 3% djevojčica je peglalo stvari, dok istu aktivnost nije obavljao nijedan dječak, a čak je svaka treća djevojčica učestvovala u čišćenju i spremanju stana/kuće, za razliku od svakog šestog dječaka³³. Ovakva raspodjela kućnog rada upućuje da reprodukcija asimetrije u podjeli kućnih obaveza počinje od malena i da je najizraženija kod poslova koji se tradicionalno vežu za „žensku“ sferu. Na prvi pogled iznenađujuće, ali djeca na selu nisu značajnije opterećena ni ekonomskim aktivnostima ni kućnim radom u poređenju sa djecom iz grada (grafikoni 2 i 3 u Prilogu 2).

31 Hi-kvadrat = 4,443; Kramerovo V = 0,148; $p < 0,05$.

32 Hi-kvadrat = 10,551; Kramerovo V = 0,229; $p < 0,05$.

33 Hi-kvadrat = 6,709; Kramerovo V = 0,182; $p < 0,05$.

Grafikon 2.2.8: Učešće djece u domaćim poslovima, prema polu djeteta uzrasta od 5 do 14 godina, u %

Sumiranje nalaza

- Dječji rad, definisan kao rad koji se obavlja preko uzrasno definisanog broja sati, nije široko rasprostranjen, s obzirom na to da je veoma mali broj djece uključen u neku od ekonomskih aktivnosti ili kućni rad preko granice koja se smatra štetnim za njen/njegov razvoj. Ali, podaci kojima raspolažemo ukazuju da postoji rodna dimenzija ovog rada. U najvećem broju slučajeva ovaj rad obavljaju ženska djeca i to djeca sa sela.
- Rad djece – relativno mali broj djece je uključen u ekonomske aktivnosti, ali su zato djeca češće uključena u obaveze u vezi sa domaćim poslovima i to gotovo podjednako dječaci i djevojčice. Ipak, domaći rad otkriva da reprodukcija asimetrije u podjeli kućnih obaveza počinje veoma rano i da je najvidljivija u poslovima koji spadaju u

osnovne poslove održavanja domaćinstva i brige o članovima porodice, a koji su tradicionalno određeni kao „ženski“. Zanimljivo je da ne postoje razlike prema mjestu stanovanja, upućujući da se su obrasci uključivanja djece u radne aktivnosti u gradu i na selu približili.

2.3. RODNI OBRASCI SOCIJALIZACIJE I ODRASTANJA U DOBA POZNE ADOLESCENCIJE (15–17 GODINA)

Stariji adolescenti su u istraživanju definisani kao mladi starosti od 15–17 godina i u našim analizama su izdvojeni s obzirom na to da je za njih ovo period ubrzanog psihičkog, socijalnog i seksualnog sazrijevanja. Pitanja partnerstva, seksualnih praksi i znanja i upotrebe kontraceptivnih metoda su veoma značajni pokazatelji stepena zrelosti ove kohorte. Upravo zato smo za ispitivanje mladih ovog godišta koristili veliki broj dimenzija i indikatora kojima smo ispitivali i odrasle nastojeći da ispitamo karakteristike njihove tranzicije u odraslost.

Briga i obrasci vaspitavanja

Da bismo prepoznali da li postoji kontinuitet u praksama vaspitanja, da li opstaju stare ili se stvaraju nove rodne razlike, adolescente smo pitali da li i u kojoj mjeri njihovi roditelji primjenjuju različite metode u vaspitanju.

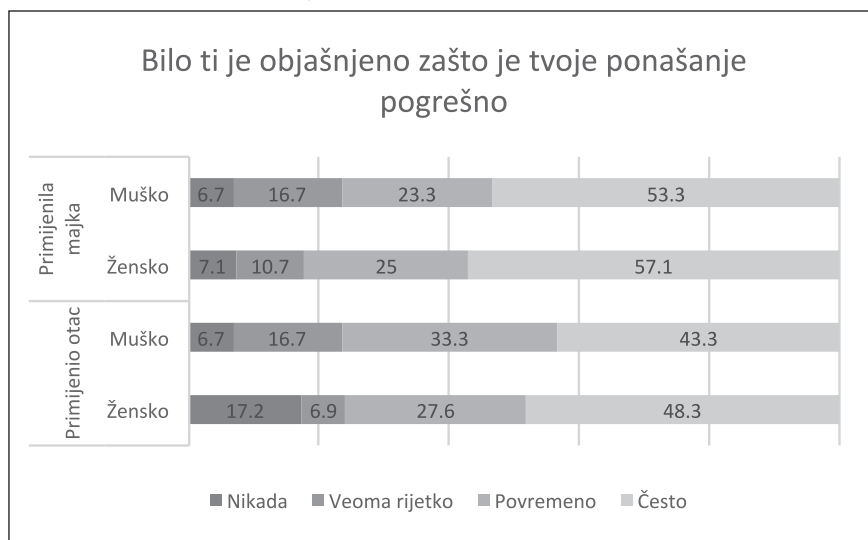
Razgovor sa adolescentima predstavlja najčešću (grafikon 2.3.2), a fizička kazna (grafikon 2.3.3) najrjeđe primjenjivanu strategiju roditelja u vaspitanju. Za izricanje zabrana i uskraćivanje privilegija i muškoj i ženskoj djeci u nešto većem broju porodica zadužena je majka, a slična je situacija i prilikom objašnjavanja djeci zbog čega je njihovo ponašanje pogrešno. Podaci, dalje, ukazuju da je i prilikom fizičkog kažnjavanja djece ponovo majka ta koja sprovodi kazne u većem obimu od očeva. Ipak, na ovom mjestu se javljaju izvjesne razlike u primjeni kazni s obzirom na pol roditelja i na pol djeteta. Očevi češće fizički kažnjavaju mušku djecu u odnosu na žensku djecu³⁴, dok je kod majki situacija obrnuta – nešto učestalije fizički kažnjavaju žensku nego mušku djecu³⁵. S obzirom na to da je majka u većem obimu od oca uključena u odnose sa djecom, kao i da je u daleko većoj mjeri upućena na privatnu sferu, očekivano je da je ona u neposrednijoj vezi sa prenošenjem roditeljskih zahtjeva djeci. Iz podataka je moguće uočiti još jednu pravilnost, restriktivni oblici vaspitanja (zabrane, fizičke kazne) se u nešto većoj mjeri primjenjuju prema muškoj djeci, ukazujući na rodno specifične razlike u vaspitanju koje mogu biti povezane sa roditeljskom pripremom za suočavanje sa svijetom unutar kojeg će živjeti kao muškarac i kao žena. S obzirom na to da se očekuje da će se muškarci u većoj mjeri suočavati sa rizicima u javnoj sferi, formiranje karaktera koji može da odgovori

34 Hi-kvadrat = 8,215, Kramerovo V = ,0370, $p < 0,05$

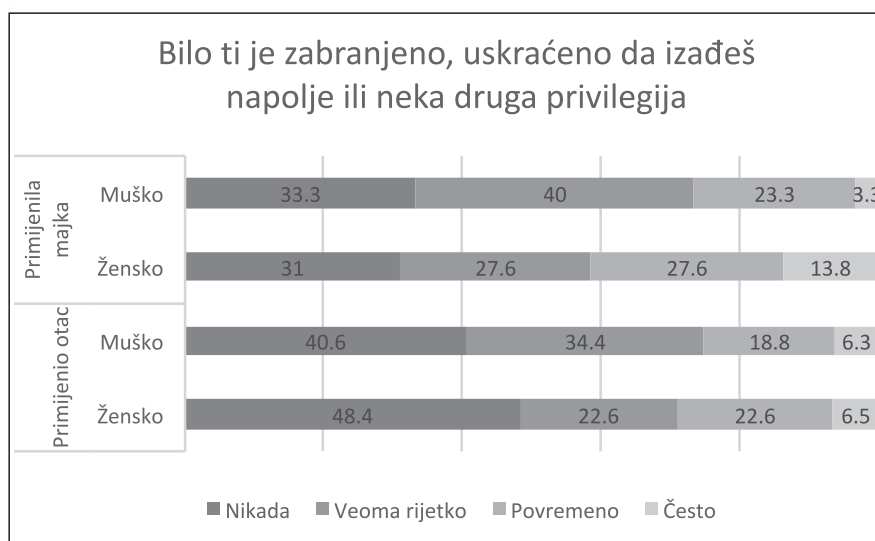
35 Hi-kvadrat = 8,121, Kramerovo V = 0,359, $p < 0,05$

na ove izazove podrazumijeva svojevrzne „pripreme“ koje mogu imati za cilj da dječaci „očvrstu“ (Ruble, Martin, 1998). Istraživanja ukazuju da se muška djeca češće kažnjavaju jer su i sama agresivnija od ženske djece, ali i da su agresivnija jer su i sama u većoj mjeri izložena fizičkom kažnjavanju nego djevojčice (Straus, Stewart, 1999; Straus, 2010).

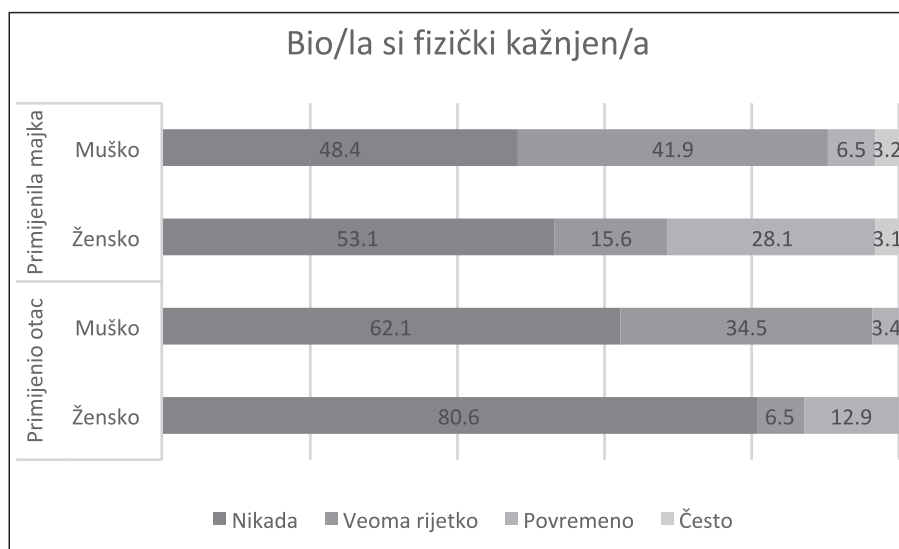
Grafikon 2.3.1: Prakse vaspitanja s obzirom na pol roditelja i pol adolescenta (15–17), u %

Grafikon 2.3.2: Prakse vaspitanja s obzirom na pol roditelja i adolescenta (15–17), u %

Grafikon 2.3.3: Prakse vaspitanja s obzirom na pol roditelja i pol adolescenta (15–17), u %

Sumiranje nalaza

- Podaci ukazuju da je razgovor najčešća strategija vaspitanja kod roditelja adolescenata, ali i da je još značajno prisutno fizičko kažnjavanje djece. Kod adolescenata dolazi do roditeljske podjele sfere (fizičkog) kažnjavanja, tako da su očevi u većoj mjeri zaduženi za mušku, a majke za žensku djecu.
- Izvjesne razlike upućuju i na postojanje rodno specifičnih oblika vaspitnih praksi – jer ukazuju da je nešto češće fizičko kažnjavanje muške nego ženske djece. Značaj fizičke kazne upućuje na opstanak ne samo rodnog patrijarhata, već i uzrasnog, u kojem se moć raspoređuje i prema generacijskom principu, a ne samo rodnom.

Obrazovanje

Obrazovanje je primarna sfera adolescenata, a period u kojem se nalaze je veoma bitan za formiranje obrazovnih aspiracija i donošenja bitnih odluka u pogledu daljeg obrazovanja. Pitanje na koje smo htjeli da odgovorimo je:

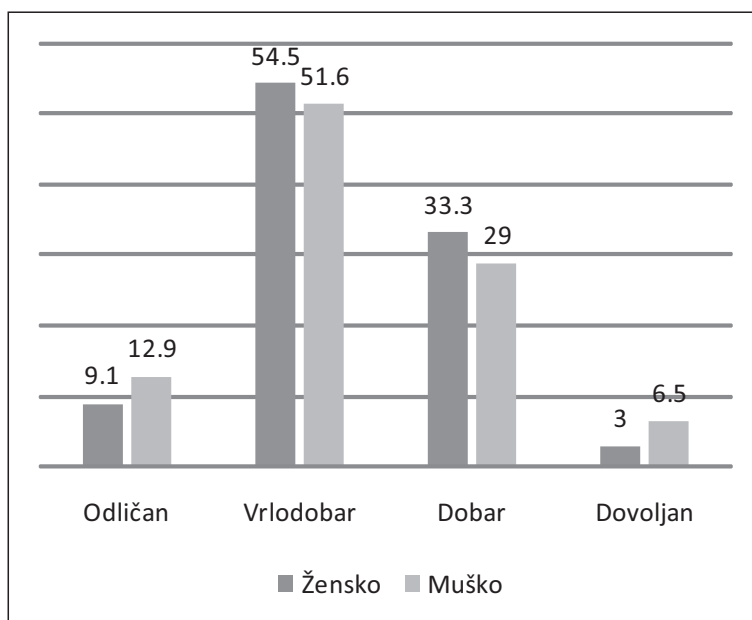
Da li postoje razlike u podršci u učenju i razvoju između dječaka i djevojčica u sljedećim aspektima:

- podsticanju pojedinih vještina,

- shvatanju koje oblasti obrazovanja (formalnog i dodatnog) su primjerenije djevojčicama, a koje dječacima,
- izboru vannastavnih aktivnosti.

U uzorku adolescenata je 92,2% ispitanica i 81,8% ispitanika završilo osnovnu školu. Na kraju osmog razreda je svaki deseti adolescent/adolescentkinja imao/imala odličan uspjeh, nešto preko polovine je bilo vrlodobrih (53,1%), oko trećine dobrih (31,3%) i 4,7% dovoljnih. Prema **uspjehu** u završnom razredu osnovne škole ne postoje značajne razlike između djevojčica i dječaka (grafikon 2.3.4), ukazujući na rodno ujednačen odnos prema školskim obavezama. Ipak, podaci zvanične statistike ukazuju da dječaci češće ponavljaju razrede od djevojčica. U školskoj 2014/2015. godini je 65,3% dječaka bilo među ponavljacima i 34,7% djevojčica (Srednje obrazovanje, 2016: 11).

Grafikon 2.3.4: Uspjeh učenika u osmom razredu prema polu adolescenta (15–17), u %

Adolescenti se u našem uzorku ne razlikuju značajno prema školi koju biraju nakon završene osnovne škole (grafikon 4 u Prilogu 2). Ali, male razlike koje se pojavljuju u uzorku (i koje uslijed relativno malog uzorka ne pokazuju kao statistički značajne razlike) su jasnije vidljive na podacima zvanične statistike učenika koji su 2014/2015. školske godine završili srednju školu. Djevojčice češće biraju opšte programe srednjeg obrazovanja od dječaka, najvjerovatnije sa jasnim namjerama da nakon završene gimnazije nastave sa obrazovanjem. Takođe, djevojčice dvostruko češće od dječaka biraju društvene nauke, biznis i ad-

ministraciju i više od tri puta češće zdravlje i socijalnu zaštitu. Sa druge strane, dječaci četiri puta češće upisuju i završavaju škole za inženjering, proizvodnju i konstrukciju od djevojčica. Ovakvi izbori reflektuju relativno rani ulazak u rodno specifične sfere rada. One djelatnosti koje se oslanjaju na tradicionalne uloge žene, koje podrazumijevaju njegu, brigu češće biraju djevojke. Razlika u pohađanju opštih programa može da ukazuje i na davanje značaja obrazovanju za mušku i žensku djecu (tabela 2.3.1). Kod muške djece konkretna znanja mogu da se percipiraju kao značajnija, jer se od budućih muškaraca očekuje da budu hraniooci porodice, dok se od žena u većoj mjeri očekuje da razvijaju talente i steknu opšte obrazovanje, kako na nivou srednjeg obrazovanja, tako i nastavljanjem obrazovanja.

Tabela 2.3.1: Upisani učenici srednjih škola prema oblastima obrazovanja i polu, u %

	Mladići	Djevojke
Srednje obrazovanje/opšti programi	17,3	29,2
Humanističke nauke i umjetnost	1,3	1,6
Društvene nauke	6,2	13,3
Biznis i administracija	5,6	12,8
Inženjering, proizvodnja i konstrukcija	45,9	11,2
Poljoprivreda	7,1	4,7
Zdravlje, socijalna zaštita	3,2	10,8
Usluge	13,5	16,0

Izvor: *Srednje obrazovanje RS (2016: 18)*

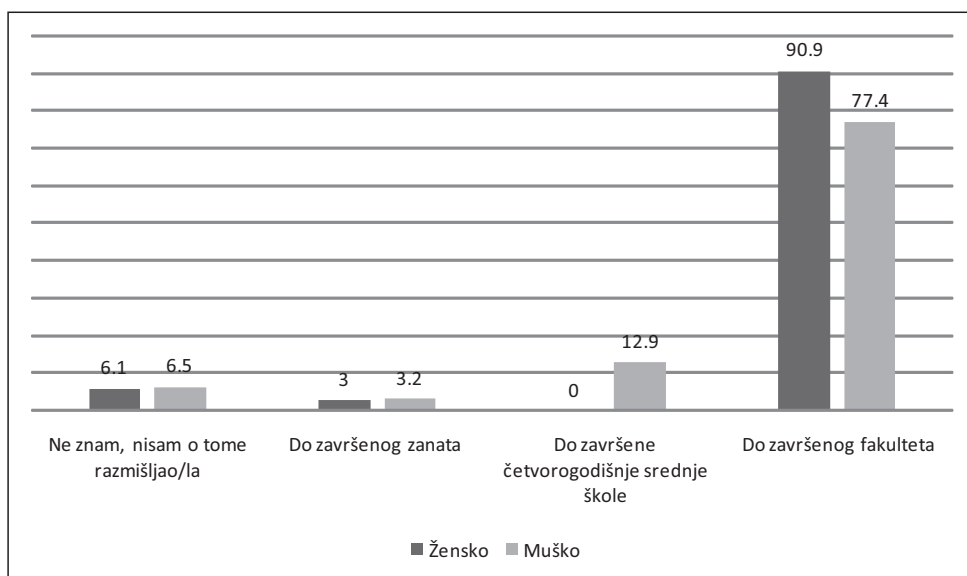
Zanimljivi su podaci koje zvanična statistika donosi o **napuštanju srednjeg obrazovanja**. U školskoj 2014/2015. godini je među đacima koji su napustili proces srednjeg obrazovanja bilo 40,2% djevojčica i 59,8% dječaka. Među djevojčicama je 64,9% onih koje navode lične razloge (pretpostavljamo da porodična situacija ili rani brak mogu biti razlog) za napuštanje obrazovnog procesa (za razliku od 25,5% dječaka koji navode lične razloge). Dječaci, sa druge strane, kao najčešći razlog (65,2%) navode loš uspjeh u školi (za razliku od 27,9% djevojčica sa istim razlogom).

Do sličnih nalaza dolazimo kada analiziramo **značaj** koji za dječake i djevojčice ima univerzitetsko školovanje. Djevojčice su nešto ambicioznije od dječaka, s obzirom na to da tek jedna od deset ne smatra da treba da studira i stekne diplomu fakulteta, za razliku od četvrtine dječaka (grafikon 2.3.5)³⁶. Nešto niže aspiracije dječaka se mogu objasniti očekivanjima sredine (u prvom redu

36 Na nivou pouzdanosti od 93% ($p = 0,07$), Hi-kvadrat = 3,27.

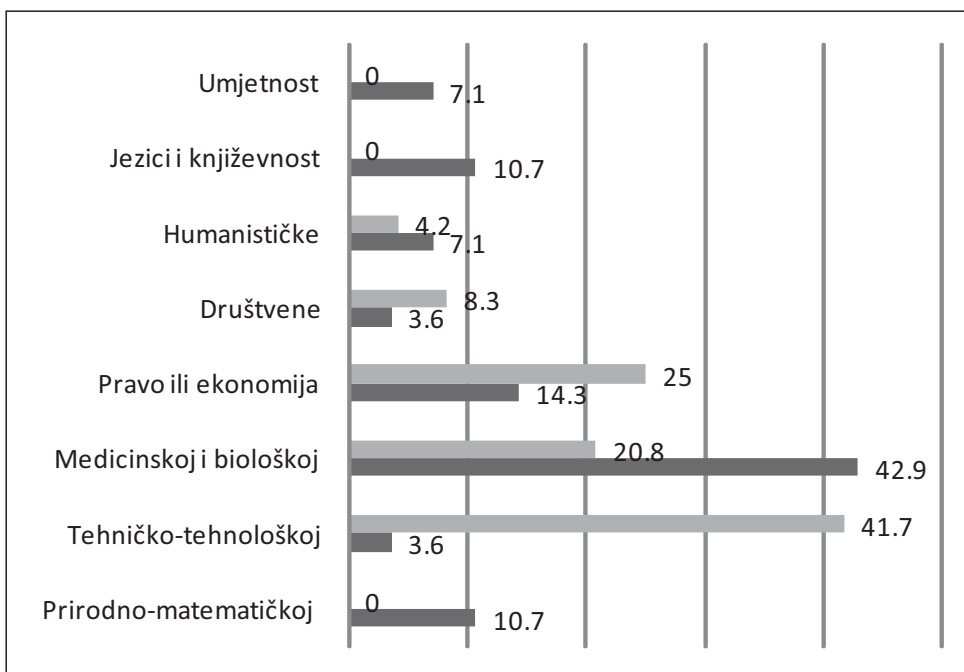
porodice) i potrebom ranijeg ulaska na tržište rada i zarađivanjem, koje se shvaća kao primarna uloga muškarca. Obrazovni proces, a posebno visoko obrazovanje, se primarno vrednuje ukoliko je u funkciji osposobljavanja za tržište rada, odnosno zarađivanje.

Grafikon 2.3.5: Preferirani nivo obrazovanja prema polu adolescenta (15–17), u %

Podaci zvanične statistike potvrđuju navedene nalaze istraživanja i ukazuju da zaista nešto više djevojaka upisuje fakultete (55,9% svih upisanih studenata čine djevojke), ali da nešto češće i završavaju fakultete – 56,9% svih diplomiranih studenata 2015. godine su činile žene (Diplomirani studenti, 2016). Ne samo da djevojke preferiraju duži ostanak u procesu obrazovanja, nego se i njihove želje u pogledu oblasti obrazovanja na univerzitetskom nivou razlikuju od njihovih vršnjaka (grafikon 2.3.6). Djevojčice češće od dječaka izražavaju želju da studiraju umjetničke fakultete, jezik i književnost, prirodno-matematičke fakultete, ali medicinu i biologiju. Sa druge strane, dječaci češće preferiraju pravo i ekonomiju i tehničko-tehološke fakultete od djevojčica. Navedene razlike prate pomjenute rodne preference i na nivou srednjeg obrazovanja, tako da možemo u osnovi da konstatujemo da srednjoškolsko i fakultetsko obrazovanje ne smanjuje rodne razlike u preferiranim oblastima obrazovanja, već ih reprodukuje.

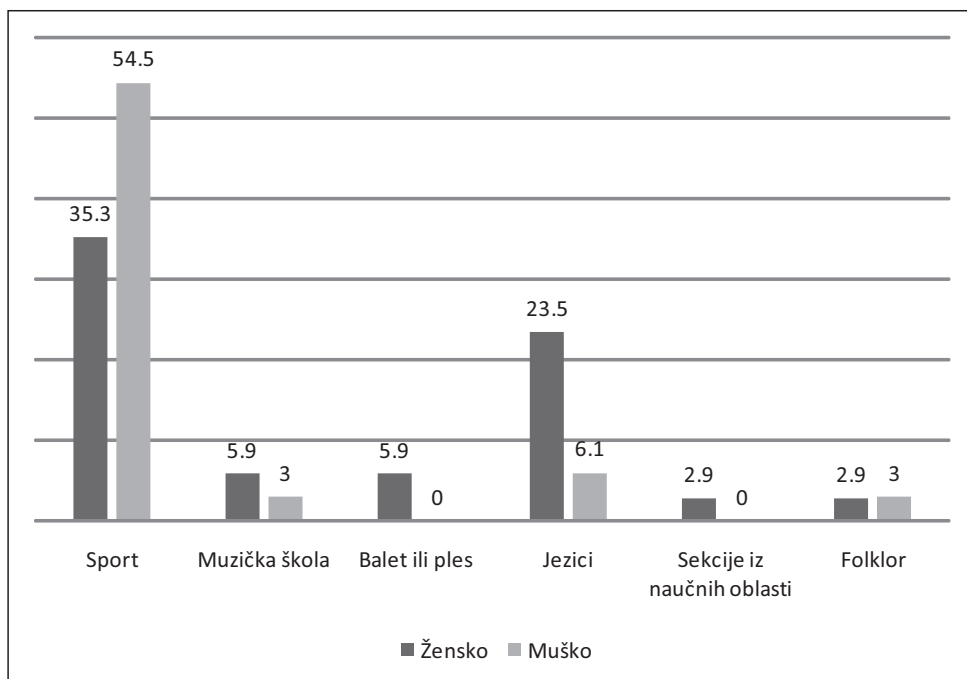
Grafikon 2.3.6: Preferirana oblast obrazovanja prema polu adolescenta (15–17), u %

Tri od pet adolescenta/adolescentkinje ide na neku vannastavnu aktivnost (61,8% djevojčica i 59,4% dječaka). Ne postoje statistički značajne rodne razlike u stepenu odlaska na vannastavne aktivnosti. Izvjesne razlike se javljaju kod razloga zbog kojih ne pohađaju vannastavne aktivnosti. Od djevojčica koje ne idu na vannastavne aktivnosti tri četvrtine (76,9%) navodi da ne želi da ide (za razliku od 50% dječaka), dok dječaci navode da bi željeli da idu, ali su aktivnosti koje bi posjećivali daleko (16,7% nasuprot nijedne djevojčice)³⁷. Razlike se javljaju i kod tipova aktivnosti koje posjećuju dječaci i djevojčice (grafikon 2.3.7). Dječaci češće idu jedino na sportske aktivnosti, dok djevojčice češće pohađaju muzičku školu, balet/ples, ali i škole jezika i sekcije iz naučnih oblasti.

37 Oko četvrtine djevojčica (23,1%) i dječaka (25%) navodi druge razloge neposjećivanja vannastavnih aktivnosti.

Grafikon 2.3.7: Vannastavne aktivnosti prema polu adolescenta (15–17), u %

Sumiranje nalaza

- Odnos prema školi i školskim obavezama ima vidljivu rodnu dimenziju, s obzirom na to da djevojčice imaju bolji uspjeh od dječaka u školi, dok dječaci češće ponavljaju razred.
- Djevojčice su ambicioznije od dječaka, imajući u vidu da im je fakultetsko obrazovanje značajnije nego dječacima, ukazujući da je sfera obrazovanja ona u koju polažu nade u velikoj mjeri.
- Kao i kod aspiracija koje roditelji imaju za svoju djecu, rodne razlike se javljaju i u izboru oblasti obrazovanja adolescenata: dječaci češće optiraju za tehničke, a djevojčice humanističke i društvene nauke. I sami adolescenti na taj način reprodukuju postojeće podjele u sferi rada, usmjeravajući se u onim oblastima koje su tradicionalno vezivane za muškarce i žene.

- Adolescenti podjednako posjećuju vannastavne aktivnosti, ali dječaci češće biraju sport, dok djevojčice češće muzičku školu, balet/ples, škole jezika i sekcije iz naučnih oblasti. Navedene aktivnosti na taj način upućuju na postojanje rodni razlika u sadržaju koji prati organizovanje slobodnog vremena.

Adolescenti pred ulazak na tržište rada

U ovom dijelu nastojaćemo da prepoznamo da li postoje izvjesne rodne razlike prilikom ulaska na tržište rada, odnosno da li dječaci i djevojčice imaju slične putanje i slične šanse na tržištu rada. Takođe, interesuje nas njihova procjena značaja prihoda koje ostvaruju u odnosu na prihode drugih ukućana.

Adolescenti (koji su navršili 15 godina) prema domaćem zakonodavstvu imaju pravo na rad i zaradu. Prema podacima zvanične statistike, stopa aktivnosti mladih starosti 15–24 godine je 2015. godine iznosila 37,1%, dok je stopa nezaposlenosti iznosila 56,5%, što je činilo najveću stopu nezaposlenosti među starosnim kohortama. Položaj mladih žena je nešto nepovoljniji nego mladića, s obzirom na to da je stopa nezaposlenosti žena 65,1%, a mladića 52,2% (ARS, 2015: 16). Ulazak mladih na tržište rada je prilično težak, a mladi koji ranije napuštaju školu ili u mlađim godinama pokušavaju da nađu posao su dodatno pod rizikom.

U našem uzorku relativno mali broj adolescenata je u prethodnoj nedjelji obavljao neki posao najmanje jedan sat, a da je za to na neki način bio plaćen. Ukupno je radilo 6% mladih, od čega 2,9% djevojaka (u uzorku samo jedna djevojka) i 9,1% mladića (u uzorku tri mladića). Niko od mladih ovog uzrasta se ne vodi kao nezaposlena osoba, s obzirom na to da među onima koji nisu radili nema onih koji su aktivno tražili posao. I među mladićima i među djevojkama koji su radili, svi su posao obavljali bez ugovora, sa skraćenim radnim vremenom (manje od 20 sati nedjeljno) i uglavnom na jednostavnim zanimanjima, sopstvenom poljoprivrednom gazdinstvu ili u uslugama/prodaji. Očekivano, najveći broj mladih ne doprinosi uopšte svojim prihodima, a oni koji doprinose (ukupno 2,4%, od čega 5% mladića i nijedna djevojka) procjenjuju da doprinose manje od drugih. Mladi u ovom uzrastu još su većinski u obrazovnom procesu, a domaći obrazovni sistem ne podrazumijeva mogućnost rada i školovanja, što je dodatno ojačano i podržano značajem koji porodica porijekla pridaje obrazovanju djece i paternalističkom stilu vaspitanja (Tomanović, Ignjatović, 2004).

Sumiranje nalaza

- Adolescenti/kinje su u veoma malom broju aktivni na tržištu rada. Postoje indicije, na osnovu podataka istraživanja, da se mladići ranije od djevojaka uključuju u sferu rada.
- Sa druge strane, podaci zvanične statistike upućuju na to da već u ovom periodu nastaju rodne disproporcije na tržištu rada, tako da je viša stopa nezaposlenosti među djevojkama nego među mladićima.

Partnerstvo i (seksualno) zdravlje

Podaci ukazuju na to da su adolescentske godine period kada dolazi do prvih ljubavnih veza i prvih seksualnih iskustava. Ovo je, takođe, period ubrzanog fizičkog razvoja, tako da su zdravstvene navike koje se u ovom periodu razvijaju veoma značajne. Nastojeći da prepoznamo na koje načine mladi ulaze u partnerske odnose, da li postoji rodni aspekt ove tranzicije i koje životne (zdravstvene) stilove formiraju u ovom periodu, pokušaćemo da odgovorimo na sljedeća pitanja.

1. Da li se obrasci stupanja u partnerske odnose razlikuju kod dječaka i djevojčica u pogledu vremena stupanja u prve veze i inicijativnosti pri započinjanju veze?
2. Da li postoje razlike u poznavanju i korišćenju kontracepcije između dječaka i djevojčica:
  - prema korišćenju kontracepcije,
  - u poznavanju tradicionalnih i modernih sredstava kontracepcije,
  - u iskustvima sa korišćenjem kontracepcije.
3. Da li u pristupu zdravstvenoj zaštiti i praktikovanju zdravih/štetnih stilova života postoje neke rodne razlike, prije svega u smislu rasprostranjenosti škodljivih navika (alkohol, droge, pušenje, bavljenje sportom, brza/zdrava hrana)?

Većina adolescenata nije trenutno u emotivnoj vezi. Čak četiri od pet mladića (78,8%) i djevojaka (85,5%) nije ni u kakvoj vezi. Niko od naših ispitanika nije u braku/kohabitaciji, a oni koji jesu u emotivnoj vezi (14,5% djevojaka i 21,2% mladića) se trenutno zabavljaju (ali ne žive zajedno sa partnerom/partnerkom). Veze započinju najčešće tako što prvi korak napravi mladić – priđe djevojci³⁸. Zanimljivo je da su mladići izjavljivali ili da su oni inicirali vezu (60%) ili da nisu sigurni ko je načinio „prvi korak“ (40%), dok djevojke većinski svjedoče da je mladić taj koji je prvi prišao (44,4%), ali i da su u trećini slučajeva (33,3%) one

38 $\chi^2 = 8,566$, Kramerovo $V = 0,469$, $p < 0,05$.

pokazale inicijativu (22,2% nije sigurno ko je napravio prvi korak). Iako je tradicionalni model započinjanja veza i dalje prisutan, polako se mijenja. O ovome svjedoči promjena koja se dešava kod populacije mladih žena koje su spremne i da pokažu inicijativu i da o tome otvoreno govore. Sa druge strane, rodni identitet mladića je pod pritiskom maskulinih normi koje u datom kontekstu podrazumijevaju njihovu inicijativu.

Ne postoje značajne rodne razlike u pogledu upoznatosti adolescenata sa metodama kontracepcije. Većina mladića (75,8%) i djevojaka (64,7%) ima saznanja o tradicionalnim metodama³⁹ kontracepcije, a slično je i sa modernim metodama⁴⁰ sa kojima je čak nešto više i mladića (84,8%) i djevojaka (73,5%) upoznato. Pa, ipak, 17,6% djevojaka i 12,1% mladića nisu nikada čuli za tradicionalne i dodatnih 8,8% djevojaka i 6,1% mladića nikada za moderne metode kontracepcije (ostali ispitanici odbijaju da odgovore na ovo pitanje). Nešto je niži stepen informisanosti i adolescenata i adolescentkinja o metodi „pilula za dan poslije“ (upoznato je 44,1% djevojaka i 45,5% mladića).

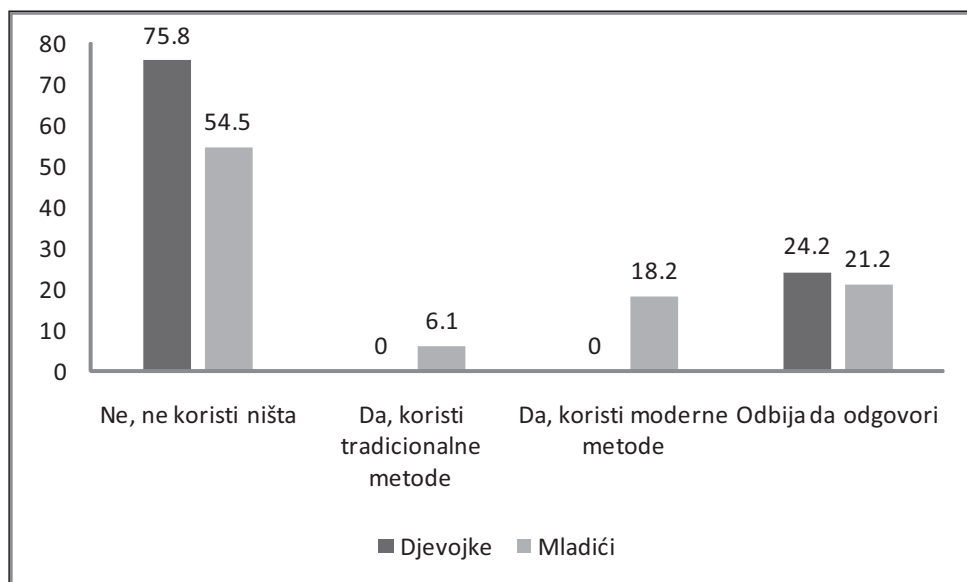
Da je odnos prema seksualnosti i dalje veoma senzitivna tema tokom odrastanja, koja ima i rodnu dimenziju, ukazuju nam odgovori na pitanje da li i koje metode kontracepcije koriste (grafikon 2.3.8). Djevojke ili ne koriste kontracepciju ili odbijaju da daju odgovor na ovo pitanje, ukazujući da razgovor o seksualnosti za djevojke najvjerovatnije predstavlja „tabu temu“. Ista tema je i za mladiće u značajnoj mjeri stvar privatnosti, ali jedan broj je otvoreniji tako da svjedoče da učestalije koriste moderne nego tradicionalne metode. Ispitanici navode dva razloga za nekorišćenje kontracepcije: 1. nemaju seksualne odnose i 2. nisu upoznati sa metodama. Među adolescentima koji ne koriste kontraceptivne metode samo su mladići naveli zbog čega to ne rade – uslijed nepoznavanja kontraceptivnih metoda.

---

39 Pod tradicionalnim metodama kontracepcije su navedeni prekinut odnos i praćenje plodnih i neplodnih dana.

40 Pod modernim metodama kontracepcije su navedeni muški ili ženski kondom, spirala, dijafragma, implantati, pjena/gel i sl.

Grafikon 2.3.8: Stepen korišćenja kontracepcije prema polu adolescenta (15–17), u %

Okolo tri četvrtine adolescenata (76,5% djevojaka i 74,2% mladića) se slažu da o upotrebi kontracepcije treba da brinu oba partnera. Djevojke i na ovo pitanje češće odbijaju da odgovore, a među mladićima su prisutni odgovori o individualnim odgovornostima. Naime, mladići u 3,2% slučajeva smatraju da o kontracepciji treba da brine djevojka i u 9,7% da o tome treba da brine muškarac (djevojke ni u jednom slučaju nisu birale individualnu odgovornost).

Samoprocjena zdravstvenog stanja djevojaka i mladića je dobra. Djevojke imaju nešto bolju samoprocjenu – 88,2% smatra da im je zdravlje veoma dobro, 11,8% da je dobro, za razliku od 69,7% mladića koji smatraju da im je zdravlje vrlo dobro i 27,3 da je dobro (3% nije sigurno u samoprocjenu). U uzorku nijedna djevojka nije bolovala od hronične bolesti ili invaliditeta, za razliku od 6,1% mladića koji ima neki invaliditet i hroničnu bolest.

Razlike postoje i kada je riječ o zdravstvenim životnim stilovima. Iznenadujuće, rezultati ukazuju na to da brzu hranu nešto češće konzumiraju djevojke nego mladići – koju svakodnevno konzumira 55,9% djevojaka i 25% mladića⁴¹. Sa druge strane, mladići češće konzumiraju duvan (9,9%) od djevojaka (nijedna djevojka u uzorku ne puši). Rodne razlike u vezi sa konzumiranjem alkohola nisu velike ni statistički značajne (mladići u 75% slučajeva izjavljuju da nikada ne piju alkohol a djevojke u 70,6%), ali mladići kada konzumiraju alkohol izjavljuju da to čine češće nego djevojke. Svaki sedmi mladić (12,1%) izjavljuje da jednom nedjeljno pije alkohol, za razliku od 2,9% djevojaka, ali zato svaka če-

41 Hi-kvadrat = 10,603, Kramerovo V = 0,401, $p < 0,05$.

tvrta djevojka (26,4%) izjavljuje da alkohol konzumira mjesečno ili čak jednom godišnje, za razliku od svakog sedmog mladića (12,1%). Da djevojke alkohol češće koriste povremeno i u umjerenim količinama, svjedoči i podatak da se 5,9% djevojaka ponekad napije, dok je to slučaj sa 12,1% mladića.

Rizično ponašanje koje je posebno rodno obojeno i pripada korpusu maskulinih praksi, jeste posjećivanje kladionica i klađenje/kockanje. Gotovo svaki peti (18,2%) adolescent se u nekoj mjeri kocka (3% redovno/nedjeljno i 15,2% povremeno), za razliku od djevojaka koje to ne čine uopšte⁴². Kladionica predstavlja prostor u vezi sa muškim poljem integracije.

Iako su rezultati ukazali da mladići češće idu na sportske vannastavne aktivnosti, učestalost bavljenja sportskim aktivnostima između djevojaka i mladića ne pokazuje značajne statističke razlike. Svakodnevno se sportom bavi 35,3% djevojaka i 45,5% mladića, dok se sportom nikada ne bavi 23,5% djevojaka i 21,2% mladića. Ovi podaci su zanimljivi i otkrivaju nam vjerovatne obrasce odnosa prema sportu. Dok je sport za dječake najvjerovatnije stvar kolektiva, kluba i dio organizovanih aktivnosti, za djevojke je praktikovanje sporta češće dio lične jednačine odnosa prema tijelu i zdravlju (o ovome svjedoče i rezultati u nastavku koji ukazuju da su dječaci češće članovi sportskih klubova od djevojaka).

Sumiranje nalaza

- Partnerstvo adolescenata je obilježeno muškom inicijativom, čime se reprodukuje patrijarhalni obrazac započinjanja zabavljanja u kojem je muška inicijativa norma.
- Uz savremene metode komunikacije, postepenog razbijanja predrasuda o seksualnosti, kao i rastom značaja seksualnog obrazovanja još određeni broj adolescenta nije upoznat sa kontraceptivnim metodama. Nepoznavanje načina i prednosti korišćenja ovih metoda ostavlja ih izloženim rizicima.
- Visok stepen odbijanja da odgovore na pitanja o seksualnosti i seksualnoj zaštiti, ukazuje na to da je to još „tabu tema“ za jedan broj adolescenata.
- Rizici životnih stilova su takođe rodno obojeni. Djevojke u većoj mjeri konzumiraju brzu hranu, ali zato mladići nešto češće konzumiraju duvan i skloniji su kockanju.

42 Hi-kvadrat = 3,386, Kramerovo V = 0,318, $p < 0,05$.

Participacija u zajednici

Politička participacija mladih u zemljama u okruženju (Lavrič et al., 2011; Jarić, Živadinović, 2012; Vukelić, Stanojević, 2012) i Evropi (Norris, 2003) pokazuje pomaljanje novih obrazaca političnosti. Mlade karakteriše niži stepen participacije u tradicionalnim oblicima političkog organizovanja (političke partije, sindikati i sl.) i povećano djelanje kroz udruženja građana i neformalne oblike aktivizma (protesti, peticije, putem interneta i sl.). Upravo zato želimo da ispitamo u kojoj mjeri su adolescenti i adolescentkinje uključeni u tradicionalne oblike političkog života? U kojoj mjeri su angažovani u radu različitih udruženja građana? U kojoj mjeri su aktivni ili spremni da djelaju u okviru različitih građanskih inicijativa?

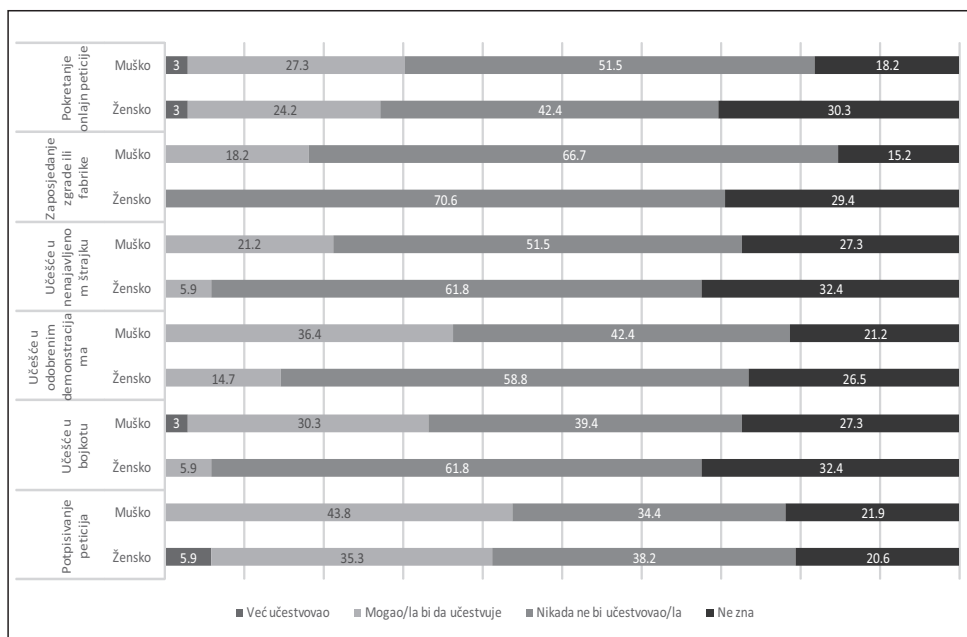
Svaki peti adolescent (19,4%) nije društveno angažovan preko rada formalnih organizacija (17,6% djevojaka i 21,2% mladića ne učestvuju u radnu nijedne organizacije). Većina mladih ipak pripada nekim udruženjima, što upućuje na značajan kapacitet stvaranja socijalnog kapitala (tabela 2.3.2). I adolescente u Republici Srpskoj, na sličan način kao i mlade u Srbiji (Jarić, Živadinović, 2012; Tomanović, Stanojević, 2015), karakteriše „nova političnost“ koja podrazumijeva viši stepen društvene angažovanosti u organizacijama koje nisu političke u užem smislu (sportske, umjetničke i sl.), neformalni oblici socijalne participacije i veoma nizak stepen stranačkog angažmana. Niko od naših ispitanika nije član političke stranke (niti sindikalne organizacije). Njihov najčešći angažman je u sportskim klubovima, vjerskim, omladinskim, umjetničkim i obrazovnim organizacijama. U našem uzorku ne pojavljuju se rodne razlike ni u stepenu participacije ni u tipu angažovanosti mladića i djevojaka. Ali, imajući u vidu relativno mali broj ispitanika, možemo da pretpostavimo da male razlike koje se pojavljuju mogu da predstavljaju i izvjesne razlike u preferencama. Tako mladići nešto češće postaju članovi sportskih organizacija, a djevojke u umjetničkih, muzičkih i obrazovnih, reprodukujući na taj način podjele rodni sfera i u području formalnog organizovanja tokom slobodnog vremena.

Tabela 2.3.2: Stepen učestvovanja u formalnim organizacijama prema polu adolescenta (15–17), u %

	Crkvi i / ili vjerskim organizacijama		Sportskim i rekreativnim organizacijama		Umjetničkim, muzičkim ili obrazovnim organizacijama		Političkim strankama	
	Žensko	Muško	Žensko	Muško	Žensko	Muško	Žensko	Muško
Nije član	52,9	66,7	50	33,3	76,5	84,8	100	100
Član	41,2	21,2	26,5	36,4	14,7	9,1	0	0
Aktivan član	5,9	12,1	23,5	30,3	8,8	6,1	0	0
	Ekološkim inicijativama / organizacijama		Humanitarnim organizacijama		Profesionalnim organizacijama		Omladinskim organizacijama (učeničke, studentske i dr.)	
	Žensko	Muško	Žensko	Muško	Žensko	Muško	Žensko	Muško
Nije član	100	100	94,1	93,9	97,1	100	79,4	69,7
Član	0	6,1	0	6,1	0	0	11,8	27,3
Aktivan član	0	0	5,9	0	2,9	0	8,8	3

Adolescenti su u relativno malom broju slučajeva imali prilike da se angažuju kroz neformalne oblike građanskih inicijativa (grafikon 2.3.9). Svega 5% njih je do sada preko interneta potpisalo neku peticiju, 3% je učestvovalo u pokretanju neke inicijative preko interneta, dok je 1,5% je učestvovalo u bojkotu. Ipak, spremnost jednog dijela mladih da se na ovaj način angažuje postoji. Najveća spremnost je kod potpisivanja (39,4% bi učestvovalo u ovakvoj aktivnosti) i pokretanja onlajn peticija (25,8%), a manja kod radikalnijih metoda – zaposjedanja fabrika (9%), učešća u nenajavljenim štrajkovima (13,4%), bojkotu (17,9%) i odobrenim demonstracijama (25,4%).

Grafikon 2.3.9: Stepen učestvovanja u oblicima neformalnog političkog / građanskog angažmana prema polu adolescenta (15–17), u %

Na ovom nivou angažovanosti javljaju se izvjesne rodne razlike. Mladići su ili učestvovali ili su spremniji da učestvuju u radikalnijim akcijama u poređenju sa djevojkama. Tako su mladići u našem uzorku već učestvovali u bojkotu (za razliku djevojaka koje nisu), a ukoliko nisu značajnije su spremniji da se upuste u bojkot⁴³. Slična je stvar i sa zaposjedanjem fabrike ili nekog sličnog objekta. Iako niko od mladića nije učestvovao u ovakvoj akciji, gotovo svaki peti je spreman da to učini nekada u budućnosti, ali zato nijedna djevojka nije spremna na tako nešto⁴⁴. Podaci nam ukazuju da su neformalne političke aktivnosti u većoj mjeri stvar „muškog svijeta“, čime javna sfera i dalje ostaje stvar muškaraca.

Sumiranje nalaza

- Adolescenti/kinje u relativno maloj mjeri participiraju kako u konvencionalnoj, tako i u oblicima „nove“ politike. Uključivanje u politički život počinje nešto kasnije, kao što ćemo vidjeti u narednim poglavljima.

43 Hi-kvadrat = 8,403, Kramerovo V = 0,354, $p < 0,05$.

44 Hi-kvadrat = 7,740, Kramerovo V = 0,340, $p < 0,05$.

- Učestvovanje u udruženjima građana (formalnim organizacijama) za adolescente vjerovatno predstavlja način osmišljavanja provođenja slobodnog vremena i druženje.
- Kapacitet da se politički uključe u šire shvaćeno političko polje postoji i na ovom mjestu je potencijalno delanje rodno obojeno. Naime, mlađi su spremniji da uzmu učešće u radikalnim aktivnostima od djevojaka.

Vrijednosne orijentacije i rodni identiteti

Načini ponašanja u javnoj i u privatnoj sferi, uključujući i partnerske odnose i rodne uloge, oblikovani su pod uticajem dominantnih vrijednosti⁴⁵ i normi⁴⁶ u datom društvu. Rodne uloge⁴⁷ se tako oblikuju u okviru specifičnog vrijednosnog i normativnog miljea, miljea koji ne mora, i najčešće nije, vrijednosno konzistentan. Na primjeru longitudinalnih podataka vrijednosnih promjena u Srbiji Jelena Pešić (2006) je ukazala da su modernizacijski procesi tokom socijalizma doveli do radikalnog mijenjanja položaja žene u javnoj sferi, ali da su ipak patrijarhalne vrijednosti koje izražavaju položaj žene i u javnoj, ali i u privatnoj sferi opstajali na visokom nivou. Promjene tokom postsocijalizma su, uz sve probleme i odlaganja, ipak postepeno načele ovaj tradicionalni vrijednosni okvir (Pešić, 2006). Istraživanja ipak i dalje ukazuju da su zemlje bivše Jugoslavije (izuzimajući Sloveniju) i dalje zemlje u kojima dominiraju materijalističke vrijednosti preživljivanja (uz nizak stepen raširenosti postmaterijalističkih vrijednosti) (Kuhar, 2009), kao i da su u značajnoj mjeri prisutne vrijednosti koje izražavaju tradicionalne uloge žene u javnoj (javni patrijarhat) i privatnoj sferi (privatni patrijarhat) (Pešić, 2009).

Vrijednosni obrasci mladih su u ovoj studiji ispitivani kroz tri niza iskaza, koji izražavaju kontinuum od tradicionalnih/patrijarhalnih vrijednosti do modernih/liberalnih i onih koje izražavaju prihvatanje pluraliteta identiteta (prosječni skorovi na svim iskazima mladića i djevojaka su predstavljeni na grafikonu 5 u Prilogu 2).

45 Vrijednosti možemo da razumijemo kao eksplicitne ili implicitne konceptualne orijentacije o poželjnim oblicima ponašanja i poželjnim odnosima u društvu. One kao takve predstavljaju veoma značajan motivacioni okvir, jer pokreću ponašanje ljude u određenom smjeru, a sprečavaju u nekim drugim (Kluckhohn, 1951).

46 Norme predstavljaju svojevrsnu konkretizaciju vrijednosti i mogu biti izražene kroz formalna ili neformalna pravila, tako da izražavaju svojevrsne upute za ponašanje (Haralambos, Holborn, 2008).

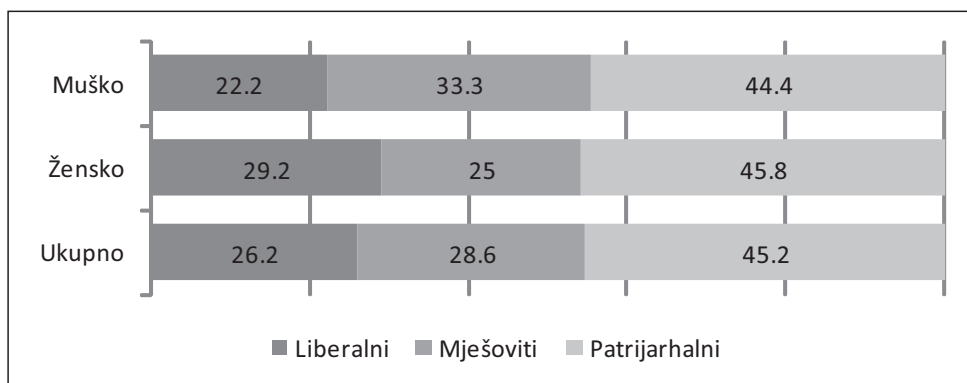
47 Uloge možemo da razumijemo kao skup očekivanja koja idu sa određenim ulogama u kojima se pojedinci nalaze (Haralambos, Holborn, 2008).

Prva skala, koja je povezana sa rodnim ulogama, izražava vrijednosti u kontinuumu koji smo nazvali patrijarhalno-liberalni. Patrijarhalni pol podrazumijeva uvjerenje da postoje značajne razlike u ulogama koje obavljaju žene i muškarci i to tako što uloge muškaraca vezuje za javnu sferu, a uloge žena za sferu doma i porodice – privatnu sferu. Na drugom polu se nalazi liberalna vrijednosna orijentacija prema kojoj i muškarci i žene treba da imaju podjednak pristup i tretman u javnoj sferi (posebno u sferi rada i moći/politici) kao i ista prava i obaveze u privatnoj sferi (posebno u podjeli domaćeg rada) i intimnim odnosima (Babović, Vuković, Petrović, 2012: 53).

Operacionalizaciju patrijarhalno-liberalnog vrijednosnog kontinuumu smo izvršili na osnovu stepena slaganja sa sljedeća četiri empirijska iskaza:

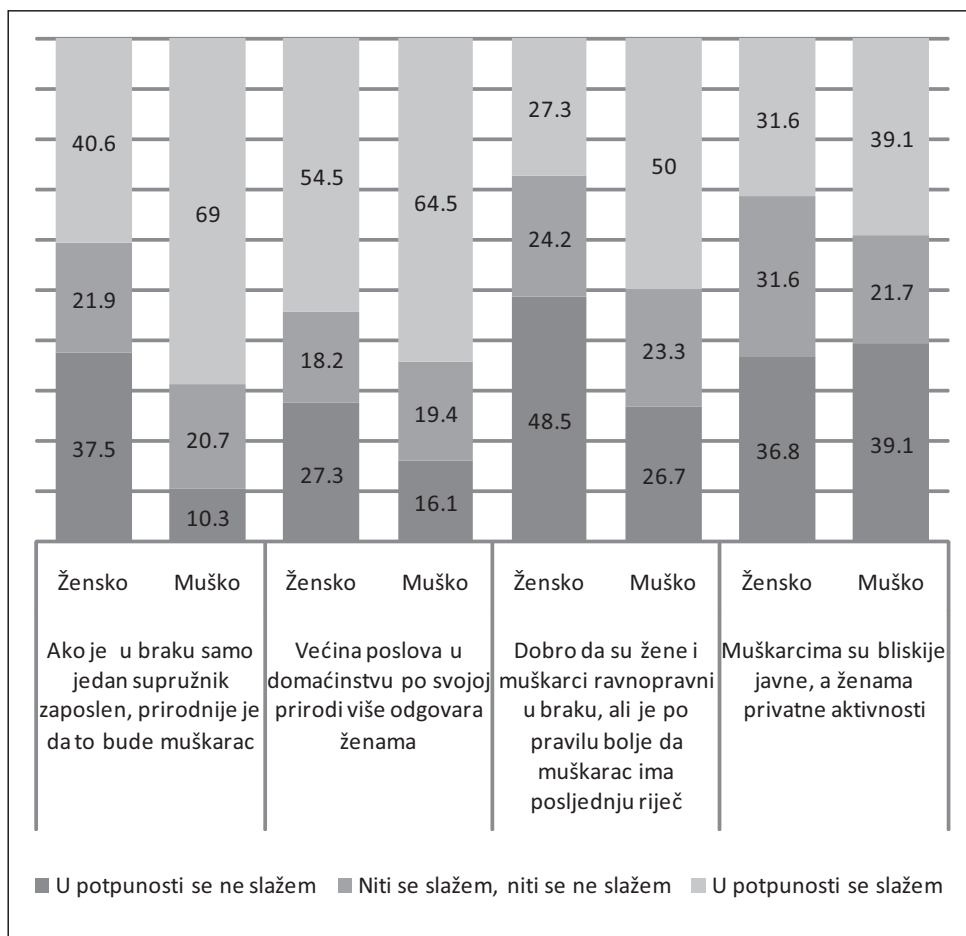
1. „Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac“,
2. „Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama“,
3. „Dobro da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima posljednju riječ“,
4. „Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti“.

Grafikon 2.3.10: Vrijednosni obrasci mladih na skali patrijarhalno-liberalno, prema polu adolescenta (15–17), u %

Analiza prve skale (grafikon 2.3.10) ukazuje da su vrijednosni obrasci mladih u prilično visokom stepenu tradicionalni. Svega četvrtina mladih se zalaže za vrijednosti koje smo svrstali u liberalni tip, nešto je malo više onih koji pripadaju mješovitom tipu, dok je gotovo polovina onih koji gaje jasne patrijarhalne vrijednosti. Ne postoje statistički značajne rodne razlike mjerene skalom patrijarhalnih vrijednosti, ukazujući da su (pre)nosioci vrijednosti podjednako i mlade žene i mladi muškarci. Iako ćemo kasnije vidjeti da je kod adolescenata ovaj vrijednosni okvir u manjoj mjeri zastupljen u poređenju sa starijim generacijama, društveno kulturni kontekst ipak u velikoj utiče na opstajanje značajnog udjela mladih sa jasno patrijarhalnim vrijednostima.

Grafikon 2.3.11: Vrijednosni obrasci mladih na skali patrijarhalno-liberalno, prema polu adolescenta (15–17), u %

Posmatrajući pojedinačne iskaze, uočavamo da najmanje neslaganja postoji sa tvrdnjom da su muškarcima bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti (grafikon 2.3.11). Uočavamo da se muškarci u nešto većoj mjeri slažu sa patrijarhalnijim iskazima. Tako mladići u većoj mjeri podržavaju stav da ukoliko je samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac, u nešto većoj mjeri od djevojaka⁴⁸. Takođe, muškarci se češće slažu da je dobro da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima posljednju riječ u poređenju sa vršnjakinjama⁴⁹. Vrijednosti koje se odnose na moć unutar privatne sfere su najspornije, odnosno postoji najviše neslaganja

48 Mjereno t-testom ($t = -2,90$, $df = 59$, $p < 0,05$), rezultati ukazuju da se mladići ($M = 3,76$, $SD = 0,87$) značajno razlikuju od djevojaka ($M = 3$, $SD = 1,14$).

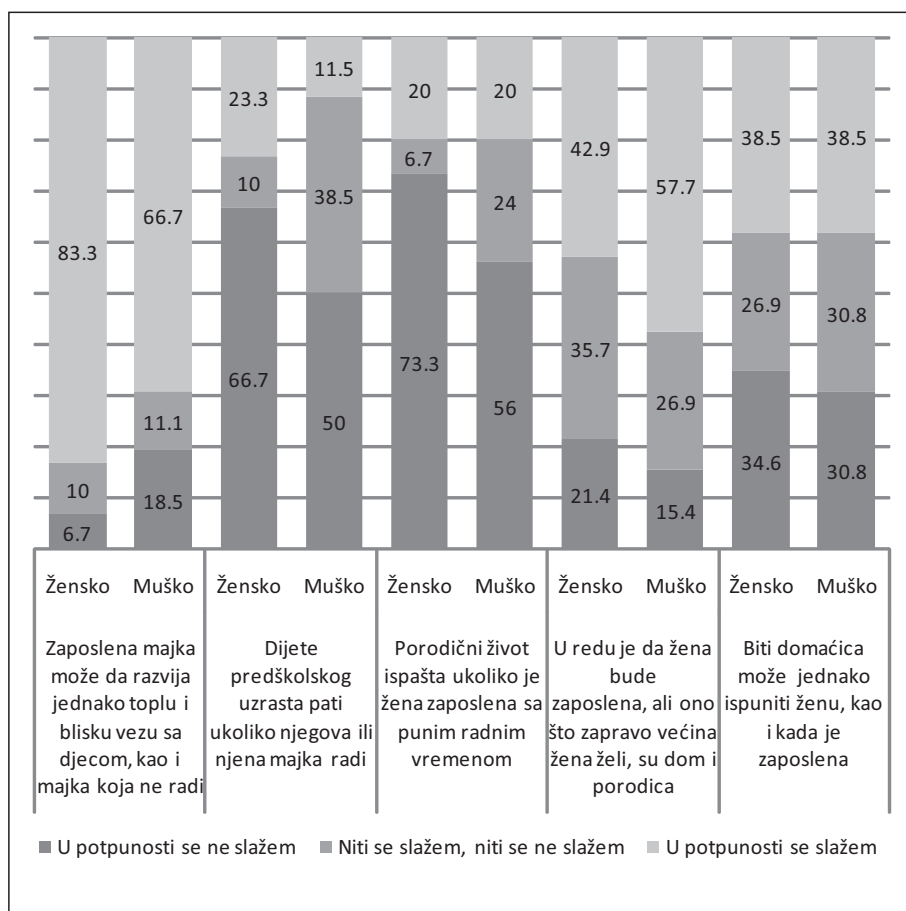
49 Mjereno t-testom ($t = -2,36$, $df = 61$, $p < 0,05$), rezultati ukazuju da se mladići ($M = 3,33$, $SD = 1,09$) značajno razlikuju od djevojaka ($M = 2,73$, $SD = 0,94$).

oko njih između mladića i djevojaka. Manje je neslaganja u vezi sa podjelom poslova unutar domaćinstva, ali djevojke u manjoj mjeri smatraju da podjela na rodne sfere istovremeno i osnov rodne zasnovane (ne)moći.

Drugim setom iskaza smo ispitivali percepciju uloge žene u javnoj i privatnoj sferi, kroz sljedeće stavove:

1. „Zaposlena majka može da razvija jednako toplu i blisku vezu sa djecom, kao i majka koja ne radi“,
2. „Dijete predškolskog uzrasta pati ukoliko njegova ili njena majka radi“,
3. „Porodični život ispašta ukoliko je žena zaposlena sa punim radnim vremenom“,
4. „U redu je da žena bude zaposlena, ali ono što zapravo većina žena želi su dom i porodica“,
5. „Biti domaćica može jednako ispuniti ženu kao i kada je zaposlena“.

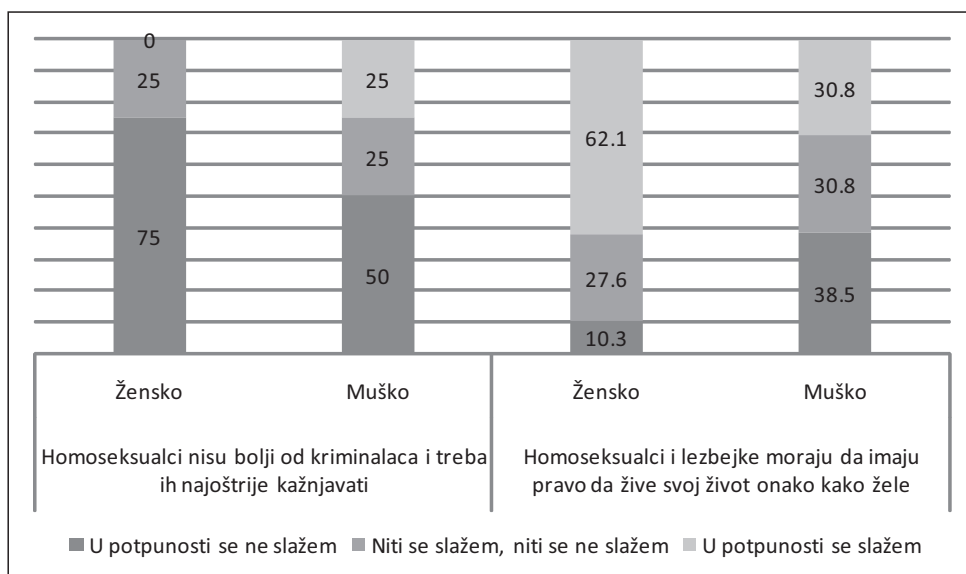
Grafikon 2.3.12: Vrijednosni obrasci mladih u odnosu prema ulogama žene u javnoj i privatnoj sferi, prema polu adolescenta (15–17), u %

Vrijednosti koje izražavaju odnos prema ulogama žene u javnoj i privatnoj sferi imaju sljedeću distribuciju (grafikon 2.3.12). Normativ da je majka koja radi podjednako dobra kao i majka koja ne radi je relativno široko prihvaćena vrijednost. Naslijeđe socijalizma i normativa pune zaposlenosti žena sa punim radnim vremenom je transformisao odnos prema ženinom radu. Ipak, iako ideja da žena može da radi i bude dobra majka opstaje, u vezi sa odgovorima na pitanje da li je za ženu dobro da kombinuje ove dvije uloge postoje razmimoilaženja. Mišljenja o tome da je u redu da žena bude zaposlena, ali da ono što ona zaista želi su zapravo dom i porodica, kao i da optiranje za domaćicu jednako ispunjava ženu kao i profesija, su podijeljena i bez razlika prema polu ispitanika. Dakle, na nivou prakse, većina mladih su mišljenja da žena može da radi i obavlja porodične uloge na valjan način, ali da žena zapravo ne želi i/ili za nju nije najbolje da ove uloge kombinuje.

Posebnim nizom stavova (trećim) smo mjerili odnos prema rodnoj različitosti i otvorenosti prema drugačijim seksualnim identitetima. Pored otvorenosti prema seksualnim slobodama, slični stavovi izražavaju i opštiji stav prema identitetskoj različitosti, tako da se u operacionalizacijama postmaterijalističkih vrijednosti javljaju kao indikator *samoizražavanja* (Inglehart, Baker, 2000). Analiza pokazuje da su mladići znatno više isključivi prema seksualnoj različitosti reprodukujući heteronormativ u većoj mjeri nego djevojke (grafikon 2.3.13).

Grafikon 2.2.13: Vrijednosni obrasci mladih prema homoseksualnosti, prema polu adolescenta (15–17), u %

Statistički značajne rodne razlike su se javile kod oba iskaza kod koji je ispitivan odnos prema homoseksualcima: 1. „homoseksualci i lezbijke moraju da imaju pravo da žive svoj život onako kako žele“⁵⁰ i 2. „homoseksualci nisu bolji od kriminalaca i trebalo bi ih najoštrije kažnjavati“⁵¹. Podaci ukazuju na to da djevojke u većoj mjeri prihvataju različitost nego mladići i u većoj mjeri su tolerantne prema različitostima. Djevojke ni u jednom slučaju ne smatraju da homoseksualce treba kažnjavati, dok to eksplicitno tvrdi čak četvrtina mladića. Ovakve razlike ukazuju da se maskulini identitet formira pod uticajem heteronormativa koji se samodređuje kao opozicija svemu što je feminino (tako da se homoseksualizam najčešće vidi kao pervertirani oblik feminiteta) (Pascoe, 2009).

Rodne identitete mladih smo ispitivali kroz skale koje im daju mogućnost da ocijene koliko su im bitne različite stvari u životu⁵² i preko toga ko su im „referentni drugi“, odnosno unutar kojeg konteksta se osjećaju poželjno ili bi željeli da se osjećaju tako.

Mladima je najznačajnije da imaju siguran život, a najmanje im je bitno da stave potrebe drugih ispred svojih, ali i da im se drugi dive (grafikon 2.3.14). Rodne razlike se među adolescentima pojavljuju u nekoliko aspekata. Najprije, djevojkama je više značajno da budu lijepe u poređenju sa muškim vršnjacima⁵³. Dalje, djevojkama je značajnije da budu uspješnije u školi (ili na poslu) od mladića⁵⁴, ističući značaj škole koji u njihovom uzrastu ima. Djevojkama je, takođe, značajnije da pomažu drugima⁵⁵, ali i da razumiju potrebe drugih⁵⁶. One imaju i veću potrebu od mladića da se osjećaju sigurno, odnosno da imaju siguran život⁵⁷.

50 Mjereno t-testom ($t = 3,35$, $df = 53$, $p < 0,05$), rezultati ukazuju da se mladići ($M = 2,81$, $SD = 1,02$) značajno razlikuju od djevojaka ($M = 3,66$, $SD = 0,86$).

51 Mjereno t-testom ($t = -3,04$, $df = 54$, $p < 0,05$), rezultati ukazuju da se mladići ($M = 2,68$, $SD = 1,06$) značajno razlikuju od djevojaka ($M = 1,93$, $SD = 0,77$).

52 Preference su mjerene za sljedeće iskaze: da budeš lijep/a, da budeš lijepo obučen/a, dotjeran/a, da ti se drugi dive, da budeš ambiciozan/a, da budeš uspješan/na u školi ili poslu, da pomažeš drugima, da budeš prihvaćen/a od drugih, da te drugi slušaju, da staviš potrebe drugih ispred svojih, da budeš skroman/a, da razumiješ potrebe drugih, da budeš bolji/a od drugih u školi, poslu, sportu, da se oženiš/udaš, osnuješ svoju porodicu, da ne zavisiš od drugih, da imaš siguran život, da imaš dinamičan život (da puno radiš, putuješ), da se društveno angažuješ, doprineseš zajednici, da se obogatiš.

53 Mjereno t-testom ($t = 2,22$, $df = 64$, $p < 0,05$), rezultati ukazuju da se mladići ($M = 3,62$, $SD = 0,78$) značajno razlikuju od djevojaka ($M = 4,15$, $SD = 0,82$).

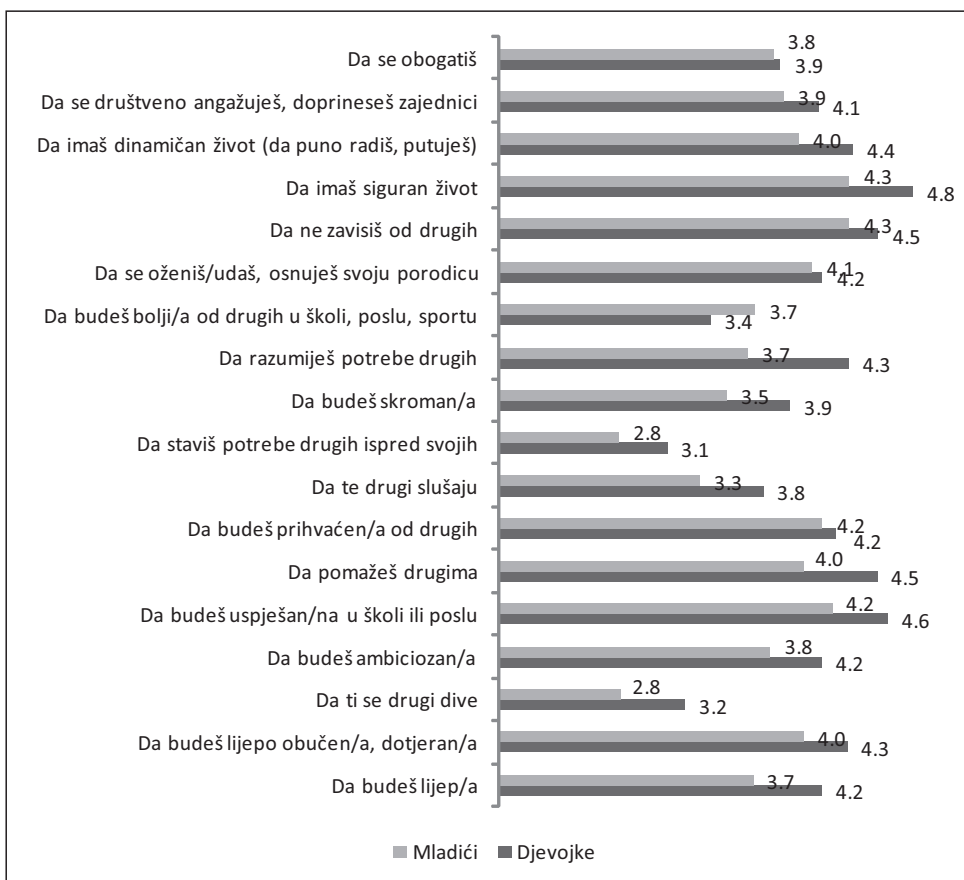
54 Mjereno t-testom ($t = 2,85$, $df = 64$, $p < 0,05$), rezultati ukazuju da se mladići ($M = 4,22$, $SD = 0,50$) značajno razlikuju od djevojaka ($M = 4,59$, $SD = 0,55$).

55 Mjereno t-testom ($t = 2,97$, $df = 63$, $p < 0,05$), rezultati ukazuju da se mladići ($M = 4,03$, $SD = 0,75$) značajno razlikuju od djevojaka ($M = 4,52$, $SD = 0,57$).

56 Mjereno t-testom ($t = 3,49$, $df = 63$, $p < 0,05$), rezultati ukazuju da se mladići ($M = 3,66$, $SD = 0,87$) značajno razlikuju od djevojaka ($M = 4,33$, $SD = 0,69$).

57 Mjereno t-testom ($t = 2,96$, $df = 64$, $p < 0,05$), rezultati ukazuju da se mladići ($M = 4,34$, $SD = 0,70$) značajno razlikuju od djevojaka ($M = 4,76$, $SD = 0,43$).

Grafikon 2.3.14: Vrednovanje različitih aspekata od značaja za identitet i kvalitet života adolescenata (15–17 godina) prema polu, u %:

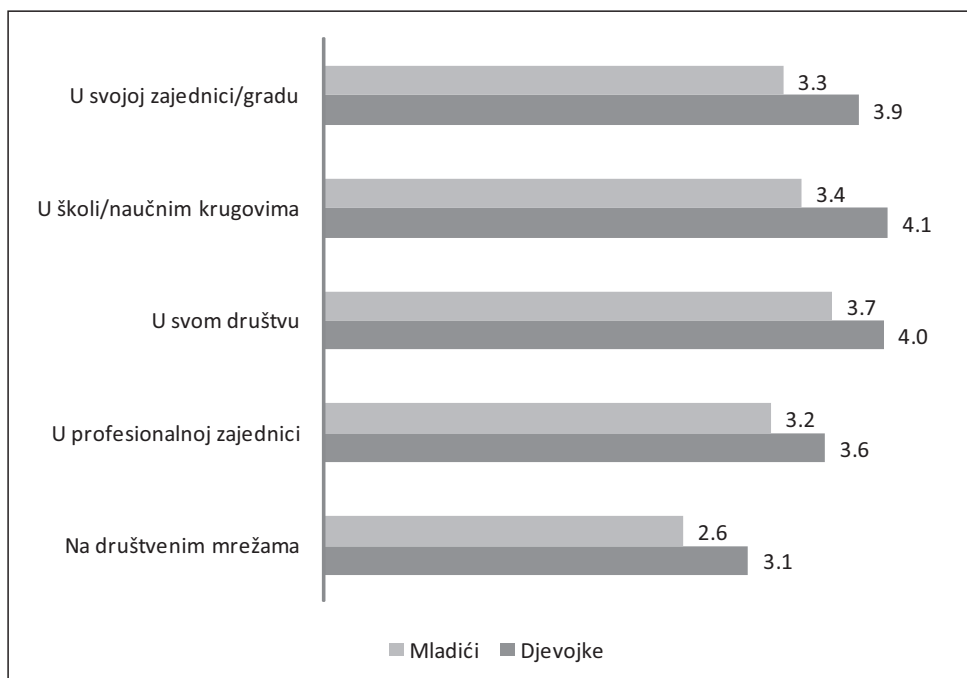
Djevojkama je bitnije da budu primijećene i u svom društvu⁵⁸, u školi⁵⁹ i u svojoj zajednici/gradu⁶⁰, dok je i mladićima i djevojkama podjednako bitno da budu primijećeni na društvenim mrežama i u profesionalnoj zajednici (grafikon 2.3.15). Podaci ukazuju da su primarna polja unutar kojih mladi grade svoj identitet vršnjačke grupe i škola, a da je, iznenađujuće, nešto manji značaj koji pridaju društvenim mrežama. Prikazivanje unutar ovih miljea je u nešto većoj mjeri značajnije djevojkama nego mladićima.

58 Mjereno t-testom ($t = 2,96$, $df = 64$, $p < 0,05$), rezultati ukazuju da se mladići ($M = 3,66$, $SD = 1,04$) značajno razlikuju od djevojaka ($M = 4,03$, $SD = 0,58$).

59 Mjereno t-testom ($t = 2,89$, $df = 63$, $p < 0,05$), rezultati ukazuju da se mladići ($M = 3,44$, $SD = 1,01$) značajno razlikuju od djevojaka ($M = 4,06$, $SD = 0,70$).

60 Mjereno t-testom ($t = 2,61$, $df = 64$, $p < 0,05$), rezultati ukazuju da se mladići ($M = 3,31$, $SD = 0,07$) značajno razlikuju od djevojaka ($M = 3,85$, $SD = 0,70$).

Grafikon 2.3.15: Sfere u kojima je mladima značajno da budu primijećeni prema polu adolescenta (15–17), u %

Sumiranje nalaza

- Patrijarhalne vrijednosti podjednako reprodukuju i mladići i djevojke. Segregirane rodne uloge i sfere ostvarenja još su za značajan broj adolescenata poželjan oblik rodne dinamike.
- Stavovi ispitanika i ispitanica reflektuju sukob uloga žena u javnoj i privatnoj sferi. Naslijeđe socijalizma je omogućilo ženi prisutnost na tržištu rada, ali je istovremeno zadržano shvatanje da su primarna polja ostvarenja žena dom i porodica.
- Patrijarhalnost se ogleda i u veoma jednostranom shvatanju rodnih identiteta. Odnos prema seksualnim manjinama podrazumijeva visok stepen isključivosti, u čemu prednjače mladići.
- Djevojkama je značajnije od mladića da budu primijećene, lijepe, viđene u zajednici i školi. Značaj referentnih drugih je veći i prisutniji kod djevojaka, implicirajući značaj koji zajednica ima u njihovim životima. Saobražavanje očekivanjima, upućenost na druge kroz saosjećanje i prihvatanje upućuje na značaj relacija u životima žena.

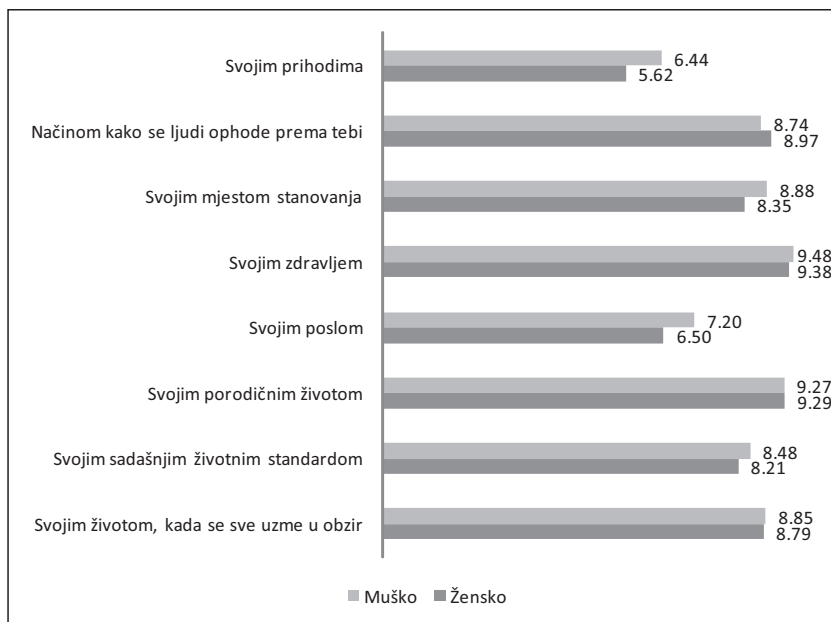
Subjektivno blagostanje

U posljednjem dijelu gdje se bavimo adolescentima nastojaćemo da ispitamo najprije stepen zadovoljstva u različitim sferama života, a zatim i aspiracije u vezi sa srednjim rokom. Zato ćemo pokušati da odgovorimo na pitanja:

1. Da li postoje razlike u ocjeni subjektivnog blagostanja između dječaka i djevojčica i u kojim aspektima?
2. Da li su osnovne životne strategije urodnjene? Kako vide šta je za njih najbolji, najželjeniji put da uspiju u životu (npr. obrazovanje, biznis, migracije, udaja i sl.)?

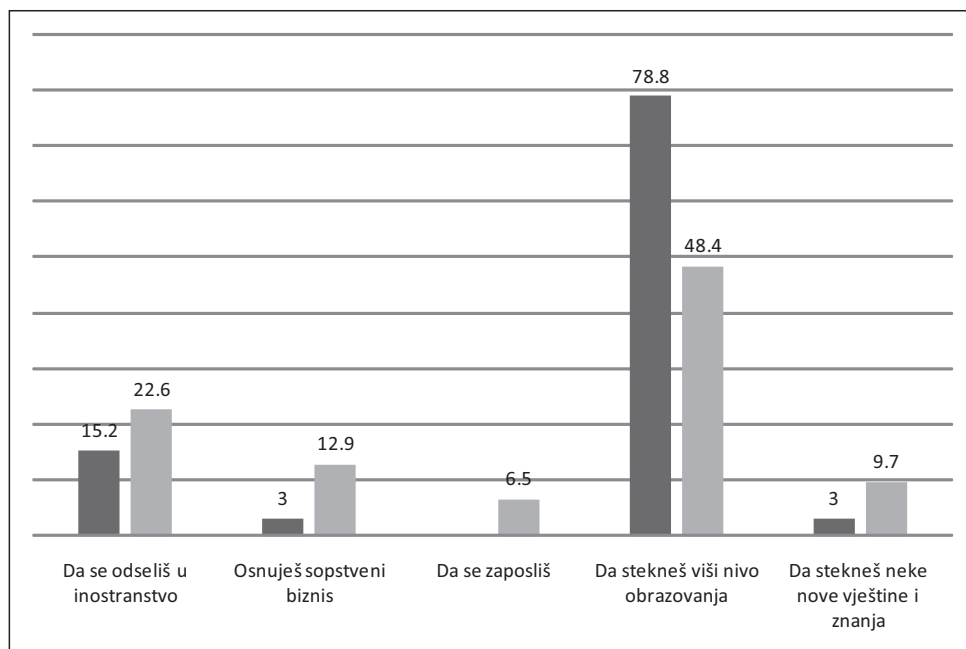
Poredeći različite domene u kojima smo ispitivali stepen zadovoljstva (grafikon 2.3.16), adolescenti su najzadovoljniji svojim zdravljem. Takođe, veoma su zadovoljni svojim porodičnim životom, potvrđujući značaj koji porodica ima u životima ljudi mediteranskog kulturnog kruga. Visok stepen zadovoljstva se javlja i u načinu na koji se ljudi ophode prema njima, čime reflektuju visok stepen zadovoljstva socijalnim kontaktima. Iako su u prosjeku zadovoljni svojim materijalnim standardom, značajno manje su zadovoljni svojim prihodima, a oni koji rade i onim što rade. Ovi rezultati su u skladu sa istraživanjima u regionu, pa su tako, na primjer, mladi u Srbiji u većem stepenu zadovoljni socijalnim kontaktima (porodicom, prijateljima) nego profesionalnom sferom u poređenju sa svojim vršnjacima koji žive u zemljama zapadne i sjeverne Evrope (Stanojević, et al, 2016). Analize, dalje, ukazuju da ne postoje značajne statističke razlike u stepenu zadovoljstva mladića i djevojaka ni u jednoj navedenoj sferi života.

Grafikon 2.3.16: Stepen zadovoljstva različitim aspektima života prema polu adolescenta (15–17), u %

Adolescenti svoju budućnost u narednih pet godina vide uglavnom unutar zemlje (grafikon 2.3.17). Rodne razlike (koje su na granici statističke značajnosti) ukazuju da djevojke sebe nešto češće vide duže u procesu obrazovanja, dok mladići češće vide da će završiti školu i steći neke nove vještine, zaposliti se ili osnovati sopstveni biznis⁶¹. Ipak, gotovo četvrtina mladih adolescenta i u ovom uzrastu želi da se odseli iz zemlje (nešto više mladića nego djevojaka). Strategije ili želje mladića su daleko razuđenije, dok je budućnost mladih djevojaka gotovo isključivo u vezi sa obrazovnim procesom. Zanimljivo je da niko od adolescenata sebe ne vidi u braku u narednih pet godina, ukazujući da se brak i porodica pomjeraju za (kasne) dvadesete godine.

Grafikon 2.3.17: Prioriteti u narednih pet godina pomoću koje mladi misle da mogu da ostvare bolji/zadovoljavajući život, prema polu adolescenta (15–17), u %

61 Hi-kvadrat = 8,03, $p = 0,09$.

Sumiranje nalaza

- Visok stepen zadovoljstva porodičnim životom i ličnim kontaktima i kod mladića i kod djevojaka upućuje na mediteranski obrazac životnih stilova. Mladi svoje zadovoljstvo pronalaze prije u društvenim odnosima nego u profesionalnoj sferi (prihodi, posao).
- Mladići imaju razuđenije strategije u pogledu sopstvene budućnosti, ukazujući nam da su djelatniji od djevojaka kao i da ispred sebe imaju više potencijalnih mogućnosti. Djevojke, sa druge strane, svoje aspiracije vezuju uglavnom za obrazovanje.

3 RODNI ASPEKTI ŽIVOTNIH TOKOVA ODRASLIH (18–64 GODINE)

Generacije koje su u vrijeme istraživanja pripadale kategoriji odraslih zapravo obuhvataju relativno heterogenu grupu. Svakako da postoje opravdani razlozi da se njima pristupi kao jednoj kategoriji: većina je završila ili privodi kraju osnovno formalno obrazovanje, oni čine stanovništvo radnog uzrasta koje treba da bude aktivno na tržištu rada, u većini slučajeva su nosioci aktivnosti koje se odnose na prenošenje socijalnih normi, pogleda na svijet, shvatanja rodni uloga i odnosa na svoju djecu i sl. Sa druge strane, unutar ove kategorije razlikuju se generacije po brojnim aspektima: prema vremenu u kojem su doživjele ranu socijalizaciju (da li je to bilo u periodu socijalizma, ratova, tegobne tranzicije), prema društvenim prilikama i šansama koje su im bile na raspolaganju da se školuju, žive u miru, organizuju svakodnevicu rutinski ili je proživljavaju na ivici opstanka pod prijetnjom rata, siromaštva, raseljenosti, ali i prema tome da li se u aktuelnom periodu nalaze u fertilnom ili postfertilnom periodu, da li imaju mladu porodicu, malu djecu, ili su se djeca osamostalila, porodica promijenila u strukturi, ali i praksama i odnosima.

U pristupima životnih tokova odraslo doba obuhvata uobičajeno raspon starosti od 18 do 64 godine, dok se osobe mlađe od 18 godina klasifikuju kao djeca, a osobe starije od 64 godine kao stari, starija lica (Carr, 2009, II: XII). S obzirom na to da kategorija odraslih obuhvata veliki broj generacija, kategorija odraslih se obično razvrstava na uže kategorije u skladu sa teoretskim pristupom. Obično se razlikuju bar dvije kategorije: mlađi odrasli (18–35) i sredovječni (36–64). Međutim, ove granice između grupa nisu univerzalne i o njima se vodi neprestana debata. Različiti autori uzimaju u obzir i različite kriterijume kada definišu podgrupe odraslih. Pojedini autori koriste fiziološke markere, kao što su pad ili gubitak reproduktivnih sposobnosti. Drugi koriste psihološke markere. Tako, na primjer, Erikson (1950, nav. prema Carr, 2009, II) shvata tranziciju između faza u životnom toku kao sekvencijalno rješavanje serije „kriza“⁶².

62 Prema ovom modelu, mlađi odrasli koji spadaju u kategoriju starih 19–34 godine prema Eriksonovom stanovištu, moraju da riješe krizu intimnosti nasuprot izolacije. Intimnost ukazuje na nečiju sposobnost da uspostavi odnos sa drugim ljudskim bićem na dubinskom nivou. Prije toga oni moraju da razviju sopstveni identitet, a oni koji ne uspijevaju da ostvare intimnu povezanost sa drugima su pod rizikom socijalne i emocionalne izolacije. Osobeni izazov sredovječnih koje Erikson definiše kao lica stara 40–65 godina je da riješe sukob između stvaranja (generativity) i stagnacije. Od njih se očekuje da izbjegnju zamku samoop-

Komplementarni pristupi ističu da pojedinac mora ostvariti skup starosno definisanih razvojnih zadataka kako bi sproveo uspješno napredovanje kroz faze odraslog života. Ti zadaci obuhvataju: izbor partnera, učenje da se živi sa partnerom-kom, rađanje i podizanje djece, održavanje domaćinstva, započinjanje karijere, preuzimanje građanskih odgovornosti, uspostavljanje kruga prijatelja, poznanika ili saradnika i sl. (Havighurst, 1971, nav. prema Carr, 2009).

U našem istraživanju kategorija odraslih je podijeljena na tri uže kategorije, imajući u vidu prije svega socijalne markere, ali poštujući i fiziološke i psihološke markere na koje su ukazali drugi autori (Erikson, 1950, Havighurst, 1971, nav. prema Carr, 2009). Zbog ovih faktora, ali i veličine uzorka (koja ne dopušta veći broj potkategorija), odrasla populacija je razvrstana u tri starosne kategorije: 18–30 godina, 31–49 godina, 50–64 godine. Imajući u vidu da individualni životi reflektuju ukrštanje lične biografije i istorije, polazi se od stanovišta da godine starosti pri kojima pojedinci i pojedinke ostvaruju različite tranzicije (npr. u roditeljstvo, na tržište rada) mogu i značajnije varirati. Ipak, ono što omogućava da se neke granice između užih kategorija postave jeste činjenica da u određenom starosnom okviru većina pojedinaca i pojedinki ostvari određenu tranziciju koja je u datom istorijskom trenutku „uobičajena“, „primjerena“, „poželjna“. Tako je u našem istraživanju kategorija mlađih odraslih definisana tako da obuhvati sva lica stara 18–30 godina, imajući u vidu prethodno navedene socijalne, biološke i psihološke faktore, ali i one koji proističu iz aktuelnih institucija i politika. Strategije, mjere i programi koji se odnose na mlade postavljaju tu starosnu granicu na 30 godina. Pored toga, istorijski, generacije koje su mlađe od 31 godine su rođene krajem socijalističkog perioda i zapravo su prošle socijalizaciju i tranziciju od djetinjstva ka adolescenciji u periodu nakon ratnih godina, a tranziciju u odraslost sredinom dvijehiljaditih godina koje odlikuje period društvene tranzicije. Druga kategorija (31–49) obuhvata lica koja su u većini slučajeva mogla ostvariti tranziciju prema tržištu rada, osnovati porodicu, izvršiti tranziciju u roditeljstvo i uključiti se aktivno u život zajednice. Treću grupu čine osobe stare 50–64 godine i njih odlikuju drugačije društvene uloge, uslovljene padom fertiliteta, promijenjenom ulogom u aspektu roditeljstva, zbog odrastanja djece, ponekad preuranjenim tranzicijama od tržišta rada u penzijski status, opadanje ekonomske aktivnosti i sl.

Potrebno je imati na umu da istraživanje, prije svega, ima u fokusu rodne razlike, specifičnosti i nejednakosti u životnim tokovima, ali da će pažnja biti posvećena, kada je to moguće, i nejednakostima između urbane i ruralne populacije, osoba različitog nivoa obrazovanja, ekonomskog statusa i dr.

Istraživanje je bilo usmjereno na sljedeće aspekte životnih tokova, prema kojima je i organizovano poglavlje o odraslima:

- obrazovanje,
- ekonomska participacija i položaj,

---

sorpcije i da umjesto toga rade na očuvanju vrijednosti i šansi koje će koristiti narednim generacijama (Carr, 2009).

- porodica i odnosi u domaćinstvu,
- rodni identiteti i vrijednosne orijentacije,
- zdravlje i zdravstveni životni stilovi,
- učešće u zajednici,
- subjektivno blagostanje.

Važno je napomenuti da se interpretacija podataka u dijelu o odraslima razlikuje u odnosu na djecu, zbog toga što nalazi nisu prikazani zasebno za svaku starosnu potkategoriju, već se ove kategorije porede prema navedenim dimenzijama. Svjesni smo da je ovakva primjena različitih metodologija analize i interpretacije podataka neuobičajena, ali je ona bila nužna iz dva razloga: (1) kod uzrasnih potkategorija djece postoje razlike u primijenjenim indikatorima zbog kojih nije bilo moguće sprovesti analizu na način na koji je to učinjeno sa odraslima (kod kojih su svi indikatori isti), (2) iako bi se očuvala dinamička perspektiva zasebnim analizama starosnih potkategorija odraslih, to bi dovelo do značajnog uvećanja obima studije zbog ponavljanja analize u oblasti većeg broja istih dimenzija, a umanjilo bi komparativne uvide.

3.1 OBRAZOVANJE

Obrazovna postignuća predstavljaju važan preduslov za ostvarivanje uspješne tranzicije prema tržištu rada, ona povećavaju šanse za zaposlenje u boljim segmentima tržišta rada (na stabilnijim poslovima, sa boljim prihodima, zaštićenim socijalnim pravima na osnovu rada), kao i šanse da se ostvare bolji ekonomski položaj, odnosno viši životni standard.

U domenu obrazovanja, istraživanje je bilo usmjereno na nekoliko najvažnijih aspekata i nastojalo je da ponudi odgovore na sljedeća pitanja:

- Kakva su obrazovna postignuća žena i muškaraca u različitim generacijama?
- Da li se javljaju značajne razlike u obrazovnim postignućima između žena i muškaraca iz različitih generacija?
- Ukoliko se javljaju značajne razlike, čime se one mogu objasniti?
- U kojoj mjeri i na koji način su roditelji, porodica uticali na nivo i oblasti obrazovanja sadašnjih odraslih generacija?
- Da li sadašnje generacije odraslih vrše uticaj na nivo i profile obrazovanja svoje djece i da li pri tom uticaju prenose modele kojima su učeni u svojim primarnim porodicama, ili je uticaj drugačiji?
- Ukoliko je njihov uticaj drugačiji, u čemu se razlikuje i zašto je došlo do promjena u uticaju?
- U kojoj mjeri se žene i muškarci različitih generacija uključuju u cjeloživotno obrazovanje koje omogućuje razvoj vještina i pruža bolje šanse za integraciju u tržište rada?

Na veći broj navedenih pitanja odgovore nude nalazi kvantitativnog istraživanja. Međutim, pojedina istraživačka pitanja su veoma kompleksna, poput pitanja o mogućim promjenama modela uticaja na izbor obrazovanja djece ili iskustvima usklađivanja različitih aspekata života poput obrazovanja, ulaska na tržište rada, roditeljstva, pridavanja značaja obrazovanju tokom odrastanja i vaspitavanja svoje djece i sl. Na ova pitanja odgovori su potraženi u kvalitativnom istraživanju i prikazani u zasebnim odjeljcima.

Obrazovna postignuća

Obrazovna postignuća prema polu i starosti za sad je moguće iz zvaničnih podataka pratiti detaljnije u pogledu obuhvata na različitim nivoima obrazovanja, ali se podaci o strukturama stanovništva prema nivoima i oblastima obrazovanja uglavnom mogu dobiti samo na osnovu popisnih podataka. Pored toga, takvi podaci ne omogućavaju da se ispita povezanost obrazovnih postignuća sa različitim karakteristikama žena i muškaraca i pozadinskim faktorima koji su vodili datim postignućima. Stoga nalazi ovog istraživanja nude vrijedne uvide u obrazovne putanje žena i muškaraca u njihovim životnim tokovima.

Nalazi istraživanja upućuju na to da rodne razlike u nivou obrazovnih postignuća postoje, ali da su one statistički značajne samo u kategoriji starijih odraslih (50–64 godina). U narednoj tabeli prikazani su podaci prema polu i starosti. Podaci se odnose na najvišu završenu školu, što znači da se uzima u obzir samo potpuno završen formalni stepen obrazovanja. Lica bez završene i sa završenom osnovnom školom su grupisana u jednu kategoriju, zbog toga što suštinski, a i pri nastupanju na tržištu rada, ona predstavljaju lica bez kvalifikacija. Srednje škole su podijeljene u dvije grupe: u prvoj se nalaze trogodišnje škole za radnička i zanatska zanimanja, dok se u drugoj nalaze četvorogodišnje škole stručne ili opšteg tipa (gimnazije). Razlike između dva tipa srednjih škola su važne iz više razloga. Prve obrazuju za radnička zanimanja i ne omogućavaju prohodnost ka univerzitetskom obrazovanju, dok druge mogu voditi i ka tržištu rada i ka daljem školovanju.

Kao što se može vidjeti iz tabele 3.1.1, intergeneracijske razlike u obrazovnim postignućima su izražene i one se ispoljavaju kroz opšte podizanje nivoa obrazovanja. Primjećuje se smanjenje učešća nekvalifikovanih lica među ženama (gdje su bila najviše zastupljena kod starijih generacija odraslih), opadanje udjela lica sa završenim srednjim trogodišnjim školama, a povećanje udjela lica sa završenim srednjim četvorogodišnjim školama i fakultetom.

Kada su u pitanju rodne razlike, važno je još jednom istaći da su one statistički značajne (fusnota 61) samo u kategoriji starijih odraslih i ispoljavaju se preko većeg udjela osoba bez škole ili samo sa završenom osnovnom školom, kao i osoba sa završenom srednjom četvorogodišnjom školom među ženama nego među muškarcima, a manje učešće osoba sa srednjom radničkom ili za-

natskom školom i fakultetom među ženama nego među muškarcima. U srednjoj i mlađoj kategoriji rodne razlike mijenjaju obrasce i učešće lica bez kvalifikacija izjednačava se i kod žena i kod muškaraca, razlike se održavaju u pogledu nešto većeg učešća lica sa završenom trogodišnjom srednjom školom među muškarcima, a četvorogodišnjom među ženama, dok se rodni jaz u visokom obrazovanju preokreće u korist žena.

Tabela 3.1.1: Najviša završena škola, prema polu i starosti, u %⁶³

Škola	18–30		31–49		50–64	
	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
Bez škole ili završena osnovna škola	2,9	2,9	4,6	3,8	17,4	3,4
Srednja trogodišnja (radnička i zanatska zanimanja)	5,2	12,1	18,8	27	21,7	34,5
Srednja četvorogodišnja (gimnazija i stručne škole)	60,1	58,6	41,8	40,9	47,8	40,3
Fakultet	31,8	26,4	34,9	28,3	13,0	21,8
Ukupno	100	100	100	100	100	100

Podaci istraživanja, takođe, ukazuju da rodne razlike u obrazovnim postignućima nisu značajne u gradskim sredinama, ali jesu u seoskim područjima, odnosno područjima koja zvanična statistika definiše kao „ostalo“ (tabela 3.1.2).

Tabela 3.1.2: Najviša završena škola, prema polu i tipu naselja, stanovništvo staro 18–64 godina, u %

Škola	Grad ⁶⁴		Ostalo ⁶⁵	
	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
Bez škole ili završena osnovna škola	3	2,4	11,9	4,5
Srednja trogodišnja (radnička i zanatska zanimanja)	11,3	19,7	20	29,8
Srednja četvorogodišnja (gimnazija i stručne škole)	49,7	44,9	47,8	46,7
Fakultet	36,1	33,1	20,4	19
Ukupno	100	100	100	100

63 Statistike značajnosti:

– za kategoriju 18–30: Hi-kvadrat = 5,276; Kramerovo V = 0,130; $p = 0,153$,

– za kategoriju 31–49: Hi-kvadrat = 5,621; Kramerovo V = 0,106; $p = 0,132$,

– za kategoriju 50–64: Hi-kvadrat = 18,986; Kramerovo V = 0,272; $p = 0$,

64 Hi-kvadrat = 7,709; Kramerovo V = 0,118; $p = 0,052$.

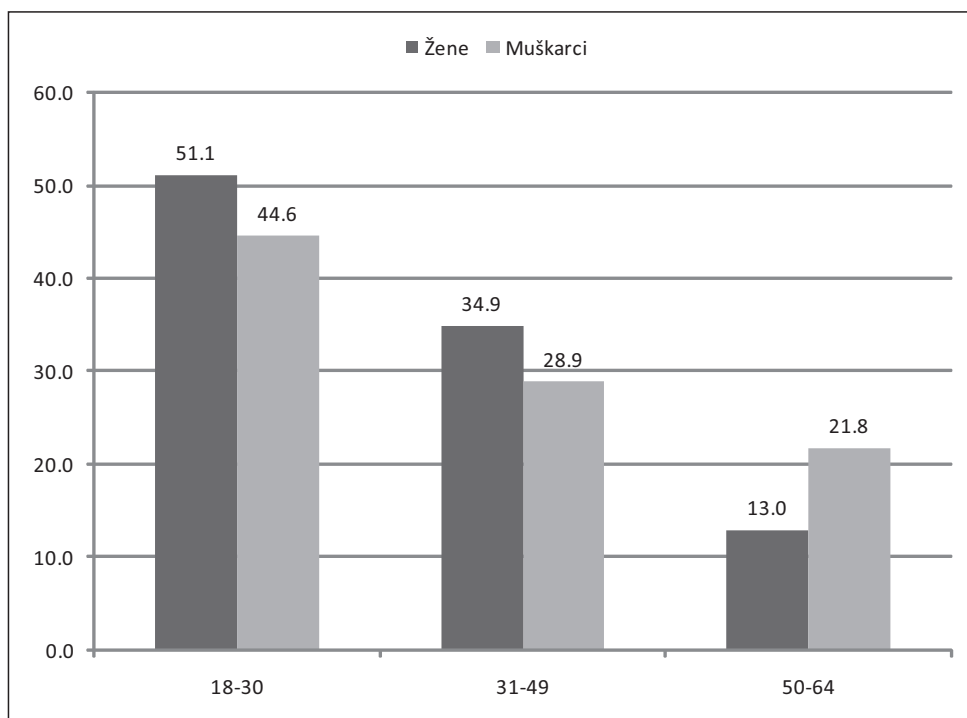
65 Hi-kvadrat = 13,195; Kramerovo V = 0,161; $p = 0,004$.

Savremene **obrazovne politike** u Evropskoj uniji i zemljama regiona usmjerene su na povećanje obuhvata obrazovanja ranjivih grupa koje imaju teži pristup formalnom obrazovanju, povećanju kvaliteta obrazovanja i podizanju obrazovnog nivoa stanovništva. Posebno važnim aspektom stimulisanja društveno-ekonomskog razvoja smatra se povećanje visoko obrazovanog stanovništva i politike stimulisanja mladih da završe fakultet danas dio su najvažnijih razvojnih i socijalnih politika. Iz aspekta životnih tokova pojedinaca takve politike donose promjene, jer podstiču izbore koji su usmjereni prema visokom obrazovanju što ima posljedice na izbore u vezi sa drugim životnim putanjama – uključivanje na tržište rada i formiranje porodice, ulazak u roditeljstvo. Usmjerenost na obrazovanje u prvoj fazi mlađeg odraslog doba, može da utiče na pomjeranje tranzicije ka tržištu rada i roditeljstvu, ali isto tako tranzicije ka roditeljstvu ili tržištu rada (npr. zbog pritiska da se obezbijede sredstva za život u uslovima oskudice) smanjuju šanse da se ostvare viša obrazovna postignuća i time se povratno definišu buduće šanse za uspješnu integraciju na tržište rada, pa i za ostvarivanje ličnog i blagostanja porodice.

Na grafikonu 3.1.1 prikazan je udio žena i muškaraca sa fakultetskim obrazovanjem u različitim generacijama. Zbog toga što su mnogi mlađi odrasli koji studiraju još na školovanju, donja starosna granica je postavljena na 25 godina kada bi trebalo da steknu diplome oni koji su studirali. Na taj način stiče se bolji uvid u međugeneracijske promjene.

Grafikon 3.1.1: Udio osoba sa završenim fakultetom u kategorijama definisanim prema polu i starosti, lica stara 25 + godina, u %

Na osnovu podataka predočenih na grafikonu, može se primijetiti da je sa srednjom kategorijom odraslih došlo do preokreta u zastupljenosti visokih obrazovnih postignuća među ženama i muškarcima. Rodni jaz u visokom obrazovanju koji je u starijim odraslim generacijama (50–64) bio izražen u korist muškaraca, preokrenuo se u korist žena u srednjim i mlađim generacijama.

Imajući u vidu značaj ostvarivanja što viših obrazovnih nivoa zbog uspješnijeg uključivanja na tržište rada, važno je **ispitati razloge zbog kojih pojedinci i pojedinke nisu nastavili školovanje do završetka fakulteta**. U pogledu ovih razloga postoje značajne rodne razlike koje se ispoljavaju, prije svega, u tome što je kod žena nešto češći razlog nedostatak novca, odnosno udaljenost škole, znatno češće se javlja i odustajanje zbog udaje, trudnoće, osnivanja porodice, dok se kod muškaraca češće javlja odustajanje zbog nedostatka lične motivacije.

Tabela 3.1.3: Razlozi zbog kojih se nisu školovali više od postignutog nivoa obrazovanja, lica koja su stigla najviše do završene četvorogodišnje škole, prema polu, u %⁶⁶

Razlog	Ukupno	Žene	Muškarci
Morali su da ostanu da rade na imanju, u porodičnom poslu	1,8	1,3	2,3
Morali su da ostanu da rade u domaćinstvu	1,9	2,8	0,9
Zbog običaja, stava porodice da nije potrebno ostvariti viši nivo obrazovanja	1,6	2,3	0,9
Zbog nedostatka novca, udaljenosti škole	27,5	29,5	25,3
Zbog udaje, ženidbe, trudnoće, osnivanja porodice	9,7	16,4	2,6
Zbog nedostatka lične motivacije	29,7	22,7	36,6
Iz drugih razloga	27,8	25	31,4
Ukupno	100	100	100

Međugeneracijske razlike u **razlozima za odustajanje od daljeg školovanja** takođe su izražene i sadrže rodne specifičnosti. Kao najvažnije se registruju sljedeće:

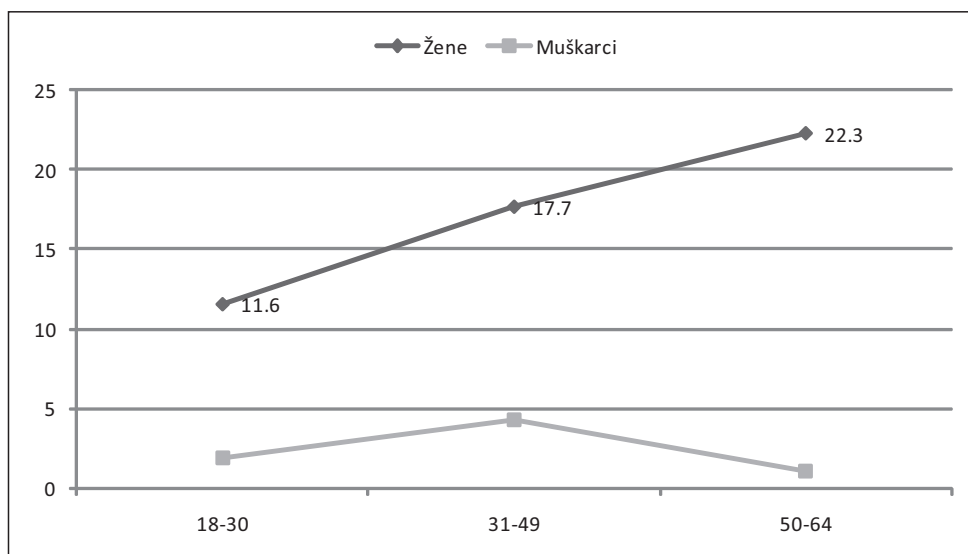
- stav porodice da nije potrebno da se dalje školuju prestao je da bude značajno zastupljen razlog u generacijama odraslih; kao što će se vidjeti iz poglavlja o starima, to je bio značajan razlog u tim generacijama i uglavnom je bio prisutan kao prepreka kada su u pitanju žene;
- stupanje u brak, trudnoća, osnivanje porodice razlozi su koji više sputavaju žene nego muškarce u nastavku školovanja (grafikon 3.1.2); među-

66 Testovi značajnosti: Hi-kvadrat = 66,962; Kramerovo V = 0,294; $p = 0$,

generacijski se primjećuje da je ovaj razlog bio najčešće zastupljen kod žena u starijoj generaciji odraslih, te da njegova zastupljenost opada kod srednjih i mlađih generacija odraslih;

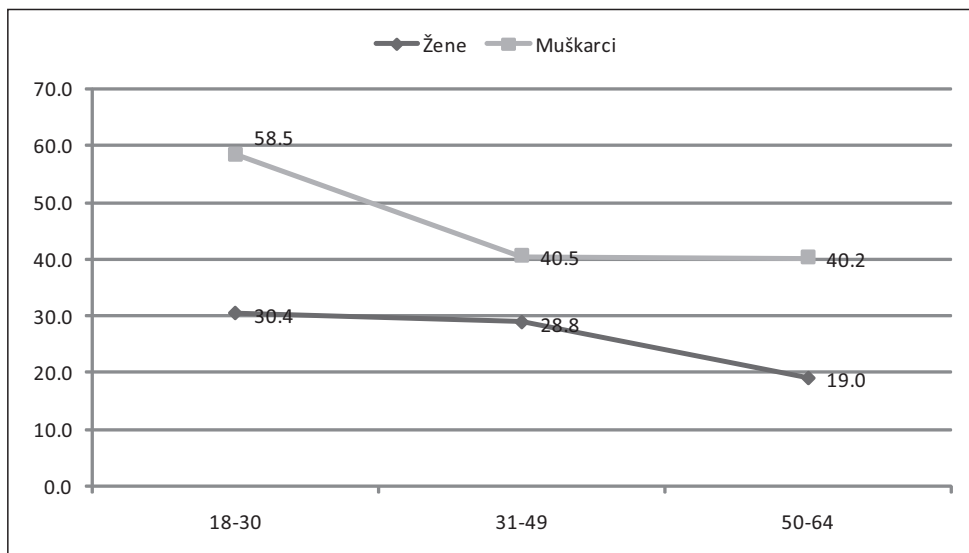
- zabrinjavajući porast nedostatka lične motivacije, zainteresovanosti da se nastavi školovanje do najviših nivoa, koji je u porastu kod mlađih generacija, naročito među muškarcima (grafikon 3.1.3)⁶⁷.

Grafikon 3.1.2: Udio lica koja nisu nastavila školovanje zbog trudnoće, braka, osnivanja porodice, stanovništvo staro 18 + koje nije završilo više od srednje četvorogodišnje škole, u %

67 Ova pojava manje motivisanosti muškaraca da nastave školovanje do najviših nivoa ne može se dovoljno objasniti nalazima našeg istraživanja. Kao što će se vidjeti iz nalaza o vrijednosnim orijentacijama i nalaza kvalitativnog istraživanja, izvjesni obrasci rane odgovornosti da se počne zarađivati mogu predstavljati dio korpusa maskulinih uloga koje se podstiču u kulturi još obilježenoj značajnim prisustvom patrijarhalnih vrijednosti. Međutim, ova objašnjenja su indirektna, pa bi bilo važno ispitati u nekom narednom istraživanju šta je porijeklo ove niže motivacije. Da li je, možda, školski sistem prilagođeniji djevojčicama i njihovom načinu socijalizacije, koji podrazumijeva disciplinu, poslušnost, predanost učenju? Da li faktori poput većinski ženskog nastavnčkog kadra imaju efekta na ovu motivaciju? Da li se neki razlozi mogu naći u nedovoljnoj rodnoj senzibilisanosti nastavnog kadra za rodne različitosti i prilagođavanje nastavnih praksi tim različitostima? Odgovori na ova i druga pitanja u vezi sa razlozima niže motivisanosti mladića da ostvare visoka obrazovna postignuća važni su za kreiranje efektivnijih mjera otklanjanja rodnog jaza u obrazovanju.

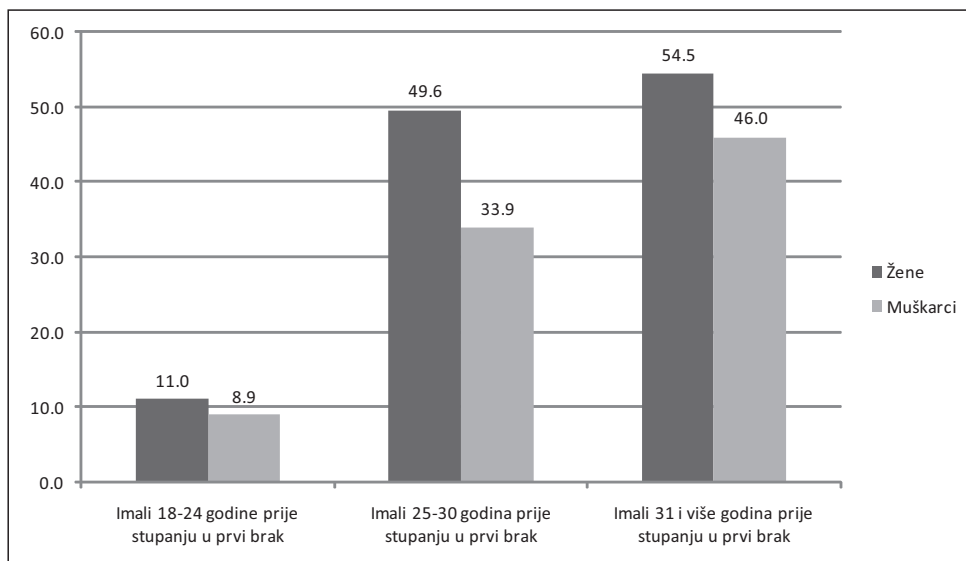
Grafikon 3.1.3: Udio lica koja nisu nastavila školovanje zbog nedostatka zainteresovanosti, lične motivacije, stanovništvo staro 18+ koje nije ostvarilo nivo obrazovanja viši od srednje četvorogodišnje škole, u %

Rani ulazak u brak ili roditeljsku ulogu značajno umanjuju šanse žena i muškaraca da ostvare visoko obrazovanje. Broj osoba koje su stupile u prvi brak prije punoljetstva je izrazito mali među odraslima (deset žena i nijedan muškarac) i među tim ženama nema nijedne sa završenim fakultetom (sedam je ostalo bez kvalifikacija, dvije su završile srednju trogodišnju i jedna srednju četvorogodišnju školu).

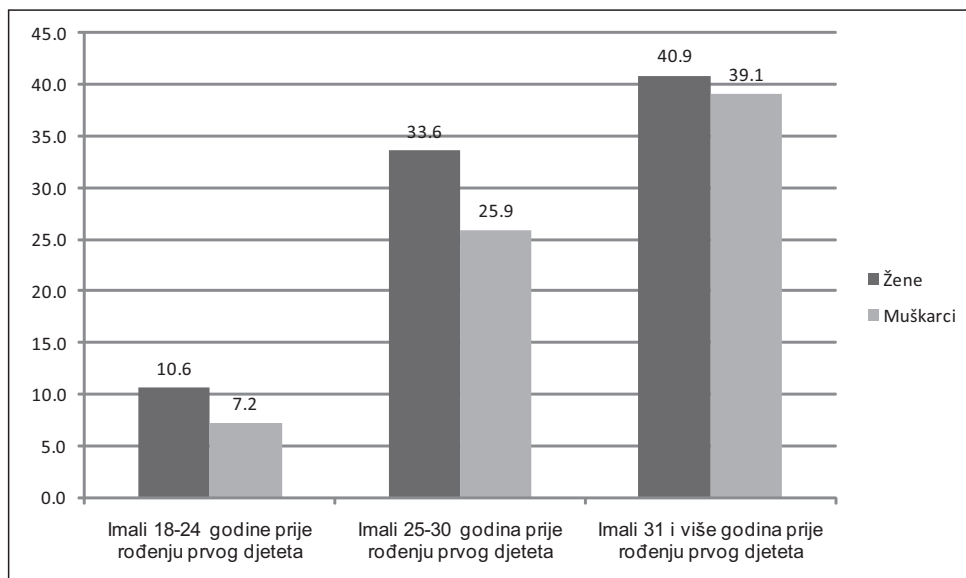
Zbog toga nije bilo moguće ispitivati na koji način rani brak utiče na završetak škole, već je pažnja usmjerena na povezanost „ranijeg braka“ (prije 25 godine) i visokog obrazovanja. Kao što se može vidjeti iz grafikona 3.1.4, udio osoba sa završenim fakultetom u kategoriji žena i muškaraca koji su stupili u prvi brak u uzrastu u kojem se studira (18–24 godine) je značajno manji nego među ženama i muškarcima koji su u brak stupili nakon tog uzrasta. Potrebno je primijetiti da se u svim kategorijama održava prednost žena u pogledu udjela visoko obrazovanih u odnosu na muškarce.

Grafikon 3.1.4: Udio lica (starih 18–64) koja su završila fakultet u kategorijama definisanim na osnovu uzrasta pri stupanju u prvi brak, prema polu, u %

U uzorku su bile samo četiri žene koje su rodile prvo dijete prije navršenih 18 godina. Tri su ostale bez kvalifikacija, dok je jedna završila srednju trogodišnju školu. Kao i u slučaju ispitivanja povezanosti braka i obrazovanja, tako je i u ovom slučaju ispitivana povezanost roditeljstva sa studiranjem. Izdvojene su tri kategorije definisane prema starosti pri rođenju prvog djeteta, od kojih je prva (18–24) u uzrastu za koji je vezano visoko školovanje, neposredno nakon srednjeg obrazovanja. Kao što se može vidjeti iz grafikona 3.1.5, rođenje djeteta takođe smanjuje šanse da se ostvari visoko obrazovanje i kod žena i kod muškaraca.

Grafikon 3.1.5: Udio lica (starih 18–64) koja su završila fakultet u kategorijama definisanim na osnovu uzrasta pri rođenju prvog djeteta, prema polu, u %

Imajući u vidu predočene nalaze o povezanosti obrazovnih postignuća sa ulaskom u brak i roditeljstvom, stiče se utisak da je sistem obrazovanja i socijalne podrške tako postavljen da ne omogućava lako kombinovanje porodičnih obaveza sa školovanjem. U takvim uslovima bolje rezultate ostvaruju oni koji izbore vrše tako da sekvencijalno, a ne simultano ostvaruju postignuća u ovim različitim oblastima. U takvim uslovima kontrola nad životnim događajima, njihova uvremenjenost u skladu sa institucionalnim uslovima (kada, kako, pod kojim uslovima se uključuje u dati nivo obrazovanja, na koji način su definisane obaveze u sistemu obrazovanja i sl.) je od presudnog značaja.

Sumiranje nalaza

- Rodne razlike u nivou obrazovnih postignuća značajne su u starijim generacijama odraslih i gube se u mlađim generacijama. Ispoljavaju se kao niža obrazovna postignuća žena.
- Međugeneracijske razlike u obrazovnim postignućima su značajne – sa mlađim generacijama raste nivo obrazovanja.
- U mlađim generacijama jaz u visokom obrazovanju se preokreće u korist žena.

- Razlozi za napuštanje školovanja prije ostvarenog visokog obrazovanja se razlikuju između generacija – kod generacija odraslih u odnosu na stare pritisak porodice da se prekine školovanje prestaje da bude značajan razlog, a raste udio onih koji su odustali od studiranja zbog nedostatka lične motivacije.
- Razlozi za odustajanje od daljeg školovanja su i rodno specifični – kod žena se češće nego kod muškaraca javlja osnivanje porodice i roditeljstvo, a kod muškaraca više nego kod žena nedostatak lične motivacije.
- Stupanje u brak, ulazak u roditeljstvo i ostvarivanje visokih obrazovnih postignuća su negativno povezani. Ulazak u brak ili roditeljstvo prije 25 godine, što predstavlja uobičajenu starosnu granicu za završetak fakulteta, smanjuje šanse da se ostvari visoko obrazovanje.

Rodna segregacija u obrazovanju

Pored rodnih razlika u obrazovnim postignućima u smislu ostvarenog nivoa obrazovanja, veoma su značajne i rodne razlike koje se uspostavljaju u vidu **segregacije u oblastima obrazovanja**. Ovaj oblik segregacije podrazumijeva da se žene i muškarci posebno koncentrišu u pojedinim sferama obrazovanja, dok su u drugima ispod proporcionalno zastupljeni. Segregacija u obrazovanju se javlja i na nivou srednje škole i, mada istraživanje na tom nivou obrazovanja nije detaljnije ispitivalo usmjeravanje prema oblastima, iz osnovnih podataka predočenih u tabeli 3.1.4 vidi se da se mladići češće usmjeravaju prema trogodišnjim srednjim školama nego djevojke, prema obrazovanju za radnička i zanatska zanimanja, dok se djevojke češće usmjeravaju prema srednjim četvrogodišnjim školama.

Segregacija u obrazovanju je detaljnije istraživana na nivou univerzitet-skog obrazovanja i podaci istraživanja ukazuju da je ona prisutna u značajnoj mjeri. Muškarci se znatno češće nego žene opredjeljuju za prirodne, tehničke, matematičke nauke, a žene znatnije nego muškarci za društvene, humanističke nauke, jezike i umjetnosti. Takođe, žene se nešto češće opredjeljuju i za pravo i ekonomiju.

Tabela 3.1.4: Osobe sa završenim fakultetom prema oblasti obrazovanja i polu⁶⁸

Škola	Žene	Muškarci
Fakulteti prirodno-matematičkih, tehničkih, medicinsko-bioloških nauka, vojna akademija i fakultet za fizičku kulturu	25,7	61,1
Pravo i ekonomija	44,1	33,6
Fakulteti društvenih, humanističkih nauka, jezika, umjetnosti	30,3	5,3
Ukupno	100	100

Važno pitanje je kako se ovakvi obrasci segregacije reprodukuju. Gdje su korijeni u izboru obrazovnih profila i nivoa obrazovanja koji imaju karakteristike urođenosti? Dio ovih korijena imali smo prilike da sagledamo u poglavlju o djeci i adolescentima, u kome su se pokazali jasni rodni obrasci usmjeravanja dječaka i djevojčica prema posebnim oblastima obrazovanja koje vrše naši ispitanici iz kontingenta odraslih. U segmentu istraživanja koji se odnosi na odrasle ispitali smo kakve su oni izbore vršili, odnosno pod kakvim uticajima svojih roditelja su bili kada su se usmjeravali prema oblastima obrazovanja.

Podaci iz istraživanja ukazuju da **mehanizmi** kojima se ovi rodno segregirani izbori obrazovnih oblasti vrše nisu jednostavni ni direktni. Izrazita većina ispitanika (67,4%) i ispitanica (67,1%) tvrdi da na njihov izbor nije uticao niko, odnosno da su sami odabrali oblast obrazovanja. Podaci dalje ukazuju na to da ne postoje značajne razlike između žena i muškaraca ni u smislu da je na jedne ili na druge izvršen veći uticaj ni po tome ko je uticao na izbor (otac ili majka, ženski ili muški uzori, vršnjaci, nastavnici i sl.)⁶⁹. S obzirom na to da na kraju ipak postoje ishodi koji ukazuju na značajne razlike u obrazovnim profilima, očigledno je riječ o prikrivenijim i sofisticiranijim oblicima „uticaja“, gdje se formiraju predstave o tome šta je poželjno, primjereno, dobro za pojedinca ili pojedinu u kontekstu rodne pripadnosti u datoj kulturi.

Ipak, neki mehanizmi su relativno vidljivi iako nisu zabilježeni kod velikog broja ispitanika i ispitanica. Naime, na pitanje da li su ispitanici uticali na izbor obrazovanja svoje djece, među onima koji imaju djecu većina je rekla da nije nimalo uticala (75,4% među ženama i 75,8% među muškarcima). Međutim, kod onih koji su rekli da su u potpunosti ili djelimično uticali na izbor obrazovanja svoje djece, prepoznatljivi su obrasci rodno specifičnih uticaja.

68 Hi-kvadrat = 42,288; Kramerovo V = 0,399; $p = 0$.

69 Hi-kvadrat = 7,244; Kramerovo V = 0,081; $p = 0,124$.

Tabela 3.1.5: Uticaj žena i muškaraca koji imaju djecu na školovanje djece i izbor obrazovanja, prema polu djeteta⁷⁰, % slučajeva koji su iskazali da su uticali na obrazovanje djece

Škola	Uticaj žena		Uticaji muškaraca	
	Na žensku djecu	Na mušku djecu	Na žensku djecu	Na mušku djecu
Da završi trogodišnju srednju školu za zanatska i radnička zanimanja	8	14	5,7	11,9
Da završi četvorogodišnju srednju stručnu školu ili gimnaziju	42	40,4	28,6	23,8
Da završi fakultet prirodno-matematičkih, tehničkih, nauka, vojnu akademiju i fakultet za fizičku kulturu	26	43,8	25,7	33,4
Da završi fakultet medicinsko-bioloških nauka	20	1,8	17,1	7,1
Da završi pravo, ekonomiju	26	15,8	22,9	23,8
Da završi fakultet društvenih, humanističkih nauka, jezika, umjetnosti	6	7,2	20,1	9,6

Prije svega, vidi se da i očevi i majke usmjeravaju djecu više prema tehničkim naukama, medicinsko-biološkim, pravu i ekonomiji nego prema društvenim naukama, jezicima i umjetnostima. Međutim, ovi obrasci usmjeravanja su rodno specifični. I majke i očevi usmjeravaju više mušku djecu prema prirodno-matematičkim i tehničkim naukama nego žensku djecu, a žensku djecu usmjeravaju više nego mušku djecu prema medicinskim i biološkim naukama. Majke češće nego očevi usmjeravaju više žensku nego mušku djecu prema studijama prava i ekonomije. Kada je u pitanju usmjeravanje prema društvenim, humanističkim naukama, jezicima i umjetnosti, različit uticaj na žensku i mušku djecu je izraženiji kod očeva nego kod majki.

Ovakva segregacija u obrazovanju predstavlja temelj za segregaciju na tržištu rada i dovodi do toga da se fakultetski obrazovani muškarci smještaju u zanimanja i sektore privrede koji su povoljniji u smislu lakšeg zapošljavanja, viših primanja i koji su u vezi sa razvojnim oblastima ekonomije, dok se žene češće koncentrišu u granama u vezi sa socijalnim uslugama, industrijom njege i državnom administracijom, o čemu su predočeni nalazi u narednom poglavlju. Ono što je ovdje važno zabilježiti jeste da je izuzetno mali broj žena i muškaraca bio na nekoj edukaciji koja je relevantna za podizanje vještina na tržištu rada ili napredak u karijeri. Svega 11 žena i šest muškaraca je pohađalo kurseve stranog jezika, jedna žena i tri muškarca su išli na kurs za računare, a devet žena i

⁷⁰ U pitanju su mogućnosti višestrukih odgovora, zbog čega ukupni procenat prelazi 100%.

šest muškaraca bili su na stručnom usavršavanju, što čini 3% od uzorka žena i muškaraca starosti 18–64 godine.

Sumiranje nalaza

- Rodna segregacija u obrazovanju je izražena.
- Na nivou srednje škole rodna segregacija se ispoljava kroz povećanu koncentraciju mladića u srednjim radničkim i zanatskim školama, a djevojaka u gimnazijama i srednjim stručnim školama.
- Na nivou visokog obrazovanja rodna segregacija se ispoljava kroz veću koncentraciju mladića u oblastima prirodno-matematičkih, tehničkih nauka, a djevojaka u oblastima prava i ekonomije, medicinskih, društvenih i humanističkih nauka, jezika i umjetnosti.
- Obim uticaja roditelja na žensku i mušku djecu se ne razlikuje (pojednak je i kod ispitanika i ispitanica).
- Rodne specifičnosti ispoljavaju se u vidu usmjeravanja prema specifičnim oblastima obrazovanja – ženska djeca se više usmjeravaju prema pravu, ekonomiji, medicinsko-biološkim, društvenim, humanističkim naukama, jezicima i umjetnostima, a muška djeca prema prirodno-tehničkim, matematičkim naukama, vojnoj akademiji i fakultetu za fizičku kulturu.

3.2 EKONOMSKA PARTICIPACIJA I POLOŽAJ

Ekonomске nejednakosti predstavljaju izuzetno važan aspekt rodniĸ nejednakosti. One istovremeno predstavljaju i posljedicu nejednakosti uspostavljenih u datim rodniĸ režimima, koje proistiĸu iz nejednakosti u obrazovanju, opterećenju privatniĸ, porodiĸniĸ odgovornostima koje su rodno definisane, nejednakostima u materijalniĸ resursima koji predstavljaju važnu osnovu za obavljanje ekonomske aktivnosti, kao i kulturniĸ normama i vrijednostima koje uspostavljaju osnovu za rodnu segregaciju, obavljanje razliĸitih uloga, odgovornosti, postavljanje razliĸitih očekivanja i reprodukovanja praksi preko kojih se ove ekonomske nejednakosti reprodukuju (npr. odlučivanja o porodiĸnom biznisu, radne socijalizacije u porodici i izvan nje, i sl.).

S obzirom na to da se poloĸaju na tržištu rada danas posvećuje velika pažnja i stanje u njemu se prati redovniĸ velikiĸ statistiĸkiĸ snimanjima (anketom o radnoj snazi) kojima se stiĸu uvidi u razlike u statusu između žena i muškaraca, ciljevi u vezi sa ekonomskom participacijom i nejednakosti u ovom istraživanju bili su da se ustanovi:

- Kolike su i kako izgledaju rodne nejednakosti na tržištu rada i da li se mijenjaju kroz generacije?
- Da li postoji i koliki je imovinski jaz između žena i muškaraca i da li je podložan međugeneracijskim promjenama?
- Kada i kako se odvija tranzicija ka tržištu rada mladih žena i muškaraca?
- Kako se „objektivne“ nejednakosti reflektuju na subjektivnu percepciju o značaju doprinosa koji pojedinci i pojedinke daju u ekonomskim resursima domaćinstva i porodice?
- Na koji način obrazovanje, ali i vrijednosti i norme usvojene tokom odrastanja i socijalizacije u primarnoj porodici utiču na tranziciju ka tržištu rada?

Rodne nejednakosti na tržištu rada

Uključivanje na tržište rada predstavlja važnu prekretnicu u životu. Ono omogućava finansijsku samostalnost, definiše ekonomski i socijalni status, profesionalni identitet kao dio cjelovitog identiteta osobe, socijalne mreže u koje se uključuje i dr. Podaci iz istraživanja ukazuju na to da se tranzicija ka tržištu rada kod odrasle populacije (18–64) u prosjeku dešava sa 21,09 godina starosti. Međutim, ako posmatramo podatke o starosti pri prvom zaposlenju koji su prikazani u narednoj tabeli, možemo primijetiti da se u zavisnosti od različitih karakteristika ispitanika-ca ova tranzicija dešava nekad ranije ili kasnije. Na tržište rada najranije se uključuju muškarci bez kvalifikacija, potom oni koji su završili srednje radničke škole i srednje stručne škole ili gimnazije. Ranije se uključuju i oni koji su se oženili i/ili dobili dijete prije navršene 24. godine. Podaci, takođe, ukazuju na to da se najkasnije na tržište rada uključuju osobe koje su završile fakultet.

Rad uz studiranje novim bolonjskim procesom visokog obrazovanja nije više dostupan kao u prethodnom sistemu kada je postojao sistem „vanrednog studiranja“. Obaveznost prisustva nastavi onemogućava uključivanje na tržište rada. Na tržište rada se kasnije (u odnosu na prosjek) uključuju oni koji kasnije stupaju u brak i koji kasnije dobijaju djecu. Među onima koji su bili zaposleni u nedjelji koja je prethodila istraživanju, 8% je još na školovanju, odnosno na studijama.

Na osnovu podataka može se vidjeti da postoji sistematsko „zaostajanje“ žena za muškarcima u uključivanju na tržište rada, odnosno bar onom uspješnom uključivanju koje podrazumijeva prvo zaposlenje.

Tabela 3.2.1: Prosječna starost pri prvom zapošljavanju (formalnom ili neformalnom), prema različitim karakteristikama ispitanika i ispitanica, u godinama

Karakteristike ispitanika-ca		Žene	Muškarci
Pol		21,66	20,49
Naselje	Grad	21,86	20,71
	Selo	21,42	20,25
Obrazovanje	Bez škole ili završena osnovna škola	22	18
	Srednja radnička i zanatska	20,41	19,02
	Srednja stručna i gimnazija	20,93	19,91
	Fakultet	23,31	23,15
Starost pri prvom braku	Prije 24. godine	21,26	19,26
	Između 25. i 30. godine	22,38	20,84
	Nakon 30. godine	22,23	22,02
Starost pri rođenju prvog djeteta	Prije 24. godine	21,24	19,19
	Između 25. i 30. godine	21,84	20,36
	Nakon 30. godine	22,07	21,26

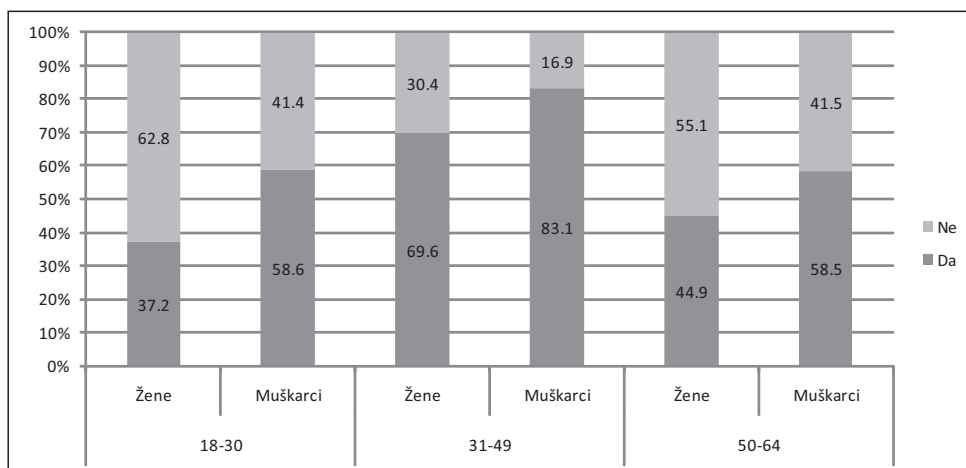
Kao što je već poznato iz Ankete o radnoj snazi i iz ranijih istraživanja, rodni jaz u participaciji na tržištu rada je veoma izražen. Prema definiciji ove ankete, koja, zapravo, predstavlja definiciju Međunarodne organizacije rada, zaposlenim licima smatraju se ona lica koja su tokom referentnog perioda (nedjelje koja je prethodila istraživanju) „radila najmanje jedan čas za platu ili naknadu, bez obzira na njihov formalni status ili nisu radila tokom referentne sedmice, a imaju posao na koji će se vratiti“⁷¹

Iz grafikona 3.2.1 može se primijetiti da je **rodni jaz u zaposlenosti** prisutan u svim kategorijama definisanim prema starosti i da je on uvijek u korist muškaraca. Najveći udio zaposlenih bilježi se u kategoriji muškaraca starih 31–49 godina, a najniži među mladim ženama (18–30 godina).

71 Anketa o radnoj snazi – metodološka objašnjenja:

http://www.rzs.rs.ba/static/uploads/metodologije/anketa_o_radnoj_snazi/Metodologija_Aketa_o_radnoj_snazi.pdf.

Grafikon 3.2.1: Da li su obavljali bilo kakav posao za novac ili za naknadu u naturi, sa ugovorom ili bez ugovora o radu, najkraće sat u nedjelji koja je prethodila istraživanju?⁷²

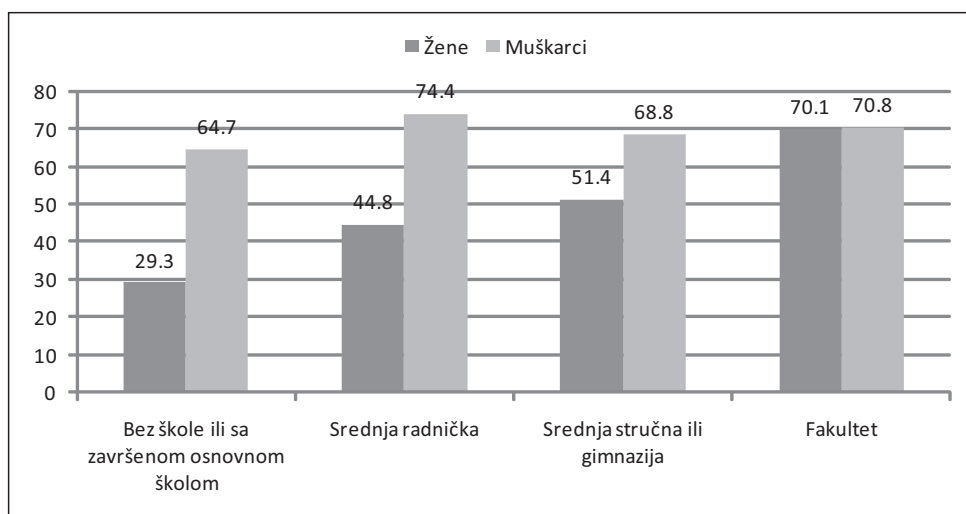

Rodni jaz u zaposlenosti je najizraženiji u mlađoj kategoriji, dok se u srednjoj i starijoj održava na istom nivou, mada uz različite nivoe zaposlenosti koji su znatno viši u srednjoj starosnoj kategoriji.

Nalazi istraživanja ukazuju na veoma važnu pojavu. Naime, kada se zaposlenost žena i muškaraca posmatra u vezi sa različitim nivoima obrazovanja, primjećuje se da se u kategoriji visoko obrazovanih gube razlike u nivou zaposlenosti žena i muškaraca. Ovo je fenomen poznat i u drugim zemljama u regionu koje karakteriše relativno niska zaposlenost žena, ali i zemalja članica EU koje imaju slične karakteristike u pogledu rodnog jaza na tržištu rada (up. Babović, 2010).

72 Statistike značajnosti za razlike u polovima kod starosnih kategorija su sljedeće:
 – osobe stare 18–30 godina: Hi-kvadrat = 14,771; Kramerovo V = 0,213; $p=0$,
 – osobe stare 31–49 godina: Hi-kvadrat = 12,246; Kramerovo V = 0,157; $p=0$,
 – osobe stare 50–64 godine: Hi-kvadrat = 4,672; Kramerovo V = 0,135; $p=0,031$.

Grafikon 3.2.2: Rodni jaz u zaposlenosti prema nivou obrazovanja, stanovništvo staro 18–64 godine, u %

Među onima koji nisu radili, na nivou cijelog uzorka odraslih 27% je u toku mjeseca koji je prethodio istraživanju **tražilo zaposlenje**⁷³. Ovdje se rodne razlike ne ispoljavaju kao statistički značajne⁷⁴, osim u srednjoj starosnoj kategoriji, gdje je među muškarcima više od polovine aktivno tražilo zaposlenje.

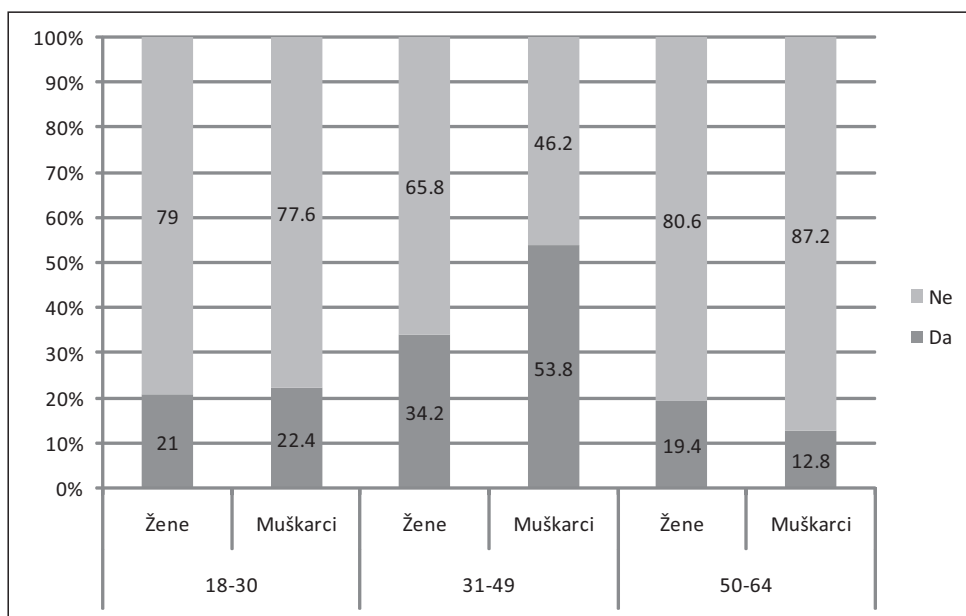
73 Prema definiciji Ankete o radnoj snazi nezaposlenim licima smatraju se lica koja imaju 15 i više godina i koja u referentnoj sedmici nisu obavljala neku aktivnost za platu ili naknadu, niti su imala posao na koji će se vratiti, koja su u toku četiri sedmice (referentna i tri prethodne sedmice) aktivno tražila posao ili su našla posao i u skoroj budućnosti će početi da rade i koja bi mogla početi da rade (bila bi raspoloživa za preuzimanje posla) u toku naredne dvije sedmice ako im bude ponuđen posao –

http://www.rzs.rs.ba/static/uploads/metodologije/anketa_o_radnoj_snazi/Metodologija_Aketa_o_radnoj_snazi.pdf

74 Statistike značajnosti za razlike u polovima kod starosnih kategorija su sljedeće:

- osobe stare 18–30 godina: Hi-kvadrat = 0,047; Kramerovo V = 0,017; $p = 0,828$,
- osobe stare 31–49 godina: Hi-kvadrat=4,112; Kramerovo V = 0,189; $p = 0,043$,
- osobe stare 50–64 godine: Hi-kvadrat=0,907; Kramerovo V = 0,087; $p = 0,341$.

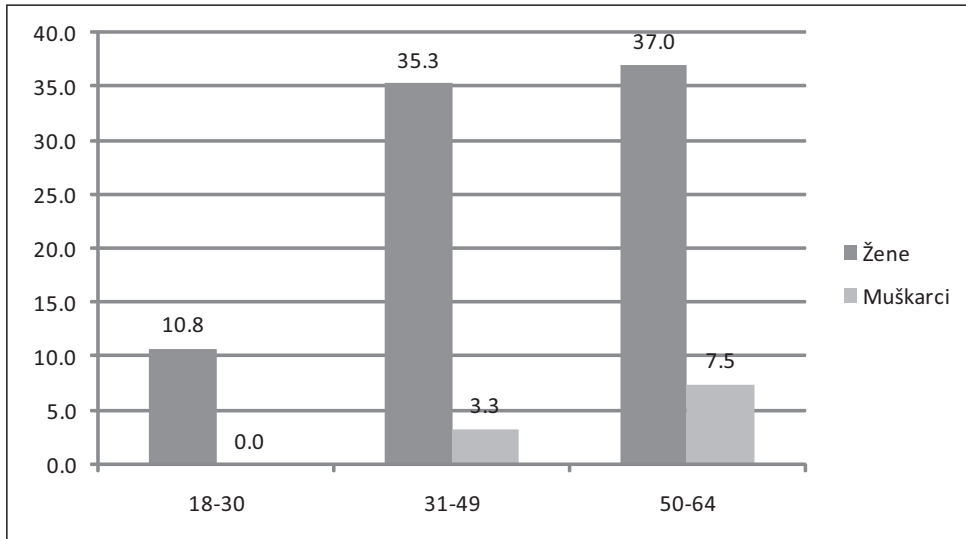
Grafikon 3.2.3: Da li su u toku mjeseca koji je prethodio istraživanju aktivno tražili zaposlenje?

Među **neaktivnim licima** (onima koji ne rade i ne traže aktivno zaposlenje) važno je identifikovati one koji su u takvom statusu kao izdržavana lica koja nisu na školovanju. To je značajno zbog toga što ekonomska neaktivnost umanjuje ekonomsku moć pojedinaca i pojedinki i često njihovu ukupnu moć u kontekstu odnosa u domaćinstvu i čini ih ekonomski zavisnim od drugih članova koji finansijski obezbjeđuju domaćinstvo. Ovaj status se obično u svakodnevnom jeziku naziva statusom domaćice i tradicionalno se primjenjuje u ženskom rodu, upravo zbog toga što je bio zastupljen gotovo u potpunosti među ženama. Onda kada se primijeni u muškom rodu (domaćin) ima sasvim drugačije značenje, ali je u ovom istraživanju upotrijebljeno u smislu muškog pandana statusa domaćice.

Podaci ukazuju na to da su rodne razlike u statusu neaktivnih statistički značajne. Na grafikonu 3.2.4 prikazan je udio lica u statusu domaćice/domaćina među neaktivnim ženama i muškarcima različitih starosnih kategorija. Iz podataka se može uočiti da je to status koji je pretežno svojstven ženama u svim generacijama. Pored toga, može se uočiti i da je udio domaćica među ženama u srednjoj i starijoj kategoriji na relativno istom nivou, dok je u mlađoj kategoriji značajno manje zastupljen, prije svega zbog značajnog udjela onih koje su još u procesu školovanja.

Grafikon 3.2.4: Udio domaćica/domaćina među neaktivnim licima prema starosti, u %

Pored osnovnih uvida u nivo uključenosti na tržište rada žena i muškaraca različitih generacija, podaci iz istraživanja ukazuju na nejednakosti u razmještanju na tržištu rada. Kada je u pitanju **status zaposlenih**, nisu zabilježene značajne rodne razlike (tabela 2 u Prilogu 2), jer većina žena i muškaraca radi za poslodavce na osnovu formalnog ugovora. Kao važnije u ovom aspektu su se pokazale međugeneracijske razlike. Iz podataka u tabeli 3.2.2 može se primijetiti da je u srednjoj i mlađoj kategoriji udio formalno zaposlenih kod poslodavaca veći nego u kategoriji starijih, ali i da se kod mladih bilježe veći udio neformalno zaposleni u odnosu na druge dvije starosne kategorije. Takođe, udeo preduzetnika u mlađoj kategoriji je manji nego u ostale dve kategorije, dok je udio pomažućih članova u porodičnom poslu (najčešće prisutnih na seoskim gazdinstvima) najveći u starijoj kategoriji.

Tabela 3.2.2: Radni status zaposlenih, prema starosti, u %⁷⁵

Radni status	18–30	31–49	50–64
Formalno zaposleni kod poslodavaca	74,5	74,9	63,3
Neformalno zaposleni kod poslodavaca	17,2	7,9	10,8
Registrovani preduzetnici ili samozaposleni	1,3	7,4	6,5
Neregistrovani samozaposleni	3,2	3,8	7,9
Individualni poljoprivrednici, nosioci gazdinstva	0	3,1	3,6
Pomažući članovi u porodičnom poslu	3,8	2,8	7,9
Ukupno	100	100	100

Kao što pokazuju i podaci ARS, pored razlika u nivou zaposlenosti rodne nejednakosti na tržištu rada se ispoljavaju i u vidu **segregacije prema zanimajima**. Žene su češće nego muškarci zaposlene kao stručnjaci, tehničari i službenici, radnici u uslugama ili prodaji, dok su muškarci češće nego žene zaposleni kao kvalifikovani manuelni radnici i zanatlije, u vojnim snagama i na menadžerskim položajima (ova kategorija obuhvata mali broj slučajeva, pa naze treba uzeti sa dozom uzdržanosti).

Tabela 3.2.3: Zaposleni prema zanimanju i polu, u %⁷⁶

Zanimanje	Žene	Muškarci
Političari i menadžeri	0,9	1,4
Stručnjaci	24,0	16,7
Tehničari i službenici	27,7	24,5
Radnici u uslugama ili prodaji	31,8	21,7
Poljoprivrednici	4,4	4,7
Kvalifikovani manuelni radnici i zanatlije	5	21,2
Radnici u mehanizovanoj i automatizovanoj proizvodnji	2,5	1,9
Jednostavna zanimanja	3,4	3,9
Zaposleni u vojnim snagama	0,3	3,9
Ukupno	100	100

75 Statistike značajnosti: Hi-kvadrat = 34,78; Kramerovo V = 0,159; $p=0$.

76 Statistike značajnosti: Hi-kvadrat = 54,977; Kramerovo V = 0,284; $p=0$.

Zbog veličine uzorka nije moguće analizirati podatke razvrstane istovremeno prema polu i prema starosti, pa se ove dvije dimenzije moraju posmatrati zasebno. Evidentno je da među generacijama dolazi do značajnih promjena u strukturi zanimanja, koje se ogledaju u povećanom udjelu zanimanja stručnjaka i zanimanja uslužnih radnika, a opadanje učešća poljoprivrednika i manualnih radnika.

Tabela 3.2.4: Zanimanja zaposlenih prema starosti, u %⁷⁷

Zanimanje	18–30	31–49	50–64
Političari i menadžeri	1,9	1	0,7
Stručnjaci	23,2	21,5	12,9
Tehničari i službenici	24,5	26,4	26,6
Radnici u uslugama ili prodaji	31	26,2	22,3
Poljoprivrednici	1,3	4,1	9,4
Kvalifikovani manualni radnici i zanatlije	10,3	13,5	17,3
Radnici u mehanizovanoj i automatizovanoj proizvodnji	2,6	2,3	1,4
Jednostavna zanimanja	4,5	3,1	7,9
Zaposleni u vojnim snagama	0,6		1,4
Ukupno	100	100	100

Rodna segregacija na tržištu rada ispoljava se i u pogledu **zaposlenosti žena i muškaraca u različitim privrednim granama**. Muškarci su zaposleni češće nego žene u rudarstvu, energetici, industriji, građevinarstvu, poljoprivredi, saobraćaju i skladištenju, informatici i komunikacijama. Grane u kojima su žene češće zaposlene nego muškarci su trgovina, finansije, osiguranje, trgovina nekretninama i računovodstvene usluge, socijalne usluge i rad za domaćinstva.

77 Statistike značajnosti: Hi-kvadrat = 36,147; Kramerovo V = 0,163; $p = 0,003$.

Tabela 3.2.5: Zaposleni prema sektoru djelatnosti i polu, u %⁷⁸

Zanimanje	Žene	Muškarci
Poljoprivreda, šumarstvo, ribolov	2,8	7,3
Rudarstvo, energetika, industrija	4	11,5
Snabdijevanje vodom, kanalizacija, komunalne usluge, otpad	0,3	2,2
Građevinarstvo	2,8	13,4
Trgovina i popravka vozila	20,7	12
Saobraćaj i skladištenje	0,3	6,1
Ugostiteljstvo i turizam	8,4	10,1
Informatika i komunikacije	1,9	5,9
Finansije, osiguranje, trgovina nekretninama, istraživanja, računovodstveno-pravne usluge	15,2	5,9
Državna administracija i obavezno socijalno osiguranje	7,1	6,7
Socijalne usluge, obrazovanje, zdravstvo, socijalni rad	15,2	4,7
Umjetnosti, rekreacija, zabava	2,2	2,2
Rad za domaćinstva	4,6	0,8
Drugo	14,6	11,2
Ukupno	100	100

Kao što smo mogli vidjeti iz podataka o obrazovanju, ova segregacija ima korijene u različitom usmjeravanju djevojaka i mladića prema različitim nivoima kvalifikacija i različitim oblastima obrazovanja.

Podaci ukazuju na to da je i u ovom aspektu – sektorskom razmještanju radne snage – došlo do značajnih međugeneracijskih promjena, koje se ogledaju, prije svega, u opadanju udjela zaposlenih u sektoru poljoprivrede, šumarstva i ribolova, blagom opadanju udjela u sektoru rudarstva, energetike i industrije, kao i državne administracije i obaveznog socijalnog osiguranja i porasta zaposlenosti u sektoru trgovine i popravke vozila, ugostiteljstva i turizma, informatike i komunikacija (tabela 3 u Prilogu 2).

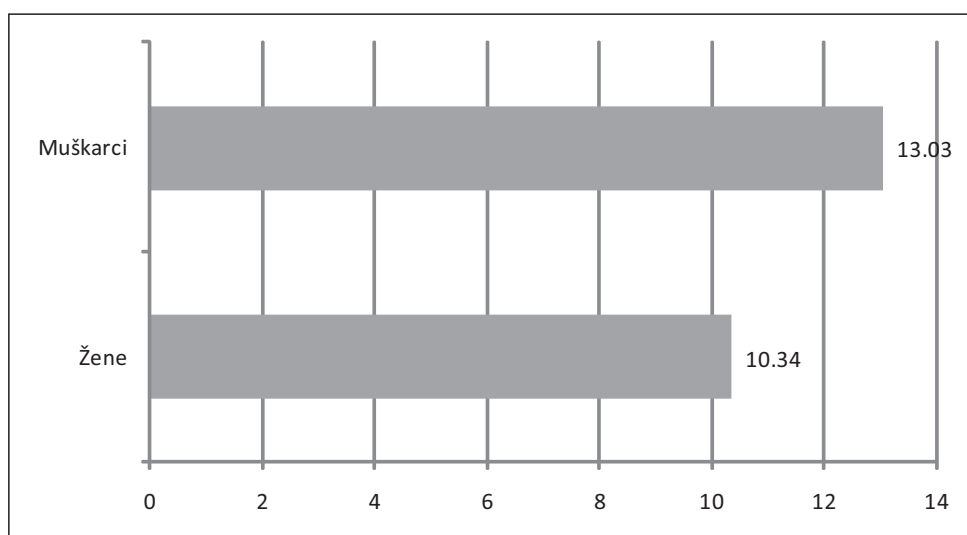
Rodne nejednakosti na tržištu rada ispoljavaju se i u pogledu dužine **radnog vremena** i dužini ostvarenog radnog staža. Muškarci su u nedjelji koja je prethodila istraživanju u prosjeku radili sat vremena duže nego žene (38,44 časa prema 39,52 časa). Sudeći prema nalazima drugih istraživanja, veliki broj muškaraca radi duže od uobičajenog punog radnog vremena (40 sati nedjelj-

⁷⁸ Statistike značajnosti: Hi-kvadrat = 122,826; Kramerovo V = 0,425; p = 0.

no). Naime, nalaz istraživanja Gender centra Republike Srpske o položaju muškaraca u Republici Srpskoj iz 2015. godine, sprovedenog na reprezentativnom uzorku muškaraca, ukazuje da je čak 73,2% zaposlenih ispitanika radilo duže od 40 časova nedjeljno (37,5% je radilo od 40 do 45 časova, a 35,7% preko 45 časova nedjeljno) (Milinović i Puhalo, 2016).

Muškarci iz uzorka su u prosjeku ostvarili tri godine **radnog staža** više nego žene, što je značajna razlika koja se kasnije reflektuje na jaz u penzijama.⁷⁹

Grafikon 3.2.5: Prosječne godine radnog staža prema polu, odrasli (18–64), u %

Muškarci su i nešto radno mobilniji, odnosno promijenili su u prosjeku nešto više poslova nego žene (2,47 naprema 2,15).

Sumiranje nalaza

- Razlike u položaju na tržištu rada između žena i muškaraca su sistemske i ispoljavaju se u pogledu niza dimenzija: nivoa učešća u radnoj snazi, nivoa zaposlenosti, učešća u privrednim granama, zanimanjima koje obavljaju, zaradama, dužini radnog vremena i staža.

79 Razlike u prosečnoj starosti žena i muškaraca iz uzorka nisu velike (38,88 prema 39,22) pa se njima ove razlike u dužini radnog staža ne mogu pripisati.

- Na tržište rada se ranije uključuju osobe niskih kvalifikacija u odnosu na one viših kvalifikacija, osobe koje žive na selu u odnosu na one koji žive u gradu, osobe koje su stupile u prvi brak ranije (prije navršenih 25 godina) u odnosu na one koji su ušli u brak kasnije, kao i osobe koje su ranije postale roditelji u odnosu na one koje su u roditeljstvo ušle nakon 25. ili 30. godine.
- Rodne razlike u uzrastu pri uključivanju na tržište rada su sistematske – tranzicija ka tržištu rada se u prosjeku dešava ranije kod muškaraca nego kod žena.
- Rodne razlike su vidljive i u stepenu uključenosti u tržište rada, jer su muškarci češće zaposleni nego žene. Ove razlike su najizraženije u generacijama mladih, a iako su nešto manje kod generacija srednjih i starijih kategorija odraslih, one su postojane.
- Rodni jaz u zaposlenosti opada sa višim nivoima obrazovanja, pa je najveći između žena i muškaraca bez kvalifikacija, a iščezava u kategoriji visoko obrazovanih. Žene su češće nego muškarci zaposlene kao stručnjaci, tehničari i službenici, radnici u uslugama ili prodaji, dok su muškarci češće nego žene zaposleni kao kvalifikovani manualni radnici i zanatlije, u vojnim snagama i na menadžerskim položajima. Muškarci su zaposleni češće nego žene u rudarstvu, energetici, industriji, građevini, poljoprivredi, saobraćaju i skladištenju, informatici i komunikacijama, dok se žene koncentrišu u djelatnostima trgovine, finansija, osiguranja, trgovine nekretninama i računovodstvenim uslugama, socijalnima uslugama i radu za domaćinstva.
- Muškarci u prosjeku rade sat vremena duže nego žene tokom radne nedjelje, a imaju i prosječno tri godine radnog staža više.

Ekonomske nejednakosti

Ekonomske nejednakosti se ispoljavaju i kroz imovinski rodni jaz, nejednakosti u prihodima, ili pristupu novcu u domaćinstvu i porodici, kao i nejednakostima u odlučivanju o porodičnom poslu ili o radnom angažovanju članova domaćinstva. Istraživanjem nije bilo moguće detaljno obuhvatiti sve navedene aspekte, pa je pažnja usmjerena prema imovinskom jazu, nejednakostima u prihodima i u registrowanju gazdinstava kada su u pitanju domaćinstva u seoskim područjima angažovana u poljoprivredi. Ekonomske nejednakosti u odlučivanju i pristupu novcu prikazane su u poglavlju o porodičnim ulogama i odnosima.

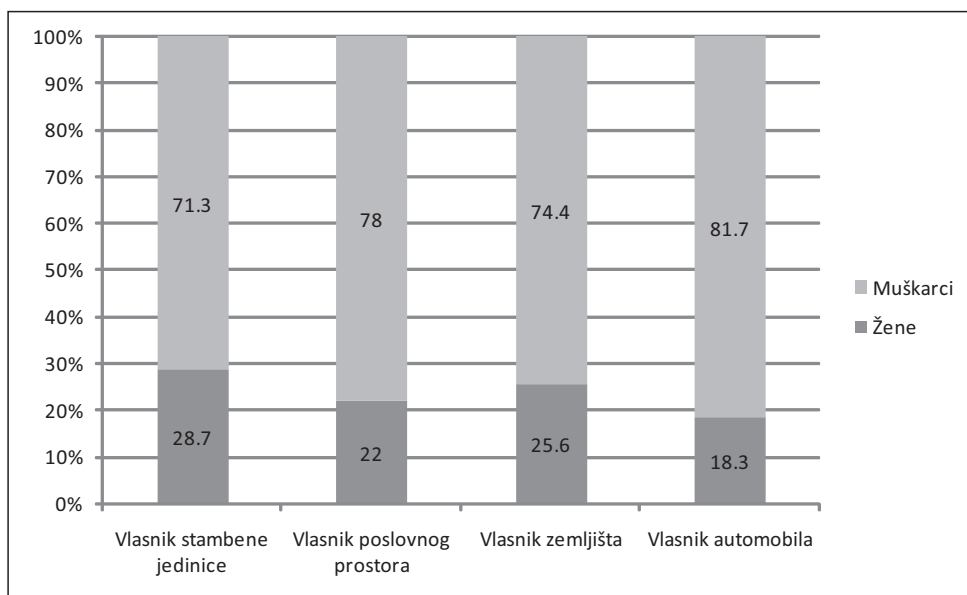
Rodni imovinski jaz istraživanjem je ispitan u nekoliko važnih aspekata: vlasništvu nad stambenom jedinicom u kojoj živi domaćinstvo, vlasništvom

nad poslovnim prostorom ukoliko ga domaćinstvo ima, vlasništvom nad zemljištem i automobilom.

Domaćinstva iz uzorka istraživanja u 67,1% slučajeva žive u stanu/kući koja je u vlasništvu nekog od članova domaćinstva bez kreditnih zaduženja, 13,6% slučajeva žive u svom stanu/kući, ali sa kreditnim zaduženjem, 9,5% domaćinstava živi u iznajmljenoj stambenoj jedinici, a 9,9% u prostoru koji ne posjeduju, ali ne plaćaju zakupninu. Poslovni prostor posjeduje 5,7% domaćinstava, a zemljište 34,6% domaćinstava.

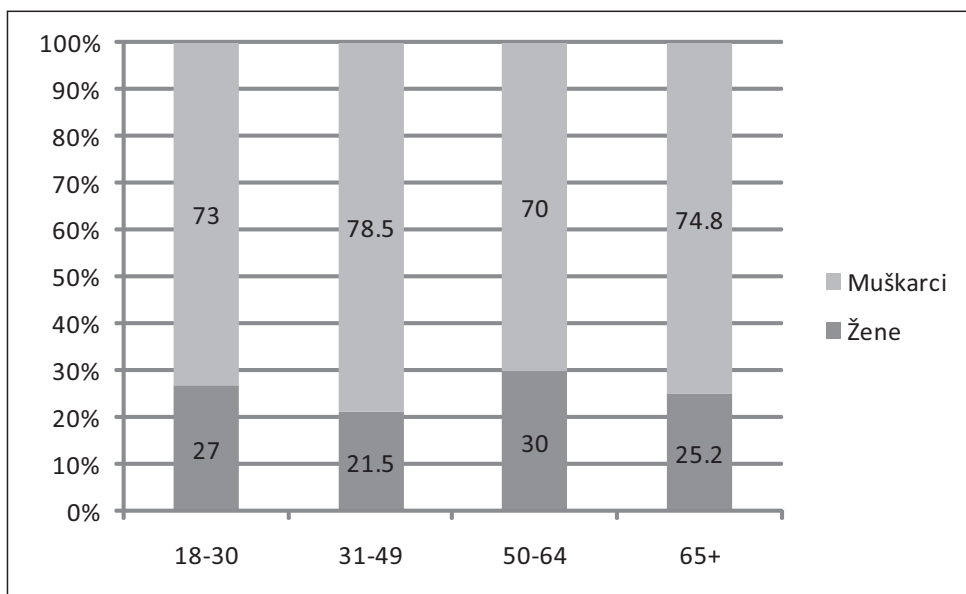
Kao što se može vidjeti iz grafikona 3.2.6, nepokretna imovina i automobil (kao vrijednija pokretna imovina) najčešće su u vlasništvu muškaraca.

Grafikon 3.2.6: Vlasništvo nad pokretnom i nepokretnom imovinom domaćinstva, prema polu vlasnika, % domaćinstava koja imaju u vlasništvu datu imovinu

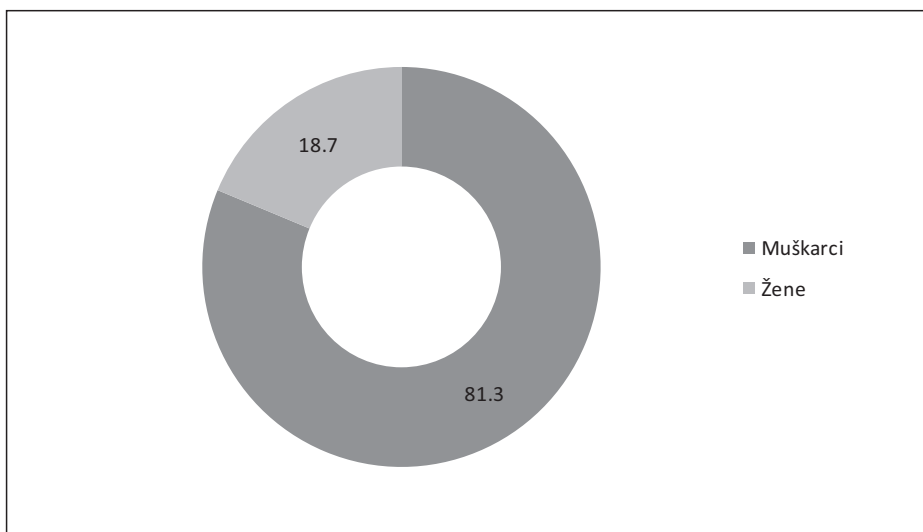
Kao što se iz grafikona 3.2.7 može vidjeti, nema značajnijih promjena u vlasništvu nad osnovnom imovinom – stambenom jedinicom u kojoj živi domaćinstvo. Ovi obrasci vlasništva po kojima se osnovna nekretnina vodi na muškarca održavaju se kroz generacije.

Grafikon 3.2.7: Vlasnici osnovne stambene jedinice domaćinstva prema polu i starosti, u %

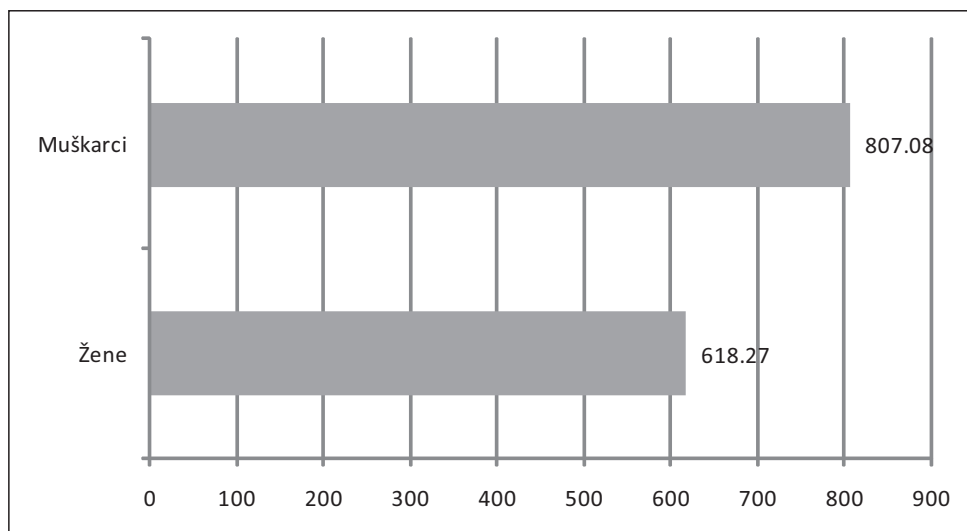
U seoskim područjima gdje su domaćinstva fokusirana na poljoprivrednu proizvodnju, gazdinstvo privatnog domaćinstva predstavlja osnovnu ekonomsku jedinicu gdje se ostvaruje ekonomska aktivnost. Modernizacija poljoprivredne proizvodnje u organizacionom smislu ostvaruje se preko registrovanja gazdinstva kao ekonomskog subjekta. Registrovana gazdinstva imaju pristup programima podrške poljoprivredi, a nosioci gazdinstava su zapravo lica koja su ovlašćena da zastupaju gazdinstvo i najčešće imaju i glavnu moć odlučivanja o tome šta, kako, koliko će se proizvoditi, gdje će se plasirati i sl. Prema nalazima istraživanja, u ukupnom uzorku 11,5% domaćinstava ima registrovano poljoprivredno gazdinstvo, a **nosioci poljoprivrednih gazdinstava su pretežno muškarci**. Važno je napomenuti da podaci ukazuju da nema statistički značajnih promjena između generacija, te da se ovi obrasci za sad reprodukuju bez promjena.

Grafikon 3.2.8: Poljoprivredna gazdinstva prema polu nosioca, u %

Sliku o imovinskom jazu dopunjuju i podaci o **jazu u zaradama**. Prema podacima istraživanja, muškarci zarađuju u prosjeku gotovo 200 BAM više nego žene. Podatke o zaradama treba uzeti u obzir kao grubu mjeru nejednakosti, zbog toga što se jaz u zaradama obračunava precizno tek kada se kontrolišu različite karakteristike zaposlenih, što na uzorku ove veličine nije moglo biti sprovedeno.

Grafikon 3.2.9: Prosječne zarade zaposlenih žena i muškaraca (18–64), u BAM

Ekonomске nejednakosti vidljive su i na osnovu **subjektivne procjene ispitanika i ispitanica o tome koliko doprinose finansijski domaćinstvu**. Rodne razlike u ovom doprinosu su izražene u svim generacijama, mada testovi značajnosti pokazuju da su najizraženije u srednjoj generaciji (40–59), u kojoj je i najviše aktivnih.

Tabela 3.2.6: Ocjena finansijskog doprinosa domaćinstvu ispitanika i ispitanica, prema starosti, u %⁸⁰

Koliko Vi lično doprinosite svom domaćinstvu u novcu?	18–30		31–49		50–64	
	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
Ne doprinosim uopšte u novcu, jer ne zarađujem, nemam penziju niti druge prihode	50	31,6	18,1	5,5	21,8	8,5
Doprinosim manje od drugih	26,8	27,9	30,9	12,3	24,1	15,4
Doprinosim isto koliko i drugi	17,9	21,3	32,4	33,2	32,3	27,4
Doprinosim više od drugih	4,2	14,7	13,1	33,6	13,5	36,8
Ja sam/a izdržavam domaćinstvo i jedini/a obezbjeđujem novac u kući	1,2	4,4	5,4	15,3	8,3	12
Ukupno	100	100	100	100	100	100

Opisan slabiji imovinski status žena u odnosu na muškarce, posebno kada se uzme u obzir zajedno sa njihovom manjom participacijom na tržištu rada, stvaraju snažan temelj za ekonomsku zavisnost i neravnopravne odnose koji se manifestuju u intimnim partnerskim i porodičnim odnosima.

Sumiranje nalaza

- Ekonomске nejednakosti ispoljavaju se kroz imovinski rodni jaz, koji je vidljiv u vlasništvu nad stambenom jedinicom, poslovnim prostorom, zemljištem ili većim pokretnostima poput automobila, jer su znatno češće muškarci vlasnici ovih oblika svojine nego žene.
- Prisutne su rodne nejednakosti u odlučivanju o porodičnom poslu ili o radnom angažovanju članova domaćinstva, pri čemu su one najvidljivije među poljoprivrednim domaćinstvima, u kojima se gazdinstva najčešće u vlasništvu muškaraca, dok se žene angažuju kao pomažući članovi u porodičnom poslu.

80 Statistička značajnost:

– Za 18–30: Hi-kvadrat = 18,944; Kramerovo V = 0,25; $p = 0$,

– Za 31–49: Hi-kvadrat = 69,9511; Kramerovo V = 0,376; $p = 0$,

– Za 50–64: Hi-kvadrat = 24,472; Kramerovo V = 0,313; $p = 0$.

- Vidljiv je i rodni jaz u prihodima među zaposlenim ženama i muškarcima i na osnovu prijavljenih prosječnih primanja ispitanika i ispitanica, muškarci ostvaruju značajno veća primanja tokom mjeseca.
- U objektivnim nejednakostima utemeljene su i subjektivne percepcije ekonomske moći – žene na agregatnom nivou sebi pripisuju manji značaj u pogledu doprinosa finansijskim resursima domaćinstva.

3.3 PORODICA I ODNOSI U DOMAĆINSTVU

Porodica i domaćinstvo su jedinice u kojima se odvija svakodnevni život, u kojima se uspostavljaju i reprodukuju odnosi moći, sistemi praksi u različitim domenima, obezbjeđuju resursi, prenose modeli, uključujući i rodne, formiraju identiteti. Odnosi u porodici i domaćinstvu stvaraju preduslove za uključivanje i djelovanje pojedinaca u različitim društvenim sferama – političkoj, ekonomskoj, kulturnoj, civilnoj – ali isto tako bivaju oblikovani uticajima položaja i uloga koje pojedinci igraju u ovim društvenim, javnim sferama. Sfera porodice i domaćinstva je shvaćena kao sfera neprekidnog reprodukovanja i redefinisanja rodnih odnosa u kontekstu interakcije domaćinstva sa socioekonomskim okruženjem, ali i pod snagom inercije dugotrajnih kulturnih obrazaca koji definišu rodne uloge i odnose moći (Babović, 2010: 193).

Iako se termini, brak, porodica, domaćinstvo često koriste naizmjenično, oni predstavljaju različite pojmove koji se na ovom mjestu moraju precizirati. Brak predstavlja „društveno-polnu instituciju koja je dio šireg institucionalnog kompleksa porodice“ (Therborn, 2004: 131, nav. prema Babović, 2010). U današnjim uslovima kohabitacije, koja prestavlja nevjenčani, neformalni brak, sve češće postaje uvod u brak ili dugoročni izbor partnerske zajednice. Porodica je u sociologiji tradicionalno shvaćena kao institucija formirana na temelju srodstva – socijalnih veza utemeljenih na srodstvu, braku ili usvajanju – koja povezuje pojedince u primarne društvene grupe i mreže. Nekada je porodica pretežno bila shvaćena kao nuklearna porodica, zajednica roditelja i djece sa rodno definisanom podjelom rada i sa funkcijom socijalizacije (stvara pojedince koji treba da budu integrisani u društvo usvajanjem dominantnih normi i vrijednosti, prihvatanja odgovarajućih uloga i sl.), regulisanja seksualne aktivnosti (u cilju održavanja srodničkih obrazaca i svojinskih prava), kao zajednica koja obezbjeđuje materijalnu i emocionalnu sigurnost (Abott et al, 2005: 146, nav. prema Babović, 2010: 195). Nasuprot ovim stanovištima, druga stanovišta su prije vidjela porodicu kao zajednicu ispunjenu konfliktima, koji se razvijaju na temelju odnosa moći (recimo, marksistička stanovišta), dok su pojedini autori vidjeli porodicu kao mjesto gdje se uspostavljaju sve više rodno simetrični i demokratski odnosi (Babović, 2010: 195). U novije vrijeme, sociolozi su počeli

da naglašavaju da se porodica bolje može shvatiti kao skup praksi (nasuprot instituciji), tako da umjesto da o porodici razmišljamo kao o nečemu „u čemu smo“, adekvatnije je razmišljati kao o „nečemu što činimo“ (Morgan, 1999, nav prema Abott, et al., 2005).

Napokon, domaćinstvo predstavlja zajednicu osoba koje dijele stambeni (a time i životni) prostor, kao (i bar osnovnu) potrošnju. Domaćinstvo može biti vrlo jednostavnog tipa, poput samačkog, ili para bez djece, ali može biti i vrlo kompleksno, sačinjeno od više nuklearnih porodica, ili nuklearne porodice i drugih srodnika, pa i nesrodnih lica (Babović, 2010: 196).

Istraživanje je bilo usmjereno na niz važnih aspekata rodni uloga i odnosa u porodici i domaćinstvu: stupanja u partnerske odnose i brak, fertilitet i planiranje porodice, prakse vaspitavanja djece i prenošenje normi i vrijednosti na nove generacije, podjela moći i odgovornosti u brizi o porodici i održavanju domaćinstva, usklađivanje profesionalnog i porodičnog života. Istraživanjem su se nastojali pronaći odgovori na niz pitanja:

- Da li postoje rodno specifični obrasci stupanja u partnerstvo i brak?
- Kako izgledaju prakse planiranja porodice?
- Da li postoje razlike između žena i muškaraca u obrascima vaspitavanja kojima su bili izloženi kao djeca i da li oni iste obrasce primjenjuju u vaspitavanju svoje djece ili se ove prakse mijenjaju?
- Kako su podijeljene uloge brige o domaćinstvu i porodici i kakvi se odnosi moći uspostavljaju i ispoljavaju u praksama upravljanja novcem u domaćinstvu?
- Da li je prisutan sukob između rada i porodice, kako se on ispoljava u različitim fazama života i pokazuje li rodne obrasce?
- Kako izgleda sfera dokolice, postoje li urođjeni oblici dokolice?

Kada se posmatra u kakvom porodičnom i kontekstu domaćinstva žive ispitanici i ispitanice iz našeg istraživanja, može se primijetiti da više od polovine i u gradu i na selu živi u domaćinstvu koje se sastoji od nuklearne porodice. Nakon toga (a u znatno manjem broju slučajeva) oni žive u domaćinstvima proširenih porodica i domaćinstvima para bez djece. U gradovima se bilježi nešto veći udio parova i samohranih roditelja, a manji udio proširenih porodica nego na selu.

Tabela 3.3.1: Domaćinstva iz uzorka prema srodničkoj strukturi⁸¹

Tip domaćinstva	Ukupno	Grad	Selo
Samačko	5,9	5,5	6,4
Par bez djece	11,5	14,1	8,5
Samohrani roditelj sa djecom	9,4	11	7,7
Par sa djecom	54,2	52,9	55,6
Proširena porodica	12,5	9,4	15,8
Višeporodično domaćinstvo	5,1	4,3	6
Ostalo	1,4	2,7	–
Ukupno	100	100	100

Broj samačkih domaćinstava je mali za statistički pouzdanu analizu, ali podaci upućuju da se ova domaćinstva razlikuju u gradskim i seoskim sredinama, jer dok su u urbanim sredinama to domaćinstva osoba različitih uzrasta, u seoskim područjima to su pretežno (u 71% slučajeva) domaćinstva starih lica i to žena (79,3%).

Partnerski odnosi i stupanje u brak

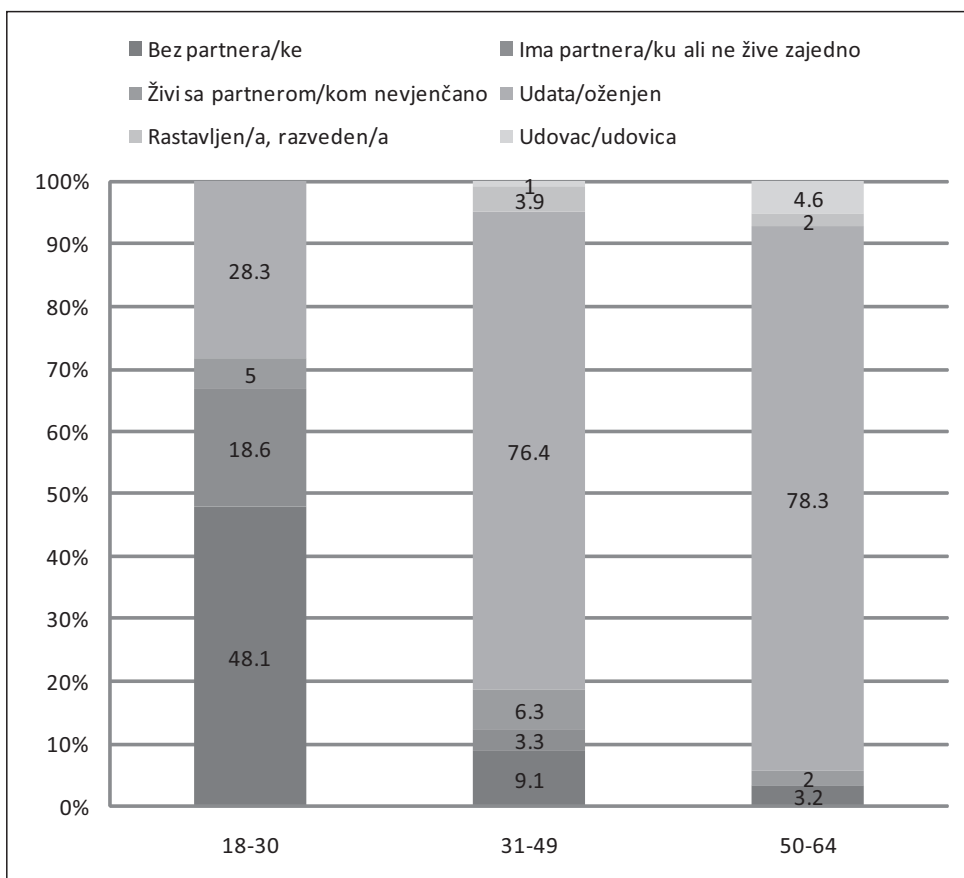
Brojna savremena istraživanja demografskih trendova, prije svega onih usmjerenih na proučavanje partnerstva i porodice, ukazuju da se u razvijenim društvima Zapada dešavaju promjene koje se, ukratko, ispoljavaju kao opadanje udjela tradicionalnih formi braka i porodice i povećanje diverziteta partnerskih zajednica i porodičnih formi (Bobić, 2003). Pored porasta kohabitacija koje se javljaju kao predbračni, postbračni, ali i trajni partnerski aranžmani, bilježi se i porast partnerskih aranžmana u formi zabavljanja bez zajedničkog života (engl. living apart together – LAT). Primijećeni su trendovi tzv. odlaganja braka i roditeljstva, odnosno njihovo pomjeranje u kasnije godine u odnosu na prethodne generacije (Bobić, 2003, Republički zavod za statistiku RS, 2015). Razlozi za ove promjene su brojni, od promjena u važnim društvenim strukturnim faktorima nastalim u postindustrijskom ili postmodernom društvu (koje odlikuje fleksibilizacija tržišta rada i opadanje radno-porodičnih modela u kojima je jedan član stabilno zaposlen i obezbjeđuje domaćinstvo), emancipacije žena (koju uz njihovo veće uključivanje na tržište rada i u druge sfere javnog života odlikuje i preispitivanje tradicionalnih rodni uloga u porodici i partnerskim odnosima), promjene u vrijednosnim obrascima i dr. (Crompton 2002, Crompton, Lyonette, 2005). U specifičnom kontekstu zapadnog Balkana, koji odlikuju otežane po-

81 Statistike značajnosti: Hi-kvadrat = 16,133; Kramerovo V = 0,182; $p = 0,013$.

stsocijalističke tranzicije, nepovoljni uslovi za osamostaljivanje mladih, registrovani su i trendovi odlaganja braka i roditeljstva (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016; Bobić, 2012).

Sudeći prema podacima istraživanja, trendovi druge demografske tranzicije koje između ostalog karakteriše odlaganje stupanja u brak i rađanja, povećanje stope divorcijaliteta, ne-tradicionalnih partnerskih i porodičnih formi, uključujući i kohabitaciju su prisutni ali još uvijek slabo izraženi u Republici Srpskoj. Iz podataka na grafikonu 3.3.1 može se vidjeti da u srednjoj i starijoj generaciji odraslih struktura stanovništva prema partnerskom statusu pokazuje tradicionalnije forme sa izrazitom dominacijom udatih i oženjenih (zakonski), sa malim udjelom razvedenih i samačkih formi života onda kada ostanu bez supruga-ge zbog smrti. U mlađoj kategoriji odraslih, međutim, struktura izgleda drugačije i udate/oženjene osobe čine manjinu, a najviše je onih koji su bez partnera-ke.

Grafikon 3.3.1: Ispitanici-e prema partnerskom/bračnom statusu i starosti⁸²

82 Statistike značajnosti: Hi-kvadrat = 488,515, Kramerovo V = 0,478, p = 0.

Razlike u **partnerskim aranžmanima**, naravno, u velikoj mjeri proističu iz razlika u životnim fazama u kojima se nalaze ispitanici-e iz tri starosne kategorije. Međutim, podaci o starosti pri stupanju u prvi brak ukazuju i na pojavu novih trendova, odnosno odlaganja ulaska u brak.

Iz tabele 3.3.2 može se vidjeti da je u kategoriji mlađih odraslih manji udio osoba koje su stupile u prvi brak do 24. godine nego što je to u starijim kategorijama, kao i da je povećan udio onih koji su stupili u brak između 25. i 30. godine. U cilju potpunijih uvida u trendove ovdje su prikazani i podaci za stare (65+).

Tabela 3.3.2: Prosječna starost pri stupanju u prvi brak, prema starosnim kategorijama, lica koja su bila ili su u braku, u %⁸³

Starost pri stupanju u prvi brak	Starost ispitanika-ca			
	18–30	31–49	50–64	65+
15–24	40,7	51,1	50,6	69,4
25–30	59,3	36,9	36,8	20,9
31+	0	12,1	12,6	9,7
Ukupno	100	100	100	100

Žene u prosjeku ranije ulaze u brak nego muškarci, na šta ukazuju podaci iz tabele 3.3.3. Treba imati u vidu da je prosjek starosti pri ulasku u prvi brak kod najmlađe starosne kategorije niži od preostale dvije, zbog toga što u taj prosjek ne ulazi niko ko je bio stariji od 30 godina pri ulasku u prvi brak, što je slučaj kod druge dvije kategorije.

Tabela 3.3.3: Prosječna starost pri ulasku u prvi brak, prema polu i starosti

Starosne kategorije	Godine starosti	
	Žene	Muškarci
18–30	22,31	24,28
31–49	23,90	26,77
50–64	23,24	26,89

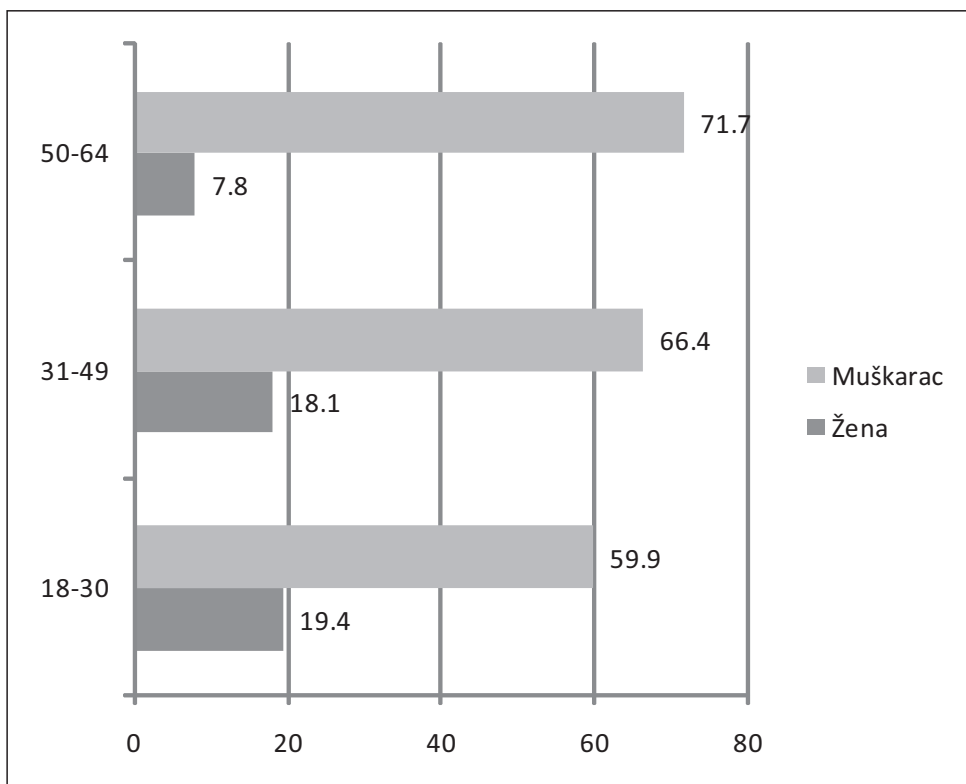
Međutim, uprkos zabilježenim promjenama u pogledu odlaganja tranzicije u brak i osnivanje porodice, te povećanje udjela ne-tradicionalnih formi partnerstva, primjetno je da su još uvijek dominantni tradicionalni obrasci formalnih bračnih veza i nuklearnih porodica. Prema pojedinim tumačenjima, ovakvi obrasci transformacije bračnosti i rađanja specifični su za društva u post-socija-

83 Statistike značajnosti: Hi-kvadrat=41,075, Kramerovo V = 0,151, p=0.

lističkoj transformaciji u području jugoistočne Evrope, gdje je prisutna diskrepancija između visoke prihvaćenosti modernih stavova i liberalizacije vrijednosti i relativno rasprostranjenih tradicionalnih formi partnerstva i bračnosti, kao i proširenih i višeporodičnih domaćinstava (velikim dijelom uslijed izražene deprivacije koja inhibira izbore alternativnih opcija) (Petrović, 2009, 2011).

Podaci o **iniciranju veze** ukazuju na još zastupljene patrijarhalne obrasce. U patrijarhalnoj kulturi se očekuje da inicijativu za stupanje u vezu treba da pokaže muškarac. Iako se mogu uočiti međugeneracijske promjene, odnosno povećanje udjela slučajeva u kojima su žene inicirale vezu, i dalje su u najvećem broju slučajeva muškarci ti koji preuzimaju inicijativu.

Grafikon 3.3.2: Ko je inicirao vezu sa osobom sa kojom su sada u braku/vezi?⁸⁴

Primijećeni trendovi povećanja diverziteta partnerskih formi, odlaganja braka su relativno blagi i novi, ali mogu ukazivati na pravac promjena koji u narednim godinama može dobiti zamah. Jedan od razloga za odlaganje braka je zapažen u istraživanju Gender centra o položaju muškaraca iz 2015. godine⁸⁵

84 Statistike značajnosti: Hi-kvadrat = 19,569, Kramerovo V = 0,101, $p = 0,001$.

85 Istraživanje je sprovedeno 2015. godine i u pripremi je studija.

(Milinović i Puhalo, 2016), prema kojem je zapaženo da mlađe generacije ispitanika teže da prije zasnivanja braka stvore uslove za bračni i porodični život, uključujući zaposlenje i odvojenu stambenu jedinicu, dok u ranijim generacijama to nije bilo presudno.

U kontekstu partnerskih odnosa ispitivali smo i predstave o poželjnim osobinama žena i muškaraca. Pitali smo muškarce koje su za njih poželjne osobine žene, šta odlikuje dobru ženu, onu sa kojom bi stupili u brak. Isto pitanje o poželjnim osobinama muškaraca postavili smo ženama. U narednim tabelama prikazani su odgovori muškaraca i žena prema učestalosti javljanja za različite starosne kategorije. Treba imati u vidu da je pitanje bilo sa otvorenim odgovorom, te da ispitanicima nisu bili ponuđeni nikakvi odgovori, već su oni naknadno kodirani, što znači da su autentični. S obzirom na to da je bilo moguće navesti broj osobina po želji ispitanika, ovo su odgovori sa višestrukim odgovorima. Osobine koje su se javile kod manje od 10% ispitanika-ca su izostavljene iz tabela zbog malog broja slučajeva.

Iz tabele 3.3.4 može se vidjeti da se kod muškaraca različite starosti javljaju razlike u **preferencijama ženskih osobina**. Dok mlađi muškarci najčešće vrednuju fizičku ljepotu i atraktivnost, potom inteligenciju, pamet i obrazovanost žena, a potom iskrenost, poštenje i čestitost, kod dvije starije kategorije najčešće je istaknuto da žena treba da bude vrijedna, radna, potom iskrena, poštena i čestita, a tek onda inteligentna i obrazovana. Kod starijih muškaraca fizička ljepota prestaje da bude vrednovana kao poželjna osobina žena, ali zato se veći značaj pridaje tome da bude posvećena porodici, dobra majka i supruga, te da bude „krotka“, „mirna“, „da malo priča“ i „ne zvoca“, da je „miroljubiva“ (autentične formulacije ispitanika). Ispitanici iz starije kategorije visoko vrednuju vjernost, lojalnost. U srednjoj i starijoj generaciji ispitanika prisutno je i vrednovanje osobina žena kao domaćica, a jedino se kod mladih muškaraca (doduše tek kod svakog desetog) vrednuje ambicioznost, uspješnost u karijeri žena.

Tabela 3.3.4: Osobine žena koje su najpoželjnije među muškarcima različitog uzrasta, % slučajeva koji su naveli poželjnost date osobine

18–30		31–49		50–64	
Fizička ljepota, atraktivnost	41,5	Vrijedna, radna	42,7	Vrijedna, radna	52,8
Inteligencija, pamet, obrazovanost	35,2	Iskrenost, poštenje, čestitost	34,4	Iskrenost, poštenje, čestitost	30,6
Iskrenost, poštenje, čestitost	25,4	Inteligencija, pamet, obrazovanost	26,4	Posvećena porodici, dobra majka, dobra supruga	20,4
Vrijedna, radna	19,7	Fizička ljepota, atraktivnost	25,6	Krotka, dobra, mirna, da malo priča, ne zvoća, da sluša, da je miroljubiva	16,7
Vedra, vesela, zabavna, da ima smisao za humor	19	Krotka, dobra, mirna, da malo priča, ne zvoća, da sluša, da je miroljubiva	17,6	Vjerna, lojalna, odana	15,7
Krotka, dobra, mirna, da malo priča, ne zvoća, da sluša, da je miroljubiva	14,1	Posvećena porodici, dobra majka, dobra supruga	16,7	Odgovorna, pouzdana, karakterna	15,7
Odgovorna, pouzdana, karakterna	12	Vedra, vesela, zabavna, da ima smisao za humor	11,9	Inteligencija, pamet, obrazovanost	14,8
Brižna, nježna, plemenita, humana, pažljiva	11,3	Razumna, kulturna, pristojna, prijatna, tolerantna, strpljiva	11	Dobra domaćica, da dobro kuva, sprema	14,8
Ambiciozna, uspješna u karijeri, poslovna, sposobna	10,6	Dobra domaćica, da dobro kuva, sprema	10,1	Brižna, nježna, plemenita, humana, pažljiva	14,8
		Brižna, nježna, plemenita, humana, pažljiva	10,1	Razumna, kulturna, pristojna, prijatna, tolerantna, strpljiva	10,2

Kada je u pitanju **percepcija poželjnih osobina muškaraca kod žena**, odgovori pružaju sliku o većoj međugeneracijskoj konzistentnosti. Činjenica je da se kod mladih žena nešto rjeđe vrednuje radna angažovanost muškarca, koja je kod srednje i starije generacije najčešća poželjna osobina, kao i da se fizička ljepota i duhovitost ne javljaju kao bitna u srednjoj i starijoj generaciji, ali se u izboru ostalih osobina javljaju velike sličnosti. Žene svih generacija odraslih priželjkuju da njihovi partneri budu brižni, pažljivi, osjećajni, nježni, što tradicionalno, u patrijarhalnom sistemu odnosa nisu osobine koje treba da odlikuju

muškarce, jer njih treba da krasi čvrstina, odgovornost, odlučnost i sl. (Stevens, Gardner, Barton, 1984; Williamson, Homan, 1980). Ali, kao što se vidi iz tabele 3.3.5, žene su istakle kao poželjne i ove osobine, tako da je u pitanju preplitanje različitih vrijednosnih sistema u kojima se i rodne uloge i identiteti mijenjaju pa dobijaju i hibridne forme. Ali o tome će više biti riječi u poglavlju posvećenom vrijednosnim orijentacijama.

Tabela 3.3.5: Osobine muškaraca koje su najpoželjnije među ženama različitog uzrasta, % slučajeva koji su naveli poželjnost date osobine

18–30		31–49		50–64	
Pošten, iskren, odan, vjeran	38,6	Vrijedan, marljiv, da radi, zaposlen, snalažljiv	47,8	Vrijedan, marljiv, da radi, zaposlen, snalažljiv	50,4
Brižan, pažljiv, osjećajan, nježan	35,1	Pošten, iskren, odan, vjeran	40,6	Pošten, iskren, odan, vjeran	46,5
Vrijedan, marljiv, da radi, zaposlen, snalažljiv	32,7	Brižan, pažljiv, osjećajan, nježan	31,3	Brižan, pažljiv, osjećajan, nježan	28,7
Inteligentan, obrazovan, pametan	26,9	Čvrst karakter, stabilna ličnost, jaka ličnost, harizmatičan	25,3	Posvećen porodici, dobar otac i muž, da poštuje ženu	20,9
Lijep, visok, fizički privlačan	22,2	Posvećen porodici, dobar otac i muž, da poštuje ženu	20,1	Čvrst karakter, stabilna ličnost, jaka ličnost, harizmatičan	18,6
Duhovit, veseljak, zabavan	22,2	Inteligentan, obrazovan, pametan	17,7	Ozbiljan, od povjerenja, odgovoran	11,6
Čvrst karakter, stabilna ličnost, jaka ličnost, harizmatičan	18,1	Ozbiljan, od povjerenja, odgovoran	10,4	Inteligentan, obrazovan, pametan	10,9
Ozbiljan, od povjerenja, odgovoran	13,5			Ambiciozan, borac, uporan	10,1
Ambiciozan, borac, uporan	11,1				

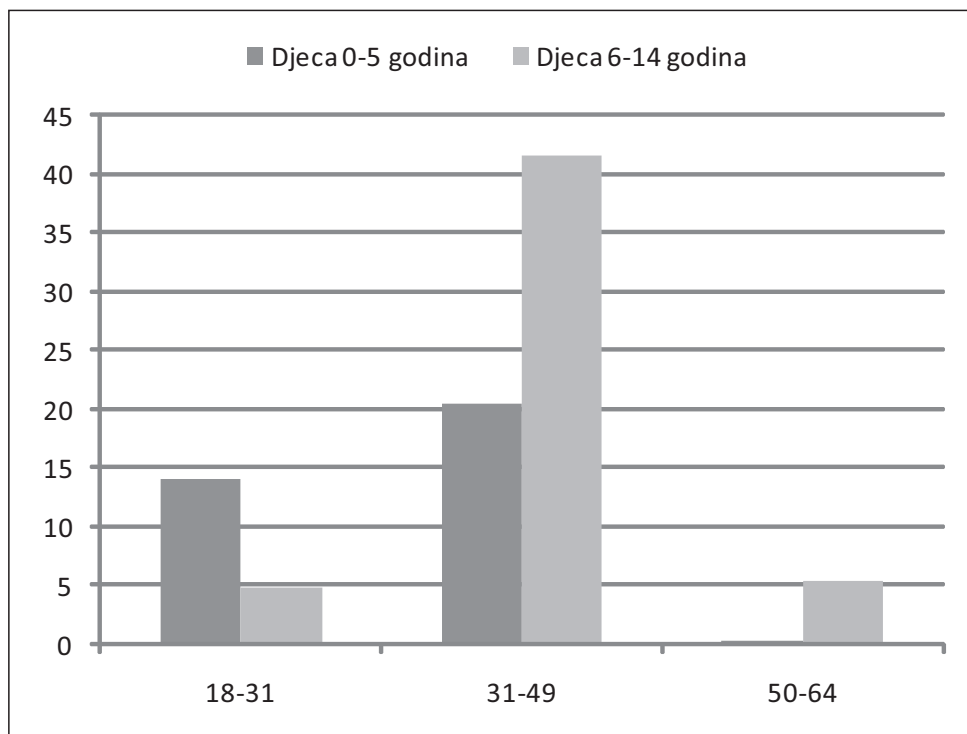
Sumiranje nalaza

- Iako strukture partnerskih i bračnih odnosa, kao i strukture porodice i domaćinstava pokazuju relativno tradicionalnu sliku u kojoj prevladavaju nuklearne porodice i formalni brakovi, promjene ka diverzitetu partnerskih i porodičnih formi se registruju, uz porast učešća samih osoba, onih koji žive u kohabitaciji, u mlađim generacijama.
- Žene u prosjeku ranije stupaju u brak nego muškarci, ali se generalno prosječna starosna granica ulaska u prvi brak pomjera ka kasnijim godinama.
- Obrasci stupanja u partnerske veze još pokazuju patrijarhalne obrasce, jer se očekuje da muškarac treba da inicira vezu, odnosno tako su ispitanici/ispitanice koji danas imaju partnere započeli/započele tu partnersku vezu. Doduše, primijećena je i povećana inicijativnost žena u mlađim generacijama odraslih.
- Percepcija poželjnih muških i ženskih osobina ukazuje na varijacije među generacijama muškaraca, veću konzistentnost kod žena, pri čemu se i dalje prilično ističe kod muškaraca u srednjim i starijim generacijama odraslih skup osobina koje odlikuju žene u patrijarhalnim sistemima odnosa, dok je kod žena više prisutna neka hibridna mješavina patrijarhalnog i liberalnog muškarca.

Fertilitet i planiranje porodice

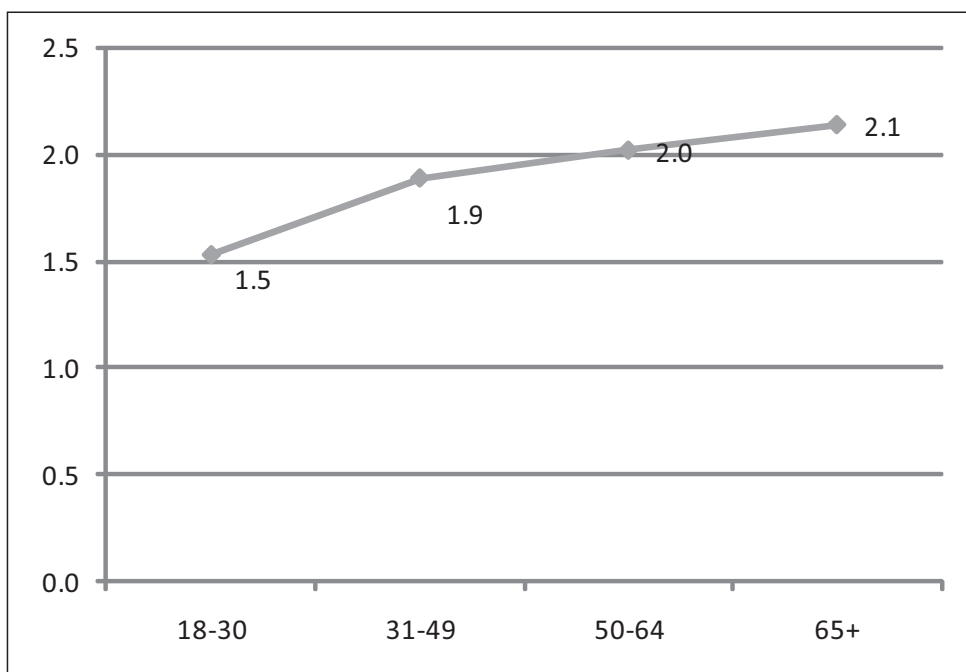
U uzorku istraživanja većina ispitanika/ispitanica (65,9%) ima djece. Djecu malog uzrasta (od rođenja do pet godina) ima 9,9% ispitanika/ispitanica, a djecu srednjeg uzrasta (od šest do 14 godina) ima 15,3% ispitanika/ispitanica. Najveći je udio roditelja djece malog i srednjeg uzrasta u starosnoj kategoriji 31–49 godina.

Grafikon 3.3.3: Udio osoba sa najmanje jednim djetetom u uzrastu ranog (od rođenja do pet godina) ili srednjeg (od šest do 14 godina) djetinjstva, u %

Prosječan broj djece je veći kod starijih kategorija, što je očekivano s obzirom na to da u mlađoj, pa i srednjoj starosnoj kategoriji, određeni broj žena još nije završio sa rađanjem djece. Zbog toga je jedina indikacija promjene zapravo razlika u prosječnom broju djece između žena u dvije najstarije kategorije, a ova razlika se može vidjeti na grafikonu 3.3.4.

Grafikon 3.3.4: Prosječan broj djece prema starosti žene

Kod onih koji za sad nemaju djece, postoje razlike prema polu i starosti u načelnom razmišljanju o tome **koliko bi djece željeli da imaju**. Pitanje o tome koliko bi djece željeli da imaju zapravo ne mjeri realno, precizno planiranje djece, već procjenu koja je zasnovana na ličnom, ali i kolektivnom vrednovanju koliko je poželjno imati djece. Kao što se vidi iz podataka u tabeli 3.3.6, razlike u željama u vezi sa brojem djece ispoljavaju se između žena i muškaraca, kao i generacija. Muškarci su ambiciozniji nego žene u pogledu broja djece, jer je u obje starosne kategorije među muškarcima veći udio onih koji bi željeli troje ili više od troje djece nego među ženama. Najmanje ambiciozne su žene iz srednje kategorije odraslih (31–49), jer su kod njih više nego kod drugih zastupljene osobe koje žele jedno ili dvoje djece. Mlađe osobe su generalno ambicioznije od sredovječnih, a mlade žene od mladih muškaraca, kao što možemo vidjeti iz podatka da gotovo trećina mladih žena želi troje djece, dok isto želi četvrtina muškaraca. Međutim, među mladim muškarcima su više nego u drugim kategorijama prisutne i osobe koje uopšte ne razmišljaju o djeci kao i one koje bi željele da imaju više od troje djece.

Tabela 3.3.6: Načelno planiranje djece kod onih koji nemaju djece, prema starosti i polu, u %

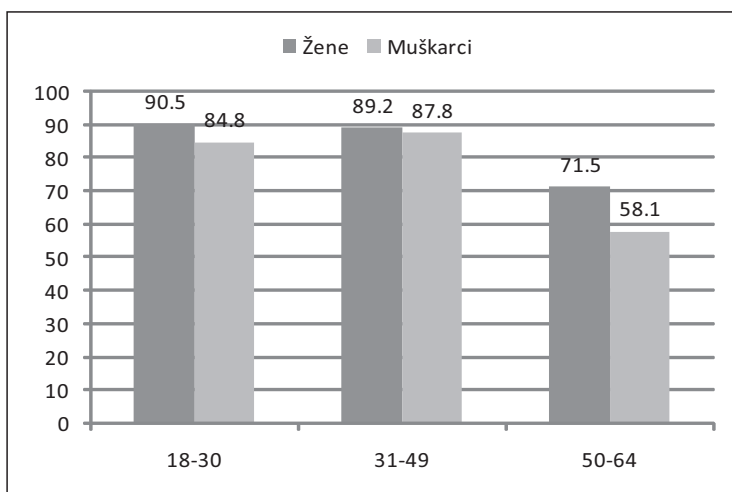
Ako nemaju djece koliko djece bi željeli da imaju?	18–30 godina		31–49 godina	
	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
Ne planiraju djecu i ne razmišljaju o tome	14,3	23,4	14,3	22,2
Već imaju djecu i ne žele da imaju više	2,3	0	14,3	5,6
Žele jedno dijete	3,8	1,8	16,3	1,9
Žele dvoje djece	38,3	34,2	40,8	31,5
Žele troje djece	32,3	25,2	12,2	27,8
Žele više od troje djece	9	15,3	2	11,1
Ukupno	100	100	100	100

Istraživanjem su prikupljeni podaci i o upoznatosti sa kontracepcijom i načinom korišćenja kontracepcije, kao i realna iskustva koja su ispitanici i ispitanice imali u vezi sa planiranjem i rađanjem djece. Ovo područje predstavlja važan aspekt životnih tokova, jer planiranje rađanja u smislu uvremenjenosti i broja djece predstavlja važan preduslov upravljanja sopstvenim životnim tokom i usklađivanjem različitih putanja koje se u njemu ukrštaju u pojedinim fazama života. Usklađivanje različitih tranzicija (od obrazovanja ka radu, osamostaljivanja od roditeljske porodice, ulaska u brak i roditeljstvo), u uslovima datih resursa kojima pojedinci i pojedinke raspolažu (individualnih, socijalnih mreža, materijalnih i sl.), zavisi i koliko će uspješne biti ove tranzicije. U uslovima obilnijih resursa sa relativnom lakoćom se mogu simultano doživjeti i višestruke tranzicije (npr. i ulazak na tržište rada i roditeljstvo), dok se u uslovima oskudnih resursa i pojedinačna tranzicija može doživjeti kao veliki šok (npr. roditeljstvo u oskudnim materijalnim uslovima i bez mreža podrške).

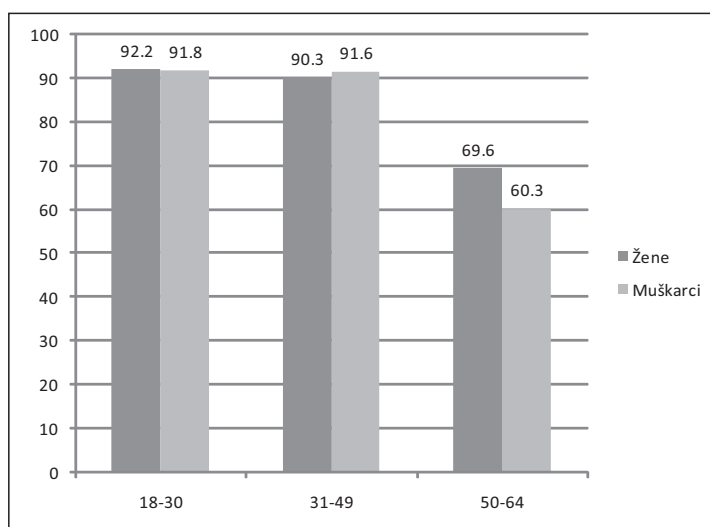
Važnu ulogu u planiranju porodice, rađanja i uspješnom upravljanju tranzicijama u životnim tokovima ima **kontracepcija**. Informisanost o tradicionalnim i modernim metodama kontracepcije, kao i iskustva njihove upotrebe bili su predmet istraživanja. Sudeći prema nalazima istraživanja, informisanost o kontracepciji ne pokazuje značajne rodne razlike, ali pokazuje značajne generacijske razlike. Potrebno je napomenuti da su tradicionalne i moderne metode razdvojene prije svega zbog njihove uspješnosti u zaštiti od neželjene trudnoće⁸⁶. Kao što se može vidjeti iz grafikona 3.3.5, osobe iz mlađe starosne kategorije su znatno bolje informisane o kontracepciji (i o tradicionalnim i o modernim metodama) nego osobe iz starije kategorije. Takođe, u starijoj kategoriji žene su bolje informisane nego muškarci.

⁸⁶ Kao tradicionalne metode prepoznate su prekinut odnos ili praćenje plodnih ili neplodnih dana, a kao moderne muški ili ženski kondom, spirala, dijafragma, implantati, pjena/gel, pilula i dr.

Grafikon 3.3.5: Udio žena i muškaraca koji tvrde da su upoznati sa nekom tradicionalnom metodom kontracepcije⁸⁷

Grafikon 3.3.6: Udio žena i muškaraca koji tvrde da su upoznati sa nekom modernom metodom kontracepcije⁸⁸

87 Statističke mjere značajnosti:

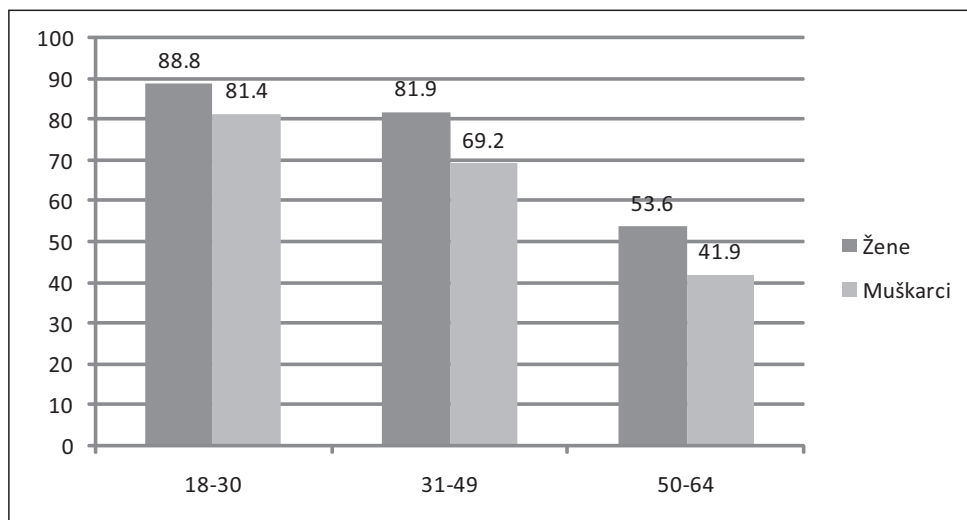
- za kategoriju starosti 18–30: Hi-kvadrat = 0,507, Kramerovo V = 0,096, $p = 0,224$,
- za kategoriju starosti 31–49: Hi-kvadrat = 3,255, Kramerovo V = 0,196, $p = 0,196$,
- za kategoriju starosti 50–64: Hi-kvadrat = 5,021, Kramerovo V = 0,141, $p = 0,081$.

88 Statističke mjere značajnosti:

- za kategoriju starosti 18–30: Hi-kvadrat = 2,358, Kramerovo V = 0,085, $p = 0,308$,
- za kategoriju starosti 31–49: Hi-kvadrat = 1,361, Kramerovo V = 0,052, $p = 0,506$,
- za kategoriju starosti 50–64: Hi-kvadrat = 3,356, Kramerovo V = 0,115, $p = 0,187$.

Informisanost o postkoitalnoj kontracepciji je znatno veća kod mladih nego starijih, a o njoj su češće informisane žene nego muškarci.

Grafikon 3.3.7: Udio žena i muškaraca koji tvrde da su upoznati sa postkoitalnom kontracepcijom – „pilulom za dan poslije“⁸⁹

Iako su i žene i muškarci, posebno iz mlađih generacija, u visokom procentu informisani o različitim tradicionalnim i modernim metodama kontracepcije, podaci ukazuju da oni u malom procentu koriste bilo koje kontraceptivne metode. Kada se isključi 40,6% žena i 20,6% muškaraca koji tvrde da im kontracepcija nije potrebna zbog toga što nemaju seksualne odnose i 7% žena i 6,7% muškaraca koji tvrde da im nije potrebna zato što žele da dobiju dijete, ostaje 52,4% žena i 72,7% muškaraca za koje se može očekivati da koriste neki metod kontracepcije.

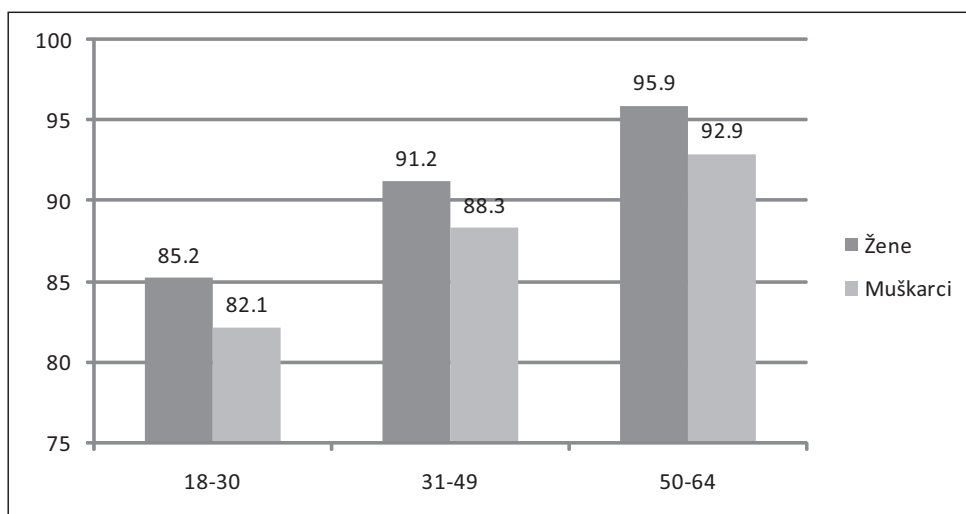
Iz grafikona 3.3.8, međutim, možemo vidjeti da izrazito veliki procenat tih žena i muškaraca **ne primjenjuje nijedan metod kontracepcije**. Dok se ovako visok procenat možda može objasniti izlaskom iz fertile životne faze kod žena u najstarijoj starosnoj kategoriji, zabrinjava veoma visok udio djevojaka i mladića u najmlađoj kategoriji koji upražnjavaju nezaštićene odnose. Zabrinjava i podatak da je najčešći razlog zbog kojeg ne koriste nikakvu kontracepciju to što „ne vole da koriste“ (to je istaklo 60,9% žena i 62,5% muškaraca). U 5,1% slučajeva kod žena i 4,6% slučajeva kod muškaraca kao razlog se navodi to što partner-ka ne dozvoljava korišćenje kontracepcije, a 6% žena i 13,8% muškaraca tvrdi da je razlog neinformisanost.

89 Statističke mjere značajnosti:

- za kategoriju starosti 18–30: Hi-kvadrat = 7,646, Kramerovo V = 0,154, $p = 0,022$,
- za kategoriju starosti 31–49: Hi-kvadrat = 16,274, Kramerovo V = 0,181, $p = 0,001$,
- za kategoriju starosti 50–64: Hi-kvadrat = 6,17, Kramerovo V = 0,156, $p = 0,046$.

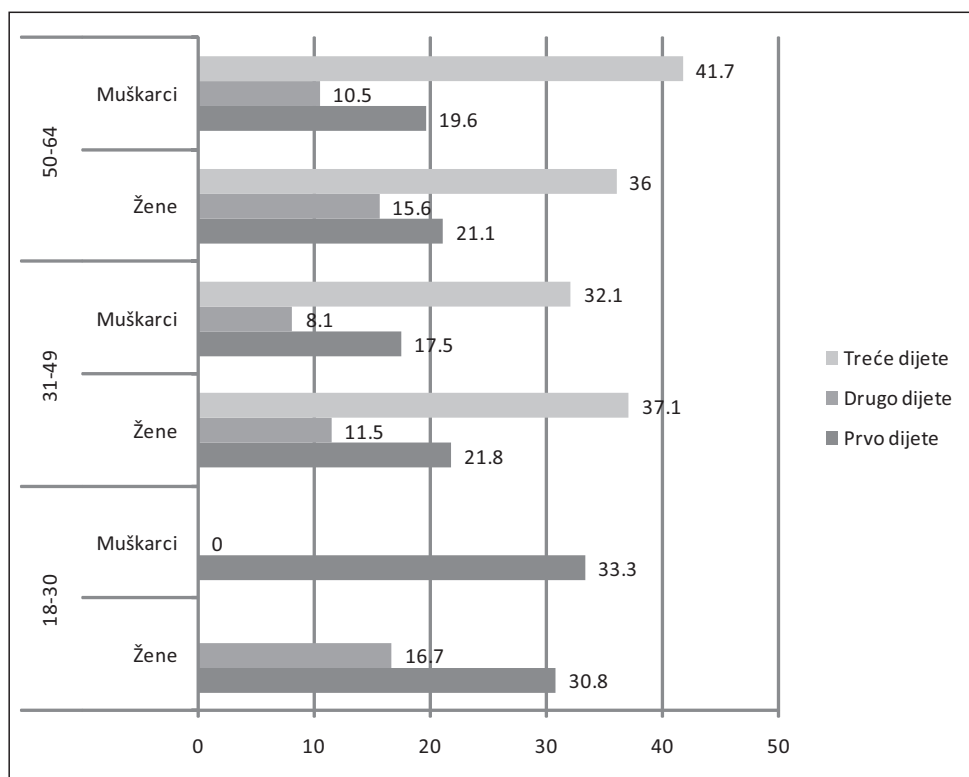
Grafikon 3.3.8: Procenat žena i muškaraca koji ne koriste nikakvu kontracepciju, a seksualno su aktivni i ne planiraju rađanje

Podaci ukazuju na to da ne postoje rodne razlike u mišljenju o tome čija je **primarna odgovornost da obezbijedi zaštitu** tokom odnosa. U najvećem broju slučajeva (78,9% žena i 76,6% muškaraca) se smatra da o zaštiti treba da brinu oba partnera.

Imajući u vidu opisana iskustva i stavove o korišćenju kontracepcije, ne iznenađuju podaci o relativno visokom udjelu slučajeva u kojima su ispitanici i ispitanice dobili djecu iako nisu bila planirana. Udio onih koji **nisu planirali prvo dijete** najveći je među mladim ženama i muškarcima. Prema redoslijedu djece, najmanje su neplanirana druga djeca, a najčešće iznenađenje predstavljaju djeca koja su rođena kao treća.

Grafikon 3.3.9: Procenat žena i muškaraca koji su dobili dijete, a nisu planirali, prema polu, starosti i redoslijedu djeteta, u %

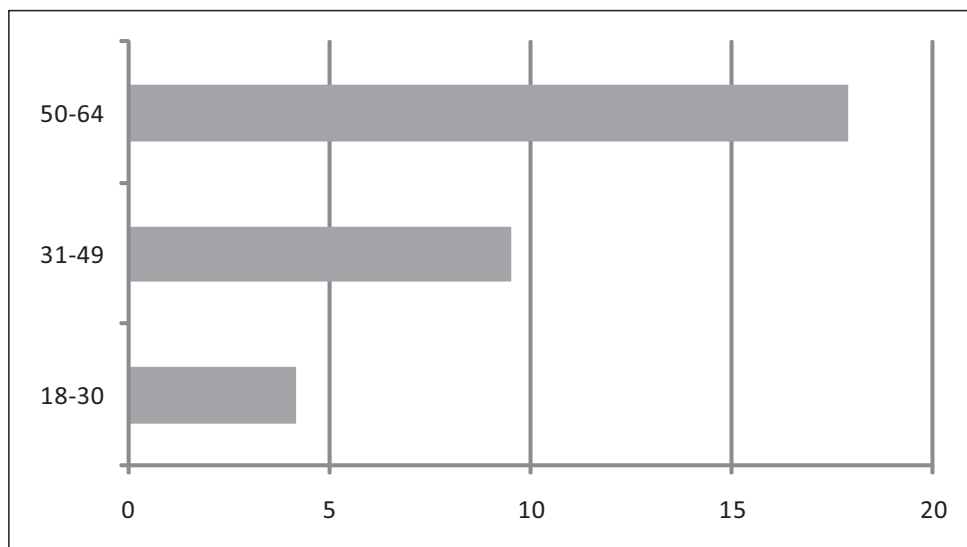
Među mlađim ženama i muškarcima (18–30 godina) koji imaju djecu čak 44,1% žena i 47,1% muškaraca željeli su da sačekaju sa rađanjem prvog djeteta. U starijoj kategoriji (31–49 godina) takvih je 39,2% među ženama i 41,6% među muškarcima, a u kategoriji starosti 50–64 takvih je 59% među ženama i 62,1% među muškarcima. Kada je u pitanju rađanje drugog i trećeg djeteta, udio onih koji su željeli da odlože to rađanje za kasnije i posebno onih koji nisu uopšte željeli da rode drugo ili treće dijete raste. Potrebno je napomenuti da razlike između žena i muškaraca nisu statistički značajne.

Tabela 3.3.7: Planiranje broja djece i perioda rađanja djece prema polu i starosti

Da li ste željeli da sačekate sa rađanjem kasnije ili niste htjeli više djece	18–30		31–49		50–64	
	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
Sa prvim djetetom						
Dijete je rođeno kako je i planirano	52,9	52,9	51	51,6	59	62,1
Željeli su da sačekaju sa rađanjem djeteta	44,1	47,1	39,2	41,6	30,8	24,2
Nisu željeli (više) djece	2,9	0	9,8	6,8	10,3	13,7
Ukupno	100	100	100	100	100	100
Sa drugim djetetom						
Dijete je rođeno kako je i planirano	88,2	60	50	49,1	50	58,2
Željeli su da sačekaju sa rađanjem djeteta	5,9	20	16,7	19,6	8,5	8,9
Nisu željeli (više) djece	5,9	20	33,3	31,2	41,5	32,9
Ukupno	100	100	100	100	100	100
Sa trećim djetetom						
Dijete je rođeno kako je i planirano	33,3	0	46,3	36,7	50	38,5
Željeli su da sačekaju kasnije sa rađanjem djeteta	0	0	9,8	16,7	0	7,7
Nisu željeli (više) djece	66,7	100	43,9	46,7	50	53,8
Ukupno	100	100	100	100	100	100

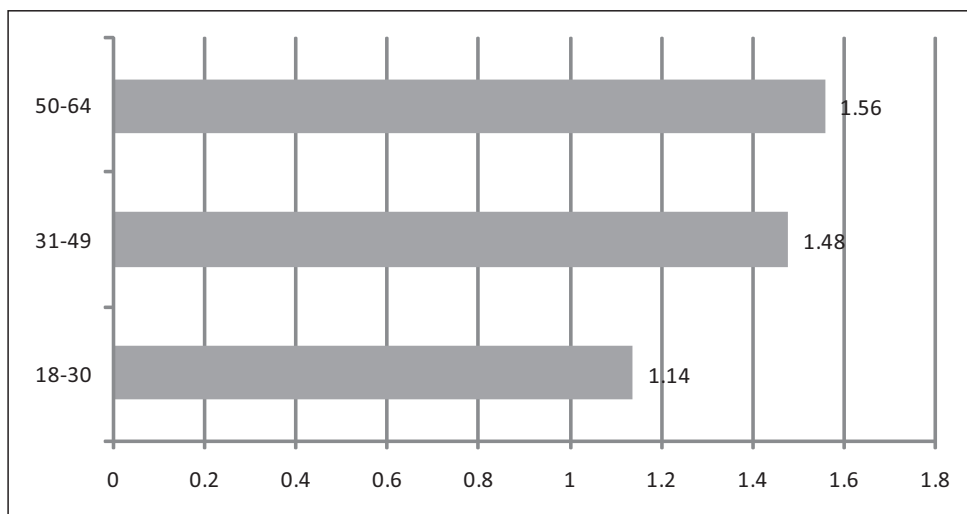
Istraživanjem su prikupljeni i podaci o iskustvima namjernog prekida trudnoće, ali treba imati u vidu da su to osjetljiva pitanja i da je moguće da su cifre podcijenjene. Na grafikonu 3.3.10 prikazani su podaci o udjelu žena koje su imale najmanje jedan namjerni prekid trudnoće u različitim starosnim kategorijama. Vidi se da je udio žena koje su imale bar jedan abortus raste kod starijih kategorija.

Grafikon 3.3.10: Udio žena koje su imale namjerni prekid trudnoće u ukupnom broju žena prema starosnim kategorijama⁹⁰

Pored ovoga, podaci ukazuju da prosječan broj abortusa po ženi takođe raste kod starijih generacija.

Grafikon 3.3.11: Prosječan broj abortusa prema starosnim kategorijama

90 Hi-kvadrat = 15,783, Kramerovo V = 0,167, $p = 0$.

Pojedini/e ispitanici/e suočavaju se sa drugačijom vrstom problema, odnosno sa teškoćama da dobiju dijete kada su planirali. Ovakvu vrstu iskustva prijavilo je znatno manje ispitanika i ispitanica nego iskustvo dobijanja djeteta uprkos tome što nije bilo planirano. Pošto je riječ o malom broju, nije moguće sprovesti detaljniju statističku analizu. Ono što se može vidjeti iz podataka jeste da je najveći udio žena koje su imale problem da ostanu u drugom stanju u najstarijoj kategoriji od 50–64 godine (14,6%), da je procenat žena sa takvim iskustvom manji u kategoriji starosti 40–59 godina (9,3%), a da se u najmlađoj kategoriji sa takvim problemom suočilo 3,2% žena. Interesantno je da u najstarijoj starosnoj kategoriji muškarci nisu prijavili iskustva sa teškoćama da supruge ostanu u drugom stanju, odnosno da dobiju dijete kada su planirali (svega 2,2% je prijavilo takvo iskustvo), dok je u dvije mlađe starosne kategorije njihov udio sličan udjelu žena sa takvim iskustvom (8,5% u srednjoj i 2,9% u mlađoj starosnoj kategoriji). Zbog malog broja slučajeva nije moguće sprovesti ni analizu u pogledu mjera koje su preduzeli da taj problem riješe. U osnovi, većina nije preduzela ništa posebno, odnosno bili su uporni i čekali su da se problem riješi sam.

Sumiranje nalaza

- Prosječan broj djece po ženi opada sa mlađim generacijama.
- Preferencije prema broju djece žena i muškaraca najčešće su iskazane kao želja da se ima dvoje djece, mada je kod mladih žena visoko zastupljena i želja da imaju troje djece.
- Informisanost žena i muškaraca o tradicionalnim i modernim metodama kontracepcije je relativno visoka, ali je primjena kontracepcije niska.
- U uslovima niske zaštite od trudnoće i odsustva planiranja porodice, relativno je visok udio onih koji su dobili dijete, a da nisu planirali.
- Najčešće se planira rođenje drugog djeteta, a najrjeđe rođenje trećeg.
- Udio žena koje su imale abortus raste sa starijim kategorijama, kao i prosječan broj abortusa po ženi.
- Udio žena koje nisu mogle da ostanu u drugom stanju kada su željele opada sa mlađim starosnim kategorijama, a muškarci su skloni rjeđe da izvijeste nego žene da su pri pokušaju da imaju dijete imali teškoća da to i realizuju.

Roditeljstvo i prakse vaspitavanja djece⁹¹

Roditelji djece starosti do 18 godina pokazuju crte izrazito patrijarhalnih odnosa **podjele obaveza u roditeljstvu**. Tabela 3.3.8 pokazuje da se očevi često isključuju u potpunosti iz njege male djece. Gotovo polovina (44,3%) njih ne preuzima na sebe nijednu obavezu oko malog djeteta. Dodatna četvrtina (24,4%) učestvuje u najviše dvije aktivnosti, a tek svaki sedmi je uključen u sve aktivnosti oko djeteta. Za razliku od njih, majke su u veoma visokom stepenu uključene u sve aspekte dječjeg života. Devet od deset majki je uključeno u sve aspekte, a svaka deseta je uključena na srednjem nivou. Situacija se nešto mijenja sa odrastanjem djeteta. Iako ni sada četvrtina očeva (25,5%) nije uključena ni u jednu aktivnost, nešto ih je više koji participiraju u svim roditeljskim dužnostima. Ovdje treba podsjetiti na obrazac uključivanja očeva koji je naveden u prvom poglavlju. Iz analiza je moguće uočiti da se očevi u repetitivne/svakodnevnne aktivnosti oko malog djeteta uključuju nešto češće u ranom periodu njegovog razvoja, da bi se postepeno iz njih isključivali kako dijete odrasta. Zatim se sa polaskom djeteta u vrtić ili školu ponovo uključuju u drugi niz aktivnosti, aktivnosti koje uključuju komunikaciju sa djetetom, vožnju djece na određene aktivnosti i komunikaciju sa institucijama. Stepenn korelacija između uključenosti očeva i kada su djeca mala i kada su velika⁹² nam ukazuje da postoji značajan stepen konzistentnosti praksi očeva tokom odrastanja njihove djece; oni koji su prisutni u većoj mjeri u dječijim životima kada su mala su češće i prisutni tokom odrastanja, dok kod onih koji su odsutni dok su djeca mala, je isto tako i kada djeca odrastu.

Tabela 3.3.8: Stepenn uključenosti očeva i majki u obaveze oko male i velike djece, u %

	Njega (oko male djece)		Briga (oko velike djece)	
	Majka	Otac	Majka	Otac
Odsustvo	0,8	44,3	1,9	25,5
Nisko	0	24,4	24,6	35,4
Srednje	10	17,3	28,2	23,8
Visoko	89,2	13,9	45,3	15,2

91 Za ispitivanje roditeljskih praksi oslonili smo se na dio instrumenta koji su razvijeni za istraživanje porodičnog života u Srbiji, koje je sproveo tim Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta (Milić et al., 2010; Tomanović, 2010). Pitanja su obuhvatala skale uključenosti oca i majke u Beogradu u obaveze u vezi sa malom djecom (1. uspavljuje, 2. hrani, 3. prepovija, 4. kupa i 5. zabavlja i čita djeci priče) i u vezi sa velikom djecom (1. vodi dijete/djecu u zabavište, 2. u školu, 3. pomaže u rješavanju školskih zadataka, 4. odlazi u školu/na roditeljske sastanke, 5. vodi djecu na vanškolske aktivnosti, 6. vodi djecu kod ljekara). Takođe, uključivana su i pitanja vaspitnih stilova koje smo prilagodili ciljevima našeg istraživanja.

92 Pearson C = 0,433, $p < 0,001$.

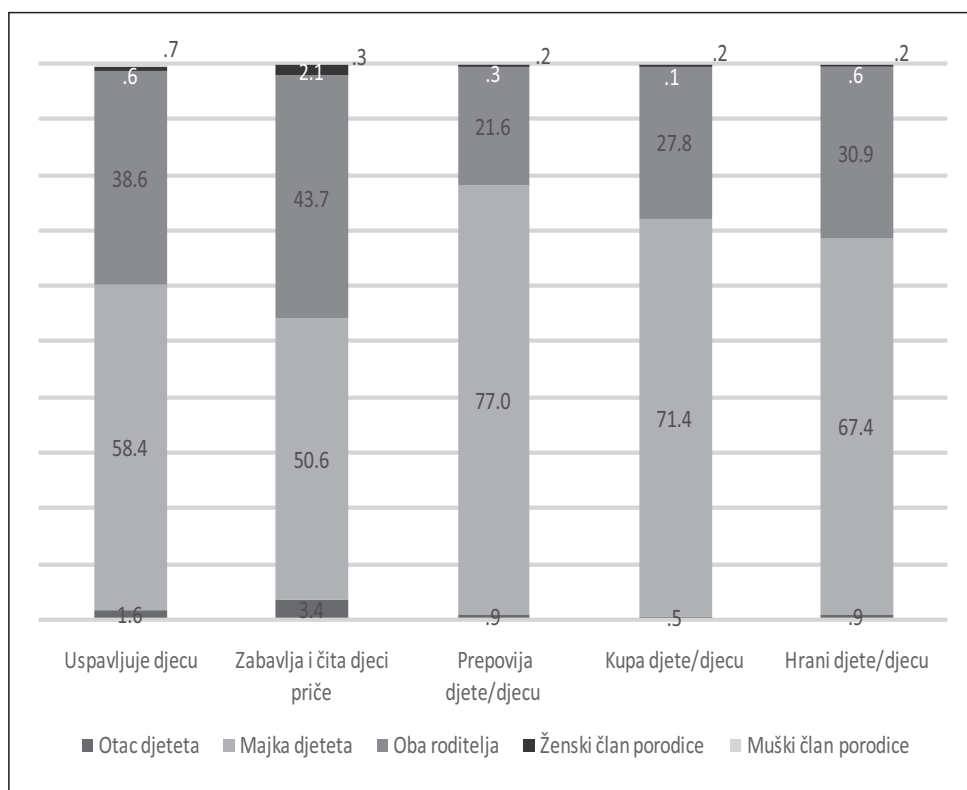
Odnos uključenosti majki i očeva ukazuje da unutar njihove bračne/partnerske dijade postoji značajna asimetrija (tabela 3.3.9). Dok je dijete još malo tek svaki dvestoti otac ponese malo više obaveza od svoje supruge, u svakoj šestoj porodici je ujednačen odnos, dok u četiri od pet porodice majka preuzima više obaveza od oca djeteta. Sa odrastanjem djeteta, smanjuje se asimetrija, tako da sada svaki trinaesti otac nešto češće preuzima obaveze od majke djeteta, u trećini porodica postoji ravnoteža, dok u ostalim slučajevima majka obavlja više poslova od oca.

Tabela 3.3.9: Stepen razlika uključenosti majki i očeva oko male i velike djece, u %

	Njega (oko male djece)	Briga (oko velike djece)
Otac je više angažovan	0,5	7,2
Rodni balans	16,8	33,7
Majka je više angažovana	82,7	59

Kao što smo vidjeli, asimetrija je posebno izražena dok je dijete još (bilo) malo, a nešto se smanjuje sa godinama, odnosno odrastanjem djeteta. Naredni grafikoni nam oslikavaju uključenost roditelja u pojedinačne aktivnosti. Dok je dijete još malo (grafikon 3.3.12) najveći dio svih obaveza oko njega preuzima majka. Tek mali broj očeva preuzima inicijativu u bilo kojoj aktivnosti, a i onda kada je otac prisutan najčešće obaveze u nekom stepenu dijeli sa suprugom. Najveća rodna asimetrija je prisutna u vezi sa rutinskim, repetitivnim obavezama (prepovijanje, kupanje, hranjenje djece), a nešto manja u vezi sa zabavnim aktivnostima i igrom (čitanje i zabavljanje djece i uspavljivanje djece). Ovakva podjela rada može da ukazuje na dva pravca tumačenja (koja nisu nekonvergentna). Sa jedne strane, ona može da odražava jasnu podjelu rodni sfera u roditeljstvu zasnovanu na patrijarhalnim vrijednostima, dok sa druge strane može da izražava racionalnu odluku supružnika s obzirom na stepen opterećenja u kućnim obavezama i u sferi rada (Tomanović et al., 2016).

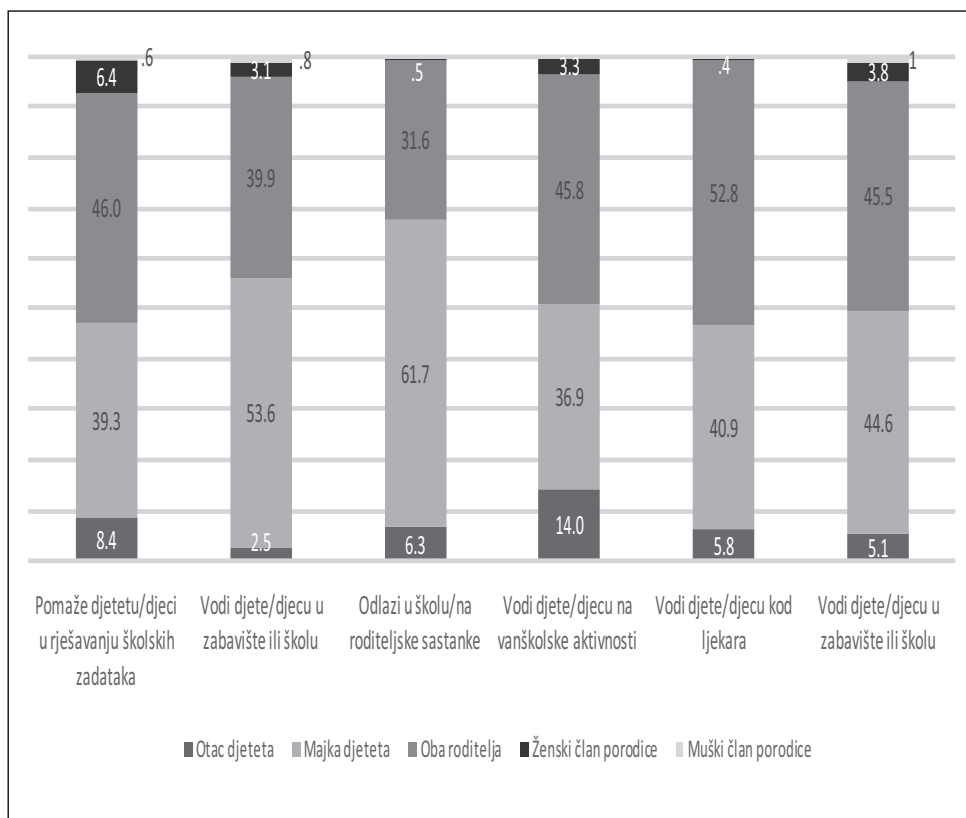
Grafikon 3.3.12: Podjela obaveza oko male djece (njega djece) u domaćinstvu, u %

Podjela u vezi sa brigom za veliku djecu i dalje je za najveći dio roditelja pod uticajem patrijarhalnih podjela sfera (grafikon 3.3.13). Otac veoma rijetko sam na sebe preuzima neku od roditeljskih obaveza, a nešto češće dijeli obaveze sa svojom suprugom. U mnogim porodicama majke preuzimaju veći dio obaveza na sebe. Ali u nekim porodicama postoje i drugačiji oblici podjele roditeljskih obaveza. U svakoj sedmoj porodici otac češće vodi djecu na vannastavne aktivnosti od supruge i u svakoj desetoj češće od supruge pomaže djetetu pri rješavanju školskih zadataka. Ipak, i kod preuzimanja brige, očevi češće dijele roditeljske obaveze sa suprugom nego što preuzimaju inicijativu. Muškarci su nešto češće prisutni kada je potrebno dijete negdje odvesti (u zabavište ili školu, kod ljekara ili na vannastavne aktivnosti) i onda kada im pomažu u vezi sa školskim zadacima.

Grafikon 3.3.13: Podjela obaveza u vezi sa velikom djecom (briga o djeci) u domaćinstvu, u %

Jedno od važnih istraživačkih pitanja odnosilo se na **vaspitne prakse**. Zanimalo nas je da li je prisutno osmišljavanje novih praksi ili ispitanici/ispitanice pretežno reprodukuju naučene prakse? Nalazi istraživanja ukazuju da većina roditelja ne smatra da je fizičko kažnjavanje djece opravdano u vaspitne svrhe. Gotovo dvije trećine ispitanika/ispitanica (63,5%) decidno je izjavilo da fizičko kažnjavanje nije neophodno, 13,4% nema jasan stav o ovom pitanju, dok oko četvrtine roditelja (24%) smatra da je to legitimna vaspitna mjera. Ne postoje statistički značajne razlike između majki i očeva u odnosu prema fizičkom kažnjavanju i iznenađujuće patrijarhalno-liberalno vrijednosne orijentacije ne pokazuju vezu sa opravdavanjem fizičke kazne. Sa druge strane, razlike se javljaju u odnosu na mjesto stanovanja, tako da roditelji koji žive na selu (26,9%) u nešto većoj mjeri opravdavaju fizičku kaznu nego oni u gradu (20,7%)⁹³. Takođe je iznenađujuće da sa porastom stepena obrazovanja raste i nedvosmisleno prihvatanje ove prakse (tabela 3.3.10).

93 Hi-kvadrat = 8,21, p < 0,5.

Tabela 3.3.10: Stepen prihvatljivosti da je potrebno dijete fizički kažnjavati kako bi se valjano vaspitalo, prema obrazovnom nivou roditelja, u %⁹⁴

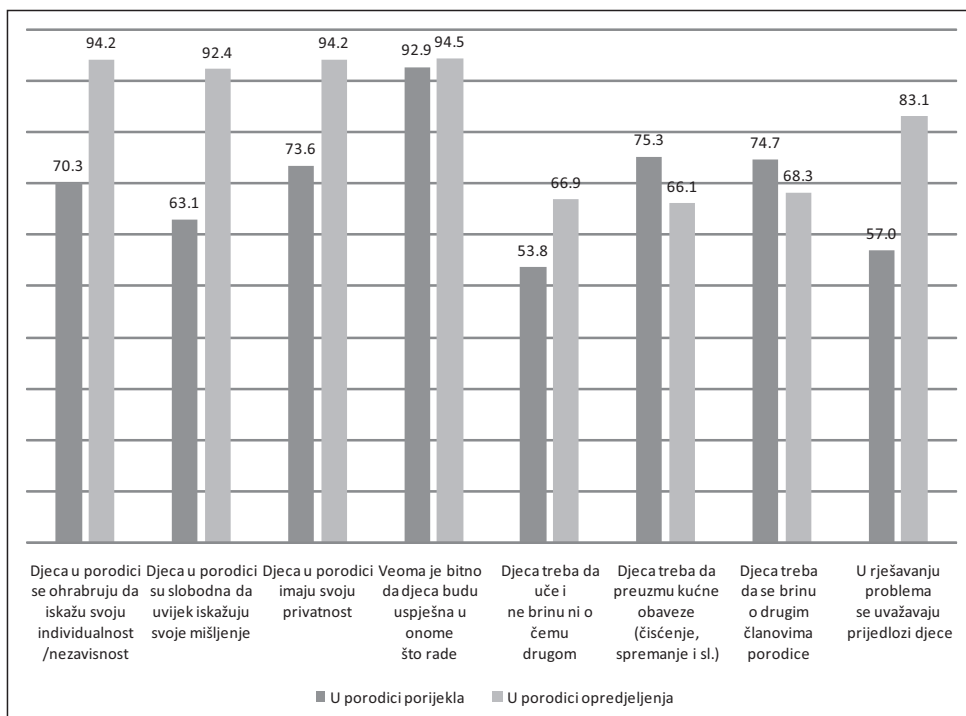
Fizičko kažnjavanje djeteta	Obrazovanje roditelja				Ukupno
	Bez škole ili OŠ	Srednja trogodišnja	Srednja četvorogodišnja	Fakultet	
Da	21,1	19,2	22,5	30,7	24
Ne	70,2	66,5	64	55,4	62,5
Ne znam	8,8	14,3	13,5	13,9	13,5
Ukupno	100	100	100	100	100

Dalje analize o vaspitnim praksama roditelja ukazuju na tri zanimljive dimenzije vaspitanja (grafikon 3.3.14). Najprije, visoko su prisutne prakse uvažavanja značaja individualnosti i privatnosti djece, ali i podsticanja da djeca budu uspješna u onom čime se bave. Nešto su manje prisutni zahtjevi da djeca treba da se brinu o drugim članovima porodice, da preuzmu kućne obaveze i da treba da brinu prvenstveno o učenju. Drugo, postoji značajan stepen reprodukcija određenih obrazaca vaspitanja koji su naslijeđeni u roditeljskom domu i to kod svih oblika ponašanja⁹⁵. I treće, određeni poželjni oblici ponašanja postaju popularniji sa smjenom generacija, odnosno roditelji ih u većoj mjeri favorizuju kod svoje djece nego što su to njihovi roditelji radili, dok neki gube na značaju. Tako, individualnost djece, sloboda izražavanja, privatnost i uvažavanje prijedloga djece prilikom rješavanja problema polako se šire, dok preuzimanje domaćih obaveza (kućni rad i briga o drugim članovima porodice) polako se smanjuju.

94 Hi-kvadrat (6,1095) = 13,27, $p < 0,5$.

95 Stepen korelacija između praksi u roditeljskoj i sopstvenoj porodici je sljedeći: stepen individualnosti (Spirmanovo rho, 0,201, $p < 0,001$), sloboda mišljenja (Spirmanovo rho, 0,294, $p < 0,001$), privatnost djece (Spirmanovo rho, 0,276, $p < 0,001$), uspjeh djece (Spirmanovo rho, 0,466, $p < 0,001$), primarna briga o učenju (Spirmanovo rho, 0,479, $p < 0,001$), preuzimanje kućnih obaveza (Spirmanovo rho, 0,482, $p < 0,001$), briga o članovima porodice (Spirmanovo rho, 0,581, $p < 0,001$) i uvažavanje prijedloga djece (Spirmanovo rho, 0,365, $p < 0,001$).

Grafikon 3.3.14: Vaspitne prakse u porodici porijekla i porodici opredjeljenja, u %

Posmatrajući razlike u prisutnosti navedenih praksi kod roditelja, primjećujemo da u vrijeme kada su bili djeca roditelji koji sada žive na selu (a vjerovatno su i u djetinjstvu) u manjoj mjeri su bili ohrabreni da iskažu nezavisnost⁹⁶, u manjoj mjeri su bili ohrabreni i da iskažu svoje mišljenje⁹⁷, da imaju privatnost⁹⁸, da uče i ne brinu ni o čemu drugom⁹⁹ u odnosu na one koji su porasli u gradu. Zanimljivo je da iste razlike ne postoje kada je riječ o sadašnjim praksama roditelja na selu i u gradu, a jedina razlika se javlja u stepenu uvažavanja prijedloga djece, tako što se u gradu ima nešto više obzira prema njihovom mišljenju¹⁰⁰. Ovi rezultati svjedoče da su se stilovi roditeljstva u izvjesnom vremenskom periodu na selu i u gradu u značajnoj mjeri približili.

Na navedene stavove ne utiče pol ispitanika, ali se javljaju razlike u odnosu na stepen obrazovanja. Naime, sa povećanjem nivoa obrazovanja roditelja u izvjesnom stepenu raste stav da djeca treba da imaju svoju privatnost¹⁰¹ i opada

96 Hi-kvadrat = 8,45, $p < 0,5$.

97 Hi-kvadrat = 6,35, $p < 0,5$.

98 Hi-kvadrat = 11,29, $p < 0,5$.

99 Hi-kvadrat = 13,87, $p < 0,001$.

100 Hi-kvadrat = 4,86, $p < 0,5$.

101 Hi-kvadrat = 9,05, $p < 0,5$.

značaj da djeca treba da budu uspješna u onome čime se bave¹⁰². Na ostalim iskazima ne postoje statistički značajne razlike. Vrijednosni okviri roditelja se javljaju kao značajno povezani sa stavovima o vaspitanju tako što oni koji prihvataju patrijarhalne vrijednosti u većoj mjeri smatraju da djeca treba da brinu o drugim članovima porodice¹⁰³.

Sumiranje nalaza

- Podjela roditeljskih obaveza je izrazito asimetrična, zbog toga što se očevi znatno rjeđe uključuju u njegu i brigu o maloj i odrasloj djeci.
- Asimetrija u roditeljskim ulogama je najveća kada su djeca mala, da bi se postepeno smanjivala sa odrastanjem djece, odnosno kad djeca dospiju u starije uzraste.
- Najveća rodna asimetrija je prisutna u rutinskim repetitivnim obavezama (preprovijanje, kupanje, hranjenje djece), a nešto je manje u zabavnim aktivnostima, igri.
- Muškarci se više uključuju u aktivnosti odvođenja djece u školu, na vannastavne aktivnosti, kao i u podršku školskim zadacima.
- Vaspitne prakse pokazuju izvjesne protivrječne tendencije, jer sa jedne strane većina roditelja ne podržava tradicionalne vaspitne prakse, već, naprotiv, primjenjuje metode uvažavanja značaja individualnosti i privatnosti djece, kao i podsticanja da djeca budu uspješna, ali sa druge strane reprodukuju i naslijeđene prakse, na osnovu kojih su oni vaspitavani (uključivanje u kućni rad i briga o drugim članovima porodice).

Raspodjela moći i odgovornosti

Rodni odnosi u društvu, a posebno u mikrosferi domaćinstva i porodice, počivaju na važnim materijalnim i ideološkim pretpostavkama. Oni se ispoljavaju u podjeli rada i odgovornosti, ali i u idejama i predstavama koje pripisuju muškarcima i ženama različite sposobnosti, stavove, potrebe, uloge, ponašanja i sl. (Babović, 2010).

Istraživanjem se nastojalo ispitati da li i u kojoj mjeri sadašnje generacije odraslih oblikuju modele raspodjele moći i obavljanja rodni uloga u svom domaćinstvu pod uticajem modela u kojima su odrastali, u svojim primarnim porodicama. Na ovaj način nastoji se ustanoviti u kojoj mjeri se unutarporodični rodni režimi prenose sa generacije na generaciju, na koji način, da li se mogu ustanoviti određene promjene, u kojem obimu i u kojim grupama?

102 Hi-kvadrat (3,762) = 7,46, $p < 0,5$.

103 Hi-kvadrat (2,537) = 10,64, $p < 0,5$.

Podaci iz istraživanja ukazuju da se iskustva žena i muškaraca, odnosno njihovo viđenje stanja u primarnoj porodici ne razlikuje značajno. Kao što se može vidjeti iz tabela u Prilogu 2, oni prilično ujednačeno opisuju moć koju su imale njihove majke i očevi u porodici kada su u pitanju finansijske odluke, vaspitavanje djece. Zbog toga što razlike u percepciji žena i muškaraca nisu značajne, one ovdje nisu prikazane razvrstane prema polu da bi se preglednije mogle sagledati statistički značajne razlike koje se javljaju među generacijama (u Prilogu 2 nalazi se tabela 4 u kojoj se mogu pratiti percepcije ovih iskustava razvrstane prema polu).

Iz podataka predloženih u tabeli 3.3.11, može se primijetiti trend promjene raspodjele odgovornosti, odnosno moći već u porodicama porijekla današnjih odraslih generacija. U pogledu odlučivanja o usmjeravanju, školovanju djece, došlo je do značajne promjene. U primarnim porodicama starije kategorije odraslih (50–64) najzastupljeniji je patrijarhalni model raspodjele uloga u kojem su očevi imali odlučujuću moć kada je u pitanju odlučivanje o strateškim aspektima podizanja i usmjeravanja djece, kao i u važnim finansijskim odlukama. U porodicama srednje kategorije odraslih (31–49) značajno opada udio ovakvih porodica uređenih po klasičnom patrijarhalnom modelu, a najučestaliji postaje model odlučivanja u kojem roditelji dijele odgovornost, ali u pogledu strateških odluka o usmjeravanju djece i strateškog upravljanja novcem, očevi još uvijek češće imaju odlučujuću moć nego majke. U primarnim porodicama današnjih mladih generacija (18–30) u pogledu strateških odluka o djeci i strateškog upravljanja novcem prevladava model podjele odgovornosti, ali primjetno je povećanje učešća domaćinstava u kojima majke nose dominantnu odgovornost za svakodnevnu potrošnju, dok u gotovo trećini domaćinstava očevi zadržavaju dominantnu moć u strateškim odlukama o novcu.

Ovi obrasci promjena ukazuju na neke procese koji se mogu opisati kao osobeni procesi promjena rodnih režima, pa i emancipacije žena kroz preraspodjelu odnosa moći u sferi privatnosti, u mikrorodnim režimima (Blagojević, Rodni barometar u Srbiji). Naime, na osnovu ovog stanovišta, strukturni uslovi i karakteristike rodnih režima na nivou globalnog društva onemogućavaju da se procesi „omogućavanja“ i emancipacije žena ostvare po modelu kakav je bio prisutan u razvijenim društvima centralnih kapitalističkih zemalja (kroz ekonomsku participaciju, kontrolu ekonomskih resursa i političko uključivanje), već su žene djelovale u okvirima koji su im bili dostupniji i u kojima su mogle da efektivnije djeluju u pravcu povećanja sopstvene moći, a to su porodica i sfera privatnosti.

Tabela 3.3.11: Percepcija podjele odgovornosti u porodici porijekla prema starosti

Dominantni nosilac odgovornosti	Odlučivanje o djeci (školovanje, aktivnosti) ¹⁰⁴			Odlučivanje o svakodnevnoj potrošnji ¹⁰⁵			Strateško odlučivanje ¹⁰⁶		
	18–30	31–49	50–64	18–30	31–49	50–64	18–30	31–49	50–64
Majka	26,3	19,1	19,7	46,6	41,4	29,1	16	6,7	7,9
Otac	19,1	31,8	49,6	9,7	16,3	35,8	29,9	36,9	59,4
Zajedno	54,2	47,7	29,9	43,4	41,4	34,6	54,1	55,2	31,9
Neko drugi	0,3	1,4	0,8	0,3	1	0,4	0	1,2	0,8
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Da bi se lakše sagledali trendovi, sačinjen je kompozitni indeks rodnog režima u domaćinstvu od dvije varijable: odlučivanja o strateškom usmjeravanju djece i strateškog odlučivanja o novcu. Varijabla odlučivanja o svakodnevnoj potrošnji nije uključena u indeks zbog toga što ona mora da se posmatra kontekstualno. Naime, visok udio domaćinstava u kojima žene imaju odlučujuću ulogu u odlučivanju u svakodnevnoj potrošnji može da potiče istovremeno i od njihove moći, ali i od podređenog položaja, gdje, zapravo, one nose glavnu odgovornost i brigu (posebno u uslovima oskudnih finansijskih resursa) i time oslobađaju tereta partnera i druge članove domaćinstva. Stoga se ova varijabla mora posmatrati u kontekstu ostalih i nije korišćena za indeks. Sa druge strane, kontrola nad izborima djece i kontrola nad krupnijim oblicima potrošnje i investicija nedvosmisleno ukazuju ko ima odlučujuću moć u porodici i domaćinstvu. U zavisnosti od toga kako je ova moć raspoređena u kontekstu ova dva oblika odlučivanja, domaćinstva su razvrstana na ona u kojima dosljedno očevi imaju odlučujuću moć, ona u kojima majke imaju dosljedno odlučujuću moć, domaćinstva u kojima je odlučivanje dosljedno zajedničko i domaćinstva u kojima moć odlučivanja nije konzistentno raspoređena. Iz predočenih podataka može se vidjeti još jednom da se promjene odvijaju u porodičnim rodnim režimima, uzimajući u obzir primarne porodice današnjih odraslih ispitanika/ispitanica. Udio čistog patrijarhalnog rodnog režima opada, udio domaćinstava u kojima majke nose odlučujuću moć raste, a raste i udio egalitarnih i hibridnih režima. Prema ovim podacima, klasičan patrijarhalni model bio je najzastupljeniji (41,9%) u primarnim porodicama danas starijih odraslih lica (50–64), da bi u primarnim porodicama današnjih mladih osoba (18–30) pao na svega 13,5%.

104 Hi-kvadrat = 68,020, Kramerovo V = 0,178, p=0.

105 Hi-kvadrat = 70,465, Kramerovo V = 0,181, p=0.

106 Hi-kvadrat = 76,352, Kramerovo V = 0,189, p=0.

Tabela 3.3.12: Rodni režimi u primarnim porodicama današnjih generacija odraslih, prema starosti¹⁰⁷

Porodični rodni režim	18–30	31–49	50–64
Patrijarhalni	13,5	21,2	41,9
Matrijarhalni	15	6	7,8
Egalitarni	41,1	36,3	20,5
Hibridni	30,4	36,5	29,8
Ukupno	100	100	100

Kada su u pitanju percepcije podjele moći u porodicama koje su osnovali ispitanici i ispitanice, stanje je znatno kompleksnije. Prije svega, uočavaju se međugeneracijske razlike koje pokazuju da je između starije i srednje kategorije odraslih promjena tekla u pravcu povećanja udjela porodica u kojima su supružnici zajednički učestvovali u donošenju odluka o usmjeravanju djece i strateškom upravljanju finansijama, dok u kategoriji mlađih odraslih (18–30) egalitarni model odlučivanja i dalje ostaje najzastupljeniji, ali je njegov udio manji nego u generaciji srednjih odraslih, dok udio hibridnih modela odlučivanja raste. To ukazuje prije na segregaciju u odlučivanju, umjesto na egalitarizaciju, jer se u hibridnom modelu odluke ne donose zajednički, već se dijele domeni u kojima muškarci ili žene imaju odlučujuću moć. Kao što se može i pretpostaviti, kada su u pitanju strateške odluke o djeci, veći je udio domaćinstava u kojima odlučujuću moć nose žene nego muškarci, dok je situacija obrnuta kada je u pitanju domen novca. Ipak, ne treba zaboraviti da je najveći broj ispitanika/ispitanica identifikovao model odlučivanja u svojoj porodici kao egalitarni. Osim toga, uočavaju se i relativno značajne razlike u percepcijama između žena i muškaraca o tome ko nosi odlučujuću moć, koje se manifestuju tako što žene nešto češće tu moć pripisuju sebi nego što im pripisuju muškarci, dok muškarci češće izvještavaju o zajedničkom odlučivanju (tabela 3.3.13). Uz prethodni nalaz, ovi podaci ukazuju da se na nivou porodica i partnerskih odnosa svakako odigravaju procesi promjena, odnosno preraspodjele moći, koji nisu uvijek konzistentni i koji se ne percipiraju na isti način iz perspektive žena i muškaraca.

107 $Hi\text{-kvadrat} = 92,112$, $Kramerovo\ V = 0,206$, $p=0$.

Tabela 3.3.13: Percepcija podjele odgovornosti u sopstvenoj porodici ispitanica i ispitanika koji su osnovali svoju porodicu

Dominantni nosilac odgovornosti	Odlučivanje o djeci (školovanje, aktivnosti) ¹⁰⁸		Strateško odlučivanje ¹⁰⁹	
	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
Žena	21	13,6	11,9	4,2
Muškarac	7,7	6	16,7	16,3
Zajedno	71,3	79,8	70,7	79,5
Neko drugi	0	0,6	0,7	0
Ukupno	100	100	100	100

Važno je imati na umu da ovi nalazi nisu dobijeni „objektivnim“ mjerenjem, već subjektivnim iskazima ispitanika/ispitanica, te da oni možda ne odražavaju pravo stanje stvari, već predstavljaju poželjne odgovore. Čak i ako su ovakvim odgovorima ispitanici/ispitanice željeli da prikažu stanje „ljepšim“, odnosno odnose egalitarnijim, već znači da su prepoznali vrijednost takvih odnosa, a i to je značajan pokazatelj. Ipak, sudeći po podacima prikazanim u narednom poglavlju, u kojoj i dalje opstaju prakse nesrazmjerne podjele kućnog rada, može se pretpostaviti da su iskazi o egalitarnom odlučivanju bar dijelom precijenjeni.

Sumiranje nalaza

- Ispitanici i ispitanice izvještavaju o promjenama u obrascima odlučivanja između svojih porodica porijekla i porodica koje su zasnovali.
- Ove promjene idu u pravcu opadanja patrijarhalnog modela odlučivanja u kojem muškarci donose ključne odluke ka modelu zajedničkog odlučivanja.
- U porodicama porijekla starijih odraslih lica bio je visoko zastupljen patrijarhalni model odlučivanja o novcu i djeci, da bi kod srednjih i mlađih porodica ovaj model bio potisnut egalitarnim i mješovitim modelima rodni režima odlučivanja.
- Modele odlučivanja u porodicama koje su zasnovali ispitanici/ispitanice prikazuju znatno egalitarnijim, što može biti i promjena ne na nivou praksi već na nivou svijesti da su takvi modeli poželjniji.

108 Hi-kvadrat = 10,578, Kramerovo V = 0,120, $p = 0,014$.

109 Hi-kvadrat = 18,089, Kramerovo V = 0,152, $p = 0$.

Usklađivanje rada i privatnog života

Povezanost plaćenog tržišnog rada i neplaćenog kućnog rada, koje se u savremenim politikama definiše kao usklađivanje profesionalnog i porodičnog života, predstavlja jednu od centralnih okosnica uspostavljanja i reprodukcija rodni režima. U ovom području rodni odnosa postavljaju se dva osnovna pitanja: kako izgledaju obrasci zaposlenosti žena i muškaraca u kontekstu njihovog bračnog/porodičnog statusa i uzrasta djece i kako se u uslovima različitih obrazaca zaposlenosti dijele rad i odgovornosti u domaćinstvu? Veliko komparativno istraživanje u Evropskoj uniji (Kotovska et al., 2010) istaklo je značaj tri vrste faktora koji utiču na uloge žena i muškaraca u ovim međupovezanim sferama rada. Prvi se odnose na strukturu porodice i povezani su sa ukupnim radnim opterećenjem koje žene i muškarci treba da ponesu u zavisnosti od karakteristika porodice i svojih radnih aranžmana na poslu. Na primjer, briga o maloj djeci i starim osobama u domaćinstvu, u kombinaciji sa zaposlenošću sa punim radnim vremenom nosi znatno veća radna opterećenja nego što je to, na primjer, opterećenje osobe koja radi puno radno vrijeme, ali živi sama. Druga vrsta faktora odnosi se na radne uslove, poput stabilnosti posla, dužine radnog vremena, međuljudske odnose na poslu i sl. Pojedini poslovi mogu zahtijevati veću posvećenost i duže radno vrijeme nego drugi. Treću vrstu faktora čine ekonomski aspekti, poput nesigurnosti posla, nedovoljnosti prihoda, razlika u приходima koje ostvaruju supružnici i sl. Ovi faktori mogu predstavljati veliki i svakodnevni izvor frustracija i uticati značajno na oblikovanje rodni odnosa u domaćinstvu.

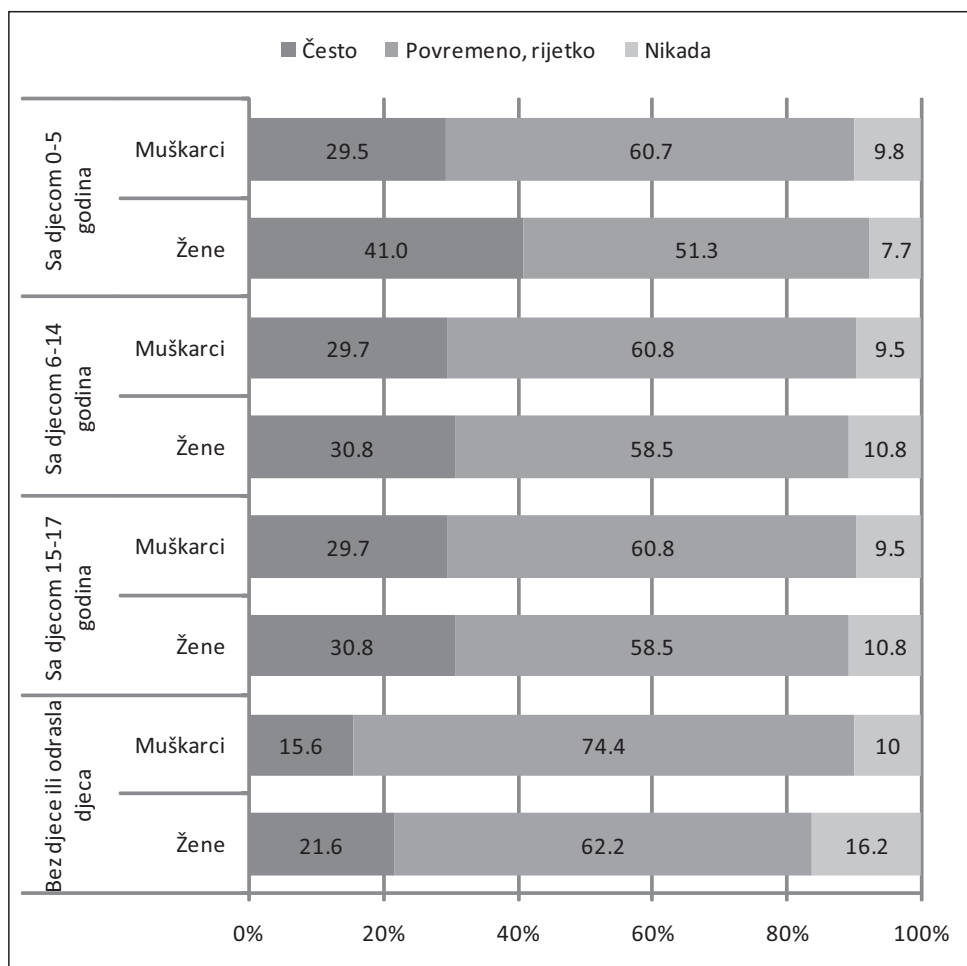
Sukob između posla i porodice ispitivan je u smislu vremenskog sukoba i u smislu fizičkog i psihičkog opterećenja. Posmatran je dvosmjerno, odnosno kada posao zaposjeda dio porodičnog vremena i posvećenosti i obrnuto. Podaci su prikazani za kategorije žena i muškaraca prema roditeljskom statusu: bez djece ili sa odrasлом djecom, sa djecom uzrasta od šest do 14 godina, sa malom djecom (od rođenja do pet godina), prikazani su u kontekstu tri vrste opterećenja: konflikt u smislu fizičkog napora, vremenski sukob u kojem posao onemogućava obavljanje nekih porodičnih odgovornosti i sukob u smislu psihičke opterećenosti koja može ići na štetu posla ili štetu porodice.

U osnovi nalazi istraživanja pokazuju da se razlike u učestalosti ispoljavanja ovog sukoba javljaju između muškaraca i žena u zavisnosti od toga da li imaju djece i od uzrasta djece, ali da se primjećuju i osobeni rodni obrasci. Kod žena se češće ispoljava sukob manifestovan kroz fizički umor i on je najizraženiji kod majki male djece. Vremenski sukob se češće javlja kod žena nego muškaraca kada imaju malu djecu ili adolescente, a obrnuto, kada imaju djecu srednjeg uzrasta ili u kategoriji sa odrasлом djecom ili bez djece. Sukob u smislu psihičkog opterećenja češće doživljavaju muškarci nego žene.

Na grafikonu 3.3.15 prikazani su odgovori žena i muškaraca na pitanje: „Koliko često se desilo da ste došli kući s posla preumorni da biste mogli da uradite neki od kućnih poslova koje je trebalo da uradite?“, ovo pitanje ukazuje na

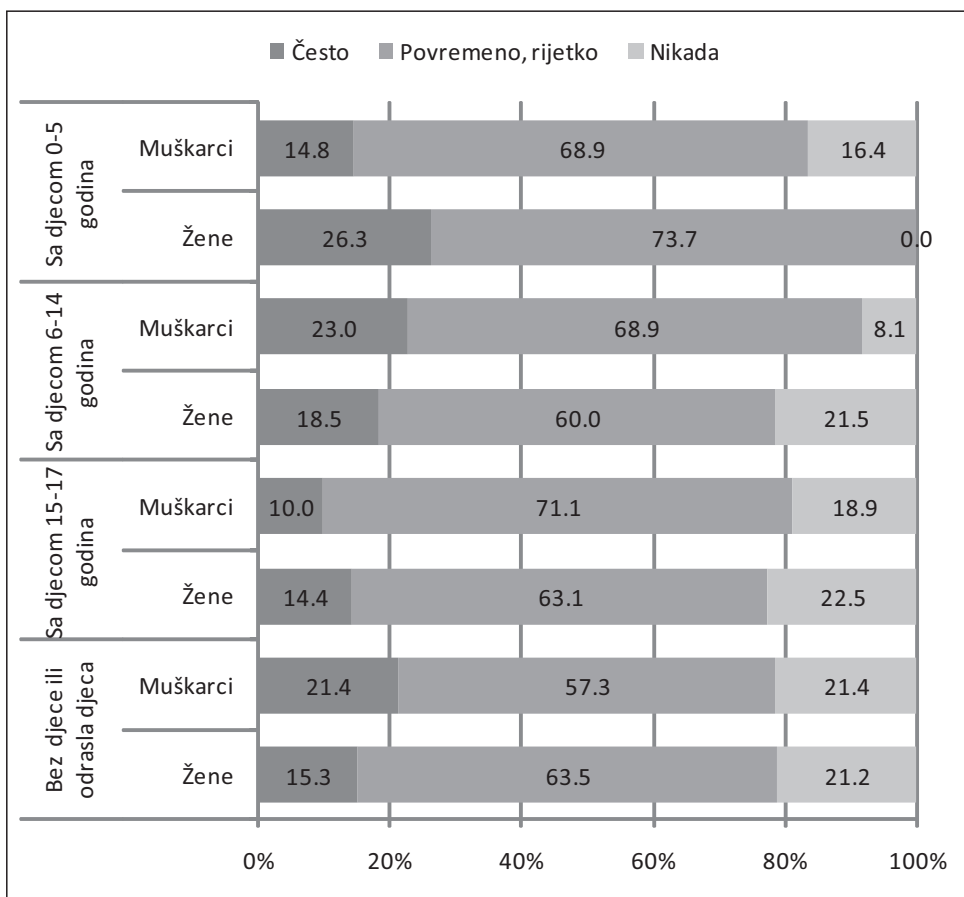
konflikt koji se manifestuje kao fizički umor. Važno je imati na umu da je sukob „dvostran“, odnosno da iako se može zaključiti da posao prodire u zonu porodice, zbog toga što potroši energiju koja je potrebna i za obavljanje kućnih poslova, to je zapravo relativno, jer su i kućni poslovi različiti u uslovima različitih porodičnih aranžmana. Tako podatak iz grafikona 3.3.15 u kojem najčešće žene sa malom djecom osjećaju ovaj oblik sukoba ne znači da one obavljaju teže poslove na radnom mjestu, već da je i količina njihovih obaveza u porodici veća, pa one uz dati stepen umora zbog posla ne mogu da ih uvijek obave.

Grafikon 3.3.15: Odgovori zaposlenih žena i muškaraca na pitanje: „Koliko često se desilo da ste došli kući s posla preumorni da biste mogli da uradite neki od kućnih poslova koje je trebalo da uradite?“, u %

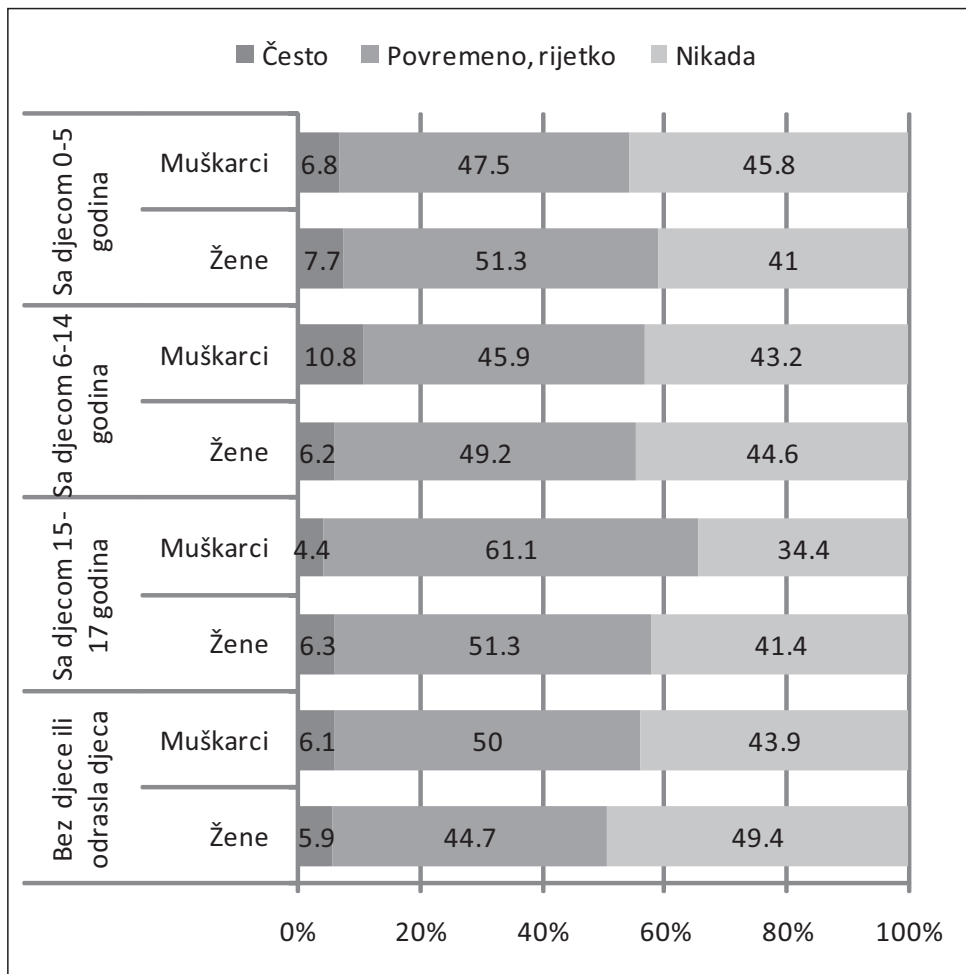
Kada je u pitanju vremenski sukob između posla i porodice, on je nešto manje zastupljen u svim kategorijama. Ipak, kategorija majki male djece opet pokazuje najizraženiji sukob i u ovoj kategoriji nema onih koje nikada nisu osjeatile ovu vrstu konflikta. Takođe, potrebno je primijetiti da ovaj sukob osjećaju češće muškarci nego žene onda kada su djeca srednjeg uzrasta, odrasla, ili kada nema djece.

Grafikon 3.3.16: Odgovori zaposlenih žena i muškaraca na pitanje: „Koliko često se dešavalo da vam je bilo teško da obavite neke porodične obaveze zato što ste to vrijeme morali da provedete na poslu?“, u %

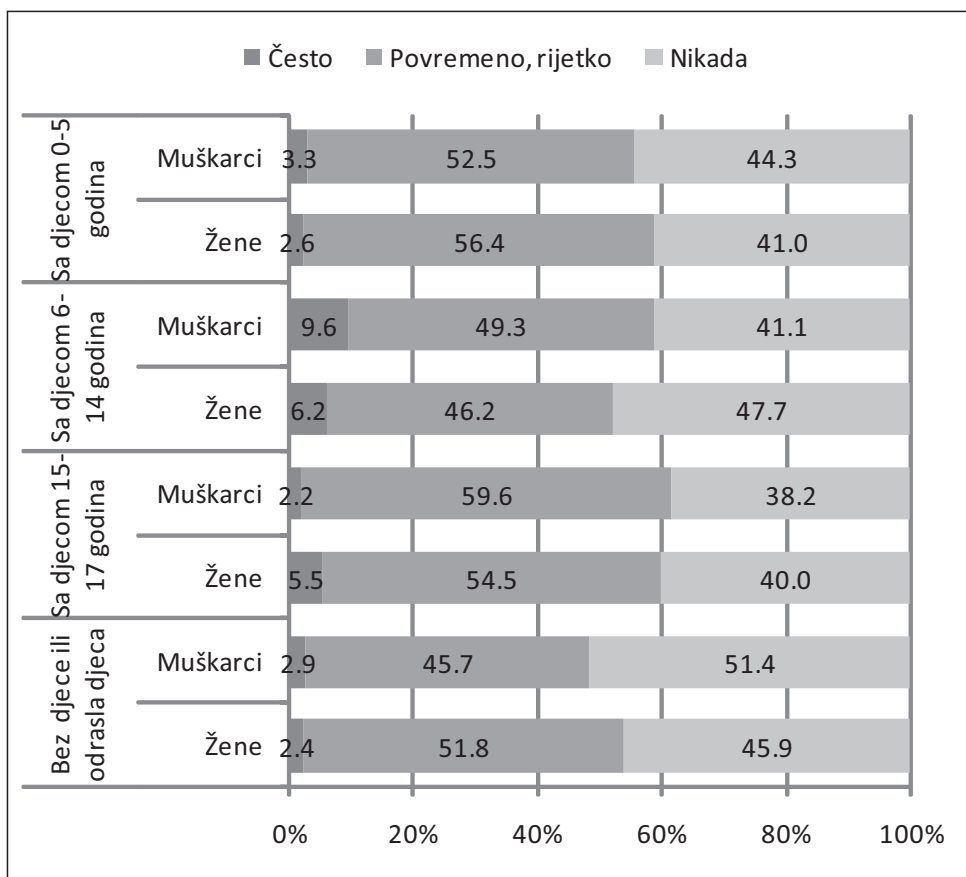
Psihička opterećenost poslom koja ometa posvećenost porodici je znatno manje učestala nego prethodni oblici sukoba. Kao što se iz grafikona 3.3.17. može primijetiti, samo mali broj ispitanica i ispitanika osjeća ovakvu vrstu sukoba često. Ipak, izuzev u kategoriji žena bez djece ili sa odraslom djecom, u većini slučajeva taj sukob su prijavili ispitanici i ispitanice, a najčešće je prisutan kod muškaraca sa djecom adolescentskog uzrasta.

Grafikon 3.3.17: Odgovori zaposlenih žena i muškaraca na pitanje: „Koliko često se dešavalo da vam je bilo teško da se skoncentrišete na razgovor i aktivnosti u porodici jer ste razmišljali o poslu?“, u %

Podaci o drugom smjeru ovog sukoba izazvanog psihičkim opterećenjima ukazuju da se ovaj sukob najrjeđe manifestuje. Ipak, važno je primijetiti da se on češće manifestuje kod muškaraca nego kod žena, posebno kada imaju djecu adolescentskog uzrasta.

Grafikon 3.3.18: Odgovori zaposlenih žena i muškaraca na pitanje: „Koliko često se dešavalo da Vam je bilo teško da se skoncentrišete na posao zbog opterećenosti u porodičnim obavezama?“, u %

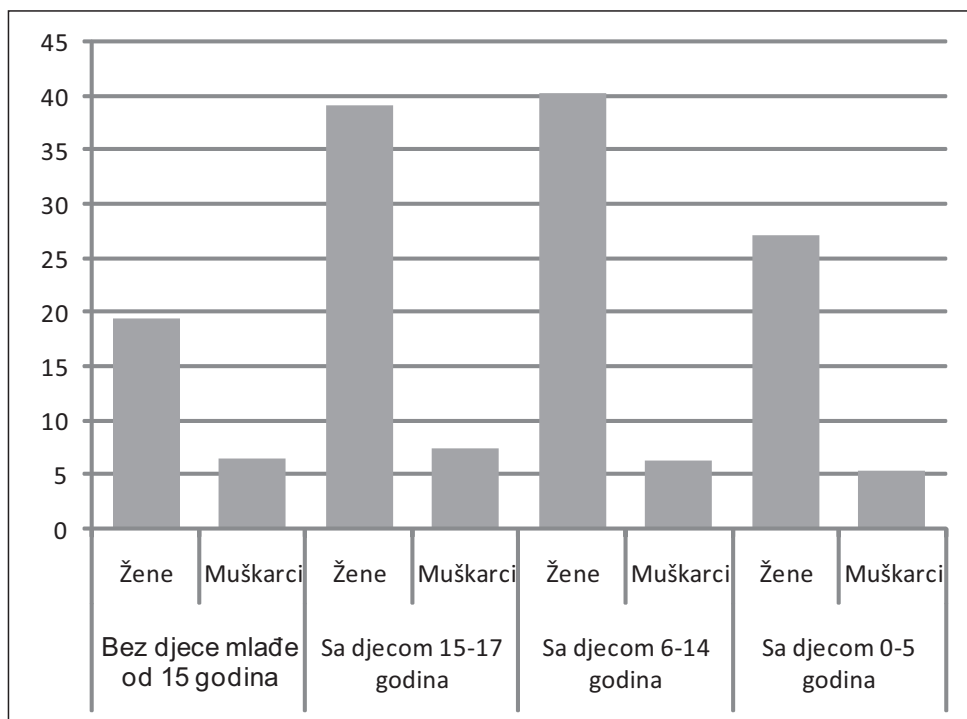
Razlike u opterećenosti kućnim poslovima vidljive su iz podataka o prosječnom broju sati koje su ispitanici i ispitanice proveli u osnovnim, svakodnevnim kućnim poslovima održavanja domaćinstva i brige o porodici. Podaci su ponovo prikazani u zavisnosti od toga da li imaju djece i kojeg su uzrasta. Treba imati na umu da ovi podaci nisu precizni poput podataka istraživanja o potrošnji vremena, u kojem se dnevnički detaljno bilježe aktivnosti i vrijeme koje je na njih utrošeno. U ovom slučaju tražilo se od ispitanika i ispitanica da procijene koliko sati u prosjeku tokom nedjelje utroše na date aktivnosti. Iz predočenih podataka može se primijetiti sistematski jaz u obavljanju kućnih i porodičnih dužnosti između muškaraca i žena.

Tabela 3.3.14: Prosječno vrijeme provedeno u datim aktivnostima u nedjelji koja je prethodila istraživanju, prema polu, u satima

		Kuvanje, pripremanje obroka	Pranje posuđa	Pranje veša	Peglanje veša	Spre-manje stana	Svakod-nevna kupovina	Plaćanje računa	Briga o starima i bolesnima u porodici
Bez djece mlađe od 15 godina	Žene	5,38	3,28	2,29	1,86	4,15	1,94	0,47	0,19
	Muškarci	1,25	0,90	0,37	0,31	1,07	1,60	0,65	0,32
Sa djecom 15–17 godina	Žene	13,23	5,51	4,77	3,52	6,40	2,60	0,72	2,51
	Muškarci	0,98	0,48	0,28	0,19	0,61	1,91	1,08	2,03
Sa djecom od 6 do 14 godina	Žene	13,57	5,85	5,58	3,58	6,62	3,35	0,67	1,02
	Muškarci	1,29	0,56	0,13	0,09	0,65	2,05	1,06	0,52
Sa djecom od rođenja do 5 godina	Žene	11,8	5,18	5,42	4,40	6,83	2,71	0,87	0,42
	Muškarci	0,94	0,37	0,15	0,28	0,74	1,87	0,78	0,29

Nejednakosti u vremenskim opterećenjima kućnim poslovima i aktivnostima brige o porodici najizraženije su u kategorijama koje imaju djecu srednjeg ili adolescentskog uzrasta. Kao što se može vidjeti iz grafikona 3.3.19, taj jaz iznosi 13,09 časova između žena i muškaraca koji imaju odraslu djecu ili nemaju djecu, 21,7 časova kod onih koji imaju malu djecu, 33,89 časova kod onih sa djecom srednjeg uzrasta i 31,7 časova među onima sa djecom adolescentskog uzrasta.

Grafikon 3.3.19: Vremenski rodni jaz u obavljanju brige o domaćinstvu i porodici, u broju sati

Kada se procjenjuje obim ovog jaza, potrebno je imati na umu da jaz od 33 sata predstavlja skoro jednu punu radnu nedjelju koja u nekim državama blagostanja iznosi 36 časova.

Posmatrajući obrasce upotrebe vremena tokom nedjelje i vikenda kod žena i muškaraca iz različitih kategorija odraslih, primjećuje se razlika kako između muškaraca i žena, tako i između starosnih kategorija odraslih. Kao što se može vidjeti iz tabele 3.3.15, mlađe kategorije odraslih (18–30) tokom nedjelje najradije biraju aktivnosti koje uključuju druženje, gledanje TV-a, šetnju itd. Muškarci se najradije bave fizičkim aktivnostima poput trčanja i vježbanja u teretani, dok je kod žena na prvom mjestu druženje s prijateljima, zatim fizička aktivnost, a potom profesionalno usavršavanje. Rodne razlike kod srednjih i starijih odraslih poprimaju ustaljene rodne obrasce, pa žene kao prvu aktivnost koje najradije obavljaju navode rad u kući, kuvanje, sređivanje itd. Za razliku od njih, muškarci iz srednje starosne kategorije kao najčešću aktivnost navode TV i gledanje filmova, dok muškarci od 50–64 navode aktivnosti koje su u vezi sa radom oko kuće, baštom itd.

Tabela 3.3.15: Tri aktivnosti koje ispitanici/ispitanice najradije obavljaju tokom nedjelje (ponedjeljak-petak), u %

18–30			
Žene		Muškarci	
Kafa, pivo, druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	39,3%	Trening, trčanje, teretana, sport, fudbal, joga, fitnes	48,6%
Šetnja	35,3%	Kafa, pivo, druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	29,3%
Učim, idem u školu, na fakultet, razni kursevi	27,7%	TV, gledanje filmova, serija, sporta-utakmica	27,9%
31 – 49			
Žene		Muškarci	
Rad u kući, sređivanje, kuvanje	49,2%	TV, gledanje filmova, serija, sporta-utakmica	30,9%
Vrijeme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	35,7%	spavanje, odmaranje, relaksacija	30%
Kafa, pivo druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	30,6%	Kafa, pivo druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	25,7%
50 – 64			
Žene		Muškarci	
Rad u kući, sređivanje, kuvanje	71,4%	Rad oko kuće, bašta, voćnjak, njiva, štala, pčelarstvo	53,6%
Rad oko kuće, bašta, voćnjak, njiva, štala, pčelarstvo...	35,3%	Šetnja	30%
Šetnja	30,8%	TV, gledanje filmova, serija, sporta-utakmica	30%

Kod aktivnosti koje ispitanici i ispitanice najradije obavljaju tokom vikenda, ne postoje velike rodne razlike osim kod starijih odraslih. Iz tabele 3.3.16 može se vidjeti da su na prvom mjestu kod žena aktivnosti vezane za porodicu, odnosno provođenje vremena sa unucima i djecom, dok su kod muškaraca te aktivnosti na trećem mjestu, dok se na prvom nalaze aktivnosti poput spavanja, odmaranja i slično. Interesantno je da su i kod srednjih i kod starijih odraslih, omiljene aktivnosti vezane za porodicu (osim kod već pomenutih muškaraca od 50–64), dok se kod mlađih odraslih na prvom mjestu nalazi izlazak sa društvom, dok porodičnih aktivnosti nema među prve tri omiljene aktivnosti.

Tabela 3.3.16: Aktivnosti koje ispitanici/ispitanice najradije obavljaju tokom vikenda (subota–nedjelja), u %

18–30			
Žene		Muškarci	
Izlazak (sa društvom, sa momkom), noćni provod	43,5%	Izlazak (sa društvom, sa momkom), noćni provod	44,1%
Šetnja	32,9%	Trening, trčanje, teretana, sport, fudbal, joga, fitnes	41,3%
Spavanje, odmaranje, relaksacija	29,4%	Spavanje, odmaranje, relaksacija	32,2%
31 – 49			
Žene		Muškarci	
Vrijeme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	46,6%	Vrijeme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	36,7%
Spavanje, odmaranje, relaksacija	39,5%	Spavanje, odmaranje, relaksacija	34,1%
Kafa, pivo druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	31,6%	Izlet, roštilj, priroda, planinarenje, kampovanje	32,3%
50 – 64			
Žene		Muškarci	
Vreme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	55,6%	Spavanje, odmaranje, relaksacija	38,3%
Šetnja	36,1%	Šetnja	31,8%
Spavanje, odmaranje, relaksacija	33,8%	Vrijeme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	29,9%

Sumiranje nalaza

- Sukob između porodice i posla je prisutan kod većine ispitanika i ispitanica, bar povremeno.
- Kod žena se češće ispoljava sukob manifestovan kroz fizički umor i on je najizraženiji kod majki male djece.
- Vremenski sukob se češće javlja kod žena nego muškaraca kada imaju malu djecu ili adolescente, a obrnuto kada imaju djecu srednjeg uzrasta ili u kategoriji sa odraslom djecom ili bez djece.

- Sukob u smislu psihičkog opterećenja češće doživljavaju muškarci nego žene.
- Razlike u opterećenosti žena i muškaraca kućnim uslovima su veoma izražene, a dubina rodnog jaza je uslovljena i strukturom porodice, odnosno prisustvom male djece.
- Najdublji rodni jaz javlja se u kategoriji žena i muškaraca koji imaju djecu srednjeg uzrasta i iznosi gotovo 34 sata, koliko žene utroše više od muškaraca u obavljanje kućnih poslova i brigu o djeci i drugim ukućanima, što je gotovo jednako punom radnom vremenu u nekim državama blagostanja.

3.4 RODNI IDENTITETI I VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE

U Republici Srpskoj je 2012. godine sprovedeno istraživanje kojim su ispitivani stavovi prema rodnim ulogama i politikama rodne ravnopravnosti (Babović, Vuković, Petrović, 2012). U istraživanju o rodnim nejednakostima kroz životne tokove ponovljen je dio pitanja na osnovu kojih je moguće pratiti da li je i u kojoj mjeri i kod kojih grupa došlo do promjena u vrijednosnim orijentacijama povezanim sa percepcijom rodnih uloga. Istraživačka pitanja koja su usmjeravala novo istraživanje bila su usmjerena u dva osnovna aspekta:

- karakteristike rodnih identiteta žena i muškaraca i
- vrijednosne orijentacije povezane sa shvatanjem i obavljanjem rodnih uloga.

Vrijednosne orijentacije u poimanju rodnih uloga

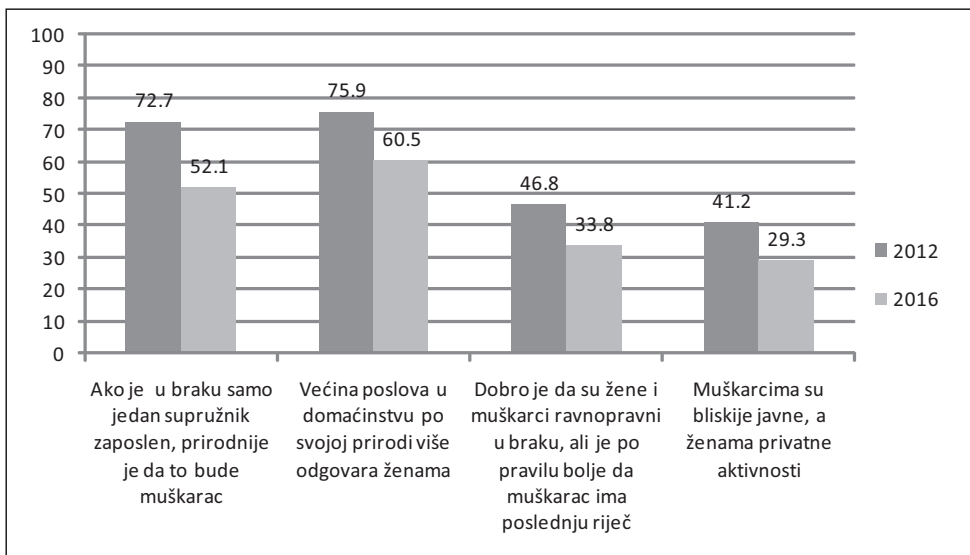
Vrijednosne orijentacije u vezi sa rodnim ulogama su ispitivane, prije svega, kroz prisustvo patrijarhalnog i liberalnog vrijednosnog korpusa. Patrijarhalizam predstavlja vrijednosnu orijentaciju koja iskazuje saglasnost sa stavovima o razlikama u ulogama koje obavljaju žene i muškarci, a koji sadrže uvjerenje da su muškarcima primjerenije uloge u sferi javnog života, dok su ženama primjerenije uloge u sferi privatnog života. Nasuprot patrijarhalnoj nalazi se liberalna vrijednosna orijentacija, koja pozitivno vrednuje jednake šanse za pristup javnim funkcijama i položajima za žene i muškarce, kao i ravnomernu podjelu rada i odgovornosti u sferi privatnog života i intimnih odnosa (Babović, Vuković, Petrović, 2012:53).

Kao i u slučaju istraživanja stavova o rodnim ulogama i rodnim odnosima u Republici Srpskoj 2012. godine, patrijarhalno-liberalna orijentacija i ovdje je analizirana na osnovu stepena slaganja sa sljedeća četiri empirijska iskaza¹¹⁰:

1. Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac.
2. Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama.
3. Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima posljednju riječ.
4. Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti.

Uporedni prikaz prihvatanja navedenih iskaza u 2012. i 2016. godini dat je na grafikonu 3.4.1.

Grafikon 3.4.1: Udio ispitanika/ispitanica starosti od 18 do 64 godine koji-e se slažu sa ponuđenim tvrdnjama, 2012. i 2016. godine (u%)

Ako uporedimo istraživačke rezultate iz 2012. i 2016. godine, možemo uočiti da je u protekle četiri godine u Republici Srpskoj došlo do značajnog pada patrijarhalnosti. Rezultati istraživanja iz 2012. godine jasno pokazuju da su kod svih iskaza zabilježene prosječne vrijednosti iznad teoretskog prosjeka (3), što ukazuje da su patrijarhalni obrasci ponašanja u velikoj mjeri bili prihvaćeni (tabela 1 u Prilogu 1). Ilustracije radi, procenat ispitanika/ispitanica koji-e podržavaju prva dva stava u 2012. godini bio je izuzetno visok i prelazio je čak 70%. Sa druge strane, prema posljednjim istraživačkim podacima možemo vidjeti da je u slučaju svih iskaza došlo do pada stepena prihvatanja od preko 10 procentnih

¹¹⁰ U oba istraživanja iskazi su predstavljeni skalom Likertovog tipa sa pet modaliteta odgovora (jedan označava odgovor „u potpunosti se ne slažem“, a pet „u potpunosti se slažem“).

poena. Najizraženiji pad se uočava u slučaju stava *Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac*, gdje je zabilježen pad od čitavih 20 poena. Značajno je napomenuti da je u poređenju sa 2012. godinom u 2016. godini primjetan porast u kategoriji neodlučnih i to u slučaju sva četiri empirijska iskaza (tabela 1 u Prilogu 1)¹¹¹.

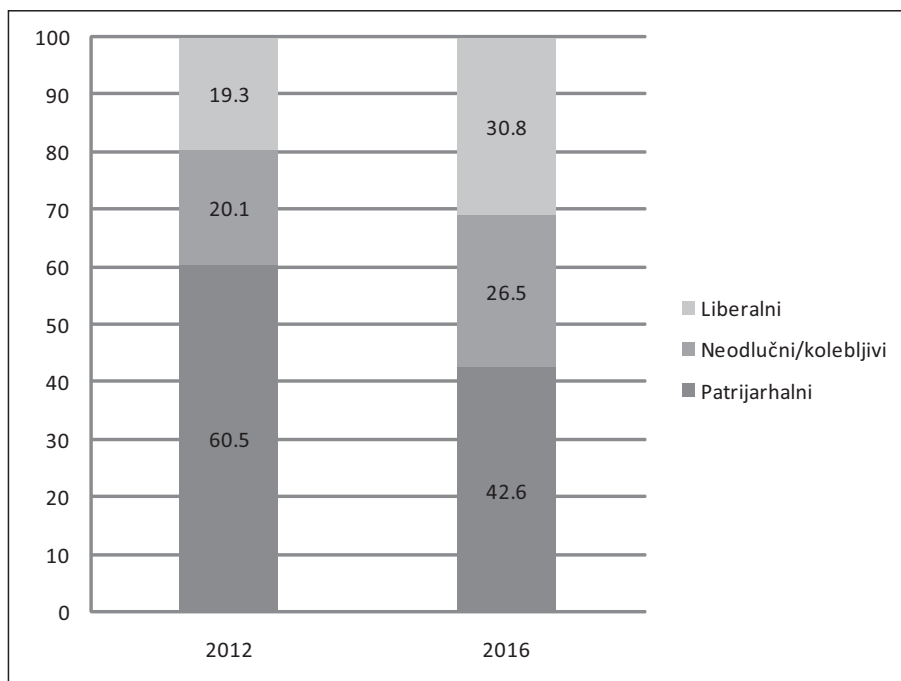
Pomoću navedenih iskaza formirana je skala patrijarhalno-liberalne orijentacije¹¹². Zbog bolje preglednosti skala je kasnije pojednostavljena u trostepenu skalu sa sljedeće tri kategorije: patrijarhalni, neodlučni/kolebljivi i liberalni. Iz grafikona 3.4.2. može se uočiti obim promjene u zastupljenosti ovih različitih vrijednosnih orijentacija – značajno je opao udio patrijarhalnih, a povećan udio neodlučnih i liberalnih.

---

111 Ovdje je zanimljivo pomenuti i nalaze istraživanja Gender centra o položaju muškaraca iz 2015. godine, koje je sprovedeno na reprezentativnom uzorku muških ispitanika u Republici Srpskoj. Prema tom istraživanju, tvrdnja: „Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti“ dovela je do slaganja u 37,4% odgovora, dok je neodlučno 34,4%, a sa istom se ne slaže 27,6% ispitanika. Sa ovom tvrdnjom češće se ne slažu muškarci koji žive na selu (31,2%) nego muškarci iz grada (23,8%). Tvrdnja: „Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama“ izazvala je slaganje kod 55,7% ispitanika, neodlučno je 25,4%, dok se ne slaže 18,5% ispitanika. Sa ovom tvrdnjom više se ne slažu muškarci koji žive na selu (21,6%) nego muškarci iz grada (14,3%). U gradu nalazimo više neodlučnih (30%) kod ovog pitanja, nego do stanovnika sela (21,1%). Na tvrdnji: „Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima posljednju riječ“, slaganje je pokazalo 44,4% ispitanika, dok je ravnodušno 26%, a ne slaže se 28,8% ispitanika. Sa ovom tvrdnjom najviše se slažu muškarci koji žive sa partnerkama 47,8%, a slijede oni koji nisu u vezi ili nisu oženjeni (42,4%) i ispitanici koji imaju partnerku, ali ne žive zajedno (30,2%). Ova razlika je statistički značajna. Takođe, sa ovom tvrdnjom više se slažu muškarci koji žive u gradu (47,6%) nego muškarci sa sela (41,5%), muškarci stariji od 60 godina (56%), a slijede oni starosti između 45 i 59 godina (48,2%) i ispitanici starosti od 30 do 44 godine (40,3%). Sa ovom tvrdnjom se najmanje slažu ispitanici mlađi od 30 godina (38,2%). Ova razlika je statistički značajna. Tvrdnja: „Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac“ dovela je do odobravanja kod 56,9% ispitanika, neodlučno je 21,6%, a neodobravanje izražava 21% anketiranih. Sa ovom tvrdnjom najviše se slažu muškarci koji žive sa partnerkama 61,2%, a slijede oni koji nisu u vezi ili nisu oženjeni (55,5%) i ispitanici koji imaju partnerku, ali ne žive zajedno (34,9%). Ova razlika je statistički značajna. Sa ovom tvrdnjom najviše se slažu muškarci stariji od 60 godina (67,4%), a slijede oni starosti između 45 i 59 godina (62,8%) i ispitanici starosti od 30 do 44 godine (54,6%). Sa ovom tvrdnjom se najmanje slažu ispitanici mlađi od 30 godina (47,1%). Ova razlika je statistički značajna (Milinović i Puhalo, 2016).

112 Analiza pouzdanosti je pokazala da se radi o skali koja je pouzdana (Alpha = 0,754), te da je opravdano analizirati patrijarhalno-liberalnu orijentaciju na osnovu ova četiri iskaza. Minimalna vrijednost na skali je četiri, a maksimalna 20, s obzirom na to da su u nju uključena četiri stava sa Likertovom skalom.

Grafikon 3.4.2: Vrijednosne orijentacije ispitanika/ispitanica starosti od 18 do 64 godine, 2012. i 2016. godine, u %

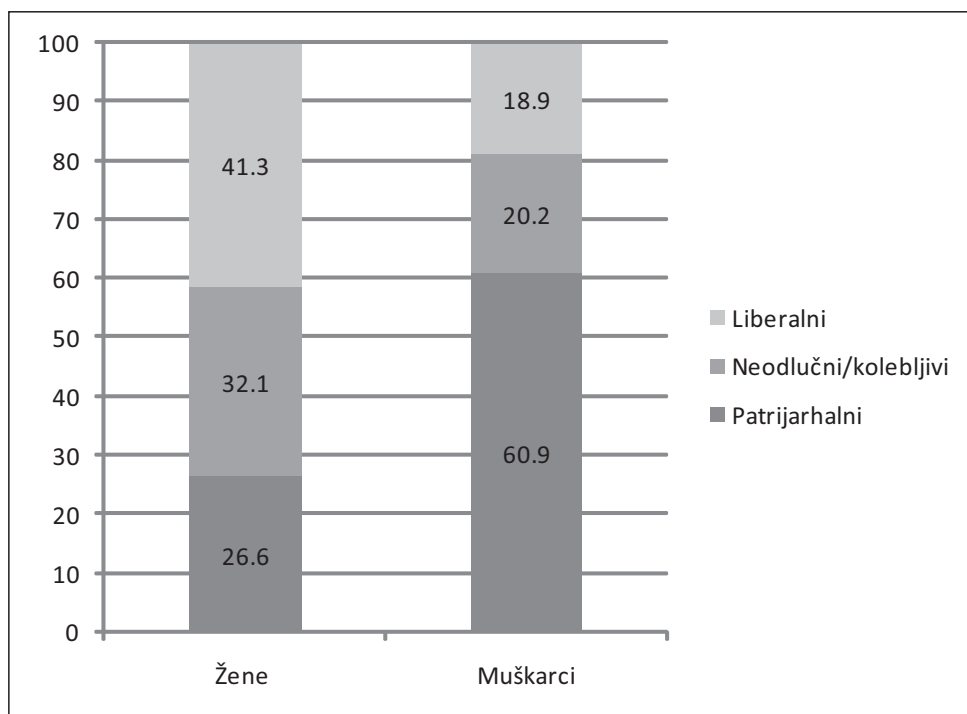

Uprkos opisanim promjenama, ne treba izgubiti iz vida da je i dalje prisutan relativno visok procenat ispitanika/ispitanica koji-e podržavaju patrijarhalne vrijednosti (43%).

Analiza istraživačkih podataka pokazala je da su vrijednosne orijentacije ispitanika/ispitanica povezane sa brojnim individualnim obilježjima i to: polom, starošću, stepenom obrazovanja, bračnim/partnerskim statusom, mjestom stanovanja.

Pol ispitanika/ispitanica, očekivano, predstavlja statistički značajan prediktor patrijarhalno-liberalne orijentacije. Razlike između muškaraca i žena veoma su izražene: dok je procenat žena koje podržavaju patrijarhalne obrasce nešto iznad 25%, dotle gotovo tri četvrtine muškaraca prihvata tradicionalnu podjelu uloga među polovima. Žene takođe dvostruko češće prihvataju liberalnu orijentaciju, ali se isto tako žene znatno češće nalaze i u kategoriji neodlučnih (32%). Ovdje je značajno spomenuti da su rodne razlike u pogledu prihvatanja patrijarhalno-liberalne orijentacije zabilježene i četiri godine ranije u Republici Srpskoj, s tim što podaci pokazuju da su razlike između muškaraca i žena tada bile slabije izražene (Babović, Vuković i Petrović, 2012: 56). Potrebno je, takođe, navesti da tendencija da muškarci pokazuju viši stepen patrijarhalnosti nije karakteristična samo za Republiku Srpsku, već i za ostale zemlje u regionu (Babović, Vuković i Petrović, 2012: 103–108; Petrović i Backović 2013; Pešić, 2009).

Grafikon 3.4.3: Vrijednosne orijentacije ispitanika/ispitanica prema polu (u %)¹¹³

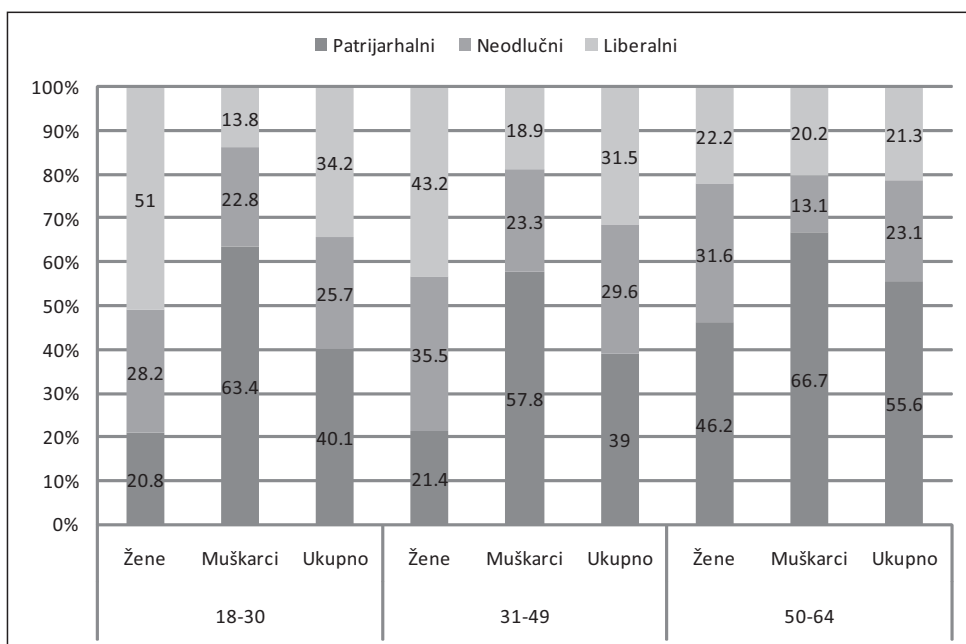
Starost ispitanika/ispitanica takođe se pokazala kao diskriminativna varijabla patrijarhalno-liberalne orijentacije¹¹⁴. Stepenn patrijarhalnosti je veoma visok kod ispitanika/ispitanica starosti od 50 do 64 godine (60%), dok, sa druge strane, ne postoji razlika između ispitanika/ispitanica starosti od 18 do 40 godina i od 31 do 49 godina (grafikon 3.4.4.).

Ako posmatramo rodne razlike u stepenu patrijarhalnosti unutar različitih starosnih kategorija, možemo vidjeti da su ove razlike u svim starosnim kategorijama veoma izražene. Razlike su najviše izražene kod najmlađih ispitanika/ispitanica – muškarci trostruko više podržavaju patrijarhalne vrijednosti od žena. Možemo dalje vidjeti da se sa starošću ispitanika/ispitanica rodne razlike postepeno smanjuju, s tim što su one i dalje prisutne – kod ispitanika/ispitanica starosti od 50 do 64 godine razlike između žena i muškaraca su čitavih 20 procentnih poena.

113 Kramerovo $V = 0,350$; $p = 0$.

114 Kramerovo $V = 0,104$; $p = 0,001$.

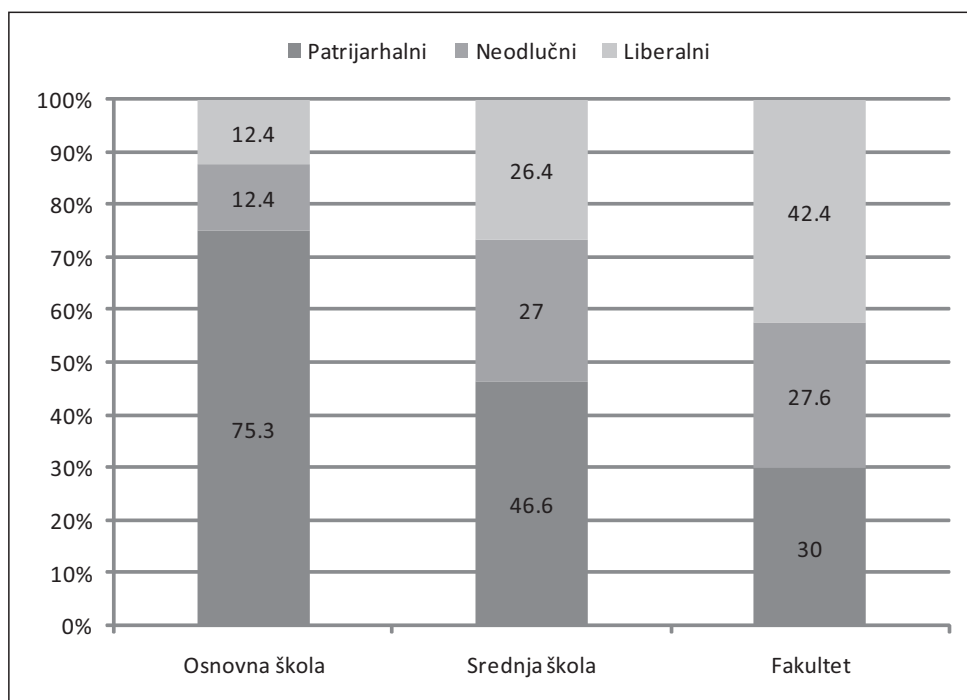
Grafikon 3.4.4. Patrijarhalnost ispitanika/ispitanica starosti od 18 do 64 godine, prema starosti i polu (u%)¹¹⁵

I **stepen obrazovanja** ispitanika/ispitanica bitno determiniše sklonost ka usvajanju patrijarhalnih vrijednosti. Na osnovu podataka prikazanih na grafikonu 3.4.5, jasno se uočava da sa višim stepenom obrazovanja značajno opada nekritičko poimanje tradicionalnih uloga polova: u grupi sa završenom osnovnom školom tri četvrtine ispitanika/ispitanica podržava vrijednosti patrijarhalnosti, sa srednjom blizu 50%, a među onima sa visokom stručnom spremom samo 30%. I obrnuto: sa višim stepenom obrazovanja bilježi se i rast udjela onih koji prihvataju liberalne vrijednosti.

115 Veza između pola i patrijarhalno-liberalne orijentacije statistički je značajna u svim starosnim kategorijama: za 18–30 Kramerovo = 0,464, $p = 0$; za 31–49 Kramerovo = 0,380, $p = 0$; za 50–64 Kramerovo = 0,237, $p = 0,002$.

Grafikon 3.4.5: Vrijednosne orijentacije ispitanika/ispitanica starosti od 18 do 64 godine prema stepenu obrazovanja¹¹⁶

Istraživanjem dobijeni podaci pokazuju da je sa stepenom patrijarhalnosti povezan i **bračni/partnerski status** ispitanika/ca (tabela 3.4.1). Najveći procenat patrijarhalnih (preko 40%) bilježi se među ispitanicima/cama koji-e su u braku ili su udovci/udovice, dok, u skladu sa očekivanjima, ispitanici/e koji-e su razvedeni-e neznatno podržavaju vrijednosti patrijarhalnosti. Primjera radi, udio patrijarhalnih u ovoj kategoriji je svega 14%, dok je procenat onih koji prihvataju liberalnu orijentaciju natprosječan (čak 60%). Potrebno je, takođe, napomenuti da se i u kategoriji ispitanika/ca koji-e žive sa partnerom/partnerkom, ali nisu u formalnom braku, javlja značajan dio onih koji podržavaju liberalnu orijentaciju (46%).

116 Kramerovo $V = 0,179$; $p = 0$.

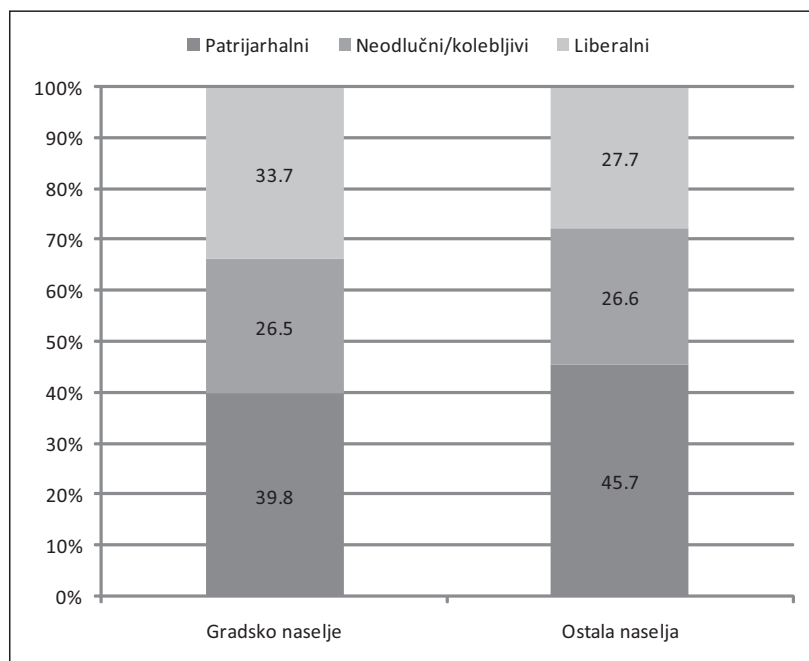

Tabela 3.4.1: Vrijednosne orijentacije ispitanika starosti od 18 do 64 godine prema bračnom/partnerskom statusu (u %) ¹¹⁷

	Živi sam/sama bez partnerke/partnera i nikada nije bio/bila u braku	Ima partnera/partnerku ali ne žive zajedno	Živi sa partnerom/partnerkom ali nisu u formalnom braku	Udata/oženjen	Rastavljeni/razvedeni	Udovica/udovac
Patrijarhalni	42,2	39,3	31,3	44,9	13,6	44,4
Neodlučni	25,6	21,3	22,9	27,4	27,3	38,9
Liberalni	32,2	39,3	45,8	27,7	59,1	16,7
Ukupno	100	100	100	100	100	100

Mjesto stanovanja se, međutim, pokazalo neznačajnim korelatom patrijarhalno-liberalne vrijednosne orijentacije.

Grafikon 3.4.6: Vrijednosne orijentacije ispitanika/ispitanica starosti od 18 do 64 godine prema mjestu stanovanja ¹¹⁸

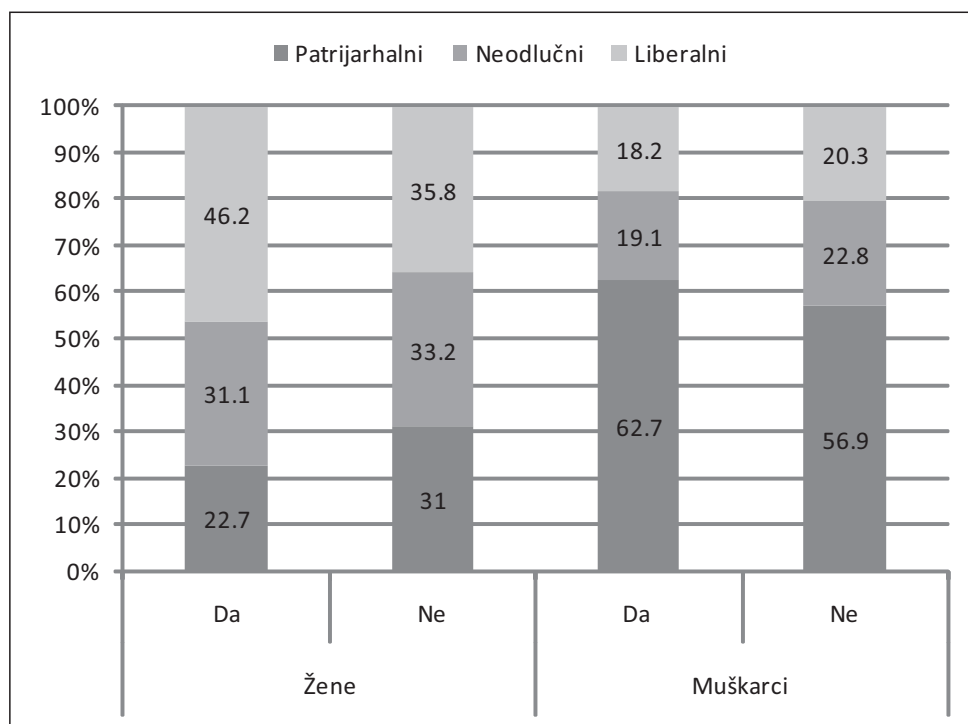

117 Kramerovo V = 0,115; $p = 0$.

118 Kramerovo V = 0,07; $p = 0,099$.

Značajno je dalje ukazati i na povezanost **radnog statusa ispitanika/ispitanica** i njihovih vrijednosnih obrazaca. Rezultati statističke analize pokazali su, međutim, da radni status predstavlja značajan prediktor prihvatanja patrijarhalnih vrijednosti kod žena, dok kod muškaraca nije utvrđena statistički značajna razlika između zaposlenih i nezaposlenih¹¹⁹, što se može objasniti visokim udjelom patrijarhalnih među muškarcima. Kada je riječ o vrijednosnim obrascima žena, možemo vidjeti da zaposlene žene, u skladu sa očekivanjima, češće podržavaju liberalne vrijednosne obrasce u odnosu na žene koje ne rade. Razlike između zaposlenih i nezaposlenih žena su uočljive i u kategoriji patrijarhalnih, dok gotovo jednak postotak zaposlenih i nezaposlenih žena ima neodlučan stav prema ovom pitanju.

Grafikon 3.4.7: Vrijednosne orijentacije ispitanika/ispitanica starosti od 18 do 64 godine prema statusu zaposlenosti i polu¹²⁰

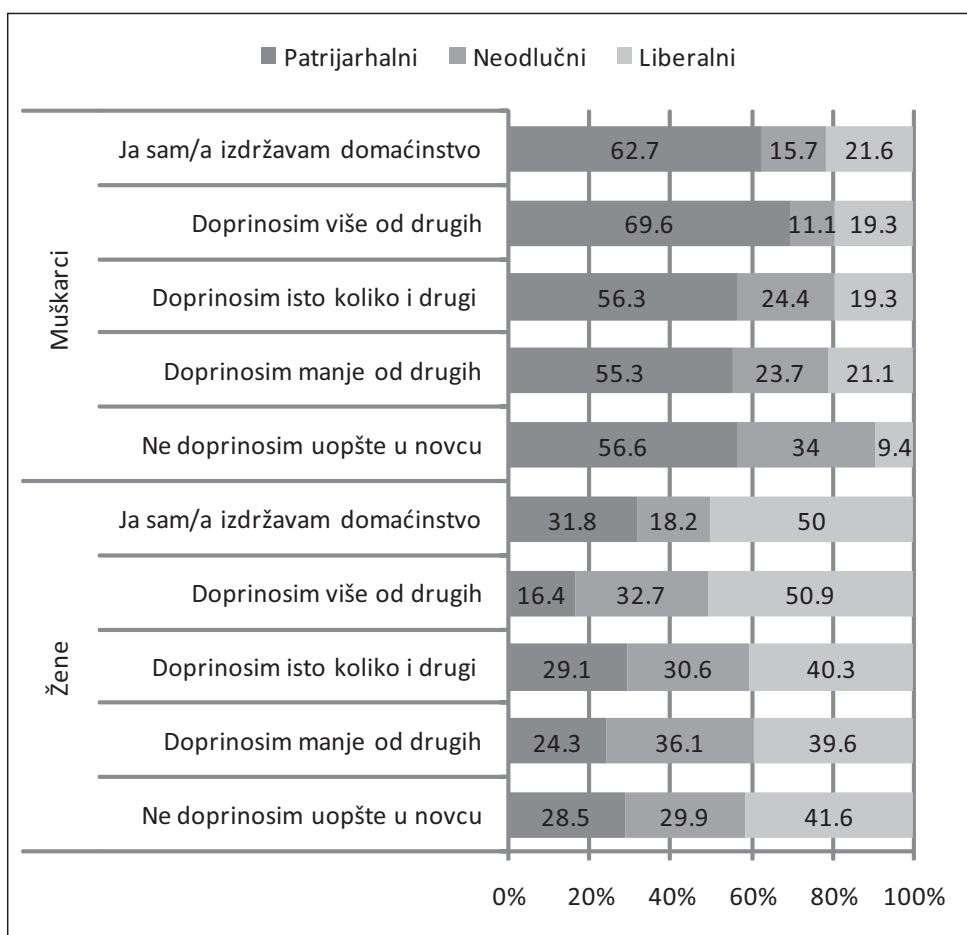
Osim uticaja radnog statusa, važno je pokazati i u kojoj mjeri finansijski doprinos domaćinstvu utiče na odnos prema poimanju rodnih uloga u privatnoj i javnoj sferi. Ovdje možemo vidjeti da se uticaj bilježi samo kod muškaraca i to na sljedeći način: ispitanici koji sami izdržavaju domaćinstvo ili doprinose više od drugih članova pokazuju viši stepen patrijarhalnosti u odnosu na ispitanike

119 Za žene – Kramerovo V = 0,115; p = 0,035; Za muškarce – Kramerovo V = 0,054; p = 0,525.

120 Za žene – Kramerovo V = 0,115; p = 0,035; Za muškarce – Kramerovo V = 0,054; p = 0,525.

koji doprinose jednako kao i drugi članovi domaćinstva ili, pak, doprinose manje od drugih. Iako kod žena doprinos domaćinstvu u novcu ne ostvaruje statistički značajan uticaj, zanimljivo je pokazati da ispitanice koje same izdržavaju domaćinstvo češće imaju jasan stav prema ovom vrijednosnom obrascu – patrijarhalan ili liberalan – u odnosu na ostale ispitanice. U isto vrijeme, ispitanice koje više od drugih članova doprinose domaćinstvu u novcu pokazuju najniži stepen patrijarhalnosti.

Grafikon 3.4.8: Percepcija finansijskog doprinosa domaćinstvu, prema polu i patrijarhalno-liberalnoj vrijednosnoj orijentaciji¹²¹ (za ispitanike/ispitanice starosti od 18 do 64 godine).

121 Za žene – Kramerovo V = 0,086; p = 0,513; Za muškarce – Kramerovo V = 0,144; p = 0,021.

Sumiranje nalaza

- Patrijarhalna vrijednosna orijentacija, prema kojoj su muškarcima primjerenije uloge u sferi javnog života, dok su ženama primjerenije uloge u porodici, u opadanju je u Republici Srpskoj, na šta ukazuje poređenje sa nalazima iz 2012. godine.
- Uprkos promjenama, udio osoba patrijarhalne orijentacije je još znatno viši nego udio osoba liberalne orijentacije.
- Patrijarhalna orijentacija je znatno rjeđe prisutna među ženama nego među muškarcima.
- Udio osoba patrijarhalne orijentacije opada kod mlađih generacija, ali se i jaz u vrijednosnoj orijentaciji između žena i muškaraca najviše ispoljava među mladima – trostruko je više patrijarhalnih među muškarcima nego među ženama u mlađoj kategoriji odraslih.
- I obrazovanje je značajno povezano sa vrijednosnim orijentacijama – patrijarhalnost opada u kategorijama višeg obrazovanja.
- Patrijarhalnih je više među osobama u braku i udovcima/udovicama, dok ih je znatno manje među razvedenima i osobama koje žive nevenčano sa partnerom/partnerkom.
- Razlike u zastupljenosti patrijarhalne i liberalne vrijednosne orijentacije između stanovništva gradova i sela nisu značajne.
- Razlike u patrijarhalnosti prema radnom statusu značajne su kod žena, ali ne i muškaraca – žene koje su zaposlene su rjeđe patrijarhalne.
- Ispitanici koji sami izdržavaju domaćinstvo ili doprinose finansijama domaćinstva više nego drugi članovi češće su patrijarhalni nego oni koji doprinose jednako koliko i drugi ili manje od drugih.

Stavovi prema zapošljavanju udatih žena i majki

Stavovima prema zapošljavanju, prije svega porodičnih žena, iskazuju se na neposredniji način vrijednosne orijentacije u pogledu rodnih uloga. U cilju ispitivanja ovog aspekta shvatanja rodnih uloga odabrani su stavovi koji su više puta bili korišćeni u međunarodnim istraživanjima koja se redovno sprovode u okviru Međunarodnog programa društvenih istraživanja (engl. International Social Survey Programme – ISSP¹²²). Radi se o sljedećim tvrdnjama¹²³:

1. Zaposlena majka može da razvija jednako toplu i blisku vezu sa djecom kao i majka koja ne radi.

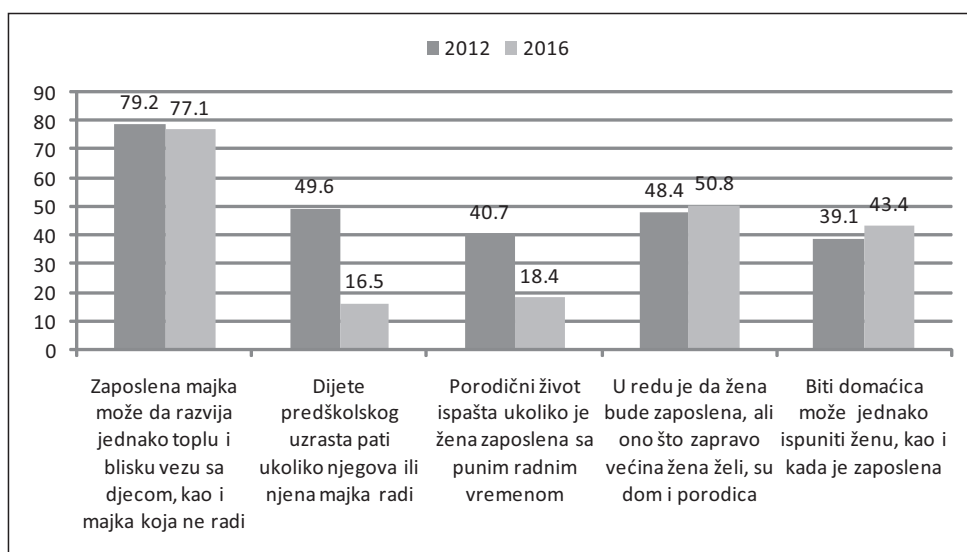
122 Dostupno na <http://www.issp.org/index.php>.

123 Iskazi su predstavljeni skalom Likertovog tipa sa pet modaliteta odgovora, gdje jedan označava odgovor „u potpunosti se ne slažem“, a pet „u potpunosti se slažem“.

2. Dijete predškolskog uzrasta pati ukoliko njegova ili njena majka radi.
3. Porodični život ispašta ukoliko je žena zaposlena sa punim radnim vremenom.
4. U redu je da žena bude zaposlena, ali ono što zapravo većina žena želi su dom i porodica.
5. Biti domaćica može jednako ispuniti ženu kao i kada je zaposlena.

Analiza će i ovdje početi uvidom u stepen prihvaćenosti pojedinačnih iska-za pomoću kojih je mjeran odnos prema zapošljavanju žena.

Grafikon 3.4.9: Udio ispitanika/ispitanica starosti od 18 do 64 godina koji se slažu sa ponuđenim tvrdnjama, 2012. i 2016. godine (u%)

Istraživački rezultati iz 2016. godine nedvosmisleno potvrđuju nalaz iz 2012. godine koji se odnosi na vrijednosnu nekonzistentnost u pogledu odnosa prema zapošljavanju žena. Ovakav nalaz zahtijeva komentar. Naime, iako bi bilo očekivano da uslijed relativno visoke participacije žena tokom socijalističkog perioda bude izražena naklonjenost prema zaposlenosti udatih žena ili majki, posebno kod starijih ispitanika/ispitanica, istraživački nalazi to ne potvrđuju. Ovakav istraživački nalaz mogao bi se sasvim izvjesno objasniti rasprostranjenom patrijarhalnom orijentacijom u Republici Srpskoj, kao što je prikazano u prethodnom dijelu. U isto vrijeme, „ne treba zaboraviti da je i period socijalizma bio obilježen nekom vrstom vrijednosne hipokrizije, jer je zapošljavanje žena podsticano i prihvatano kao 'prirodno' sa stanovišta ideologije jednakosti, ali je istovremeno praćeno reprodukcijom patrijarhalnih odnosa u sferi privatnosti“ (Babović, Vuković i Petrović, 2012:62).

Međutim, ukoliko uporedimo ove dvije istraživačke godine, možemo uočiti značajne promjene. Naime, u poređenju sa 2012. godinom, u slučaju stavova *Dijete predškolskog uzrasta pati ukoliko njegova ili njena majka radi i Porodični život ispašta ukoliko je žena zaposlena sa punim radnim vremenom*, 2016. godine bilježi se veoma nizak stepen slaganja (ispod 20%). Visok stepen slaganja javlja se u slučaju prvog stava – preko 75% ispitanika/ispitanica u obje godine smatra da zaposlena majka može da razvija jednako toplu i blisku vezu sa djecom, kao i majka koja ne radi¹²⁴. Ovako visok stepen podrške navedenom stavu u obje godine djeluje iznenađujuće i pretpostavlja se da se duguje i formulaciji samog iskaza – smjer slaganja se razlikuje od preostala četiri iskaza. Otuda je ovaj iskaz u daljoj analizi morao biti isključen, budući da su analiza pouzdanosti i faktorska analiza pokazale nezadovoljavajuće vrijednosti za ovaj iskaz. Kao što se takođe može vidjeti, i dalje imamo značajan procenat ispitanika/ca koji-e podržavaju posljednja dva stava.

Na ovom mjestu je bitno napomenuti da za razliku od skale patrijarhalno-liberalne orijentacije, analiza pouzdanosti u slučaju stavova koji se odnose na zapošljavanje žena nije pokazala zadovoljavajuće vrijednosti¹²⁵, tako da se moralo odustati od formiranja skale kao u prethodnom slučaju. Sa druge strane, rezultati faktorske analize su pokazali da je **odnos prema zapošljavanju porodičnih žena** moguće analizirati ukoliko se isključi stav *Zaposlena majka može da razvija jednako toplu i blisku vezu sa djecom, kao i majka koja ne radi* (rezultati faktorske analize dati su u Prilogu 1, tabele 1 i 2).

Rezultati analize su pokazali da se sljedeći individualni činioci javljaju kao statistički značajni prediktori stava prema zapošljavanju porodičnih žena: pol, starost, stepen obrazovanja, mjesto stanovanja.

Kada je riječ o uticaju **pol**a na odnos prema zapošljavanju udatih žena ili majki, rezultati T testa nezavisnih uzoraka pokazali su statistički značajnu razliku između muškaraca i žena. Žene su pokazale pozitivan stav prema zapošljavanju udatih žena i majki, dok su muškarci zauzeli negativan stav prema ovom pitanju (tabela 3 u Prilogu 1).

Obrazovanje ispitanika/ispitanica i u ovom slučaju predstavlja statistički značajan faktor. Rezultati pokazuju da ispitanici/ispitanice sa završenom višom školom u najvećoj mjeri podržavaju zapošljavanje porodičnih žena i statistički se značajno razlikuju od ispitanika/ispitanica sa završenom osnovnom i srednjom školom. Ispitanici/ispitanice sa osnovnom i srednjom školom se izrazito protive zapošljavanju porodičnih žena (rezultati Tukijevog testa dati su u tabeli 4 u Prilogu 1).

Bračni/partnerski status takođe ima određeni uticaj na analiziranu vrijednosnu orijentaciju, s tim što statistički značajna razlika postoji samo između ispitanika/ispitanica koji-e imaju partnere, ali ne žive zajedno, koji pokazuju najliberalniji stav prema zapošljavanju žena i onih koji su u braku, a koji su se u

124 Detaljniji prikaz rezultata videti u tabeli 2 u Prilogu 1.

125 Vrijednost Kronbahove Alfe je ispod 0,7.

najvećoj mjeri izjasnili protiv zapošljavanja porodičnih žena (rezultati Tukijevog testa dati su u tabeli 5 u Prilogu 1).

Takođe, utvrđen je značajan uticaj i **starosti ispitanika/ispitanica**. Rezultati višestrukog poređenja (Tukijev test) pokazali su da postoji statistički značajna razlika između ispitanika/ispitanica starosti od 26 do 40 godina i najstarijih ispitanika/ispitanica. Ispitanici/ispitanice starosti od 26 do 40 godina (kao uostalom i najmlađi ispitanici/ispitanice) pokazuju da je među ovim grupacijama utvrđena značajna podrška zapošljavanju žena koje su u braku. Sa druge strane, podaci pokazuju da se najstariji ispitanici/ispitanice protive zapošljavanju porodičnih žena (tabela 6 u Prilogu 1).

Na kraju, utvrđena je statistički značajna povezanost između **mjesta stanovanja** i patrijarhalno-liberalne orijentacije, pa tako ispitanici/ispitanice koji žive u gradu češće pokazuju kritičan stav prema tradicionalnom shvatanju podjele rada i odgovornosti između muškaraca i žena u poređenju sa onima koji žive u prigradskim ili seoskim područjima (rezultati T testa nezavisnih uzoraka dati su u tabeli 7 u Prilogu 1).

Posmatramo li uticaj **radnog statusa** ispitanika/ispitanica na odnos prema zapošljavanju porodičnih žena, uočavamo da, kao i u prethodnom slučaju, ovaj činilac ima statistički značajan uticaj samo kod žena: rezultati T testa pokazuju da zaposlene žene imaju liberalniji stav prema ovom pitanju, odnosno zalažu se za zapošljavanje porodičnih žena naspram nezaposlenih žena (tabela 8 u Prilogu 1). Sa druge strane, nije utvrđena statistički značajna razlika između zaposlenih i nezaposlenih muškaraca u pogledu stava prema zapošljavanju porodičnih žena ($p = 0,288$).

Nalazi istraživanja su takođe ukazali na značajnu povezanost između vrijednosti koje se odnose na zapošljavanje porodičnih žena i **modela raspodjele moći i odgovornosti unutar domaćinstva**, s tim što je statistički značajna veza utvrđena samo kod muškaraca. Na osnovu podataka koji su prikazani u tabelama u Prilogu 1 (tabele 9 i 10)¹²⁶ može se vidjeti da ispitanici u čijim domaćinstvima prevladava podjela odgovornosti prilikom donošenja odluka o školovanju djece ili o važnijim investicijama imaju pozitivan odnos prema zapošljavanju žene. Sa druge strane, očekivano, muškarci koji imaju odlučujuću riječ prilikom donošenja odluka u domaćinstvu podržavaju patrijarhalnu ulogu žena, odnosno protive se zapošljavanju žena koje su u braku ili imaju malu djecu.

Iako kod žena nije utvrđen statistički značajan uticaj modela raspodjele moći i odgovornosti unutar domaćinstva na njihove vrijednosne obrasce, na osnovu rezultata prikazanih u tabelama u Prilogu 1 (tabele 11 i 12) mogu se uočiti veoma zanimljivi nalazi. Jasno se pokazuje da ispitanice koje samostalno donose odluke u domaćinstvu u isto vrijeme se zalažu za zapošljavanje žena, dok ispitanice u čijim domaćinstvima je prisutan patrijarhalan model odlučivanja češće i same podržavaju tradicionalnu ulogu žena.

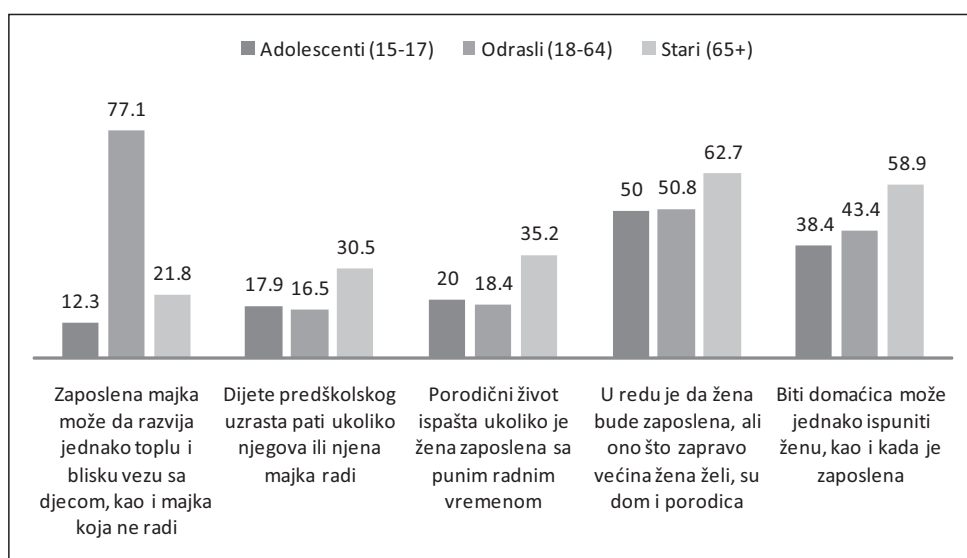
126 Statistički značajna povezanost je utvrđena kod odlučivanja o školovanju djece i u slučaju važnijih finansijskih odluka (kupovina kola, uređaja za kuću itd.)

Na osnovu rezultata Tukijevog testa višestrukog poređenja utvrđena je značajna veza i između analiziranih vrijednosnih obrazaca: patrijarhalno-liberalne orijentacije i stava prema zapošljavanju porodičnih žena. Veza je utvrđena i kod muškaraca i kod žena, s tim što je jačina povezanosti kod žena izraženija. Podaci koji su prikazani u tabeli 13 u Prilogu 1 pokazuju da se ispitanici koji su podržali liberalne vrijednosne obrasce (ili su, pak, neodlučni) zalažu za zapošljavanje porodičnih žena. Sa druge strane, jasno se izdvaja kategorija patrijarhalnih muškaraca koji se u velikoj mjeri protive zapošljavanju porodičnih žena.

Ukoliko posmatramo odnos analiziranih vrijednosnih obrazaca kod žena, možemo vidjeti da liberalne ispitanice podržavaju zapošljavanje porodičnih žena. Nešto niži stepen podrške zabilježen je kod ispitanica koje nisu imale jasan stav na skali koja je mjerila patrijarhalno-liberalnu orijentaciju, dok je izrazito protivljenje zapošljavanju žena utvrđeno kod patrijarhalnih ispitanica (tabela 14 u Prilogu 1).

U cilju potpunijih uvida u generacijske razlike u podržavanju zapošljavanja udatih žena i majki, na grafikonu 3.4.10. je prikazano slaganje sa stavovima adolescenata, odraslih i starijih osoba. Ispitanici/ispitanice stariji-e od 65 godina u daleko većem postotku su podržali tradicionalne stereotipe koji se odnose na zapošljavanje žena, a to je posebno vidljivo u slučaju prvog, četvrtog i petog stava. Ono što se dalje veoma jasno uočava jeste sličan stepen slaganja sa analiziranim tvrdnjama među adolescentima i odraslima. Međutim, najizraženije razlike između ove tri kategorije javljaju se kod prvog stava, pa tako dok se preko tri četvrtine odraslih slaže sa tvrdnjom da zaposlena majka može da razvija jednako toplu i blisku vezu sa djecom, kao i majka koja ne radi, dotle ovu tvrdnju prihvata svega 13% adolescenata i 22% starijih od 65 godina.

Grafikon 3.4.10: Prihvatanje pojedinačnih iskaza (u %)

Sumiranje nalaza

- Stav prema zapošljavanju udatih žena i majki je blisko povezan sa osnovnom vrijednosnom orijentacijom, pa se patrijarhalne osobe uglavnom protive ovom zapošljavanju, dok ga liberalne odobravaju i podržavaju.
- Žene pretežno imaju pozitivan stav prema zapošljavanju udatih žena i majki, dok kod muškaraca prevladava negativan stav.
- Osobe visokog obrazovanja znatno češće podržavaju zapošljavanje porodičnih žena i majki nego osobe srednjeg i osnovnog obrazovanja.
- Osobe koje su u braku se češće izjašnjavaju protiv zapošljavanja udatih žena i majki, dok osobe koje imaju partnere, ali ne žive sa njima, pokazuju najviše liberalne stavove.
- Starije osobe se češće protive zapošljavanju udatih žena, dok ga srednje i mlađe generacije podržavaju.
- Stanovnici gradova više podržavaju zapošljavanje udatih žena i majki nego stanovnici seoskih područja.
- Muškarci koji sami izdržavaju domaćinstvo ili finansijski doprinose domaćinstvu više nego drugi ukućani, najmanje podržavaju zaposlenost udatih žena i majki.
- Žene koje više doprinose finansijski domaćinstvu od drugih imaju najpozitivnije stavove prema zapošljavanju žena, dok su žene koje ne doprinose uopšte ili doprinose manje od drugih kritične prema zapošljavanju žena.
- Međugeneracijske tendencije ukazuju da se najmlađe generacije, današnji adolescenti, ne razlikuju mnogo od odraslih, dok se opadanje konzervativne orijentacije u pogledu zapošljavanja žena primjećuje između današnje generacije starijih i odraslih.

3.5 ROD I ZDRAVSTVENI ŽIVOTNI STILOVI

Rodne nejednakosti u pogledu zdravlja u ovom istraživanju su ispitivane, prije svega, u domenu zdravstvenih životnih stilova. Poznato je da žene imaju duže očekivano trajanje života od muškaraca¹²⁷, a istraživanja javnog zdravlja detaljno ispituju karakteristike morbiditeta i mortaliteta. Zbog toga je osnovni istraživački interes u ovoj studiji bio usmjeren na pitanje da li postoje rodno

127 U većini zemalja, očekivano trajanje života za žene je duže nego za muškarce. U BiH očekivano trajanje života za žene iznosi 79 godina a za muškarce 71 (UNDP, *Human Development Report 2015*: 220–223).

specifični obrasci u rasprostranjenosti navika koje nisu svojstvene zdravim životnim stilovima, dok su pitanja pristupa zdravstvenom osiguranju i subjektivnom opštem zdravlju samo površno dotaknuta.

Prema nalazima istraživanja zdravstveno osiguranje imalo je 97% ispitanika/ispitanica i u ovom pogledu ne registruju se značajne rodne razlike. One se ne ispoljavaju ni kada je u pitanju subjektivna samoprocjena opšteg zdravstvenog stanja. Kao što se može vidjeti iz tabele 3.5.1, većina žena i muškaraca iz odrasle populacije ocjenjuje svoje zdravlje kado dobro ili vrlo dobro.

Tabela 3.5.1: Subjektivno zdravstveno stanje prema polu¹²⁸

Ocjena zdravstvenog stanja	Ukupno	Žene	Muškarci
Veoma loše	0,7	0,3	1,0
Loše	4,3	4,3	4,2
Dobro	50,4	51,8	48,7
Vrlo dobro	43,1	41,8	44,7
Ne zna da ocijeni	1,6	1,7	1,4
Ukupno	100	100	100

Rodne razlike nisu prisutne ni u zastupljenosti hroničnih bolesti, ali je značajna razlika prisutna u zastupljenosti invaliditeta, jer je među muškarcima više osoba sa invaliditetom nego među ženama. Na osnovu prirode invaliditeta može se zaključiti da je riječ, prije svega, o većoj izloženosti muškaraca ranjavanju i povredama tokom ratnog sukoba devedesetih godina 20. vijeka.

Tabela 3.5.2: Zastupljenost invaliditeta među ženama i muškarcima¹²⁹

Invaliditet	Žene	Muškarci
Bez invaliditeta	98,1	92,6
Sa invaliditetom	1,9	7,4
Ukupno	100	100

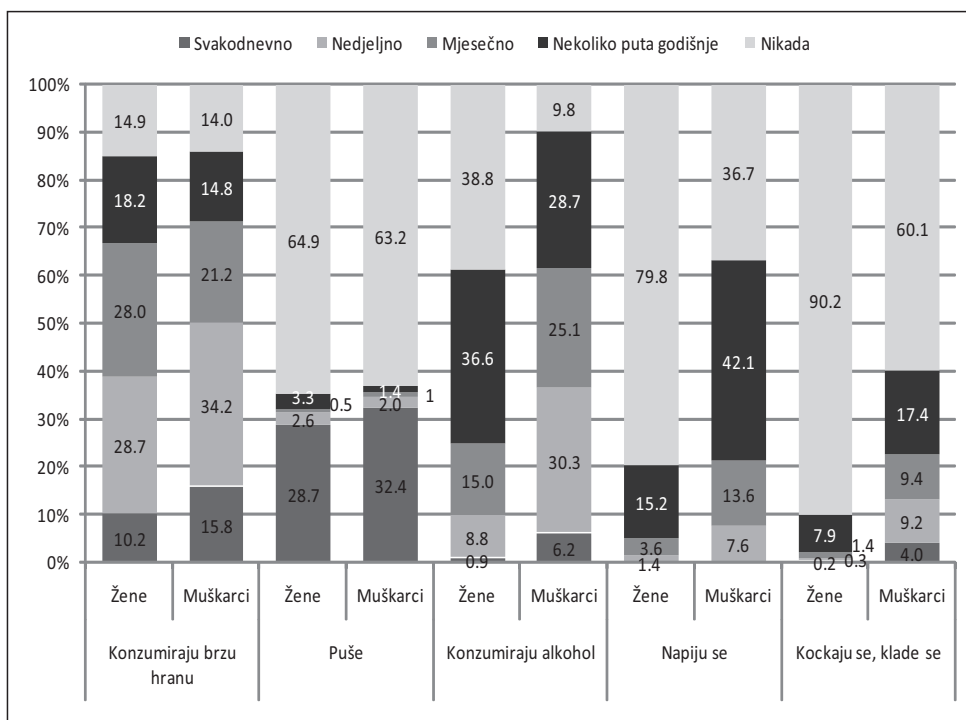
Rodne razlike u zdravstvenim životnim stilovima su veoma izražene. Razlike su najizraženije u konzumaciji alkohola, opijanju, klađenju i kockanju, nešto su manje izražene u pogledu konzumiranja brze hrane, a nisu ispoljene u pogledu pušenja cigareta. Razlike ukazuju na to da su u muškoj populaciji nezdrave životne navike i štetne aktivnosti značajno zastupljenije nego u ženskoj populaciji. Muškarci češće nego žene konzumiraju brzu hranu, češće piju alkohol i

128 Hi-kvadrat = 3,009; Kramerovo V = 0,053; $p = 0,556$

129 Hi-kvadrat = 18,875; Kramerovo V = 0,133; $p = 0$.

opijaju se i češće se kockaju i klade. Rodne razlike nisu prisutne jedino u rasprostranjenosti pušenja duvana, s tim da žene počinju u prosjeku dvije godine kasnije da puše nego muškarci (sa 18 godina žene, sa 16 muškarci).

Grafikon 3.5.1: Učestalost aktivnosti koje odlikuju zdravstvene životne stilove prema polu¹³⁰

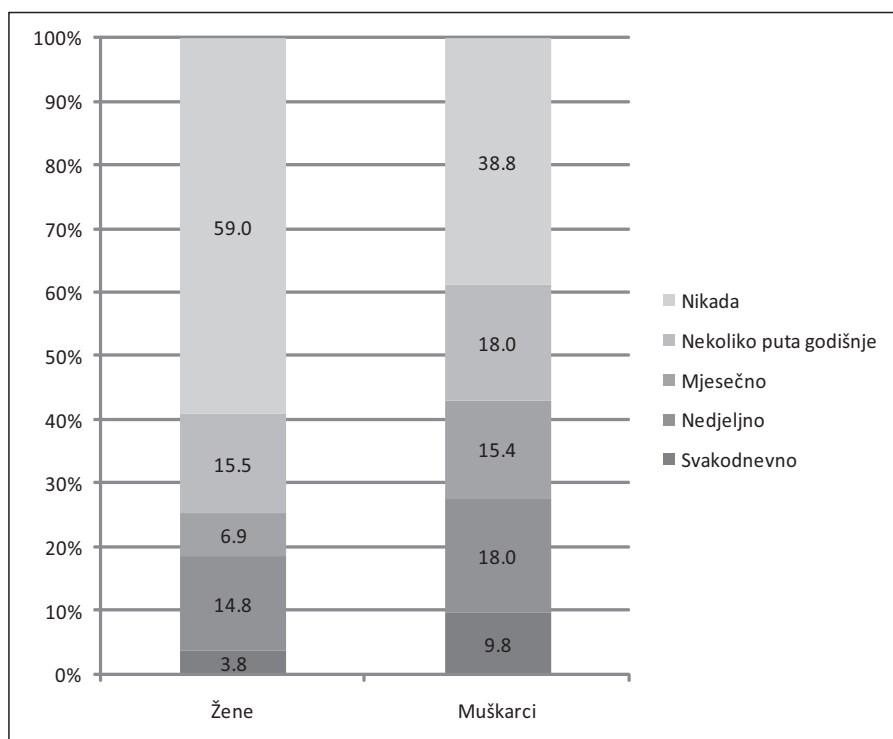
Rodne razlike u upražnjavanju zdravstveno škodljivih praksi se razlikuju među generacijama. Najveća rodna razlika u konzumiranju brze hrane javlja se u najmlađoj kategoriji (18–30) godina. Kod starijih generacija razlike su manje ili se gube. Ove razlike se ispoljavaju u tome što je među mladićima dvostruko veći udio onih koji svakodnevno konzumiraju brzu hranu nego među djevojkama (30% prema 14%). Razlike u konzumiranju alkohola prisutne su u svim generacijama, mada su kod starijih generacija izraženije nego kod mlađih. Situacija je obrnuta kad su u pitanju kocka i klađenje, odnosno, iako su značajne rodne razlike prisutne u svim generacijama, one su najveće kod mladih, a smanjuju se kod starijih generacija.

130 Statistike značajnosti za razlike u polovima su sljedeće:

- konzumiranje brze hrane: Hi-kvadrat = 16,125; Kramerovo V = 0,122; $p = 0,003$,
- pušenje: Hi-kvadrat = 6,582; Kramerovo V = 0,078; $p = 0,16$,
- konzumiranje alkohola: Hi-kvadrat = 197,614; Kramerovo V = 0,427; $p = 0$,
- opijanje: Hi-kvadrat = 210,236; Kramerovo V = 0,442; $p = 0$,
- kockanje, klađenje: Hi-kvadrat = 152,67; Kramerovo V = 0,376; $p = 0$.

Međutim, iako muškarci češće nego žene praktikuju zdravstveno škodljive aktivnosti, oni se češće bave sportom, čije se redovno upražnjavanje smatra važnim za zdrav život. Ove razlike su ispoljene u svim generacijama gotovo u istoj mjeri.

Grafikon 3.5.2: Učestalost bavljenja sportom prema polu¹³¹

Sumiranje nalaza

- Rodne razlike u subjektivnoj ocjeni zdravlja među odraslima ne postoje, ali je među ženama nešto veći udio hronično oboljelih osoba, a među muškarcima osoba sa invaliditetom i to onih koji su stekli invaliditet tokom rata.
- Rodne razlike u zdravstvenim životnim stilovima su veoma izražene – žene rjeđe upražnjavaju nezdrave navike nego muškarci, poput konzumiranja brze hrane, alkohola, opijanja, klađenja, kockanja. Razlike nisu prisutne u pušenju duvana.
- Muškarci se češće bave sportom nego žene.

131 Hi-kvadrat = 57,314; Kramerovo V = 0,23; p = 0.

- Međugeneracijske razlike su važne i ispoljavaju se tako što mladi (18–30) češće nego druge starosne kategorije piju alkohol, opijaju se, klade i kockaju, dok pripadnici/pripadnice srednje generacije (31–49) češće nego pripadnici drugih generacija puše duvan. Brzu hranu najčešće konzumiraju adolescenti.

3.6 UČEŠĆE I MOĆ U ZAJEDNICI

U ovom istraživanju nije bilo moguće detaljnije ispitivati različite forme učešća u zajednici i odlučivanju. Učešće u političkim strukturama i mogućnost uticaja na donošenje politika, programa i mjera počiva na moći koju akteri (u ovom slučaju sagledani kroz rodnu perspektivu) posjeduju u zajednici, ali isto tako povratno ojačava njihovu moć i omogućava njihov veći uticaj na životne uslove. Drugi aspekt participacije u zajednici predstavlja učešće u organizacijama civilnog društva. Pritom, treba imati na umu da su organizacije civilnog društva veoma heterogen sektor i da u njega ulaze i lovačke, hobističke, rekreativne organizacije, koliko i aktivističke organizacije koje nastoje da ostvare izvjesne promjene u zajednici. S obzirom na kompleksnost istraživanja, ovaj aspekt nije bilo moguće detaljnije ispitivati, pa je pažnja bila usmjerena primarno na sljedeće aspekte:

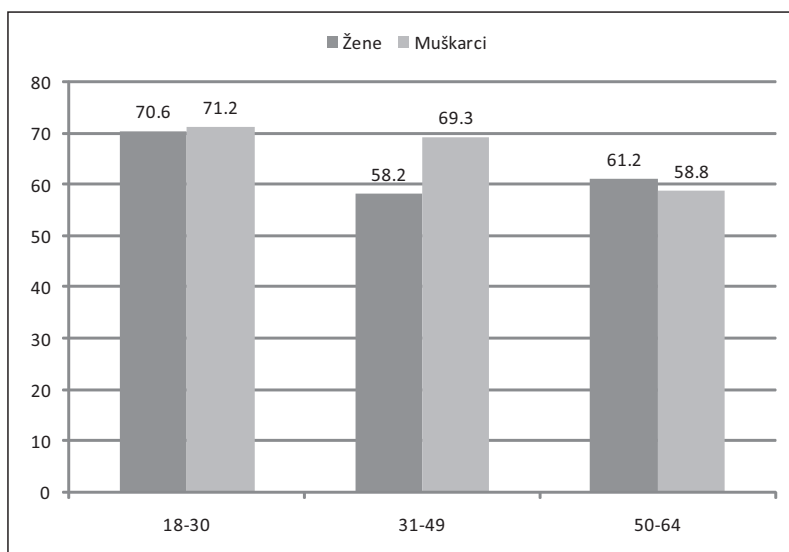
- da li se mogu primijetiti razlike u uključivanju u civilno društvo i političke partije s obzirom na pol i životne faze u kojima se žene i muškarci nalaze,
- da li postoje razlike u iskustvima i spremnostima uključivanja u akcije civilnog društva, odnosno u tome da li djeluju kao aktivni građani?

Na grafikonu 3.6.1 prikazani su sumarni podaci o učešću u političkim strankama i organizacijama civilnog društva, bez obzira na to o kakvim organizacijama je riječ. Cilj ovakvog uvida u podatke nije da se detaljnije sagledaju obrasci uključivanja, već da se uoči da li uopšte postoje razlike u obimu uključenosti u bilo kakvu vrstu organizovane zajednice – političke ili civilnog društva – u zavisnosti od pola i faze u životnom toku. Iz grafikona 3.6.1 može se primijetiti da podaci ukazuju na interesantne rodne i međugeneracijske tendencije¹³².

132 Nalazi istraživanja Gender centra o položaju muškaraca u Republici Srpskoj iz 2015. Godine (Milinović i Puhalo, 2016) pokazuju da stavovi o javnoj sferi kao isključivo muškom domenu nisu predominantni. Manje od polovine ispitanih muškaraca se složilo sa tvrdnjom: „Muškarac je po svojoj prirodi vođa“, dok se sa tvrdnjom: „Predsjednik države uvijek treba da bude muškarac“ potpuno slagalo manje od jedne trećine ispitanika. Sa tvrdnjom: „Muškarcima su bližije javne, a ženama privatne aktivnosti“ složilo se 37,4% ispitanika. Sa tvrdnjom: „Predsjednik države uvijek treba biti muškarac“ se potpuno slaže 18,7% ispitanika, dok se uglavnom slaže 10,5%. Neodlučnih ima 22,3%. Ovoj tvrdnji se uglavnom protivi 15,2% i potpuno protivi 31,9% muškaraca. Svaki treći ispitanik (31%) se u potpunosti slaže sa tvrdnjom: „Muškarac je po svojoj prirodi vođa“, dok se 14,5% uglavnom slaže. Neodlučnih ima 22,5%. Ovoj tvrdnji se uglavnom protivi 9,6% i potpuno protivi 21% muškaraca. Sa ovom tvrdnjom češće se ne slažu muškarci iz grada (33,2%) nego muškarci iz sela (28,3%). S druge strane, statistič-

Prije svega, može se zapaziti da su mlađe generacije proaktivnije u odnosu na starije, odnosno da se kod generacija u kasnijim životnim fazama smanjuje obim učešća u civilnom društvu i/ili političkim partijama. Kada su u pitanju rodne razlike, primjećuje se da u mlađoj i starijoj kategoriji one nisu značajne, dok u srednjoj kategoriji jesu i manifestuju se kao manje učešće žena u poređenju sa muškarcima. Iako se iz predloženih podataka ne može izvesti zaključak o razlogu zbog kojeg su zabilježene ove razlike, može se pretpostaviti da su zapravo karakteristike životne faze u kojoj se osobe ovog starosnog uzrasta nalaze, te rodne nejednakosti ispoljene u toj fazi vjerovatan razlog za ove razlike u političkoj i građanskoj participaciji. Naime, kao što se vidi iz poglavlja o porodičnim ulogama i odnosima, to je upravo starosna kategorija u kojoj bilježe najveći udio osobe koje imaju djecu od rođenja do pet godina i od 6 do 14 godina, radno najaktivnija kategorija i kategorija sa najizraženijim sukobom između porodičnih i poslovnih obaveza, posebno među ženama.

Grafikon 3.6.1: Udio lica koja su članovi bar jedne organizacije civilnog društva ili političke partije, prema polu i starosti¹³³

ki podaci, analize i istraživanja o učešću žena u javnom i političkom odlučivanju pokazuju da je de facto javna sfera dominantno muška i patrijarhalna, i u pogledu brojčanog učešća i u pogledu uticaja. Analiza Gender centra „Opšti izbori 2014: (ne)vidljive žene“ iz 2014. godine, kao i istraživanje o liderstvu žena u BiH (doktorska disertacija J. Milinović iz 2014. godine, pod nazivom „Žene u svetu liderstva – karakteristike i perspektive u BiH“) pokazuju da se žene suočavaju sa različitim patrijarhalnim stavovima i inhibicijama da uđu u javnu sferu i opstanu u njoj.

133 Statističke mjere značajnosti:

- za kategoriju starosti 18–30: Hi-kvadrat = 0,018, Kramerovo V = 0,007, $p = 0,894$,
- za kategoriju starosti 31–49: Hi-kvadrat = 6,608, Kramerovo V = 0,115, $p = 0,010$,
- za kategoriju starosti 50–64: Hi-kvadrat = 0,145, Kramerovo V = 0,024, $p = 0,704$.

Kada se pažljivije posmatra struktura članstva u organizacijama, primjećuje se da je ona pretežno „tradicionalnog“ tipa, odnosno da preovladava članstvo u crkvenoj, odnosno vjerskoj organizaciji, iza koje slijede sportsko-rekreativne organizacije, humanitarne organizacije, a da je članstvo u interesnim i aktivističkim organizacijama civilnog društva izrazito nisko. Značajne razlike u obimu uključenosti žena i muškaraca javljaju se samo u slučaju sportskih i rekreativnih organizacija, jer su muškarci znatno češće članovi ovakvih organizacija nego žene. Interesantan je i nalaz da razlike u uključivanju u političke partije između žena i muškaraca nisu velike, što bi se očekivalo imajući u vidu vidljive vrhove partija i državne funkcionere među kojima i dalje preovladavaju muškarci. Naime, na položaju predsjednika, potpredsjednika i generalnog sekretara Narodne skupštine Republike Srpske nema žena, dok je procenat žena poslanika manji od 20%. Kada je riječ o zastupljenosti žena u Vladi Republike Srpske, situacija je nešto bolja, pa je predsjednica Vlade žena, a na mjestu potpredsjednika nalaze se žena i muškarac. Međutim, i dalje se mali broj žena nalazi na mjestima ministara, od 16 ministarstava, koliko ih ima u Vladi Republike Srpske, samo se na čelu tri ministarstva nalaze žene. („Žene i muškarci u Republici Srpskoj“, bilten br. 8, str. 47–53).

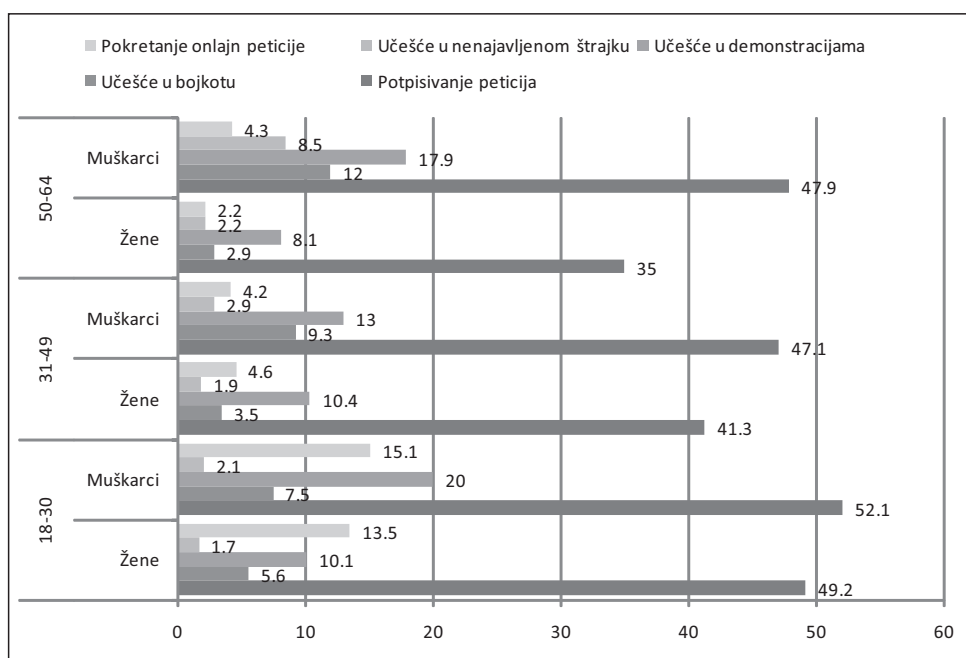
Tabela 3.6.1: Članstvo u organizacijama civilnog društva i političkim partijama, % ispitanika/ispitanica koji jesu članovi/članice bar jedne organizacije

Organizacija	% ispitanika/ispitanica ¹³⁴	
	Žene	Muškarci
Crkva ili vjerska organizacija	40,8	34,9
Političke partije	21,5	23,6
Sportske i rekreativne organizacije	13,6	29,7
Umjetničke, muzičke ili obrazovne organizacije	7,3	5,0
Sindikalne organizacije	8,7	10,8
Ekološke inicijative/organizacije	1,6	4,0
Profesionalne organizacije	6,4	7,0
Humanitarne organizacije	8,2	10,2
Omladinske organizacije	7,0	7,4
Hobističke organizacije	0,5	2,2
Druge organizacije	1,1	3,4

134 Zbog mogućnosti da budu članovi/članice više od jedne organizacije, ukupan procenat premašuje 100%.

Podaci ukazuju na to da su muškarci češće učestvovali ili su skloni da učestvuju u akcijama civilnog društva nego žene, u svim starosnim kategorijama. To se vidi na osnovu podataka o dosadašnjem učešću u akcijama poput potpisivanja peticija, štrajkova, demonstracija i sl., ali i iz stava o spremnosti da se u takve akcije uključe. Iz podataka predočenih na grafikonu 3.6.2. može se primijetiti da je najčešći oblik akcije koji su ispitanici i ispitanice preduzimali zapravo najmanje aktivan način djelovanja – potpisivanje peticija. Ostali oblici građanskih akcija daleko zaostaju za ovim. Žene su konzistentno manje uključene nego muškarci u svim starosnim kategorijama.

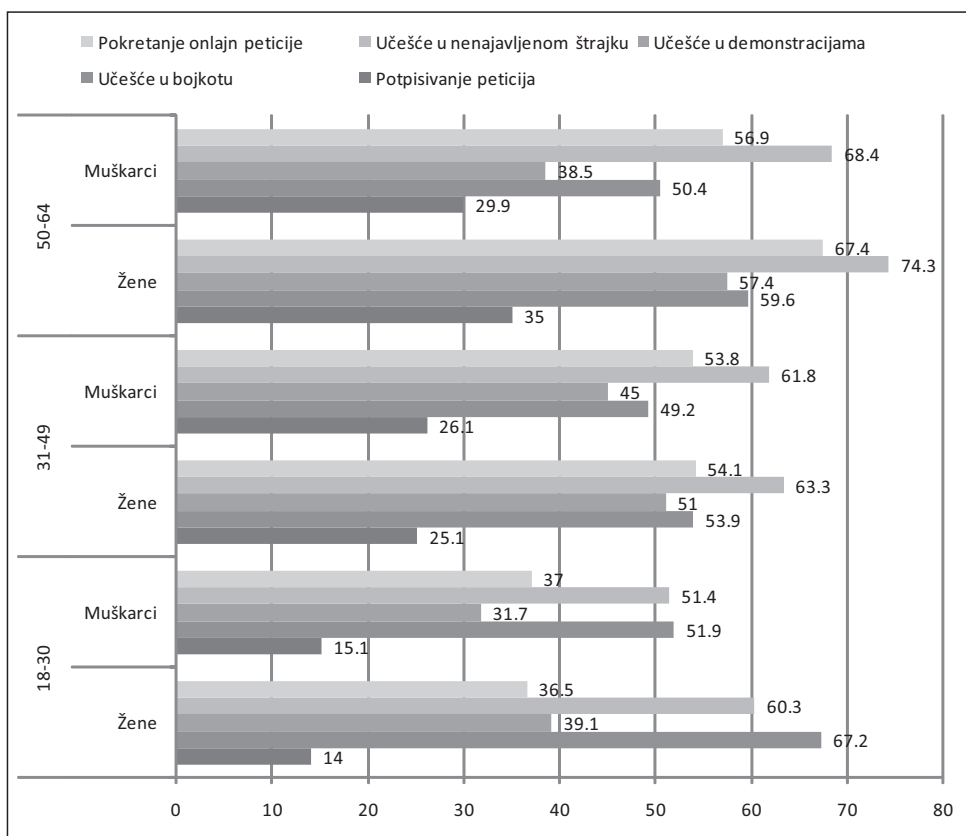
Grafikon 3.6.2: Učešće u akcijama civilnog društva prema polu i starosti

Situacija je obrnuta kada su u pitanju oni koji su istakli da nikada ne bi učestvovali u navedenim akcijama – takvih je više među ženama nego među muškarcima i više među starijim generacijama nego mlađim. Jedini izuzetak predstavlja izrazita nesklonost mlađih žena prema bilo kakvoj vrsti bojkota. Interesantno je i da su mlađi muškarci manje nesprenni nego sve ostale kategorije muškaraca i žena da učestvuju u divljem štrajku.

Grafikon 3.6.3: Procenat onih koji nikada ne bi učestvovali u datim akcijama civilnog društva, prema polu i starosti

Sumiranje nalaza

- Mlađe generacije su proaktivnije nego starije u pogledu participacije u civilnom društvu ili političkim partijama.
- Rodne razlike u participaciji u civilnom društvu i političkim partijama nisu prisutne kod mladih i starijih kategorija odraslih, ali jesu kod srednjih i ispoljavaju se kao manje učešće žena u zajednici.
- Participacija u civilnom društvu pokazuje tradicionalističke obrasce, jer su ispitanici/ispitanice najaktivniji-e u crkvi, potom političkim partijama, a učešće u ostalim organizacijama civilnog društva okupljenim oko različitih građanskih interesa je zanemarljivo.
- Učešće u građanskim akcijama je relativno nisko, a kada se i uključuju u neku akciju riječ je uglavnom o potpisivanju peticija.
- Žene se konzistentno manje uključuju u građanske akcije nego muškarci, u svim starosnim kategorijama.

3.7 SUBJEKTIVNO BLAGOSTANJE I ŽIVOTNE STRATEGIJE

Subjektivno blagostanje i sreća su tokom posljednje decenije postali važan alternativni pristup praćenju razvoja. Nasuprot dominantnim pristupima u kojima se primat u ocjenjivanju razvojnih trendova daje ekonomskom rastu i ekonomskim pokazateljima, ovi alternativni pristupi poseban značaj pridaju tome kako ljudi procjenjuju svoje ukupno blagostanje ili koliko su zadovoljni različitim aspektima života. Indikatori subjektivnog blagostanja i sreće shvataju se u ovim pristupima kao dio ljudskog blagostanja koje povećava mogućnosti pojedinaca da ostvare svoje potencijale (Todaro, Smith, 2006: 19). Različite studije pokazale su kako je finansijska sigurnost samo jedan faktor koji utiče na sreću. Richard Layard (Layard, 2005, nav. prema Todaro, Smith, 2006) je identifikovao sedam faktora koji su povezani sa srećom: odnosi u porodici, finansijska situacija, zaposlenje, zajednica i prijatelji, zdravlje, lične slobode i lične vrijednosti.

U našem istraživanju potražili smo odgovore na sljedeća pitanja:

- Kako ispitanici/ispitanice ocjenjuju svoje subjektivno blagostanje?
- Da li se u pogledu subjektivnog blagostanja javljaju razlike između žena i muškaraca i između generacija, odnosno osoba koje se u vrijeme istraživanja nalaze u različitim životnim fazama?
- Da li su pojedini aspekti života izvor većeg blagostanja od drugih i koji?
- Koje strategije ispitanici/ispitanice vide kao sredstvo da ostvare svoje blagostanje?
- Da li su ove strategije urodnjene?
- Da li se ove strategije razlikuju između žena i muškaraca koji se nalaze u različitim životnim fazama?

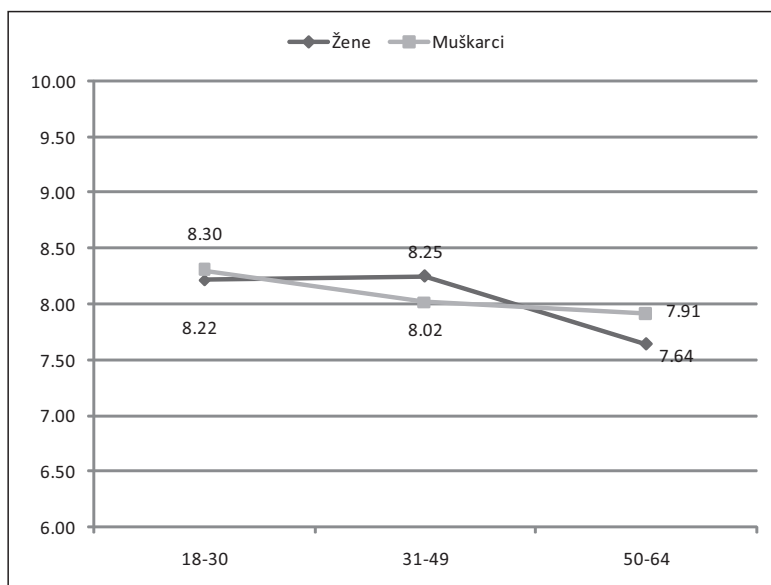
Subjektivno blagostanje je ispitivano preko zadovoljstva ukupnim životom i zadovoljstva sljedećim aspektima života:

- poslom,
- prihodima,
- životnim standardom,
- porodičnim životom,
- zdravljem,
- mjestom stanovanja i
- načinom na koji se ljudi opходе prema ispitanicima/ispitanicama.

Subjektivno blagostanje

Zadovoljstvo sveukupnim životom na agregatnom nivou cjelog uzorka odraslih ocijenjeno je prosječnom ocjenom 8,09 na skali od nula do deset. Prosječna ocjena opšteg blagostanja među ženama iznosi 8,10, a među muškarcima 8,08. Kada se, pak, ocjena subjektivnog blagostanja posmatra i u kontekstu različitih životnih faza u kojima se ispitanici i ispitanice nalaze, primjećuje se da prosječna ocjena kojom su ocijenili svoje subjektivno blagostanje opada sa starošću i pokazuje promjenljive rodne obrasce. Među mladima muškarci su svoje zadovoljstvo sveukupnim životom iskazali nešto višim nego žene¹³⁵, mada je razlika veoma mala. U srednjim generacijama, žene su nešto zadovoljnije nego muškarci, da bi se odnos promijenio u starijim generacijama odraslih, gdje su žene niže ocijenile svoje blagostanje nego muškarci.

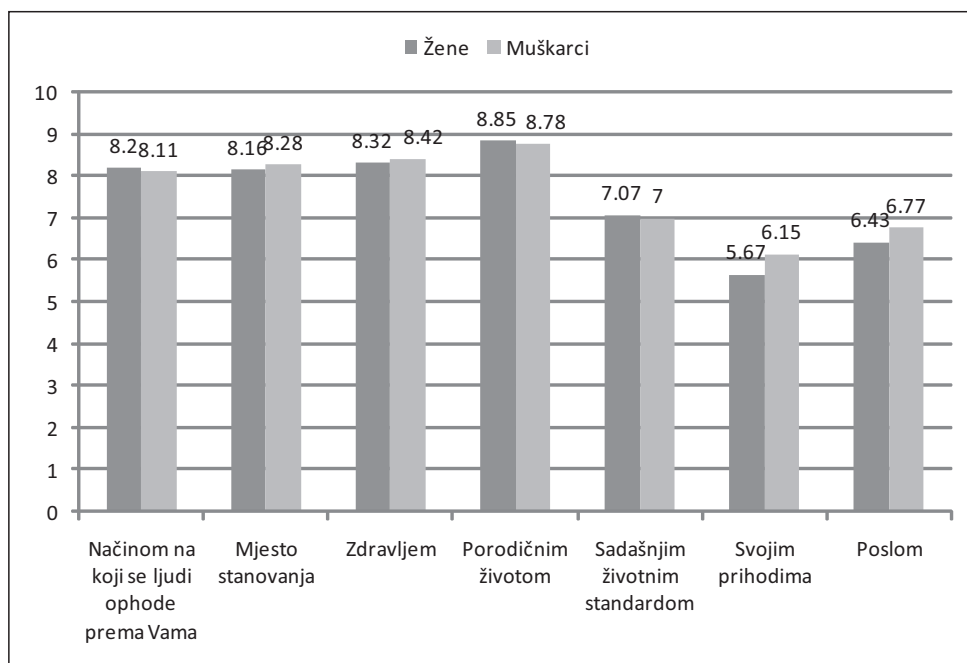
Grafikon 3.7.1: Opšte zadovoljstvo životom, prema polu i starosti, prosječna ocjena (najniža 0, najviša 10)

135 Istraživanje Gender centra o muškarcima u Republici Srpskoj iz 2015. godine pokazalo je da su prosječne ocjene zadovoljstva bile negdje na sredini, ni visoke ni niske. Najzadovoljniji su životom uopšte – prosječna ocjena 5,9. Odmah zatim je zadovoljstvo onim što postižu u životu i osjećanjem pripadnosti u lokalnoj zajednici, prosječne ocjene 5,6. Dalje, zadovoljstvo životnim standardom i sopstveni osjećaj sigurnosti su dobili prosječne ocjene 5,5; osjećanje bezbjednosti u budućnosti 5,3; odnos sa drugim ljudima 5,1 i na kraju zadovoljstvo odnosom sa članovima porodice je dobilo prosječnu ocjenu 4,59. Životom u cjelini, su najviše zadovoljni muškarci za završenom srednjom školom četvrti stepen, a potom visoko obrazovani muškarci. Znatno manje opšteg zadovoljstva nalazimo kod ispitanika sa završenom osnovnom školom, ali najmanje zadovoljstva nalazimo kod zanatlija. Kada se govori o zadovoljstvu životnim standardom, onda je situacija nešto drugačija. Najviše su zadovoljni muškarci za završenom srednjom školom četvrti stepen, slijede visoko obrazovani muškarci i zanatlije, dok su najmanje zadovoljni ispitanici sa završenom osnovnom školom (Milinović i Puhalo, 2016).

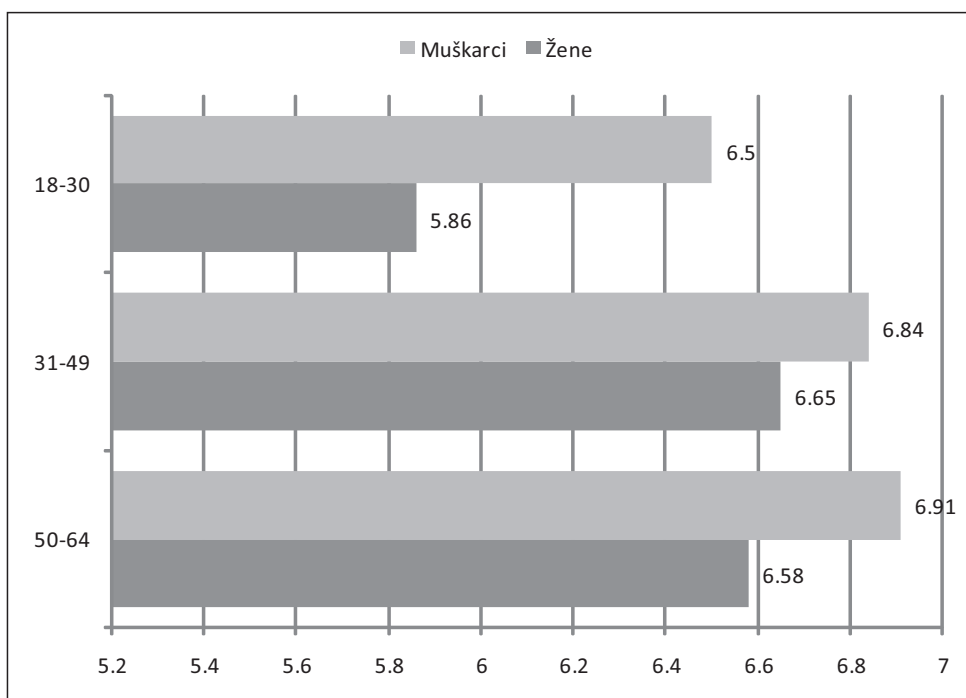
Da bi se razumjelo šta doprinosi ovakvoj ocjeni zadovoljstva sveukupnim životom, potrebno je „raspakovati život“ na različite aspekte i sagledati šta je to što čini ispitanike/ispitanice zadovoljnim, a šta je izvor nezadovoljstva, odnosno šta umanjuje njihovo blagostanje. Iz grafikona 3.7.2. može se vidjeti da i žene i muškarci najviše vrednuju svoj porodični život, da im on predstavlja najveći izvor blagostanja, dok su najnezadovoljniji ekonomskim aspektima svog života – poslom, prihodima i životnim standardom.

Grafikon 3.7.2: Prosječne ocjene zadovoljstva različitim aspektima života prema polu (najniža ocjena nula, najviša deset)

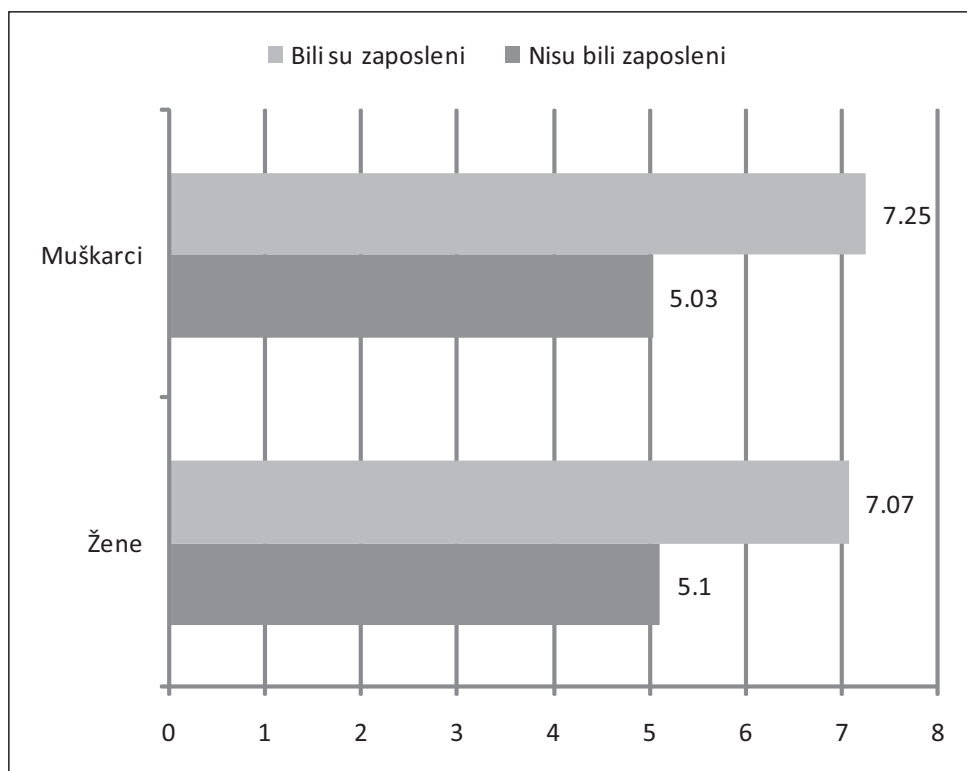
Kao što se može i očekivati, na osnovu podataka o karakteristikama zaposlenosti ispitanika i ispitanica u kontekstu starosti i životnih faza, mlađe osobe, a pogotovo mlađe žene najmanje su zadovoljne poslom. Njihov je položaj na tržištu rada najnepovoljniji, a čini se da se ovo zadovoljstvo povećava kod starijih kategorija, onako kako se i njihov položaj na tržištu rada uspostavlja i konsoliduje (na agregatnom nivou). Bez obzira na ove razlike, zadovoljstvo poslom je značajno niže nego zadovoljstvo drugim aspektima života, što jednostavno reflektuje višedecenijske probleme opadanja zaposlenosti, nesigurnosti zaposlenja, kao i smanjenja socijalnih beneficija na osnovu zaposlenja.

Grafikon 3.7.3: Zadovoljstvo poslom prema polu i starosti, prosječne ocjene (najniža ocjena nula, najviša deset)

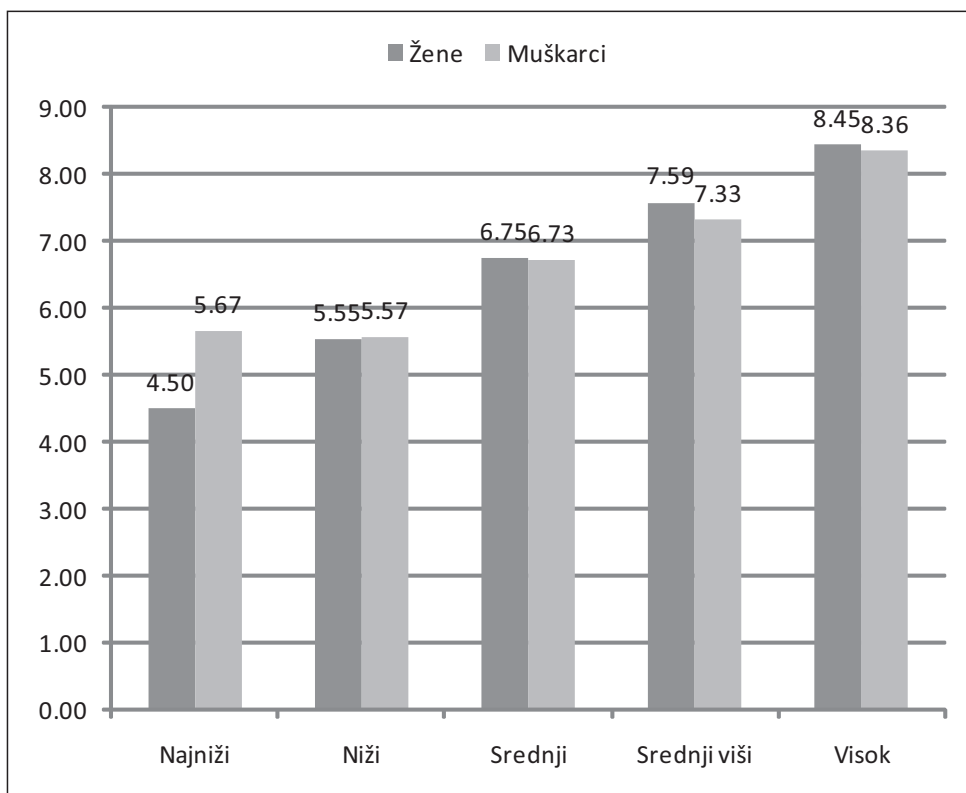
Pored toga, treba imati u vidu različite karakteristike ispitanika/ispitanica i kontekstualne faktore koji doprinose većem ili manjem zadovoljstvu različitim aspektima života. Tako je zadovoljstvo poslom značajno niže kod onih koji nisu imali zaposlenje u nedjelji koja je prethodila istraživanju, u poređenju sa onima koji su bili zaposleni. Takođe, može se primijetiti da je kod muškaraca razlika u ocjeni veća, odnosno zaposlenost ostvaruje veći uticaj na zadovoljstvo poslovnim aspektom života nego kod žena. Razlozi za to se ne mogu pronaći u nalazima kvantitativnog istraživanja, ali se može pretpostaviti da je uticaj patrijarhalne kulture koji postavlja snažna očekivanja pred muškarce da budu zaposleni i izdržavaju porodicu imao nekog uticaja na ovakav ishod.

Grafikon 3.7.4: Zadovoljstvo poslom prema statusu zaposlenosti i polu, prosječne ocjene (najniža ocjena nula, najviša deset)

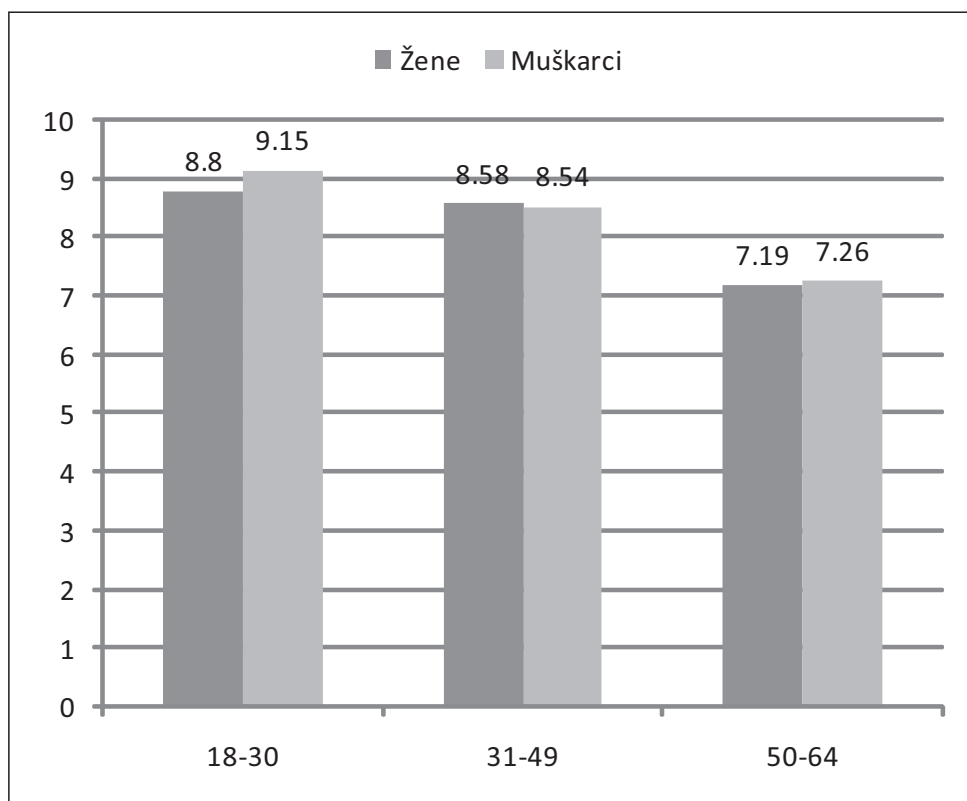
Još manje zadovoljstvo ispitanici i ispitanice iskazuju u vezi sa prihodima (prosječna ocjena 6,15 kod muškaraca i 5,67 kod žena). Na agregatnom nivou zadovoljstvo životnim standardom je nisko, ali razlike u ocjenama se javljaju između ispitanika i ispitanica koji su različito ocijenili svoj materijalni status. Iz grafikona 3.7.5 može se vidjeti ne samo da ispitanici i ispitanice nižeg materijalnog položaja iskazuju znatno niže zadovoljstvo ekonomskim standardom, nego oni koji su svoj položaj ocijenili kao visok, već i da se u kategoriji najnižeg materijalnog položaja javljaju i značajne rodne razlike u ocjenama – žene ocjenjuju standard znatno nižim nego muškarci. Ovo veće nezadovoljstvo može imati porijeklo u većem teretu koje žene iz ovih domaćinstava nose u svojoj ulozi upravljanja svakodnevnom potrošnjom. Imajući u vidu rodne nejednakosti u odgovornostima brige o domaćinstvu i porodici, za njih ovo može predstavljati znatno veće opterećenje i biti izvor frustracija da u datim uslovima oskudnih ekonomskih resursa treba da zadovolje potrebe u domaćinstvu i podmire članove porodice.

Grafikon 3.7.5: Zadovoljstvo životnim standardom prema subjektivnom materijalnom položaju domaćinstva (najniža ocjena nula, najviša deset)

Kada je u pitanju zadovoljstvo zdravljem, očekivano, ono opada sa starenjem, odnosno niže je kod starijih generacija nego srednjih i mlađih. Rodne razlike u ovom aspektu nisu izražene i zapažaju se u izvjesnoj mjeri samo kod mladih.

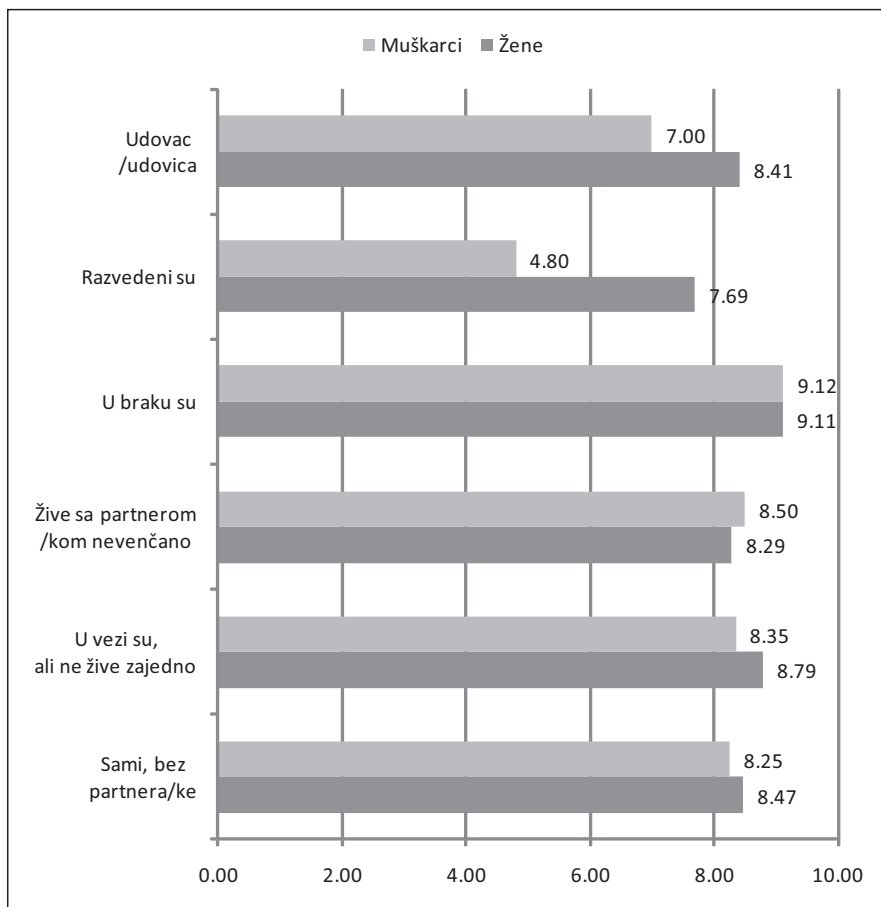
Grafikon 3.7.6: Zadovoljstvo zdravljem prema polu i starosti
(najniža ocjena nula, najviša deset)

Kao što je već istaknuto, porodica predstavlja najveći izvor zadovoljstva za ispitanice i ispitanike. Međutim, razlike u zadovoljstvu porodičnim životom su prisutne između osoba u različitom partnerskom/bračnom statusu. Iz grafikona 3.7.7 se može vidjeti da su najzadovoljnije osobe koje su u braku, podjednako i žene i muškarci, a da su najmanje zadovoljni porodičnim životom razvedeni muškarci i udovci. Veliki jaz u ocjeni zadovoljstva porodičnim životom između žena i muškaraca u kategoriji razvedenih i udovaca ne može se objasniti kvantitativnim podacima, ali u kontekstu patrijarhalne kulture može se povezati sa individualnim slobodama i opterećenjima u domaćinstvu koji su nesrazmjerno stavljeni u odgovornost žena, a možda i sa relativno visokom prevalencijom partnerskog nasilja prema ženama (up. Babović, Ginić, Vuković, 2013).

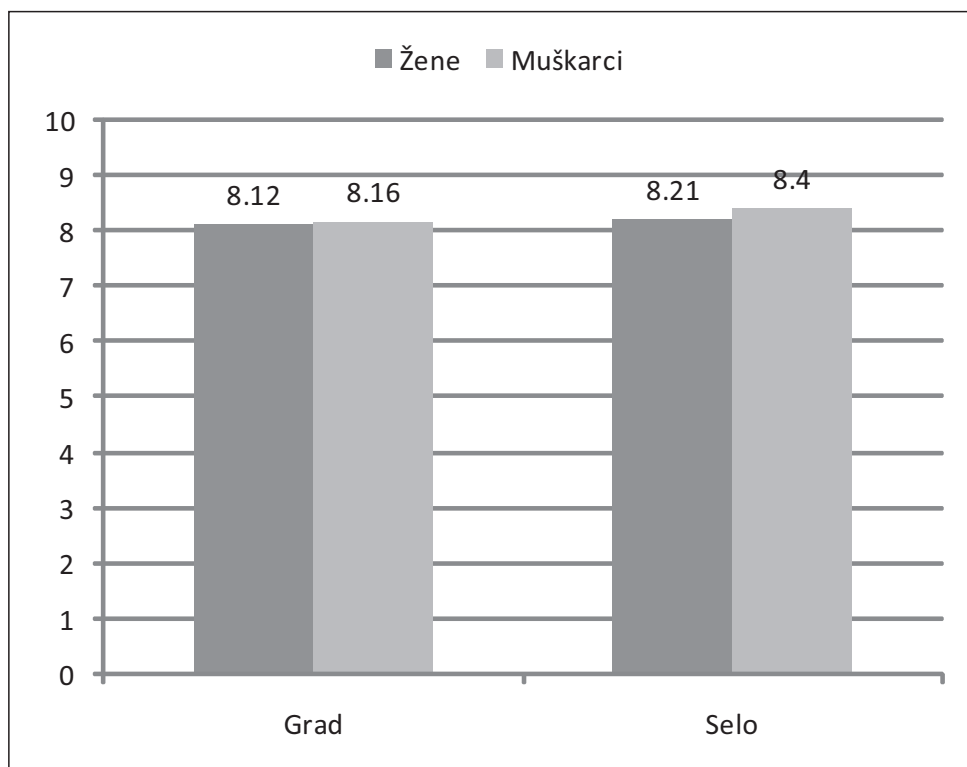

Grafikon 3.7.7: Zadovoljstvo porodicom prema polu i bračnom statusu (najniža ocjena nula, najviša deset)

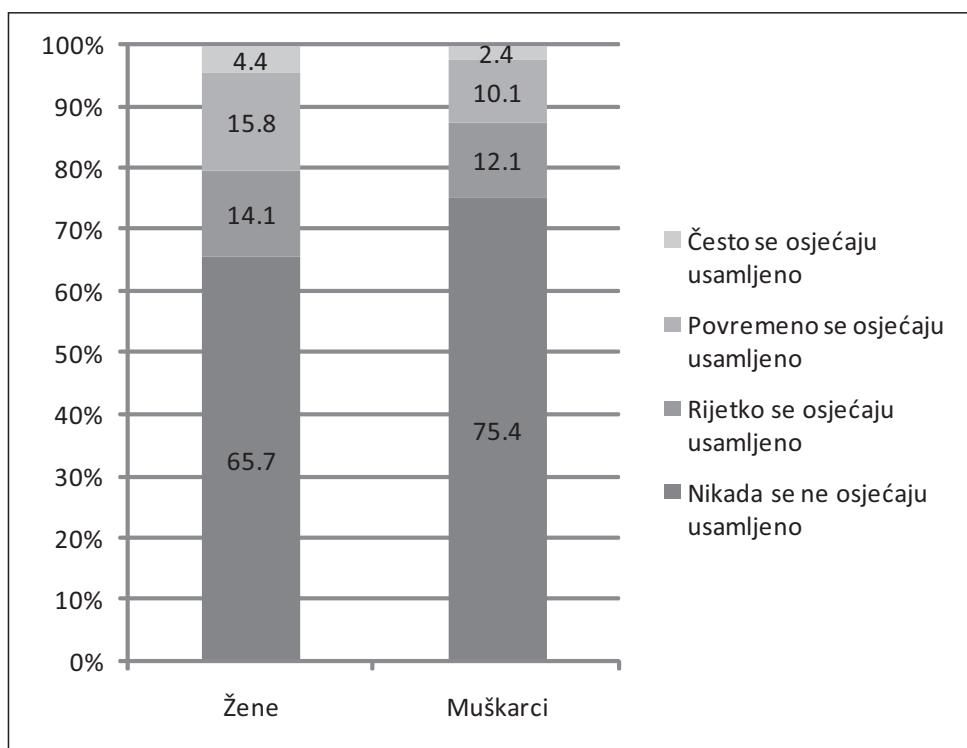
Iako bi se očekivalo da zbog migriranja iz sela u gradove i nepovoljnih uslova života na selu, o kojima se često govori (nedostatak puteva, infrastrukture, šansi za zaposlenje, socijalnih usluga, zabavno-rekreativnih i kulturnih sadržaja), stanovnici gradova iskazuju veće zadovoljstvo svojim mjestom stanovanja, podaci ukazuju da to nije tako. I žene i muškarci koji žive u seoskim sredinama zadovoljniji su svojim mjestom stanovanja nego žene i muškarci koji žive u gradovima. Međutim, primjetan je i nešto veći jaz između žena i muškaraca koji žive na selu. I ovoga puta, kvantitativni nalazi ne nude odgovor na pitanje o razlozima te razlike, ali imajući u vidu istraživanja o položaju žena na selu (Krunić ur., 2011), njihovoj marginalizaciji u procesima ekonomskog odlučivanja, upravljanja ekonomskim aktivnostima gazdinstava, uz istovremeni nedostatak drugih sadržaja i šansi, može se pretpostaviti da se u tim okolnostima i strukturama kriju odgovori.

Grafikon 3.7.8: Zadovoljstvo mjestom stanovanja, prema polu i mjestu stanovanja (najniža ocjena nula, najviša deset)

Napokon, kada je u pitanju zadovoljstvo načinom na koji se ljudi ophode prema njima, ispitanici i ispitanice različite starosti su prilično ujednačeni u zadovoljstvu (raspon 8,11–8,23), izuzev muškaraca u kategoriji starih 50–64 godine koji ovaj životni aspekt ocjenjuju niže od ostalih (7,97). Međutim, interesantno je da se istovremeno muškarci iz te starosne kategorije rjeđe osjećaju usamljeno nego žene, pa se može pretpostaviti da to nezadovoljstvo ne potiče iz nezadovoljstva tretmanom u porodici, već prije u društvu, posebno onom koje, kako smo vidjeli, doživljava relativno naglu promjenu u pogledu dominacije patrijarhalnih vrijednosti.

Grafikon 3.7.9: Osjećanje usamljenosti u kategoriji starih 50–64 godine prema polu

Hi-kvadrat = 13.545, Kramerovo V = 0,231, $p = 0,004$.

Potrebno je napomenuti da se u mlađim generacijama odraslih ne javljaju značajne rodne razlike u pogledu osjećanja usamljenosti

Sumiranje nalaza

- Subjektivno blagostanje opada sa starošću – najviše su zadovoljni ukupnim životom mladi, a najmanje stari.
- Rodne razlike u subjektivnom blagostanju se razlikuju kod različitih starosnih kategorija – među mladima muškarci su zadovoljniji, među srednjim generacijama zadovoljnije su žene, da bi u starosti opet muškarci bili zadovoljniji nego žene.
- I žene i muškarci su najmanje zadovoljni ekonomskim aspektima života – poslom, prihodima i životnim standardom, a najviše su zadovoljni porodičnim životom, zdravljem i mjestom stanovanja.

- Žene su konzistentno manje zadovoljne ekonomskim aspektima života nego muškarci.
- Očekivano, najmanje su ekonomskim aspektima života zadovoljne osobe iz domaćinstava koja se nalaze najniže na ljestvici materijalnog položaja.
- Zadovoljstvo zdravljem je najveće kod mladih i opada sa starošću.
- Porodičnim životom su najzadovoljnije osobe u braku.
- Najveći rodni jaz se javlja kod razvedenih osoba – razvedeni muškarci su znatno manje zadovoljni porodičnim životom nego razvedene žene.
- Osobe koje žive na selu su zadovoljnije mjestom stanovanja nego osobe koje žive u gradu.
- Žene se češće osjećaju usamljeno nego muškarci.

Životne strategije

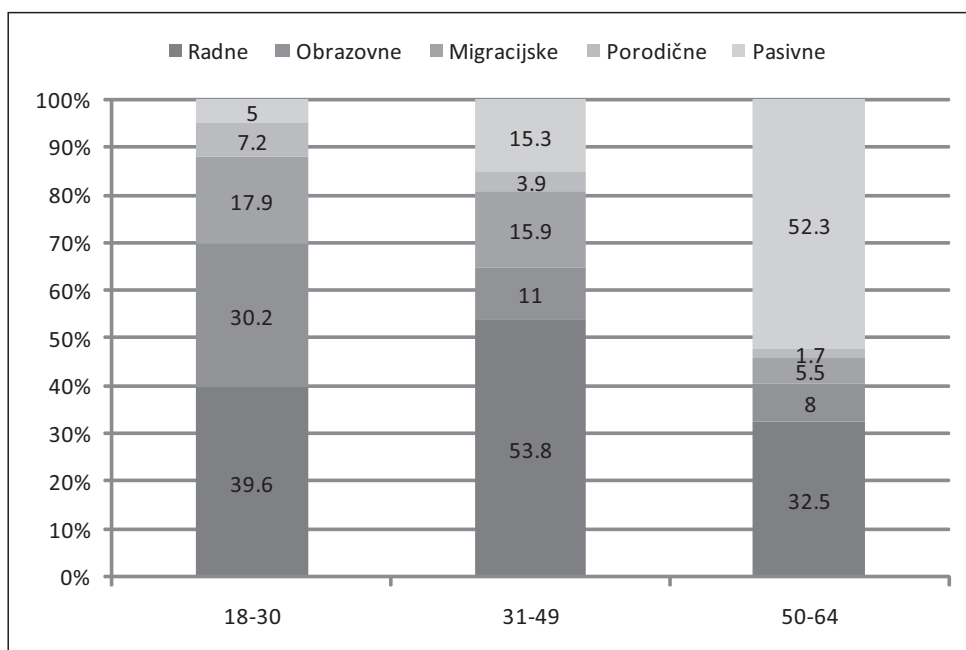
Važan element istraživanja kvaliteta života i mogućnosti žena i muškaraca u različitim fazama života predstavljaju i njihove socioekonomske strategije, odnosno ciljevi, planovi i aktivnosti koje pojedinci/pojedinke vide kao sredstvo za poboljšanje kvaliteta života i koje planiraju da sprovedu kako bi to poboljšanje ostvarili/e. Nalazi istraživanja upućuju na to da postoje značajne rodne i generacijske razlike u strateškim planovima, u percepciji sredstava kojima se može unaprijediti kvalitet života.

Generacijske razlike su izraženije i ispoljavaju se kao opadanje aktivne orijentacije, odnosno planova da se preko radnih strategija, obrazovanja ili migracija ostvari bolji život, a povećanje udjela onih koji smatraju da ne mogu da učine ništa što bi vodilo većem blagostanju. Kao što se može vidjeti iz grafikona 3.7.10, više od polovine ispitanika/ispitanica iz starije kategorije odraslih, iskazuje ovakvu pasivnu stratešku orijentaciju. Druga po učestalosti je radna strategija i ona je prisutna kod gotovo trećine ispitanika/ispitanica, što je manje nego kod dvije mlađe starosne kategorije.

Srednje generacije najčešće vide radne strategije kao sredstvo za ostvarivanje boljeg života¹³⁶. Među mlađim odraslim ispitanicima/ispitanicama, uz rad i obrazovanje je prepoznato kao ključno sredstvo ostvarivanja boljeg života, a u odnosu na starije generacije i migracije su više zastupljene.

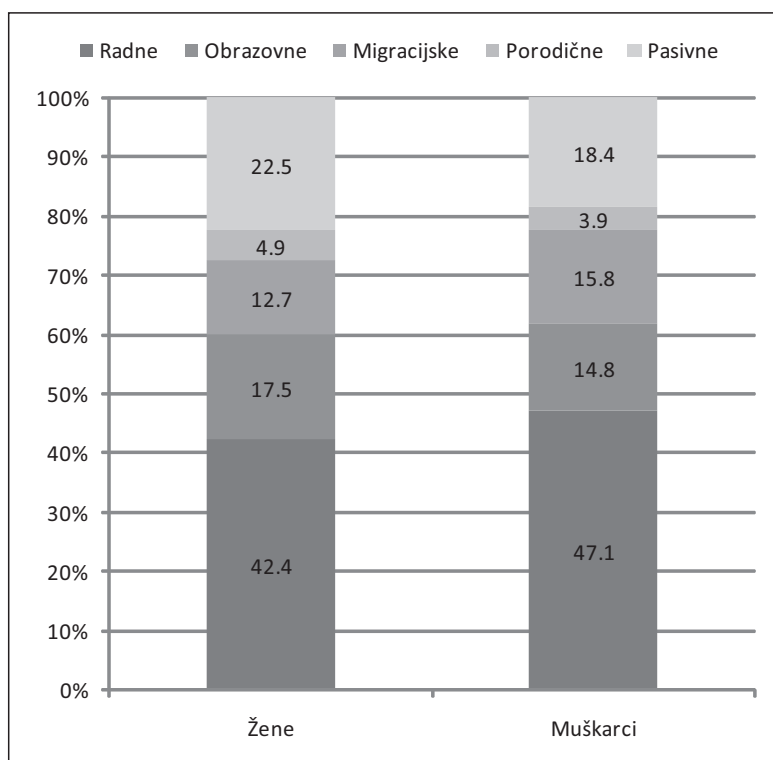
136 Važno je imati u vidu da se pitanje odnosi na težnju ka boljem životu a ne višem materijalnom standardu, što znači da se strategije ne vide samo u kontekstu povećanja materijalnog već ukupnog blagostanja ispitanika/ca.

Grafikon 3.7.10: Strategije obezbjeđivanja boljeg života prema starosti u %

Strateške orijentacije u ostvarivanju boljeg života pokazuju i izvjesne rodne obrasce, mada rodne razlike nisu izražene koliko međugeneracijske. Kao što se može primijetiti iz grafikona 3.7.11, muškarci nešto češće nego žene ističu radne strategije kao glavno sredstvo, kao i migracije, nešto rjeđe obrazovanje. Među ženama je nešto češće zastupljena pasivna orijentacija.

Grafikon 3.7.11: Strategije obezbjeđivanja boljeg života prema polu, u %

Sumiranje nalaza

- Životne strategije kojima žene i muškarci nastoje da uvećaju svoje blagostanje pokazuju specifične rodne i generacijske obrasce.
- Međugeneracijske razlike se ispoljavaju kao opadanje proaktivnih strategija i povećanje pasivne orijentacije, dok kod mladih prevladavaju proaktivne strategije, nastojanja da se preko obrazovanja, posla, migracija ostvari bolji život.
- Mlađi odrasli podjednako su usmjereni prema radu i obrazovanju kao sredstvima za ostvarivanje boljeg života, dok kod srednje kategorije odraslih prevladavaju radne strategije.
- Rodne razlike se ispoljavaju u nešto većoj usmjerenosti muškaraca prema radnim strategijama, a žena prema strategijama obrazovanja i nešto većem udjelu pasivnih.

3.8 NALAZI KVALITATIVNOG ISTRAŽIVANJA O ODRASLIMA

Kvalitativno istraživanje nije obuhvatilo iste aspekte kao i kvantitativno istraživanje, već je bilo usmjereno prema nekim oblastima koje su ocijenjene kao važne za dublje razumijevanje rodnih nejednakosti. Kvalitativno istraživanje vođeno je, prije svega, potrebom da se sazna kako rodne uloge igraju u svakodnevnim praksama žene i muškarci različite starosti, obrazovanja, oni koji žive u gradu i na selu. Pored toga, bilo je potrebno saznati kakva su njihova iskustva, kako percipiraju, objašnjavaju, vrednuju postojeće sisteme odnosa, gdje su korijeni tih percepcija i ponašanja i kako se u takvim ulogama i sa takvim stavovima žene i muškarci osjećaju.

Kvalitativno istraživanje bilo je usmjereno na sljedeće oblasti: obrazovanje, ekonomsku participaciju i podjelu odgovornosti u porodici i domaćinstvu, prakse vaspitavanja i socijalizacije u porodici porijekla.

Obrazovanje

Nalazi kvalitativnog istraživanja podupiru nalaze kvantitativnog istraživanja i osvijetljavaju pojedine faktore, procese, iskustva i narative povezane sa obrazovnim aspiracijama, postignućima i faktorima koji su na njih uticali. Nekoliko ključnih zapažanja se nameće uvidom u iskustva ispitanika i ispitanica:

- Kod ispitanika/ispitanica koji-e su stekli-e visoko obrazovanje vidljiv je uticaj porodice u smislu isticanja značaja obrazovanja, višestruko pozitivno vrednovanje obrazovanja, motivisanje djeteta za ostvarivanje višeg obrazovanja. Taj uticaj može biti direktan, kroz eksplicitne savjete roditelja i porodice, ili indirektan, na primjerima života i rada roditelja u kojima su ispitanici/ispitanice sami-e uočavali-e razlike u postignućima i rezultatima roditelja u odnosu na njihovo obrazovanje.
- Promjene u prepoznavanju značaja obrazovanja nisu samo međugeneracijske, kao što upućuju nalazi kvantitativnog istraživanja, već se, prema svjedočenjima ispitanika i ispitanica odvijaju i na individualnom nivou. Ispitanici koji su ostali bez kvalifikacija ili se nisu htjeli školovati nakon srednje zanatske ili radničke škole, eksplicitno su ukazali da su na temelju svojih životnih iskustava (gubitak posla, nepovoljniji položaj na tržištu rada i sl.) promijenili stav prema značaju obrazovanja, odnosno da su uvidjeli njegov značaj za ostvarivanje kvalitetnijeg života.
- Postoji jasno prepoznavanje da je obrazovanje važno za njihovu djecu i oni koji imaju maloljetnu djecu, bez obzira na sopstveno obrazovanje, ističu da podstiču ili će podsticati (ukoliko su djeca sasvim mala) svoju djecu da ostvare što više obrazovanje.

- Primjetni su i uticaji roditelja na oblast obrazovanja. Prema svjedočenjima ispitanika/ispitanica, roditelji su više podsticali na obrazovanje u oblastima prirodnih nauka, dok su društveno-humanističke manje cijenjene, a neki čak ističu da su oblasti umjetnosti i negativno vrednovane u usmjeravanju djece prema oblastima obrazovanja.
- Ispitanici/ispitanice visokog obrazovanja ukazuju da je u porodici postojao pritisak, pogotovo onaj koji je vršila majka, da ne planiraju udaju i roditeljstvo dok ne završe fakultet.
- Rat i prisilne migracije se javljaju kao važan faktor koji je ometao ili mijenjao obrazovne putanje ispitanika/ispitanica.

Ispitanici i ispitanice koji su stekli visoko obrazovanje ukazali su na važne mehanizme podsticaja i motivacije u porodicama porijekla koji su uticali da pozitivno vrednuju visoko obrazovanje i da teže da ga ostvare. Pored toga, roditelji koji su visoko obrazovani predstavljali su važne uzore koje su slijedili.

„Obrazovanje je bilo izuzetno važna stavka i roditelji su insistirali da ja i moja sestra završimo fakultete. Pošto sam kao dijete uočila kako mama, koja je imala fakultetsku diplomu, lakše pronalazi posao i više zarađuje od tate, koji ima diplomu srednje škole, mislim da sam i u glavi imala usađenu ideju kako se fakultet mora završiti kako bi se postiglo nešto u životu“.

(Žena, 33 godine, fakultetski obrazovana)

„Moja majka je kroz svoje školovanje uvijek bila najbolji učenik i student, tako da je očekivala i od mene da nastavim tim putem i mnogo je potencirala obrazovanje... Negativni uzori bili su mi neobrazovani ljudi, a pogotovo neobrazovane žene. Kad danas gledam na to, čudno mi je kako su takvi ljudi bili predstavljani kao mnogo gori primjer ponašanja od, na primjer, nasilnika ili alkoholičara i to mi se izuzetno ne dopada, jer ne mislim da čovjeka određuje manjak ili višak školske spreme“.

(Žena, 29 godina, fakultetski obrazovana)

Bilo je i obrnutih slučajeva da je upravo negativno iskustvo majke, kojoj je porodica branila da se školuje uprkos njenoj želji, predstavljalo važnu okolnost da majka kod ispitanika podstakne visoku motivaciju za obrazovnim postignućima.

„Obrazovanje se dosta cijenilo. Što je interesantno, mi smo znali da je majka bila uvijek odličan đak i znali smo njenu priču, da je djed išao na robiju, jer joj je branio da ide u školu u to vrijeme. Ona je bila najstarija od živorođene djece... Imali su veliko imanje, trebalo je da im pomogne, kod obrade zemlje i čuvanja stoke. Nekako su prva četiri razreda obavezne osnovne škole izdržali. Poslije toga je bila opšta zabrana, iako je i njen učitelj intervenisao da nastavi školu, da je jako pametna, da će daleko da

dogura, ali to nije urodilo plodom... Ona je bila požrtvovana u školi i to je prenijela i na nas“.

(Muškarac, 40 godina, visoko obrazovan)

Sa druge strane, oni koji nisu ostvarili više nivoe obrazovanja, ukazali su na to da nisu dobili značajne podsticaje da streme visokim obrazovnim nivoima u porodici porijekla.

„Pa, iskreno, obrazovanje i nije bila najbitnija stvar u mojoj kući, jednostavno roditelji nisu pridavali previše značaja tome. Ni ja ni moje sestre nismo bile neki đaci i nije nam se zamjeralo u vezi sa tim niti su nas nešto posebno hvalili kada bismo dobile neke bolje ocjene.“

(Žena, 25 godina, srednjeg obrazovanja)

Uticaj roditelja na oblast obrazovanja prema iskustvima učesnica i učesnika u intervjuima često je bio motivisan roditeljskim percepcijama o tome koje oblasti mogu donijeti bolje šanse za zaposlenje i bolji ekonomski položaj.

„Kada sam birala fakultet, nije bilo nekih naročitih, da tako kažem, zabrana, ali su oba roditelja uvijek bila naklonjenija prirodnim nego humanističkim naukama kao izboru fakulteta, jer su smatrali da ću tako lakše pronaći zaposlenje“.

(Žena, 33 godine, fakultetski obrazovana)

„Zapravo, na nagovor majke sam poslije srednje škole upisala medicinu koju sam napustila odmah poslije prve godine, jer se nikako nisam snalazila sa materijom. Majka to nije dobro prihvatila, ali je vidjela da se nikako ne snalazim u medicini, pa mi je dopustila da upišem engleski... Rad mi je bio predstavljen kao nešto bitno, ali nekako nikada nije dolazio do izražaja od potenciranja važnosti obrazovanja. Sve se svodilo na to da će zaposlenje prirodno doći nakon što se završi dobar fakultet, pa je moja majka potajno likovala kada nisam mogla naći posao odmah nakon što sam završila engleski koji je za nju bio slabiji fakultet“.

(Žena, 29 godina, fakultetski obrazovana)

„Jedino su uvijek imali odbojan stav prema umjetničkim fakultetima i sigurna sam da nikoga od nas djece ne bi podržavali da smo odlučili da se time bavimo“.

(Žena, 39 godina, srednjeg obrazovanja)

Visoko obrazovane žene svjedoče i o pritisku porodice, najčešće majki, da prvo završe fakultet, a tek potom planiraju udaju i roditeljstvo.

„Što se tiče porodičnih planova, majka mi je često znala reći dok sam studirala da ni po koju cijenu ne napuštam posao zbog porodice ili djece... Bilo mi je maltene pa zabranjeno i da pomišljam na udaju dok studiram“.

(Žena, 33 godine, fakultetski obrazovana)

Ispitanice koje se nisu pridržavale takvih savjeta ukazuju na velike teškoće u usklađivanju obrazovanja sa roditeljstvom ili sa zaposlenjem, ukoliko su istovremeno studirale i radile. Prema njihovim svjedočenjima, pokušaj da se simultano izvrše tranzicije ka studiranju i tržištu rada, stvaraju velike pritiske i konflikte koji se manifestuju kao problemi u usklađivanju obaveza i prevelikog opterećenja. Suočeni sa takvim teškoćama, ispitanice žrtvuju visoko obrazovanje.

„Zbog trudnoće i nisam upisala fakultet i odlučila sam da ga ni ne upisujem poslije porođaja. Danas se kajem zbog toga, ne zbog trudnoće, već što poslije rođenja djeteta nisam nastavila sa obrazovanjem, pa makar i to bilo nekoliko godina poslije rođenja“.

(Žena, 39 godina, srednjeg obrazovanja)

„I to je jedino zbog čega se kajem u životu, ta odluka da istovremeno studiram i radim. Naravno da sam našla posao vrlo brzo i uspijevala paralelno da studiram i radim. Udala sam se nakon dvije godine. Muž je vrlo teško pronalazio zaposlenje poslije rata. Udala sam se 1996, odmah poslije rata. Kao ženi bilo mi je mnogo lakše da nađem posao nego njemu, demobilisanom borcu... Kod mene je to polaganje ispita postalo sve usporenije, bili su veći razmaci i duže pauze što su obaveze na poslu postajale zahtjevnije... Godine 1997. sam ostala trudna, noseći prvo dijete i prioriteta su se tako posložili. Uloga roditelja i obezbjeđivanje egzistencije, a onda intelektualna nadogradnja i akademsko obrazovanje dolazilo je vrlo nisko na ljestvici prioriteta za koje mogu odvojiti vrijeme. Prioritizacija je postala najveći problem između mojih želja, aspiracija, onoga što je meni lično važno i onog što je meni takođe lično važno, ali od čega zavise drugi ljudi. Ja sam, naravno, davala prioritet tome što se odnosi na druge ljude... Sa svim ovim zahtjevnim, a teško uskladivim sadržajima, ja sam se rastegla kao neka guma, koja srećom nije potpuno popucala“.

(Žena, 42 godine, srednjeg obrazovanja)

Ispitanice i ispitanici koji su stekli visoko obrazovanje ističu da im je važno da prenesu na svoju djecu shvatanje važnosti obrazovanja i motivaciju ka visokim obrazovnim postignućima. Ta roditeljska uloga ide od savjetodavne, bez velikih pritisaka, do interventne, o kojoj će kasnije biti više riječi.

„Moje dijete je još maleno i njegovo vaspitanje uglavnom se svodi na podučavanje kulturnog ponašanja, ali kad malo poodraste, želim da mu ukážem na važnost obrazovanja kao nečeg najbitnijeg, mada, sa druge

strane, ne želim da mu pravim pritisak da nešto mora da uradi i postigne u životu zbog mene.“

(Žena, 33 godine, fakultetski obrazovana)

Kod onih koji nisu ostvarili visoko obrazovanje i koji nisu bili podsticani na to u porodici porijekla, prisutni su mehanizmi prenošenja niskih ambicija i u pogledu obrazovanja djece.

„Majka mi je imala samo osnovnu školu, otac tri razreda srednje i nisu očekivali neke uspjehe u školi od mene i brata niti su imali neke želje u vezi sa našim školovanjem... Što se tiče obrazovanja moje djece, savjetovaću ih da se obrazuju u skladu sa svojim mogućnostima, ako im bude išlo u školi, neka upišu fakultet, a ako ne bude, neka ne upisuju.“

(Žena, 25 godina, srednjeg obrazovanja)

Međutim, kod nekih ispitanika/ispitanica bez visokih obrazovnih postignuća prisutne su i drugačije težnje. Naime, neki od njih su eksplicitno ukazali da su doživjeli promjenu stava prema obrazovanju, podstaknuti nepovoljnim iskustvima poput gubitka posla, ekonomske nesigurnosti nakon rata i tranzicije, kada više nisu mogli ostvariti zadovoljavajuću zaposlenost sa niskim kvalifikacijama.

„Poslije odsluženja, u onoj bivšoj državi, vojnog roka, imao sam sreće da se poslije tri ili četiri mjeseca zaposlim u jednoj firmi, dobrostojećoj firmi, gdje je bila dosta dobra plata i imao sam lijep posao. Čak i iz firme su me tjerali, navraćali da upišem (fakultet)... Kasnije sam se strašno pokajao... Sad radim na zelenoj pijaci, ali kao da ne radim... Obrazovanje, težili smo da što više škole završe (djeca). Ova starija (kćerka) je završila srednju tehničku, Bogdana je fakultet završila (druga kćerka), nadam se da će i Vladimir (sin) završiti fakultet. Mislim, kad završiš fakultet, prvo ćeš se družiti sa pametnijim ljudima, mada je ovaj rat poremetio, ovo poslije rata je kaos, ali, hajde. Znači, imaćeš neko zdravije okruženje, pričaćeš o nekim konkretnim, pametnijim stvarima, nećeš se baviti nekim tračevima i šta ja znam. Druga stvar, finansijski ćeš sigurno bolje proći kad fakultet završiš nego kad imaš neku srednju školu“.

(Muškarac, 50 godina, srednje obrazovanje)

„Školu nisam završio, treba mi još jedan razred pa da završim srednju. U ratu sam krenuo u školu, pa sam prestao. Poslije rata sam ponovo krenuo, međutim, više me bilo stid, starac u onim učionicama sa djecom, nisam mogao da se prilagodim, tako da sam prestao... Dostokora sam mislio da se stvarno ne treba školovati, koliko vidim, škola ne pomaže nikome ništa, ali jako je teško u ovom gradu dobiti posao na normalan način. Iako si školovan i sve, ako nemaš neku vezu ili nešto, ne možeš dobiti tek tako posao, ali sad mislim da se treba školovati što više i što bolje. Koliko god možeš da izguraš, da možeš da diplomiraš, treba to raditi“.

(Muškarac, 38 godina, osnovno obrazovanje)

Takođe, među ispitanicima i ispitanicama se zapažaju oprečne težnje. Oni koji su bili pod velikim pritiskom porodice u obrazovanju, ukazuju da neće vršiti takvu vrstu pritiska na svoju djecu, već će ih prije usmjeravati. Drugi, pak, koji nisu zadovoljni svojim obrazovnim postignućima, a koji nisu iskusili pritisak porodice, smatraju da je to dužnost roditelja, te se u podizanju svoje djece ne libe da ostvare snažniji uticaj u pogledu obrazovanja.

„Razlikujem se od svojih roditelja tako što ću se truditi da ne postavljam veliki pritisak u vezi, na primjer, važnosti obrazovanja, već ću se truditi da on istinski razumije važnost obrazovanja i da može rasterećeno da napreduje u svom obrazovanju i karijeri“.

(Žena, 33 godine, fakultetski obrazovana)

„Otac me nije zaustavio (da radi i da se uda prije završetka fakulteta). Bojao se svoje odgovornosti, bojao se mog prigovaranja za nešto kasnije u životu. To je nekoliko puta i naglašavao: 'Neću da ti ja budem kriv'. Ja mu to sad prigovaram, ja sad kroz svoje roditeljstvo smatram da je uloga roditelja i interventna, ne samo savjetodavna. Veoma mi je bitno njihovo obrazovanje i vršim dosta jak uticaj na njih, uticaj kroz intervenisanje u smislu da ja kao roditelj budem zaštitnica njihovih interesa“.

(Žena, 42 godine, srednjeg obrazovanja)

Sumiranje nalaza

- Kod ispitanika/ispitanica koji su stekli visoko obrazovanje vidljivo je pozitivno vrednovanje visokog obrazovanja u porodici porijekla kao i uticaj porodice u smislu motivisanja na visoko obrazovanje.
- Mehanizmi uticaja na obrazovna postignuća djece ispitanika i ispitanica su različiti. Oni sa visokim obrazovanjem nedvosmisleno podstiču djecu na viša obrazovna postignuća, dok se kod onih sa nižim obrazovanjem manifestuju dva obrasca: prenošenje niske motivacije za obrazovanje kakvu su iskusili i ispitanici/ispitanice u svojim porodicama porijekla, ili preokret zbog nepovoljnih iskustava roditelja koji nisu ostvarili zadovoljavajuće zaposlenje i kvalitet života zbog niskog obrazovanja, pa su prepoznali važnost da kroz obrazovanje povećaju šanse svoje djece.

- Primjetni su i uticaji roditelja na oblast obrazovanja. Prema svjedočenjima ispitanika/ispitanica, roditelji su više podsticali na obrazovanje u oblastima prirodnih nauka, dok su društveno-humanističke nauke manje cijenjene, a neki čak ističu da su oblasti umjetnosti i negativno vrednovane u usmjeravanju djece prema oblastima obrazovanja.
- Ispitanice visokog obrazovanja ukazuju da je u porodici, pogotovo majka vršila pritisak da ne planiraju udaju i roditeljstvo dok ne završe fakultet.
- Rat i prisilne migracije se javljaju kao važan faktor koji je ometao ili mijenjao obrazovne putanje ispitanika/ispitanica.

Ekonomska participacija

Važni aspekti razumijevanja rodni nejednakosti u obrascima učestvovanja na tržištu rada ili posjedovanju imovine nalaze se u području vrijednosti i normi koje su ispitanici/ispitanice usvojili tokom odrastanja, njihovih percepcija o tome šta su primjerene uloge na tržištu rada i u porodici. Nalazi o ovim aspektima su izloženi u poglavljima koja se odnose na vrijednosne orijentacije i usklađivanja porodičnog i profesionalnog života. Na ovom mjestu izloženi su nalazi koji se odnose na iskustva uključivanja na tržište rada, tranzicije ka tržištu rada i osnivanju porodice koji su se odvijali u kontekstu različitih karakteristika ispitanica i ispitanika, ali i pod uticajem važnih društveno-istorijskih faktora. Iz dubinskih intervjuva smo stekli dodatne uvide o nekoliko pojava:

- Kod muškaraca koji su imali stabilno zaposlenje i igrali uloge hranilaca porodice, rat i tranzicija su destabilizovali položaj na tržištu rada i njihove radne karijere bivaju obilježene čestom promjenom poslova, borbom da se obezbijedi domaćinstvo u uslovima ekonomskih i socijalnih nesigurnosti, što stvara veliki pritisak i frustraciju.
- Rat i tranzicija su u nekim slučajevima imali i emancipatorsku ulogu, jer su žene uspjevale da ostvare zaposlenost onda kada muškarci nisu i to je dovelo do promjena odnosa moći u porodici.
- Muškarci i žene bez visokih kvalifikacija se relativno rano i lako uključuju na tržište rada, ali su obrasci njihove uključenosti nepostojani, obilježeni čestom promjenom poslova i slabijim standardom.
- Model po kojem žena treba da izađe sa tržišta rada onda kada rodi djecu prisutan je i doživljava se kao „prirodna podjela odgovornosti“ u slučajevima naklonjenim tradicionalnim obrascima rodni uloga. Ovi obrasci bivaju uzdržani u slučaju turbulentnih događaja – bilo društvenih (poput rata) ili porodičnih (poput smrti muškarca koji je izdržavao porodicu).

U iskustvima ispitanika, jasno se vide prekretnice u karijeri izazvane ratom i tranzicijom. Gubitak stabilnog zaposlenja i nastojanja da se na nestabilnom tržištu rada obezbijedi egzistencija za porodicu vode čestim promjenama poslova, pokušajima da se samozaposle, započnu neki samostalni biznis i da tako očuvaju ulogu hranioca porodice.

Intervjuer: *I recite, poslije te vojske dobili ste odmah i posao?*

Ispitanik: *Dobio sam odmah posao u Zagrebu. Otišao sam na teren tamo, bio sam sekretar gradilišta.*

Intervjuer: *Jeste li mijenjali taj posao?*

Ispitanik: *Nisam do rata, u stvari, iz Zagreba su me povukli onda u Sarajevo, pošto je uprava bila u Sarajevu, poslije dvije i po godine.*

Intervjuer: *Jeste li bili u prilici da mijenjate posao?*

Ispitanik: *Nisam. Do rata ne, a od rata, to je već bilo ono, eto. Pijaca, pa sam pokušao nešto privatno, međutim, u ovoj državi privatno, ako pošteno radiš, ne možeš, pa sam tu baš fino pukao finansijski i dan-danas vučem te posljedice. Čak sam išao i u Crnu Goru, radio sam dvije godine, pa su me i dolje izvarali za novac. E, onda sam došao tu u jednu firmu, radio sam punih pet godina neprijavljen, onda mi je i to dosadilo, više se nije moglo izdržati, mala plata, a radiš dan i noć. E, onda sam se okrenuo pijaci, opet da nešto pokušam sam sebe organizovati.*

Intervjuer: *Da li je bilo nekih perioda kada ste bili bez posla?*

Ispitanik: *Jeste, bilo je.*

Intervjuer: *Dobro. Kako ste to onda prevazišli?*

Ispitanik: *Ne znam ni ja. Ja sam stalno nešto pokušavao da radim. Dizao neke kredite, pokušavao sa jednom prodavnicom, pa je supruga nešto pokušala sa drugom prodavnicom, međutim, ništa to nije išlo, sve je to...*

(Muškarac, 50 godina, srednjeg obrazovanja)

Da bi se obezbijedila porodica i kompenzovala mala primanja od osnovnog posla, ispitanici se angažuju i u dodatnom radu.

Intervjuer: *A trenutno jeste li zaposleni?*

Ispitanik: *Jesam, ali nisam osiguran.*

Intervjuer: *Gdje radite?*

Ispitanik: *Radim, vodim jedan lokal u centru (naziv grada)....*

Intervjuer: *Dobro. Da li obavljate još neke dodatne poslove?*

Ispitanik: *Obavljam honorarno, ono kao kupujem i prodajem telefone.*

Intervjuer: *Zbog čega radite dodatni posao?*

Ispitanik: *Da obezbijedim porodici sve što je neophodno.*

Intervjuer: Nije dovoljna plata?

Ispitanik: Nije, meni nije. Težim nečemu višem uvijek.

Intervjuer: Kako se izdržavate u porodici?

Ispitanik: Ja sam zadovoljan. Ne oskudjevamo ni u čemu... Kada sam završio srednju školu odmah sam počeo raditi. Uvijek sam imao svoj novac. Uostalom, nisam zavisio ni od koga i uvijek sam sebi zarađivao te pare i to je to, jednostavno...

Intervjuer: Da li je bilo nekih momenata kada ste bili bez posla?

Ispitanik: Pa uvijek sam, ja smatram, nisam nikada bio bez posla jer sam uvijek nešto honorarno radio. Kada napustim neki posao i kada tražim neki posao – uvijek neke mobitele, laptope, konzole kupujem i preprodajem.

(Muškarac, 28 godina, srednjeg obrazovanja)

Neposredna svjedočanstva pojedinih ispitanica ili indirektna svjedočanstva djece ukazuju na primjere žena koje su, u uslovima rata i ekonomskog propadanja i promjena na tržištu rada počele da rade, ekonomski ojačale. U nekim slučajevima to je direktno doprinijelo njihovom ravnopravnijem ekonomskom statusu ili čak većoj ekonomskoj snazi u odnosu na supruga, što je imalo efekta i na ukupne odnose moći, odlučivanje u porodici.

„Jedan dio našeg života nismo oboje bili zaposleni, tad sam ja samo radila i jedno vrijeme su moja primanja bila značajno viša nego njegova, što je takođe bio jedan period tranzicije u toj ravnopravnosti. Ponuda raspoloživih poslova, bar iz moje perspektive tada i iskustva (riječ je o periodu nakon rata), bila je daleko pogodnija za žene, nego za muškarce. Odnosno, meni je bilo lakše da pronađem posao koji je solidno plaćen, sa znanjima i vještinama koje sam ja imala. Ja sam se odlično služila engleskim jezikom, između ostalog, imala sam i nekog iskustva u administrativnim poslovima i bila sam vrlo voljna da radim ne birajući poslove, šta ću tačno raditi i onda sam jedno vrijeme bila i nosilac egzistencije u porodici.“

(Žena, 42 godine, srednjeg obrazovanja)

Pojedini ispitanici ukazuju na slična iskustva koja su doživjele njihove majke u ratnom ili poratnom periodu, gdje je uslijed tragičnih okolnosti došlo do promjene dotadašnjih rodnih obrazaca.

„Na samom početku rata bila je velika trauma jer je otac poginuo i onda je to ostavilo traga na cijelu našu porodicu. Bili smo na neki način obezglavljeni i onda smo uspjeli da se opet reorganizujemo, prestrujimo... Tu je majka preuzela, sad kad se vratim unazad, zaista krucijalnu ulogu. Ja sam imao 15, brat 13 godina, majka je prije toga bila domaćica, žena koja nije neke stvari radila, koje je otac obavljao u nekom svakodnevnom životu, i zarađivao, i odnosi s javnošću u smislu obaveza, računa, nekretnina,

sve je bilo na njemu, on je bio i vozač, te neke stvari koje su bile orijentisane na njega su nestale. Mi nismo bili spremni ni fizički, ni uzrastom, ni psihički, znali smo samo za školu i taj školski ritam. Škola je prekinuta, škole nije bilo. U momentu smo vidjeli da je i ona izgubila ogroman oslonac i da traži izlaz i ona je uspjela da ga nađe. Ona se zaposlila u toku rata, jer je shvatila da mi ne možemo, ostali smo potpuno bez imovine, sva imovina je ostala u (mjesto rođenja), nemamo nikakva primanja, dobili smo tu invalidninu poslije nekoliko mjeseci od oca, ali su to minimalna primanja. Ona je našla posao u pekari, što je bilo dobro zbog prehrane, siguran hljeb i novac naravno, a brat i ja smo se okrenuli ka njoj. Ona nam je bila orijentir. Radila je dan i noć. To su bile noćne smjene u pekari, a danju je radila one poslove da mi idemo redovno u školu. Na taj način nas je ona svojim tim požrtvovanjem, zalaganjem, trudom, sačuvala. Mi smo vidjeli da taj ritam može da opstane, da porodica opstane, da završimo školu, upisali smo i završili fakultete obojica.“

(Muškarac, 40 godina, visokog obrazovanja)

Ovakva iskustva imala su uticaj i na formiranje stavova ispitanika, jer on danas prepoznaje značaj ne samo ekonomske samostalnosti žena, već i značaj da one treba da se jednako samoostvare koliko i muškarci. Prema mišljenju ispitanika, tek uz zadovoljavanje sopstvenih potreba i samoostvarivanje, žene mogu biti uspješne majke.

„Ako sam ja zadovoljan, to je taj osjećaj da čovjek mora biti zadovoljan da bi pružio zadovoljstvo nekom drugom, pa i dobra majka mora biti ostvarena, te svoje želje, motive, potrebe i interese ostvarivati. I u tom kontekstu svijet, koji stvara za sebe, treba orijentisati prema djetetu, tako da dijete dobije ono najbolje iz njenog svijeta.. Majka ne bi smjela da promijeni svoj karakter zbog majčinstva. Briga u redu, to je vjerovatno prirodno, ali to samoostvarenje je jako bitno.“

(Muškarac, 40 godina, visokog obrazovanja)

Narativi ispitanica koje su zbog porodice napustile zaposlenje, ukazuju na to da se takve odluke smatraju uobičajenim, one imaju korijene u stavu porodice porijekla.

„Završila sam srednju školu 2009. godine. Poslije toga sam se zaposlila u jednom restoranu brze hrane, ali sam dala otkaz kada sam ostala trudna i udala se... S obzirom na to da smo sve tri bile djevojčice (djeca u porodici porijekla), postojala je neka parola da je raditi ok, ali i da je biti domaćica takođe ok. Nisu nam stavljali neke zabrane koji posao smijemo raditi, a koji ne.“

(Žena, 25 godina, srednjeg obrazovanja)

„Više se pritiskalo mog brata na rad kada je završio srednju školu nego mene, pošto je on bio muškarac pa po mojim roditeljima nije bilo primjereno da sjedi kući i ne radi ništa. A što se tiče mene, kad sam završila srednju školu i tražila posao, otac mi je rekao da smijem da radim bilo koji posao osim da radim u kafani i da se bavim prostitucijom.“

(Žena, 26 godina, srednjeg obrazovanja)

Ekonomska nesamostalnost žena, isključenost sa tržišta rada i potpuna usmjerenost na porodicu predstavljaju otežavajuću okolnost onda kada hranilac porodice izgubi posao, ali još težu onda kada umre, jer se ključni ekonomski oslonac urušava i ne može se kao u prvom slučaju kompenzovati strategijama pronalaženja novog posla, bilo kakvog posla, koje smo vidjeli da muškarci preduzimaju kako bi očuvali svoju ulogu osobe koja izdržava porodicu. Iskustvo ispitanice koja je ostala sama sa četvoro djece ukazuje koliko je teško bilo preuzeti tu vodeću ekonomsku ulogu nakon dugotrajnog statusa domaćice.

„Dok mi muž nije umro bila sam domaćica i nisam imala nijedan dan radnog staža. Kada je umro, tražila sam bezuspješno posao nekoliko mjeseci. Ukazala mi se prilika za sadašnji posao prije godinu i po dana i od tada radim u supermarketu i nisam mijenjala posao... Ne znam kako bih se izborila sa svim tim bez pomoći porodice, i moje i mog muža. Muževljev brat mi je bio najveća finansijska podrška i bez njega ne znam kako bih izdržala tih nekoliko mjeseci dok nisam našla posao.“

(Žena, 39 godina, srednjeg obrazovanja)

Ispitanica je svjesna da su njeni izbori bili u značajnoj mjeri posljedica normi i vrijednosti koje su djeci usađivane u porodici porijekla.

„Dosta se potencirala činjenica (u porodici odrastanja) da žena treba da bude najprije majka i supruga, a onda sve ostalo, dok se manje potenciralo da muškarci treba da budu najprije očevi i muževi. Na primjer, tako se meni nije zamjeralo što sam odabrala da budem domaćica, dok sam sigurna da nikada ne bi prihvatili da su moja braća odlučila da ne rade.“

(Žena, 39 godina, srednjeg obrazovanja)

U takvim slučajevima, s obzirom na znatno veći pritisak na mušku djecu da svoj identitet ostvaruju kroz rad, a na žensku da njima primarno pripada uloga majke, supruge i domaćice, može se s pravom pretpostaviti da je nezaposlenost veći teret za muškarce u smislu društvene validacije, nego za žene čije uloge u privatnoj sferi mogu da budu društveno vrednovane. Sa druge strane, u nekim tradicionalnim porodicama su upravo iskustva žena iz prethodnih generacija uticala na definisanje novih normi i vrijednosti koje idu u pravcu ekonomskog jačanja žena, što je u krajnjoj liniji imalo snažan uticaj na narednu generaciju.

„Djed je radio, baka je bila domaćica, ali je ona vršila uticaj na mene. Primarni uticaj i osnovno što mi je ona usadila u biće je neophodnost ekonomske nezavisnosti žene.“

(Žena, 42 godine, srednjeg obrazovanja)

Sumiranje nalaza

- Rat i tranzicija su bili važni faktori koji su uticali na radna iskustva žena i muškaraca srednjih i starijih generacija, s tim da su efekti bili različiti: u narativima muškaraca oni se javljaju kao faktor gubitka povoljnog položaja na tržištu rada i izvor frustracije da se održi uloga hranioca, za žene su bili i izvor prilika za uključivanje na tržište rada i ekonomsko osamostaljivanje.
- Nestabilni poslovi, česte promjene poslova, neuspješni pokušaji, kombinovanje dodatnih poslova sa osnovnim, sve su to strategije kojima se ispitanici služe da održe ulogu hranioca porodice u otežanim uslovima na tržištu rada.
- U narativima žena koje su odabrale da se posvete isključivo porodici, takve odluke se smatraju „prirodnim“ i one su utemeljene u normama usvojenim tokom odrastanja.
- U slučajevima žena koje su se posvetile isključivo porodici gubitak muškarca koji je ekonomski stub porodice predstavlja veliki tektonski poremećaj, jer one nemaju ekonomsku snagu da se brzo i lako uključe na tržište rada i kompenzuju ovaj gubitak. Sa druge strane, ovakav poremećaj može biti i emancipatoran: žene, koje su do tada bile isključivo domaćice, supruge i majke, izlaze na tržište rada i ekonomski se osamostaljuju, te se porodični obrasci mijenjaju u pravcu veće rodne ravnopravnosti.

Dobra majka i dobar otac – rodni konstrukti

I majke i očevi na slične načine konstruišu poželjne i nepoželjne osobine muškaraca i žena kao roditelja, stvarajući i/ili reprodukujući normativ kako očevi i majke treba da se ponašaju, koje osobine treba da njeguju i kako da se odnose prema djeci i jedni prema drugima. Prvi podrazumijeva da su dobre majke u visokom stepenu posvećene djeci i u njihovim iskazima se mogu pronaći osobine tzv. žrtvujućeg majčinstva (Blagojević, 2013; Tomanović et al., 2016). Majka sa srednjim obrazovanjem to objašnjava na sljedeći način:

„Dobra majka, za mene, je osoba koja želi da se trudi, da svom djetetu pruži što ja sad pokušavam da pružim, sigurno okruženje, odrastanje, njega, ljubav kroz odnos i toplinu. Dobrom majkom smatram osobu koja

to majčinstvo ne doživljava kao usputni fenomen već kao misionarski poduhvat.“

(Žena, 42 godine, srednjeg obrazovanja)

Na sličan način, osobine dobre majke opisuje i druga majka koja ima srednje obrazovanje koja kaže da majka treba da stavi potrebe djece na prvo mjesto.

„Dobroj majci su djeca i njihovo vaspitanje uvijek na prvom mjestu. Ona ih podržava u svemu i služi im kao oslonac i rame za plakanje kad dođu teški dani. Ne treba da svoja neka životna nezadovoljstva prenosi na djecu.“

(Žena, 39 godina, srednjeg obrazovanja)

Drugi način tumačenja osobina žena nam daje muškarac sa fakultetskim obrazovanjem, koji smatra da žena dok je majka ne bi trebalo da zapostavi sebe, svoje potrebe i svoj razvoj kao osobe, jer će u krajnjoj instanci, pored nje, ispaštati i djeca na duži rok.

„Ne želim da kažem da je dobra majka ona koja će se bespogovorno žrtvovati, i posao, i slobodno vrijeme, i obrazovanje, za dijete, da ono bude zdravo, nahranjeno da spava. Nije to prevelika žrtva, ali je loše iskustvo za nju. Dijete će uzeti to što njemu treba, ali će u kontekstu odrastanja njemu zatrebati i druge kvalitete te majke. A ona ih neće moći dati jer ih se već odrekla, ili će stvoriti neke nove koji su podstaknuti nekim frustracijama jer se zbog njega odrekla nečega, to ima moć da promijeni karakter neke osobe. Majka ne bi smjela da promijeni svoj karakter zbog majčinstva. Briga u redu, to je vjerovatno prirodno, ali to samoostvarenje je jako bitno.“

(Muškarac, 40, visokog obrazovanja)

Na sličan način kao i kod majki i kod portretisanja očeva nailazimo na dva tipa narativa. U prvom se dobar otac tumači kroz pojmove odgovornosti i u narativima približava načinu kao se portretišu i dobre majke. Jedna visokoobrazovana žena to navodi kao:

„Dobar otac je onaj koji prihvata svoje odgovornosti kao roditelja i ne bježi od njih i, zapravo, sve što sam rekla za dobru majku važi i za dobrog oca.“

(Žena, 29, visokog obrazovanja)

Još više ističući osobine oca kao hranioca porodice nalazimo u iskazu jedne žene koja ima srednjoškolsko obrazovanje, koja posebno izdvaja materijalnu sigurnost koju otac obezbjeđuje.

„Dobar otac treba da bude stub porodice, da im obezbijedi finansijsku stabilnost i uopšte stabilnost u kući. On treba da bude uzor i primjer ponašanja muškom djetetu isto kao što majka treba da bude ženskom.“

(Žena, 30, srednja obrazovanja)

Osobine oca, muškarca, tumače se i na drugi način, kroz individualnost muškarca, njegovu odgovornost, ali i relacije koje mora da ima sa suprugom i sa djetetom. Ispitanik koji je fakultetski obrazovan to objašnjava na sljedeći način:

„Od oca bih tražio isto, osjećaj koji mora biti razvijen za to novo biće, ali istovremeno za majku i njene potrebe. Treba da budu uzajamna podrška jedno drugome i svojim potrebama i da ne bi nijedno trpjelo, mora biti uzajamna podrška. To se mora unaprijed raditi.“

(Muškarac, 40, visokog obrazovanja)

Osjećaj zajedništva, dijeljenja i ljubavi unutar porodice je naslijeđeni obrazac koji je u porodici porijekla usvojio i nastoji da ga gaji i unutar svoje porodice opredjeljenja, naveo je jedan visokoobrazovan otac. Po njemu, od roditelja je mogao da nauči kako da se ophodi prema porodici, supruzi i djeci, navodeći da je uticaj bio:

„I to svjesno i nesvjesno, i vizuelno i auditivno, slušali smo kad razmjenjuju priče, gledali smo kako piju kafu zajedno, iz jednog tanjira kada jedu supu. Ja to sada radim sa svojom suprugom, znamo podijeliti tanjir i nije nam potreban drugi tanjir, to je nešto zajedničko, što nas zbližava.“

(Muškarac, 40, visokog obrazovanja)

Iako većina intervjuisanih roditelja iznosi mišljenje da su od svojih roditelja dobili modele koji u velikom dijelu mogu biti primjenjivani i kod njihove djece, poneke aspekte roditeljstva, kao i vrijednosne obrasce koji su karakterisali njihovo odrastanje, nastoje da izbjegnju u svom roditeljstvu. Visoko obrazovana žena navodi da pored većine stvari koje ne bi mijenjala kod svojih roditelja, ipak će odnos prema rodnim ulogama gledati da promijeni kod svoje djece.

„Želim da mu takođe predstavim rad kao nešto veoma bitno, a i da mu pojasnim da su muškarci i žene jednaki i da ih razdvajaju samo stereotipi. Mislim da sina generalno učim istim stvarima kao moji roditelji, ali u modernoj i nešto izmijenjenoj formi... blagi rodni stereotipi koje posjeduje moj otac sigurno nisu nešto što želim prenijeti na svog sina.“

(Žena, 31, visoko obrazovana)

Sa druge strane, srednje obrazovana majka koja je u sukobu sa svojom majkom trenutno ističe da želi da pruži sigurnost djeci koji samo roditelj može da pruži, a za koji osjeća da joj je nedostajao tokom odrastanja.

„Trudim se da ispravim, recimo, osjećaj bazične sigurnosti koji nisam imala, pa pokušavam na sve moguće načine da moja djeca to imaju. Zatim ulogu savjetnika, nekog ko preporučuje, ko bdije, ja nisam helikopter mama, ali ta interventna uloga, ja nisam imala roditelje koji su intervenirali. Ja intervenišem. Nivo moje intervencije i način intervencija trudim se da bude dobar i da ne bude previše zaštitnički.“

(Žena, 42 godine, srednjeg obrazovanja)

Sumiranje nalaza

- Ideali dobrog oca i majke predstavljaju konstrukte prožete vrijednostima i normama uključujući one koji se odnose na vrednovanje roditeljstva, djeteta, porodice, kao i onih koji se tiču rodni uloga.
- U opisivanju ideala „dobre majke“ ispoljena su dva relativno opozitna narativa, od kojih jedan ističe da je dobra majka ona koja se žrtvuje za djecu, ona koja djecu i porodicu stavlja na prvo mjesto, iznad svojih potreba, dok drugi ističe da dobra majka mora biti samoostvarena, samo ona koja je uspjela da razvija svoje potrebe i svoj svijet koji može prenijeti i na dijete.
- U opisivanju ideala „dobrog oca“ takođe su prisutna dva narativa, od kojih je jedan „redukcionistički“, svodi oca na ulogu koju treba da ima u pogledu djece i u tom smislu se približava prvom narativu dobre majke, dok drugi dobrog oca vidi kao svestranijeg pojedinca koji se odgovorno odnosi u svojoj očinskoj ulozi, integralno sa ulogom dobrog supruga i odgovornog pojedinca u zajednici.
- Ispitanici/ispitanice u velikoj mjeri iskazuju kontinuitet sa roditeljskim praksama koje su primjenjivane kada su oni podizani, ali iskazuju i diskontinuitet, pokušavajući da koriguju elemente roditeljstva kojima nisu bili zadovoljni kod svojih roditelja.

Vrijednosne orijentacije i rodne uloge

Nalazi kvalitativnog istraživanja o rodnim odnosima u porodicama porijekla i porodicama koje su zasnovali, usklađivanju zaposlenosti i brige o porodici i percepciji uloga koje u tim sferama treba da imaju žene i muškarci su izuzetno bogati. Oni se mogu sumirati u sljedećim zapažanjima:

- Patrijarhalni model rodni uloga po kojem su muškarci „glava domaćinstva“, odnosno oni koji izdržavaju porodicu i donose ključne odluke, dok majke pružaju emocionalnu podršku i brigu, prisutni su u iskustvima is-

pitanika i ispitanica. Oni su u zavisnosti od svog pola učeni ovim različitim obrascima.

- Rodne podjele uloga u sadašnjim porodicama ispitanika i ispitanica se vide u oblasti noseće ekonomske odgovornosti za domaćinstvo, obavljanju poslova na održavanju domaćinstva, brige o djeci, odnosno različitim ulogama koje muškarci i žene obavljaju u podizanju djece.
- Ove različite uloge se smatraju ponekad „prirodnim, uobičajenim“, (pravdaju se većom snagom ili zaposlenošću muškaraca), a nekada su predmet različitih ocjena žena i muškaraca i važna arena sukoba koji se vode u vezi sa preraspodjelom moći.
- Iz narativa ispitanika/ispitanica mogu se prepoznati neki stereotipni rodni identiteti i uloge.
- Prisutni su i drugačiji modeli vaspitavanja, u kojima se samoostvarivanje i emancipacija žena visoko vrednovalo i u tim slučajevima narativi su značajno drugačiji od patrijarhalnih, kao i efekti po životne izbore ispitanica.
- Ispitanici i ispitanice su ove modele usvajali različitim metodama, od otvorenog i direktnog „podučavanja“, koje često ima i formu „indoktrinacije“, ili prostim življenjem i percipiranjem uloga u svakodnevnim praksama koje su njihovi roditelji i druge bliske osobe igrale u njihovom okruženju.
- Sistemi podjele uloga u porodici nisu područje nesporne harmonije, već arene borbe za moć i preuređivanje praksi u skladu sa potrebama i percepcijama pravičnih podjela odgovornosti.

Tokom intervjuja ispitanici i ispitanice su bili zamoljeni da kažu šta po njihovom mišljenju krasi dobru ženu/muškarca, osobu sa kojom bi željeli da dijele život. Odgovori na ova pitanja, zapravo, sadrže osnovne percepcije rodni identiteta i očekivanja kakve osobine treba da imaju predstavnici/pripadnice suprotnog pola, potencijalni ili aktuelni partneri/partnerke i kakve uloge treba da imaju. Odgovori se kreću od ortodoksnog patrijarhalnog, preko hibridnih, onih u kojima se percepcije i poželjni modeli stvaraju od mješavine vrijednosnih orijentacija iz različitih korpusa – patrijarhalnog i liberalnog, do posve emancipatorskih i feminističkih.

Jedan od tipičnih patrijarhalnih narativa prikazan je u narednom iskazu ispitanika.

„Za brak mislim da treba baš to što ja imam, da bude potpora muškarcu. Mislim da, ako se mogu tako izraziti, žena treba da prati muškarca. Muškarac treba da bude alfa mužjak, a žena treba da ga prati i da zna kako da ga prati, da bude mudra, mudrija od njega. A on to treba da zna da cijeni.“

(Muškarac, 29 godina, srednja tehnička škola)

Uobičajene slike o odgovornostima koje su ispitanici i ispitanice koji su odrasli u patrijarhalnim porodicama dobijali kao poželjne modele tokom djetinjstva su da muškarci treba da se zaposle i privređuju, a žene da brinu o porodici i obavljaju kućne poslove. Ovakve modele djeci prenose i očevi i majke.

„Kada sam bila mala, smetalo mi je što majka mene uči i zamara kućanskim poslovima, a mog brata ne, pa mi je ona govorila kako muškarcu nije potrebno da to sve zna, ali ženi jeste. Sa zaposlenjem je na primjer bilo obrnuto, otprilike je bilo da žena može da radi, a i ne mora, ali muškarac mora da bude zaposlen.“

(Žena, 26 godina, srednjeg obrazovanja)

Danas, kada je udata žena, ispitanica primjenjuje model koji je usvojila u porodici. Prestala je da radi nakon udaje i preuzela brigu o domaćinstvu.

„Ja sam kući cijeli dan, tako da obavljam sve kućanske poslove sama. Eventualno suprug po potrebi pomogne u vezi sa popravkama i tim težim poslovima. Prirodno smo došli do toga. Možda bi mi povremeno odgovarala malo veća pomoć od njega, ali i ovako sam dosta zadovoljna. Mislim da je suprugu ovakva raspodjela poslova idealna i da mu potpuno odgovara.“

(Žena, 26 godina, srednjeg obrazovanja)

Dvije vrste narativa se zapažaju kod ispitanica i ispitanika kod kojih su prisutni ovi obrasci patrijarhalne podjele uloga u porodici. U jednom slučaju podjela odgovornosti se nastoji prikazati kao nešto što nije predmet eksplicitnih normi, već eto, prema potrebi i mogućnostima, svako radi ono što može i što treba, ali se to nekako prirodno završi tako što žene više rade neke poslove, a muškarci druge. U drugoj vrsti narativa, eksplicitno se priznaje rodna podjela uloga i ona ima svoje opravdanje, na primjer, u većoj fizičkoj snazi muškaraca ili većoj angažovanosti na radnom mjestu, manjku vremena za porodicu.

„Vaspitani smo, kada je riječ o tom muškom ili ženskom poslu, majka nas je, i otac i majka, da ne predstavlja problem da opereš sebi veš, da ispečeš sebi da jedeš, ni opereš svoj tanjir, ipak su nas bila trojica muškaraca u kući, a ona je bila sama, tako da smo imali to neko, jednostavno, usmjeravanje da nema muški i ženski posao... Ono što nije mogla majka da stigne, moj otac je znao uzeti usisivač da usisa kuću .. znalo se, ako se kreči, da je otac nosilac tih radova, ako se peru prozori, znalo se da je majka pere prozore, pomagali smo, to je sve .. ne znam.“

(Muškarac, 48 godina, srednje zanatsko obrazovanje)

„Toga je bilo (muških i ženskih poslova) i to sam zadržao i u svojoj kući. Recimo, ja sam dvije kuće napravio, moja supruga nije ni cigle pomakla. Jer nisam ja to dozvoljavao, nisu to poslovi za ženu, ti teži poslovi. I

dan-danas, drva kad dođu, ja sam taj koji to treba da riješi, ali isto tako nisam nešto za to da ja perem tanjire. Bilo je prilika kada je bila bolesna, ne može, nije problem, ali ako smo tu... Kod mene još ima tih muško-ženskih poslova... Prirodno je to išlo, supruga je to donijela iz svoje kuće, naučila da kuva, pere, održava kuću. Tako sam i ja iz svoje.“

(Muškarac, 50 godina, srednje obrazovanje)

„Djeca na posao nisu imala uticaja, možda je posao imao uticaja na djecu, jer automatski manje vremena se provodi sa djecom, a što se tiče samog posla, ja svoj dio posla odrađujem, i bez obzira na to da li je dio posla kod kuće, ja se prilagođavam, odnosno taj dio kod kuće prilagođavam poslu, jer ipak živim od toga što radim. Nije mi posao na drugom mjestu, zdravlje porodice i djece mi je na prvom mjestu, pa onda posao, a što se tiče nečeg drugog, da ja sad moram izvesti dijete da prošeta, a da posao zanemarim, nije mi to, zato sam rekao da je zdravlje na prvom, a posao na drugom mjestu.“

(Muškarac 48 godina, srednja zanatska škola)

Podjela uloga je u ovakvim slučajevima jasna i u vezi sa djecom, a djeca se od malih nogu uče da na isti način igraju uloge u porodici u zavisnosti od pola. Tako se ženska djeca uče da obavljaju kućne poslove i brinu o potrebama braće i drugih ukućana, dok muška djeca bivaju pošteđena takvih aktivnosti.

„Supruga je provodila više vremena sa djecom nego ja. Dvije kćerke je od malih nogu učila da operu suđe, da slože neke svoje stvari, da nije razbacano, dok (sin), on je tu najmanje nekako radio... Recimo, sin dođe sa treninga umoran, njih tri su tu (žena i dvije kćerke). Moje mišljenje je da ne treba sad da on ode da sebi naspe, da siječe sebi salatu. Ima dvije sestre i majku. Za mene je normalno, postavite mu da jede. Ali nisam nikad očekivao, ni od jedne ni od druge kćerke, kad drva dođu ili ugalj, e, hajde, idete unosite, već ja i sin to odradimo. A vi nam skuvajte kafu, kad završimo da popijemo.“

(Muškarac, 50 godina, srednje obrazovanje)

Nekada je dominantna uloga oca u porodici odrastanja toliko jaka da čak i uprkos tome što je preminuo onda kada je ispitanik bio dijete (ili baš zbog toga?) njegov uticaj na vrijednosti i stavove u životu je ocijenjen kao snažniji nego uticaj majke koja je znatno duže bila sa djecom i sama ih podizala.

„Međutim, njegov uticaj bih ocijenio kao jači. Moguće da je to pogled mene kao djeteta na oca koji je u to vrijeme jak, snažan, moćan, radi, rješava probleme i njegove riječi, njegove postupke sam dublje pamtio, mogu da ih vratim. Majka je svakodnevno bila tu i njene poruke su bile onako brižne, za očuvanje našeg zdravlja, pravilne ishrane, redovno izvršavanje školskih obaveza, ali sa ocem se raspravljalo još o nekim stvarima,

o odrastanju. Pokušavali smo nešto da doznamo... Otac je bio nama uzor. Mi malo o tome pričamo, toliko toga nekako nemuštim jezikom osjećamo nas troje (ispitanik, brat i majka), ali on nam je bio uzor svima, i majci, pa smo došli do toga da smo pokušali da živimo tako kako nas je on usmjerio.“

(Muškarac, 40 godina, visoko obrazovan)

Interesantno je da pojedini ispitanici i ispitanice ukazuju da je patrijarhalni model pretežno bio nametan od strane očeva, a ne majki, te da su povremeno majka ili baka taj model nastojale da relativizuju savjetima o značaju samostalnosti žena. To može da uputi na to da iako su ove ženske figure imale svoju ulogu u reprodukciji patrijarhalnih modela, one su bar nastojale da ih relativizuju, da ih ospore, načnu u pojedinim aspektima, što je moglo imati uticaj na distanciranje od takvih modela i promišljanje o drugačijim mogućnostima podjela odgovornosti u porodici.

„Što se tiče uloga u porodici, otac je smatrao da muškarac treba da bude, ako ne glava, onda bar zaštitnik porodice, dok majka nije toliko potencirala tu ideju. Otac je o tom pitanju bio konzervativniji od majke i smatrao je da treba da nauči mene i sestru da mi kao žene treba da nađemo muža koji će nam biti neka vrsta zaštitnika i branitelja, jer su žene po prirodi 'krhkije', dok je majka govorila da bismo trebalo da budemo same svoji branitelji. Mada, osim toga, nije se nešto potenciralo kakvu ulogu treba da ima muškarac, a kakvu žena.“

(Žena, 29 godina, srednjeg obrazovanja)

„Baka je bila domaćica, ali je ona vršila uticaj na mene. Primarni uticaj i osnovno što mi je ona usadila u biće je neophodnost ekonomske nezavisnosti žene. I da nikad ne dozvoli nasilje nad sobom. Govorila je: 'Zapamti da žensko uvijek mora imati svoj dinar i da ne mora muž znati za svaki tvoj dinar. Biće ti potrebne nove gaće, neće ti on htjeti dati'. Kako je ona dolazila do svog dinara, domaćica, ekonomišući s jednom platom, a njih petoro, ona je šila komšinicama, heklala, do kraja svog života je heklala nešto i trampila to sa prodavačicama s pijace. Uvijek je željela da obezbijedi taj svoj dinar i to je vrlo često ponavljala.“

(Žena, 42 godine, srednjeg obrazovanja)

Porodice nisu zajednice idilične harmonije, a podjela obaveza u porodici nije područje bez sukoba. To nije prostor u kojem se „sijeku drva i kuva ručak“, već prostor definisanja i redefinisavanja odnosa moći, formiranje i prenošenje porodičnih ideologija. Za razliku od sistema podjele uloga po modelu „čistog“, ili „otvorenog“ patrijarhata, u kojem se rodna podjela uloga shvata „prirodno“, „uobičajeno“ kod oba supružnika, zbog toga što su oboje socijalizovani u takvim modelima i prihvataju da igraju svoje uloge partnera/partnerke i roditelja/

roditeljke po tim modelima, primijećeni su i sistemi odnosa u kojima ovakav patrijarhat nije nesporan. Vjerovatno da se iza hibridnih, konfuznih orijentacija zapravo kriju ovi „načeti“, osporavani patrijarhata, u kojima se sukob u vezi sa redefinisanjem moći i uloga ispoljava i razvija. Obično su žene te koje nisu zadovoljne postojećom podjelom odgovornosti.

Intervjuer: *Da li ste zadovoljni takvom podjelom (posla)?*

Ispitanik: *Jesam, recimo. Jesam.*

Intervjuer: *A Vaša supruga, šta ona misli?*

Intervjuer: *Ona ne misli baš tako. Ja mislim da bi ona htjela da se ja više aktiviram, da se više uključim. Opet, kada se ja više uključim, ona me isključi. Ne odgovara joj moj način uključivanja, ili šta li je već. Jednostavno, ona je već navikla na to i više hoće da bude sa djecom i više da se bavi djece, pogotovo oko male curice. Ona više nego ja, ali mislim da bi ona više htjela da budem i ja više aktivan, ali opet, kad god se više aktiviram, dođe do tog nekog sitnog konflikta.*

(Muškarac, 38 godina, osnovno obrazovanje)

„Morala sam intervenirati u kući. Kad sam rodila prvu curicu, sve je bilo super, i drugu kad sam rodila, sve je bilo super. Međutim, kad sam neplanirano ostala trudna noseći treće dijete i kada se saznalo da je dječak, moj svekar je počeo da plače od sreće. I onda mi se stravično zamjerio, i meni i kćerkama... Lekciju je učio i kroz moj vrlo drzak odnos i stav, vrlo otresit stav, jer ja sam, bez obzira na način na koji ja djelujem, moj odnos prema ljudima i hijerarhiji u porodici je vrlo patrijarhalan, vrlo tradicionalan, ja poštujem godine i poštujem instituciju, svekra, svekrve, porodice, roditelja, tako se ja osjećam, a to kako manifestujem, kako se ponašam, to je druga stvar. Nisam znala da to artikulišem, ali kad je pred drugim ljudima počeo da potencira unuka i da govori o tom, on je muško, nekoliko scena sam mu napravila i rekla da ako ikad više preda mnom i pred djecom pomene njegov izdvojen status kao dječaka, da će sa mnom imati posla.“

(Žena, 42 godine, srednjeg obrazovanja)

Ovo redefinisanje uloga u patrijarhalnoj sredini nije samo na nivou isticanja vrijednosti muškog djeteta u odnosu na žensko. Sa jedne strane, deklarativno se daje na većem značaju muškoj djeci u porodici, a sa druge strane, muškoj djeci se nanosi šteta u vaspitanju kroz model „odsutnosti“ i „pasivnosti“ oca i drugih muških odraslih članova porodice.

„Veliki mi je izazov vaspitavanje sina, zbog drugačijeg odnosa mog muža prema tom vaspitanju od onog kako ja to zamišljam da treba da bude. Muškarci u mojoj porodici, muž, svekar, moj otac se uopšte ne bave dječakom na način na koji smatram da treba. I to mi je veliki izazov, jer pokušavam da ih uključim na način na koji dječacima je potrebno.“

(Žena, 42 godine, srednjeg obrazovanja)

Iskustva ispitanica i ispitanika koji imaju malu djecu, ukazuju da postoje aktivnosti koje su više u domenu oca i aktivnosti koje su više u domenu majki.

„Suprug je uglavnom zadužen za izvođenje djeteta vani i igranje, a ja za brigu o zdravlju i higijeni. Zasad mi ovakva raspodjela poslova dobro odgovara, a mislim da se i moj suprug isto osjeća.“

(Žena, 33 godine, visoko obrazovana)

Pojedini ispitanici/ispitanice ocjenjuju da ne samo da oni i supružnici obavljaju sa djecom različite aktivnosti, već i da je uticaj na djecu različit, odnosno, da majke imaju veći uticaj.

„Supruga kaže: ‘Ne možeš stalno da se igraš sa njim, malo ga vaspitavaj’, vidim i ja da ću morati malo da promijenim to kod sebe, jer on vidi gdje su granice. Sad gledam koliko je on orijentisan prvo na majku, jer od nje mnogo toga više, ja bih rekao, od nje bespogovorno usvaja, a od mene tek ako on pristane na to, ako napravimo sporazum. Ja podržavam taj odnos, neko mora da neke stvari presiječe, pa se on orijentisao i odranije je bio sa majkom i orijentisan na nju, ali dobija od mene, jer traži me.“

(Muškarac, 40 godina, visoko obrazovan)

„Ja obavljam većinu stvari (u domaćinstvu) pošto sam domaćica, mada pošto mi je muž odličan kuvar često zna da me zamijeni u kuhinji. Ali osim toga, obavljam ostale stvari, a nekad mi pomognu majka i svekrva, možda malo više svekrva pošto živi blizu nas. Takva podjela u našoj kući je uspostavljena od početka braka i odlično funkcioniše. Ni ja ni muž ne bismo je mijenjali. Ja najviše provodim vremena sa djecom, što je i nekako prirodno, jer sam vještija sa djecom i veći sam autoritet, dok je muž dosta blaži. I ovom podjelom sam zadovoljna kao i sa podjelom poslova u vezi sa kućom.“

(Žena, 33 godine, srednjeg obrazovanja)

Ispitanice koje su bile izložene drugačijim obrascima vaspitanja o rodnim ulogama, ukazuju na bitno drugačije vrijednosti i norme kojima su bile izložene. U takvim vrijednosnim sistemima, žene treba da budu zaposlene, u svakom pogledu samostalne i da oslonac pronađu u sebi.

„Djevojčica, odnosno žena, po majci treba da bude nezavisna od supruga i ‘sama kovač svoje sreće’, što je jedna od malo stvari koje mi se sviđaju kada je u pitanju način na koji me je vaspitala moja majka. Što se tiče osobina dobrih muškaraca, o njima se govorilo dosta manje nego o osobinama loših muškaraca. Kao primjer lošeg muškarca uvijek je bio postavljan moj otac, čovjek koji nije htio prihvatiti svoju obavezu kao oca. Majka je često postavljala samu sebe kao uzor meni, jer je bila samohrana

majka sa dobrom karijerom i pristojnim životom i što je predstavljala kao vrhunsko postignuće. Što se tiče osnivanja porodice, imala je negativan stav prema ljudima koji su rano osnivali porodice i koji su ostavljali karijere po strani zbog porodice.“

(Žena, 29 godina, visoko obrazovana)

Sputavanje žene da realizuje svoje potencijale, da se „samoostvari“ kroz karijeru, hobije, uključivanje u zajednicu, može imati razarajuće posljedice po brak i porodicu. Prema svjedočanstvima nekih ispitanica, nezadovoljstvo takvim životom polako narasta, dok ne postane neizdrživo i onda razmišljaju o razvodu ili pate od depresije ili psihičkih tegoba. Međutim, razvod je vrlo negativno vrednovan u patrijarhalnoj kulturi i žene su stavljene pred dilemu da li će naići na osudu sredine, ili još gore, da li sa sopstvenom savješću mogu da se izборе, jer je očuvanje braka socijalizacijom usvojeno kao njihova odgovornost.

„Mislim da mi je najteža prekretnica bila kada sam htjela da se razvedem, a nisam. To nije neka prekretnica, ali je vrlo težak period u mom životu. Htjela sam se razvesti kad je mojoj drugoj kćerki bilo godinu dana. Ja sam željela da se razvedem jer nisam mogla više da podnesem način života koji sam vodila, odnosno način na koji sam ja smatrala da me doživljavaju moji bližnji. Bila sam vrlo, vrlo neispunjena, a mnogo sam se trudila. I ta želja da se razvedem sukobila se sa svim što sam zamišljala u životu, imala sam sukob vrijednosti. Sukob vrijednosti sa situacijom. Činilo mi se da neću preživjeti ako ostanem, a da ne mogu ni da odem, ne zato što ne mogu otići od muža ili od nečega, nego jednostavno to nije bio način na koji bi se to riješilo. To smatram i sada svojim najtežim životnim periodom i, ako se to može smatrati prekretnicom, to bi bio period moje silne želje da se razvedem i odustajanja od toga, protkano željom da umrem.“

(Žena, 42 godine, srednjeg obrazovanja)

Sumiranje nalaza

- Ispitanici i ispitanice usvajaju modele rodnih uloga u svojim primarnim porodicama porijekla i uglavnom ih reprodukuju u porodicama koje su zasnovali.
- U patrijarhalnim porodičnim kulturama, podjela odgovornosti između žene i muškarca, majke i oca je jasna i ona slijedi obrazac angažovanja na materijalnom obezbjeđenju i obavljanju težih fizičkih poslova u domaćinstvu porodice muškarca, dok žene obavljaju kućne poslove, brinu o članovima porodice i pružaju im podršku.

- Dva modela patrijarhata su prisutna u narativima ispitanika i ispitanica, jedan je „čisti“ patrijarhat koji postoji na nivou praksi i eksplicitno se definiše u narativima ispitanika/ispitanica, dok je drugi prikriveni, nastoji se prikazati ne kao vrijednosno-normativni kompleks i sistem odnosa moći, već kao sistem praksi koje su prirodno uspostavljene zato što postoje neke biološke ili kontekstualne razlike između žena i muškaraca (fizička snaga, zaposlenost i sl.).
- Prisutni su i drugačiji modeli vaspitavanja u kojima se samoostvarivanje i emancipacija žena kroz obrazovanje i zaposlenje visoko vrednovalo i u tim slučajevima narativi su značajno drugačiji od patrijarhalnih, kao i efekti po životne izbore ispitanica.
- Neke žene iskazuju veliku frustraciju onda kada njihove ambicije i potencijali nisu realizovani, tj. onda kada doživljavaju konflikt između svojih potreba za samoaktuelizacijom i obavljanja uloga pod pritiskom normi koje ih u velikoj mjeri ograničavaju na rad u kući i brigu o porodici.
- Sistemi podjele uloga u porodici nisu područje nesporne harmonije, već arene borbe za moć i preuređivanje praksi u skladu sa potrebama i percepcijama pravičnih podjela odgovornosti.

4 RODNE NEJEDNAKOSTI U STARIJEM DOBU

U stručnoj literaturi vode se debate u vezi sa tim koji period života predstavlja starije doba i koji je naziv tog doba najadekvatniji (više o tome u Carr, ed. 2009). Uobičajeni termini koji se koriste da označe ovaj pozni period života su „starost“, „starije doba“, „treće doba“ i dr., a starosna granica se nekada postavlja na 60 godina ili 65 godina. Osnova za različita viđenja nalazi se u različitim istorijskim i društveno promjenljivim procesima biološkog, psihološkog, socijalnog, pa i administrativnog starenja. Unapređivanjem uslova života sa tzv. baby boom generacijom rođenom nakon Drugog svjetskog rata, koja je odrasla i sazrijevala u uslovima izrazitog porasta blagostanja u sjeverozapadnim razvijenim područjima svijeta, pomjerilo je granice starenja, pa i življenja. Termin „treće doba“ osmišljen je da bi ukazao na period života u kojem su završeni zaposlenost i podizanje djece, ali još nije nastupio period slabijeg zdravlja i smanjene sposobnosti. Prema ovom konceptu, treće doba je puno značenja, svrhe, izbora, što ga razlikuje od „četvrtog doba“, faze koju karakteriše opadanje i pasivizacija (Carr, ed. 2009). Kritičari ovog pristupa ukazali su na to da je njegova slabost to što podrazumijeva da zdravlje i sreća zavise od zdravih praksi i ponašanja, te da su oni koji nisu uspjeli da očuvaju zdravlje, zapravo sami odgovorni (Carr, ed, 2009).

Bez obzira na naziv ovog životnog doba i na granicu, većini istraživanja koja su usmjerena na starije doba ili procese starenja zajedničko je to što se to pozno doba u životu ne shvata kao doba neizbježnog opadanja. Tzv. teorije povlačenja, prema kojima se starije osobe povlače iz društvenog života, u novije vreme su potisnute „teorijama aktivnog starenja“ i „teorijama kontinuiteta“ koje su zasnovane na empirijskim istraživanjima čiji nalazi ukazuju da veliki dio starije populacije ostaje aktivan i u ovom dobu (volonterski rad, putovanja, briga o mlađim generacijama u porodici i sl.), te da je aktivno uključivanje u socijalno okruženje od izuzetnog značaja za kvalitetan život i blagostanje u ovom životnom dobu. Ove teorije su ukazale da starije doba može biti period psihološkog „rasta“, prije nego opadanja ili stagnacije. Istraživači su pronašli da je starije doba upravo doba kada mnogi muškarci i žene postavljaju nove životne ciljeve i stvaraju nova značenja (Carr, 2009: XII). Duže očekivano trajanje života i bolje zdravlje doveli su do reorganizacije svijeta starijih. Onda kada ljudi žive duže i zdravije, mogu duže i obavljati različite uloge. U novije vreme, često se ukazuje i na problem stresa kod starijih osoba zbog usklađivanja različitih aktivnosti, poput onog na koji smo ukazali u prethodnom poglavlju koji se javlja kod odraslih kao sukob između profesionalnog i porodičnog života.

Nije zanemarljiv ni subjektivni aspekt starenja, odnosno identitet povezan sa starošću. Različita istraživanja su pokazala da se danas mnoge žene i muškarci koji se nalaze u administrativno definisanoj kategoriji starijih ne osjećaju tako (Carr, 2009).

U našem istraživanju starosna granica za starije doba postavljena je na 65 godina starosti. Ova odluka se u velikoj mjeri zasniva na socijalnim kriterijumima, jer je to i starosna granica za penziju, starost pri kojoj većina populacije izlazi sa tržišta rada, bar sa onog dijela koji se odnosi na redovnu formalnu, dugoročnu zaposlenost. Pored toga, ovo je starosna granica koju prepoznaju i različite socijalne politike, definišući kriterijume za pristup različitim resursima i oblicima podrške koji su namijenjeni starijem stanovništvu.

Važno je još jednom podsjetiti na neke metodološke aspekte istraživanja i analize koji su predočeni u uvodnom dijelu. Poređenje starijih sa generacijama odraslih ne ukazuje nužno da promjene koje se mogu zapaziti nastaju procesima starenja i razlikama u životnim fazama ispunjenim različitim aktivnostima i odgovornostima. Dio razlika vodi porijeklo i od uticaja perioda, odnosno istorijskih i društvenih okolnosti u kojima su sadašnje generacije starijih živjele neke ranije faze života. Na primjer, njihova manja sklonost da jedu brzu hranu nego mladi ne mora poticati od toga što su stariji ili što imaju više vremena nego mladi da kuvaju, već možda potiče i od toga što su u vrijeme kada su oni bili mladi naučeni, što su usvojili norme, da je kuvana hrana zdravija, ili su stekli navike redovnog kuvanja, koje možda nove generacije mladih nisu razvile ili ih je jednostavno industrija brze hrane, koja je danas razvijenija, uvukla u ovakav način potrošnje, ili su vrijednosti vezane za ishranu drugačije. Dakle, ovo istraživanje ne može da razluči potpuno pouzdano i precizno šta su efekti starenja, životnih faza, a šta efekti istorijskih perioda, efekti kohorti, za šta su potrebna longitudinalna istraživanja. Ono što može da osvjetli ovo istraživanje jesu razlike koje postoje između generacija i to posebno razlike u rodni nejednakosti, koje su, kao što će nalazi pokazati, promjenljive.

Na tom agregatnom nivou, posmatrajući razlike između žena i muškaraca između generacija, možemo ipak pouzdano pretpostaviti da je riječ o temeljnim društvenim promjenama, a ne o promjenama koje nastaju zbog efekta starenja (biološkog, socijalnog, psihološkog i sl.). Kao što ćemo vidjeti, promjene idu u pravcu smanjenja rodni nejednakosti u mnogim aspektima i nema osnova za očekivanje da je to zbog procesa starenja, već se prije mogu pronaći dokazi da je to posljedica promjena u društvenim uslovima.

Istraživanjem su ispitivani sljedeći aspekti životnih tokova i rodni nejednakosti koje se u njima manifestuju:

- Ljudski resursi – zdravlje i obrazovanje,
- Ekonomska participacija i položaj,
- Porodica i odnosi u domaćinstvu,
- Rodni identiteti i vrijednosne orijentacije,
- Učešće u zajednici,
- Subjektivno blagostanje.

Potrebno je imati u vidu da je u uzorku istraživanja bilo svega 135 osoba starih 65 i više godina, a među njima 78 žena i 57 muškaraca, što značajno umanjuje mogućnosti produbljene analize po više dimenzija zbog toga što broj slučajeva pada ispod statističke granice pouzdanosti.

4.1 LJUDSKI RESURSI – ZDRAVLJE I OBRAZOVANJE

Zdravlje i obrazovanje predstavljaju osnovne resurse koji omogućavaju razvoj pojedinaca ili njihovo blagostanje u kasnijim fazama života. U zavisnosti od zdravstvenog stanja, starije žene i muškarci mogu da ostvare manje ili više aktivan ili samostalan život. U zavisnosti od obrazovnih postignuća, oni su mogli ostvariti različite putanje i pozicije tokom aktivnog života, čije efekte osjećaju danas kroz penzije, uključenost u zajednicu i sl.

Zdravlje i zdravstveni stilovi života

Najvažnija pitanja koja su usmjeravala istraživanje zdravstvenih aspekata starijeg doba bila su sljedeća:

- U kojoj mjeri su rasprostranjene zdravstvene teškoće, poput hroničnih bolesti i invaliditeta, koje mogu predstavljati prepreku u aktivnom životu i da li se zapažaju značajne razlike između žena i muškaraca u tom pogledu?
- Kako subjektivno ocjenjuju svoje zdravstveno stanje starije žene i muškarci, da li među njima postoje značajne razlike, kao i u odnosu na odrasle?
- Da li postoje razlike rodne i u odnosu na mlađe generacije u praktikovanju zdravstvenih životnih stilova i kako one izgledaju?

Podaci iz našeg istraživanja ukazuju da su starije osobe u Republici Srpskoj, jednako kao i odrasli, pokriveni zdravstvenim osiguranjem (u 98% slučajeva).

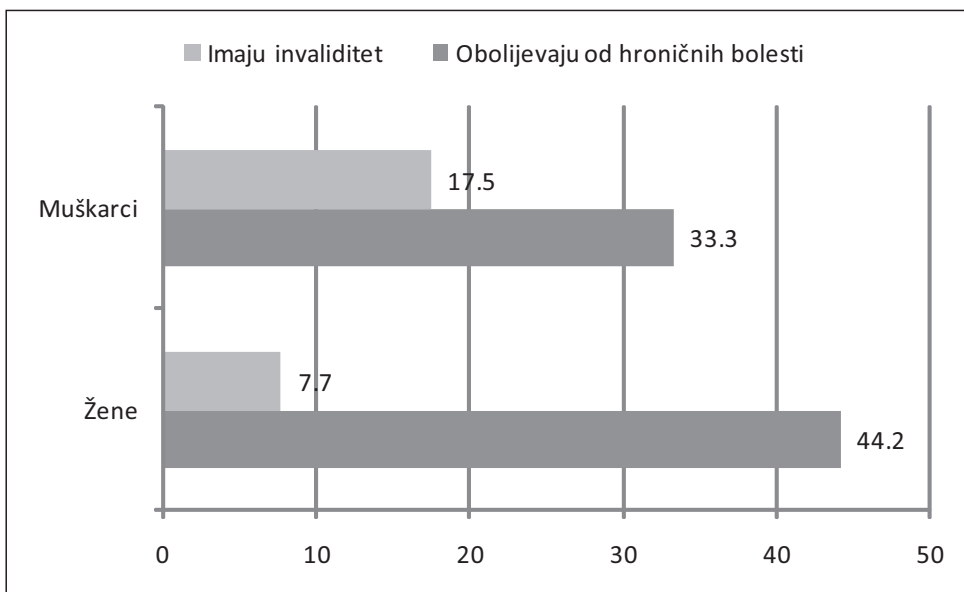
Žene nešto češće obolijevaju od hroničnih bolesti nego muškarci, a među muškarcima je više osoba sa invaliditetom nego među ženama. Invaliditet je podjednako prisutan kod starijih osoba bez obzira na njihov stepen obrazovanja i materijalnog stanja. Hronične bolesti su prisutne kod starijih žena bez obzira na njihov nivo obrazovanja ali kod starijih žena postoji jasna veza između materijalnog stanja domaćinstva i stepena hroničnih bolesti od kojih boluju. Tako, sa povećanjem samoprocjene materijalnog stanja domaćinstva opada vjerovatnoća da će žena biti hronično bolesna¹³⁷ (ista veza nije detektovana kod starijih muškaraca). Od hroničnih bolesti češće obolijevaju stariji muškarci sa

137 Razlike su statistički značajne merene Hi-kvadrat testom = 8,324, $p < 0,05$ Kramerovo V = 0,331.

(ne)završenom osnovnom školom (50%), i srednjom (34,4%) a najmanje oni sa fakultetskim (nijedna osoba u uzorku nije bila bolesna od hronične bolesti).¹³⁸

Grafikon 4.1.1: Udio osoba koje obolijevaju od hroničnih bolesti i osoba sa invaliditetom među ženama i muškarcima starim 65 i više godina, u %

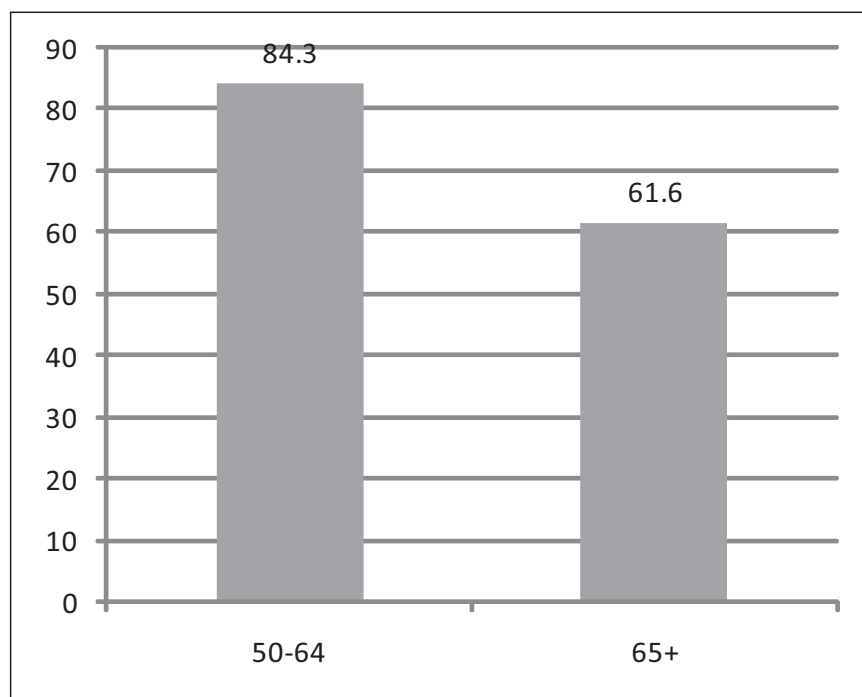
Subjektivni doživljaj zdravlja je kod starijih značajno nepovoljniji nego kod odraslih. Na grafikonu 4.1.2 prikazani su uporedni podaci za najstariju kategoriju odraslih (50–64) i stariju populaciju (65+). Ne samo da postoji veza između pola i samoprocjene zdravstvenog stanja, nego je zdravlje u direktnoj vezi i sa nivoom obrazovanja starih žena i muškaraca. Starije žene sa (ne)završenom osnovnom školom prijavljuju u 57,1% slučajeva da im je zdravlje loše, za razliku od 22,7% onih sa srednjom školom i nijednom ženskom osobom sa fakultetskim obrazovanjem.¹³⁹ Slična je situacija i sa starijim muškarcima, gdje njih 47,1% sa (ne)završenom osnovnom školom smatraju da im je zdravlje u nekom stepenu narušeno, za razliku od 25,8% onih sa srednjom školom i nijednog sa fakultetskim obrazovanjem.¹⁴⁰

138 Razlike su statistički značajne merene Hi-kvadrat testom = 6,129, $p < 0,05$ Kramerovo V = 0,325.

139 Razlike su statistički značajne merene Hi-kvadrat testom = 10,618, $p < 0,05$, Kramerovo V = 0,376.

140 Razlike su statistički značajne merene Hi-kvadrat testom = 6,153, $p < 0,05$ Kramerovo V = 0,332.

Grafikon 4.1.2: Udio osoba koje ocjenjuju svoje zdravlje kao dobro i vrlo dobro u kategoriji starijih odraslih (50–64) i starijih lica (65+), %

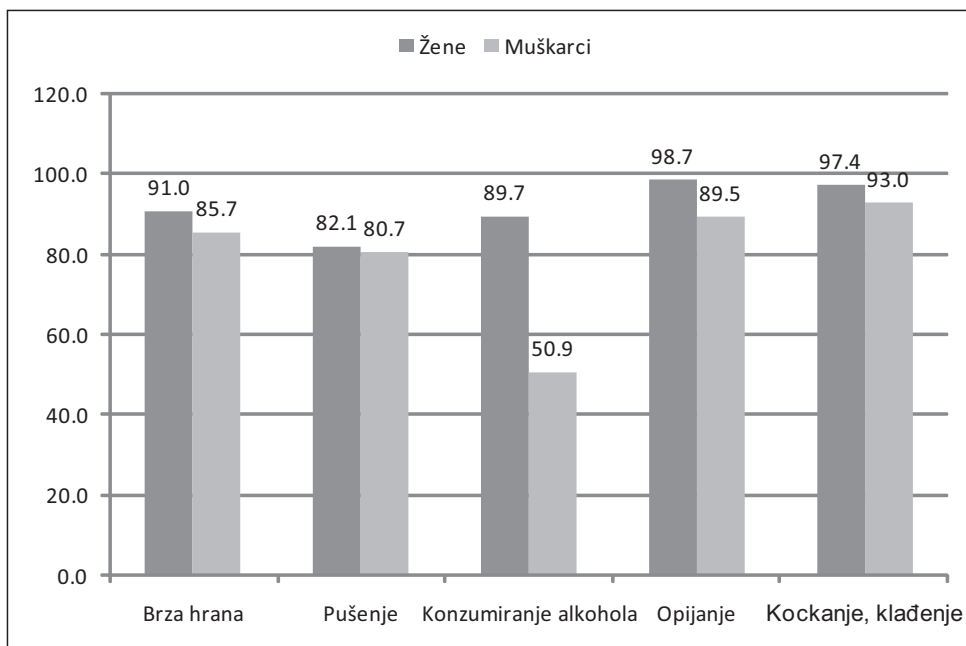

Žene nešto češće nego muškarci ocjenjuju svoje zdravlje kao loše ili veoma loše (40,5% žena prema 30,7% muškaraca).

Starije generacije žive zdravije nego mlađe – gotovo da ne jedu brzu hranu, manje puše, rjeđe se opijaju, rjeđe se i kockaju (više o tome u komparativnom zaključnom poglavlju), ali nešto češće konzumiraju alkohol u poređenju sa odraslima (izuzev mlađih odraslih). Rodne razlike među starijima prisutne su u pogledu konzumiranja alkohola i opijanja, jer žene to znatno rjeđe čine nego muškarci. Na grafikonu 4.1.3 prikazan je udio onih koji rijetko ili nikada ne upražnjavaju date aktivnosti, odnosno konzumiraju date namirnice¹⁴¹.

141 Među starijima je broj onih koji svakodnevno ili nedjeljno upražnjavaju date aktivnosti toliki mali da nije pouzdano razvrstavati podatke prema polu.

Grafikon 4.1.3: Udio osoba starih 65+ koje rijetko (nekoliko puta godišnje) ili nikada ne upražnjavaju navedene aktivnosti ili ne konzumiraju navedene namirnice, prema polu, u %

Kada je u pitanju bavljenje sportom, čini se da ova vrsta aktivnosti nije uobičajena u starijim generacijama, jer se svega 9,6% redovno bavi nekim sportom primjerenim starosnoj dobi, poput boćanja, brzog hodanja, kardio aktivnosti, planinarenja i sl. U ovom pogledu rodne razlike nisu značajne.

Sumiranje nalaza:

- Starije žene i muškarci su pokriveni zdravstvenim osiguranjem.
- Subjektivno zdravstveno stanje je znatno nepovoljnije kod starijih nego kod najstarije kategorije odraslih (50–64).
- Rodne razlike u zdravstvenom stanju ispoljavaju se kao veći udio hronično oboljelih među ženama, a veći udio osoba sa invaliditetom među muškarcima.
- Stariji rjeđe upražnjavaju škodljive zdravstvene navike u odnosu na mlađe generacije, osim u slučaju konzumiranja alkohola.
- Rodne razlike u zdravstvenim životnim stilovima ispoljavaju se samo u pogledu konzumiranja alkohola, jer muškarci znatno češće nego žene konzumiraju alkohol svakodnevno ili nedjeljno.
- Tek svaki deseti muškarac i žena upražnjavaju redovno neke sportske aktivnosti poput boćanja, šetnje, kardio vježbi, planinarenja i sl.

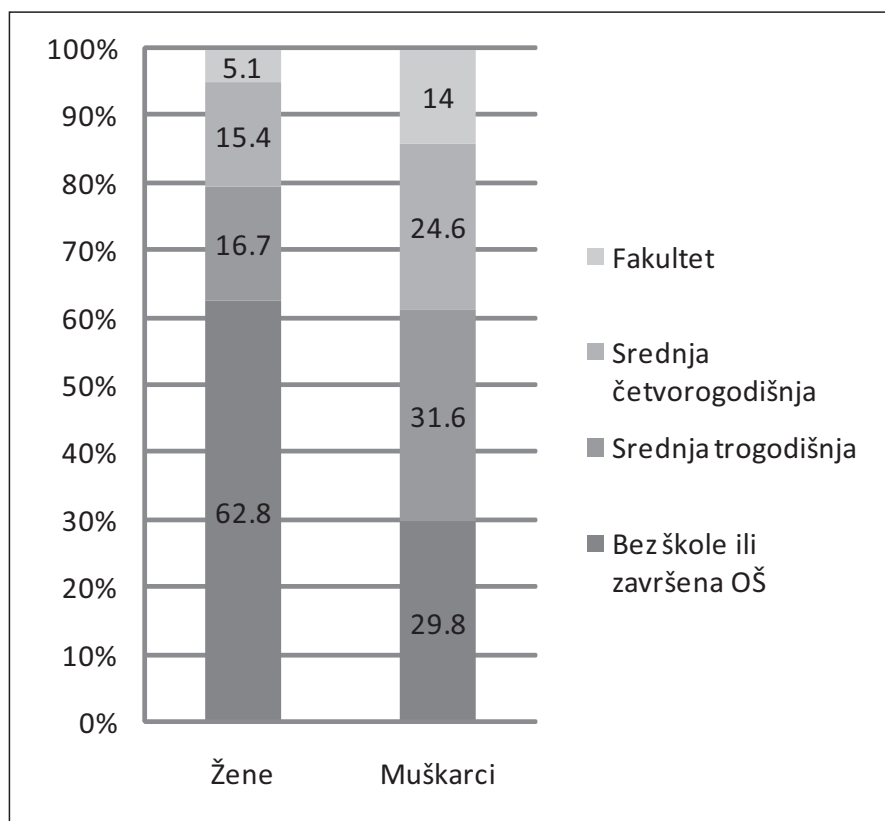
Obrazovanje

Najvažnija pitanja na koja je istraživanje obrazovnih aspekata žena i muškaraca u starijoj dobi trebalo da ponudi odgovore bila su:

- Kako izgledaju obrazovna postignuća ovih generacija i da li se i kako ispoljavaju rodne razlike u obrazovanju?
- U kojoj mjeri je školovanje bilo pod uticajem porodice ili drugih faktora i da li se u tom pogledu javljaju značajne rodne razlike?
- Da li su žene i muškarci ovih generacija uticali na svoju djecu u pogledu školovanja i kako?

U generacijama starijih rodne razlike u obrazovanju su najizraženije (vidjeti zaključno međugeneracijsko poglavlje, grafikon 4.1.4). Među ženama ovih generacija skoro dvije trećine nije steklo kvalifikacije, odnosno nije se školovalo ili je završilo samo osnovnu školu, dok je među muškarcima takvih ispod trećine.

Grafikon 4.1.4: Najviša završena škola prema polu, lica stara 65 i više godina¹⁴²

142 Hi-kvadrat = 14,903, Kramerovo V = 0,332, p = 0,002.

Uticaj roditelja na obrazovanje bio je veći u ovim generacijama nego što je kod mlađih generacija. Tako je 41,3% žena i 58,8% muškaraca istaklo da niko nije uticao na njihov izbor škole, dok je u starosnoj kategoriji odraslih (18–64) preko 70% onih na koje niko nije uticao i među ženama i među muškarcima. Takođe, iz navedenog podatka se vidi da je u starijim generacijama porodica češće uticala na žene nego na muškarce u pogledu školovanja. Još jedna pravilnost je prisutna kod uticaja na nivo obrazovanja starijih osoba (i muškaraca i žena) – sa višim nivoom završenog obrazovanja opada značaj svih drugih (a posebno roditelja) pri izboru do kog će se nivoa obrazovati.¹⁴³ Starije žene sa (ne) završenom osnovnom školom navode da su u 56,8% slučajeva roditelji uticali da završe taj nivo obrazovanja, za razliku od 30,4% onih sa srednjom školom i nijedne osobe sa fakultetskim obrazovanjem. Slična je situacija i kod starijih muškaraca, gdje je 47,1% roditelja uticalo da ostanu sa (ne)završenom osnovnom školom, 35,5% sa srednjom i 12,5% sa fakultetom.

Upravo se iz podataka predočenih u tabeli 4.1.1 vidi da se kod žena češće javlja kao razlog za odustajanje od daljeg školovanja stav porodice da nije potrebno da se dalje školuju. Razlike u razlozima za odustajanje od daljeg školovanja javljaju se i u drugim aspektima, ali treba imati na umu da one nisu statistički značajne kao što ukazuju parametri ispod tablele.

Tabela 4.1.1: Razlog zbog kojeg se nisu dalje školovali prema polu, lica stara 65 i više godina koja nisu stekla visoko obrazovanje, u %¹⁴⁴

Razlog	Žene	Muškarci
Morali su ostati da rade na poljoprivrednom imanju, u porodičnom poslu	14,1	21,7
Morali su ostati da rade u domaćinstvu	7,0	2,2
Zbog običaja, stava porodice da ne treba više škole od toga	21,1	6,5
Zbog nedostatka novca, udaljenosti škole	21,1	26,1
Zbog stupanja u brak, trudnoće	5,6	0,0
Zbog nedostatka motivacije	16,9	26,1
Drugo	14,1	17,4
Ukupno	100	100

Prema iskazima ispitanika/ispitanica, oni nisu uticali na izbor škole svoje djece u 70% slučajeva. I u ovom pogledu se ne javljaju značajne razlike između žena i muškaraca. Zbog malog broja slučajeva onih koji su tvrdili da su uticali na izbor škole djece, nije moguća pouzdana dublja analiza.

143 Hi-kvadrat = 17,9825, Kramerovo V = 0,273, p < 0,05.

144 Hi-kvadrat = 11,213, Kramerovo V = 0,310, p = 0,130.

Sumiranje nalaza:

- Rodne razlike u obrazovanju su izražene i one se ispoljavaju u znatno nepovoljnijoj obrazovnoj strukturi žena u odnosu na muškarce.
- Školovanje ovih generacija bilo je pod snažnijim uticajem porodice nego što je to slučaj sa kasnijim generacijama, a pod pritiskom porodice češće su bile žene nego muškarci.
- Razlozi za odustajanje od nastavka školovanja se u izvjesnoj mjeri razlikuju između žena i muškaraca, ali ove razlike nisu statistički značajne.
- Žene i muškarci iz ovih generacija su rjeđe uticali na školovanje svoje djece nego što su njihovi roditelji uticali na njih.

4.2 EKONOMSKI POLOŽAJ

Sa poznim životnim dobom povezan je i pad ekonomske participacije, odnosno povlačenje sa tržišta rada, prelazak na penzijska primanja koja su niža od plata, što značajno utiče i na strukturu vremena, obrasce aktivnosti, kao i na ekonomski položaj starijih osoba. Sa stanovišta rodne nejednakosti, ovo je životno doba kada se nejednakosti akumulirane tokom aktivnog dijela života ispoljavaju i diferencijalno odražavaju na blagostanje žena i muškaraca. Da bi se stekli uvidi u ove aspekte, istraživanjem se nastojalo odgovoriti na sljedeća pitanja:

- Na koji način se nejednakosti iz prethodnih životnih faza, kada su se nalazili u radnom uzrastu, ispoljavaju danas kroz penzijski status i penzijska primanja?
- Kakav je subjektivni osjećaj finansijskog doprinosa porodici i domaćinstvu starijih žena i muškaraca?
- Postoje li razlike u ocjeni materijalnog položaja između žena i muškaraca i između starijih i mlađih generacija?

Nalazi istraživanja ukazuju na veoma izražene razlike između žena i muškaraca u pogledu istorije zaposlenosti. Među ženama je manje od polovine navelo da je bilo kada u životu bilo zaposleno, dok su među muškarcima gotovo svi bili zaposleni. Ipak, podatak o zaposlenosti žena treba uzeti sa dozom opreza. Naime, kod žena na selu često se ne prepoznaje radna aktivnost, jer se nalaze u statusu pomažućih članova domaćinstva, pa se same najčešće deklariraju kao domaćice. Stoga je moguće da one same potcjenjuju svoju zaposlenost, bar u smislu kako se ona zvanično definiše (u ARS i državnim politikama). Međutim, da su nejednakosti na tržištu rada bile nesumnjive, ukazuju i razlike u pogledu

prosječne dužine radnog staža koja za žene iznosi nešto preko 18 godina, a za muškarce preko 36 godina.

Vjerovatnoća da su nekada radile u prošlosti direktno zavisi od stepena obrazovanja žena (ali ne i muškaraca). Čak 85,4% žena sa (ne)završenom osnovnom školom nikada nisu radile, ali zato samo 4,3% sa srednjom školom i nijedna sa završenim fakultetom.¹⁴⁵ Obrazovanje je u prošlosti bilo veoma značajan kanal društvene pokretljivosti. Za razliku od muškaraca kojima je obrazovanje bilo značajno za pozicioniranje na tržištu, za žene je u velikoj mjeri značilo i izlazak iz privatne sfere u sferu rada i javnosti.

Tabela 4.2.1: Pokazatelji iskustva zaposlenosti i dužine radnog staža, starije stanovništvo 65+, prema polu, u %

Karakteristike ekonomske aktivnosti	Žene	Muškarci
Bili su zaposleni (%) ¹⁴⁶	43,8	98,1
Prosječne godine radnog staža	18,4	36,35

Ove nejednakosti iz perioda radnog uzrasta prelijevaju se i na starije doba, prije svega kao nejednakosti u penzijama. U tabeli 4.2.2 prikazane su žene i muškarci prema penzijskom statusu. Iz podataka u ovoj tabeli može se uočiti da među muškarcima izrazita većina prima ličnu penziju na osnovu radnog staža, dok je među ženama takvih tek trećina. Žene najčešće primaju porodičnu penziju, a čak petina ne prima nikakvu penziju. I na ovom mjestu je jasna veza između mogućnosti da imaju prihode (od penzije) i stepena obrazovanja kod starijih žena. Svaka četvrta žena (26,5%) sa (ne)završenom osnovnom školom nema penziju ni po jednom osnovu, za razliku od svake desete (9,5%) onih sa srednjom školom i nijedne sa završenim fakultetom.

Tabela 4.2.2: Žene i muškarci prema penzijskom statusu, u %¹⁴⁷

Da li primaju penziju	Žene	Muškarci
Ne primaju	20,5	5,7
Primaju ličnu penziju na osnovu radnog staža	32,9	84,9
Primaju porodičnu penziju	45,2	1,9
Primaju invalidsku penziju	1,4	7,5
Ukupno	100	100

145 Hi-kvadrat = 49,2630, Kramerovo V = 0,575, $p < 0,001$.

146 Hi-kvadrat = 40,049, Kramerovo V = 0,566, $p = 0,0002$.

147 Hi-kvadrat = 44,249, Kramerovo V = 0,593, $p = 0$.

Imajući u vidu ovakav penzijski status žena i muškaraca, ne čudi to što više od polovina žena tvrdi da uopšte ne doprinosi ili doprinosi manje od drugih budžetu domaćinstva. Nažalost, zbog malog broja slučajeva, ove podatke nije moguće dalje razvrstavati prema porodičnom statusu pa uporediti kakav doprinos starije generacije daju domaćinstvima onda kada žive sa mlađim generacijama. Ali, podaci ukazuju da postoji jasna veza između stepena obrazovanja žena i stepena doprinosa kućnom budžetu. Sve žene koje ne doprinose ni na koji način kućnom budžetu su žene sa (ne)završenom osnovnom školom. Takođe, sa povećanjem njihovog obrazovanja raste značaj njihovih prihoda.¹⁴⁸

Tabela 4.2.3: Ocjena finansijskog doprinosa domaćinstvu, prema polu, ispitanici/ispitanice stari 65+, u %¹⁴⁹

Koliko lično doprinosite domaćinstvu u novcu	Žene	Muškarci
Ne doprinosim uopšte u novcu, jer ne zarađujem, nemam penziju niti druge prihode	17,3	0
Doprinosim manje od drugih	38,7	21,1
Doprinosim isto koliko i drugi	28	31,6
Doprinosim više od drugih	2,7	29,8
Sam/a izdržavam domaćinstvo i jedini/a obezbjeđujem novac u kući	13,3	17,5
Ukupno	100	100

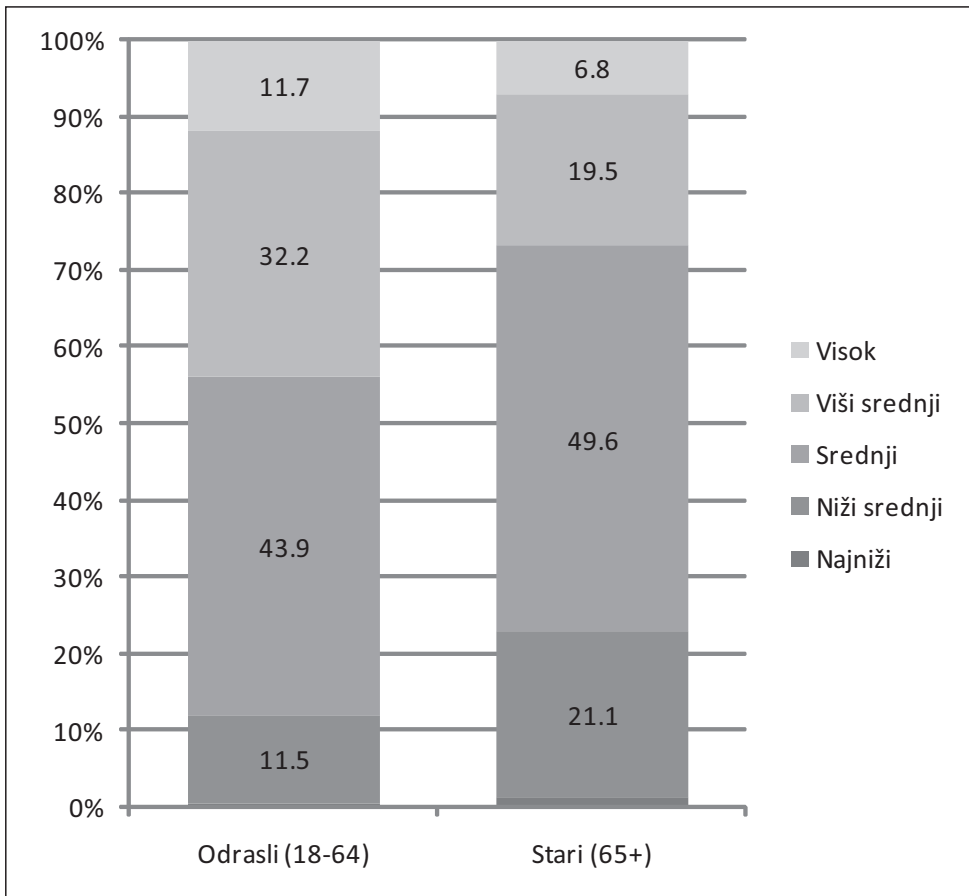
Starije doba života obilježeno je i opadanjem materijalnog standarda, sudeći prema podacima subjektivne procjene materijalnog položaja. Među domaćinstvima starijih veći je udio onih na najnižem, nižem srednjem i srednjem položaju, a manji onih na višem srednjem i visokom položaju.

148 Hi-kvadrat = 24,726, Kramerovo V = 0,406, $p < 0,05$.

149 Hi-kvadrat = 30,229, Kramerovo V = 0,479, $p = 0$.

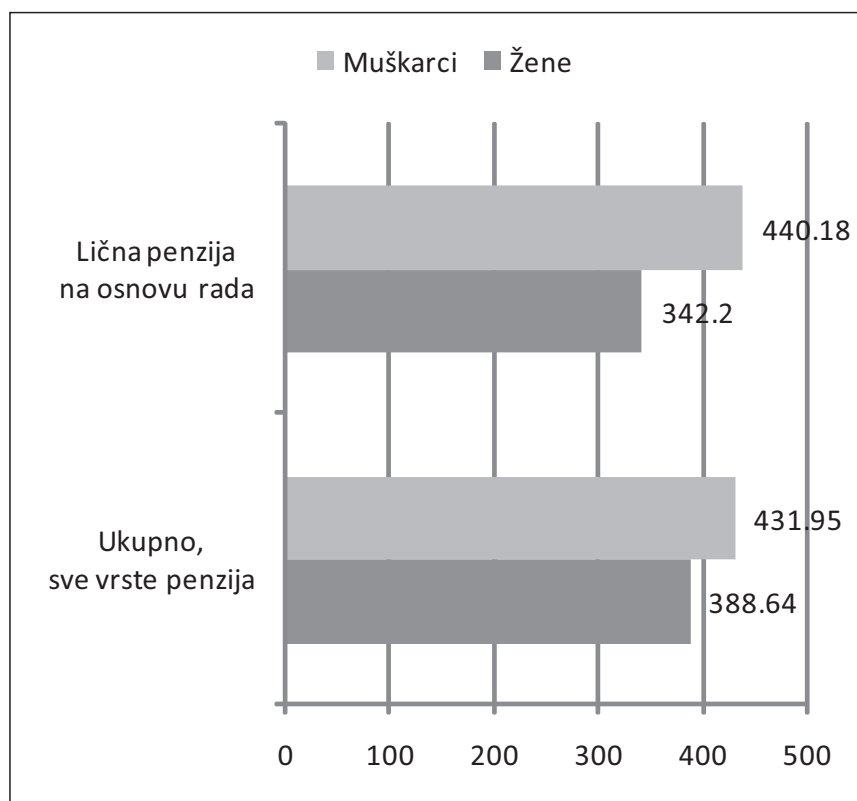
Grafikon 4.2.1: Subjektivni materijalni položaj domaćinstva prema starosti ispitanika/ispitanica, u %

Ove razlike u ekonomskom položaju vide se i na osnovu podataka o prosječnim prihodima, odnosno razlikama između prosječne plate koju primaju zaposleni ispitanici/ispitanice iz kontigenta odraslih i prosječnih penzija koju primaju stariji ispitanici/ispitanice (bez obzira na vrstu penzije). Jaz je očigledan, jer prosječni prihodi zaposlenih odraslih iznose 716,04 BAM, dok prosječne penzije iznose 407,62 BAM.

Rodni jaz u penzijama u starijoj populaciji takođe je izražen. On je vidljiv i kada se uzmu u obzir sve vrste penzija, a još je izraženiji ako se posmatraju samo lične penzije stečene radom, gdje su efekti ranijeg položaja na tržištu rada još vidljiviji. U prvom slučaju taj jaz iznosi 43,31 BAM, dok u drugom slučaju iznosi čak 97,98 BAM.

Grafikon 4.2.2: Rodni jaz u penzijama, ukupno i kod osoba koje su ostvarile pravo na ličnu penziju na osnovu rada, u BAM

Sumiranje nalaza:

- Rodne razlike ispoljene u ranijem životnom dobu na tržištu rada i u ekonomskoj participaciji prelivaju se na starije doba i manifestuju u manjoj obezbijeđenosti žena penzijskim davanjima, kao i u izraženom jazu u penzijskim primanjima.
- Žene češće imaju osjećaj da manje nego drugi ukućani doprinose finansijama domaćinstva, što ih definiše kao marginalnije ekonomske aktere u domaćinstvu.
- Starije doba života povezano je i sa generalno nižim materijalnim standardom, odnosno, starija lica ostvaruju u prosjeku znatno manje prihode od mlađih generacija, a domaćinstva starijih imaju i nepovoljniju strukturu prema subjektivnom materijalnom položaju.

4.3 PARTNERSTVO I PORODIČNI KONTEKST

Porodični kontekst i sastav domaćinstava u kojima žive stariji muškarci i žene smatraju se veoma važnim za njihovo blagostanje, jer utiču na ekonomske, fizičke, psihičke i socijalne aspekte kvaliteta života (Zimmer, 2003, nav. prema Carr, 2009: 144). Kao što je ranije u studiji ukazano, domaćinstva predstavljaju važne ekonomske jedinice. Članovi domaćinstva dijele zajednički životni prostor i bar djelimično troškove života. To u uslovima nižih prihoda koji karakterišu odlazak u penziju ili oslanjanje na porodičnu penziju, pa čak i odsustvo penzijske zaštite kod petine žena, znači da njihovo blagostanje veoma zavisi od toga da li žive sa drugim članovima porodice. Međutim, potrebno je položaj starijih osoba posmatrati kao dinamičan odnos razmjene u kojem oni takođe predstavljaju aktere koji drugima obezbjeđuju podršku. Pored toga, istraživačka interesovanja u skladu sa pristupom životnih tokova išla su i u pravcu ispitivanja obrazaca ostvarivanja partnerskih odnosa, stupanja u brak i planiranja porodice, kako bi se uočilo da li se u tim aspektima javljaju promjene između generacija. Stoga je naše istraživanje ovog aspekta rodni i generacijskih odnosa i nejednakosti nastojalo da odgovori na sljedeća pitanja:

- U kakvim domaćinstvima i porodicama žive starije žene i muškarci u Republici Srpskoj?
- Kako su izgledali obrasci stupanja u partnerske odnose u ovim generacijama?
- Kako su izgledale prakse planiranja porodice i da li se u tom pogledu primjećuju promjene između generacija?
- Kako su izgledali rodni odnosi u porodicama u kojima su odrasli i da li je u porodicama koje su oni zasnovali došlo do neke promjene u ulogama?
- Kako izgleda aktuelna podjela odgovornosti u domaćinstvima starijih lica?
- Kako izgleda razmjena brige između njih i mlađih generacija i da li su obrasci te razmjene rodno specifični?

Struktura domaćinstva i porodice

Podaci iz istraživanja ukazuju na to da dvije trećine starijih žena i muškaraca iz uzorka žive ili sa svojom odraslom djecom ili u proširenim porodicama, odnosno višeporodičnim domaćinstvima. Svako deseto starije lice živi samo, a petina ispitanika/ispitanica živi u domaćinstvu koje čini samo bračni par. Međutim, nalazi istraživanja ukazuju da postoje značajne razlike između starijih žena i muškaraca prema tipu domaćinstva u kojem žive. Kao što se može vidjeti iz tabele 4.3.1, žene češće nego muškarci žive u samačkim domaćinstvima, i domaćinstvima koja čine roditelj i dijete/djeca (odrasla), kao i u domaćinstvima proširenih porodica, dok muškarci češće nego žene žive u domaćinstvima pa-

rova i višeporodičnim domaćinstvima. Prosječno duže očekivano trajanje života žena može, vjerovatno, objasniti veću zastupljenost samačkih domaćinstava kod žena, a parova kod muškaraca. Isti faktor je vjerovatno i razlog većeg udjela domaćinstava u kojima žena živi sa odraslom djecom, imajući u vidu veoma mali udio razvedenih.

Tabela 4.3.1: Domaćinstva u kojima žive ispitanici/ispitanice stari 65 i više godina prema srodničkoj strukturi¹⁵⁰

Tip domaćinstva	Cijeli uzorak	Žene	Muškarci
Samačko	9,6	11,5	7,0
Par bez djece	20,7	15,4	28,1
Sam roditelj sa djecom	5,2	9	0
Par sa djecom	17,8	10,3	28,1
Proširena porodica	27,4	38,5	12,3
Višeporodično domaćinstvo	16,3	11,5	22,8
Drugo	3	3,8	1,8
Ukupno	100	100	100

U prilog prethodno iznijetim pretpostavkama o razlozima za razlike u tipovima domaćinstava u kojima žive žene i muškarci idu i podaci o njihovom bračnom/partnerskom statusu. Kao što se može vidjeti iz tabele 4.3.2, više od polovine žena iz uzorka su udovice, dok su muškarci pretežno u braku. Treba imati u vidu i da su žene iz uzorka starijih prosečno starije od muškaraca (72,45 prema 70.14 godina).

Udovički status je u vezi sa nivoom obrazovanja žena, tako što je veća vjerovatnoća da će biti udovica ukoliko ima (ne)završenu osnovnu školu (75% žena sa ovim obrazovanjem su udovice) nego ukoliko je završila srednju (30,4%) ili fakultet (25%). Ova veza nije uočena kod starijih muškaraca.

Tabela 4.3.2: Ispitanici/ispitanice stari/e 65 godina i više prema bračnom statusu i polu¹⁵¹

Bračni / partnerski status	Cijeli uzorak	Žene	Muškarci
Sam/sama, bez partnera	0,8	1,3	0
Udata/oženjen	53,1	36	77,4
Rastavljena/rastavljen	2,3	4	0

150 Hi-kvadrat = 25,537, Kramerovo V = 0,435, $p = 0$.

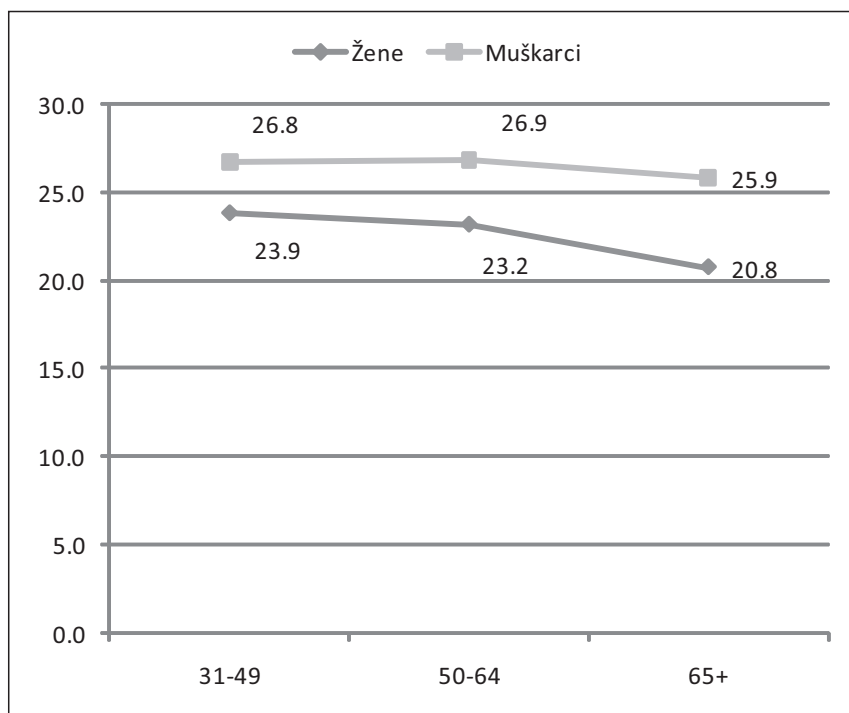
151 Hi-kvadrat = 22,430, Kramerovo V = 0,419, $p = 0$.

Bračni / partnerski status	Cijeli uzorak	Žene	Muškarci
Razvedena/razveden	1,6	2,7	0
Udovica/udovac	42,2	56	22,6
Ukupno	100	100	100

Stupanje u partnerske odnose i planiranje porodice

Već je u poglavlju o odraslima ukazano na promjene u pogledu starosti pri ulasku u brak. Ove promjene su vidljivije kod žena nego muškaraca. U odnosu na žene koje su danas u kontingentu starijeg stanovništva, žene koje pripadaju srednjoj generaciji odraslih u prosjeku gotovo četiri godine kasnije stupaju u prvi brak. Kod muškaraca je ova razlika znatno manja (manje od godinu dana).

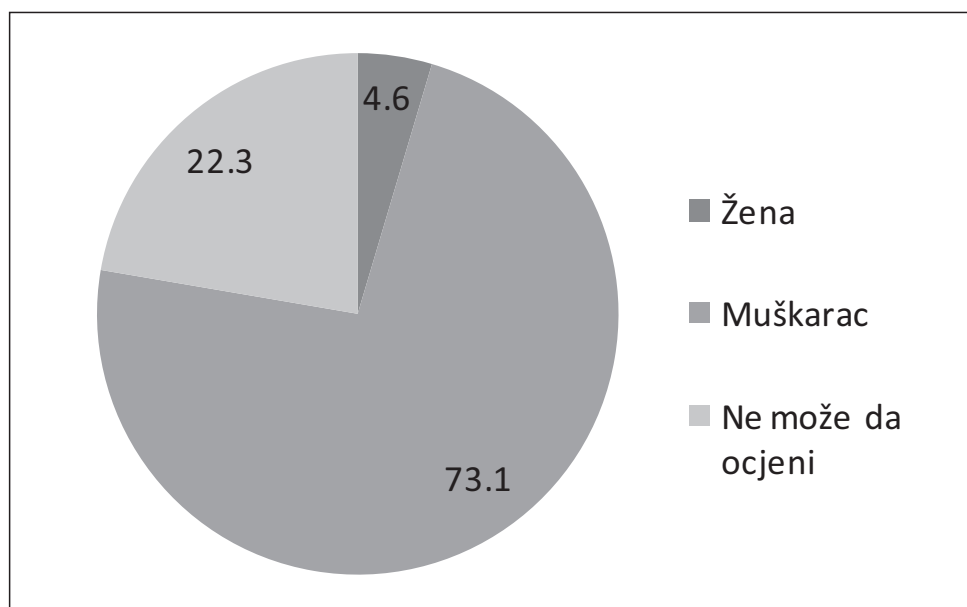
Grafikon 4.3.1: Prosječne godine pri stupanju u prvi brak kod različitih starosnih kategorija u kontingentu 31 +

Ulazak u partnerske odnose u ovim generacijama je prepuštan pretežno muškoj inicijativi. Kao što se može vidjeti iz grafikona 4.3.2, tek je vrlo mali pro-

cenat žena bio inicijator veze sa suprugom. Inicijativa muškaraca je bila podjednako prisutna kod ove generacije bez obzira na mjesto stanovanja (selo ili grad) i nivo obrazovanja kako muškaraca tako i žena, ukazujući da su patrijarhalne vrijednosti koje se odnose na zabavljanje transcendirale društvene strukture.

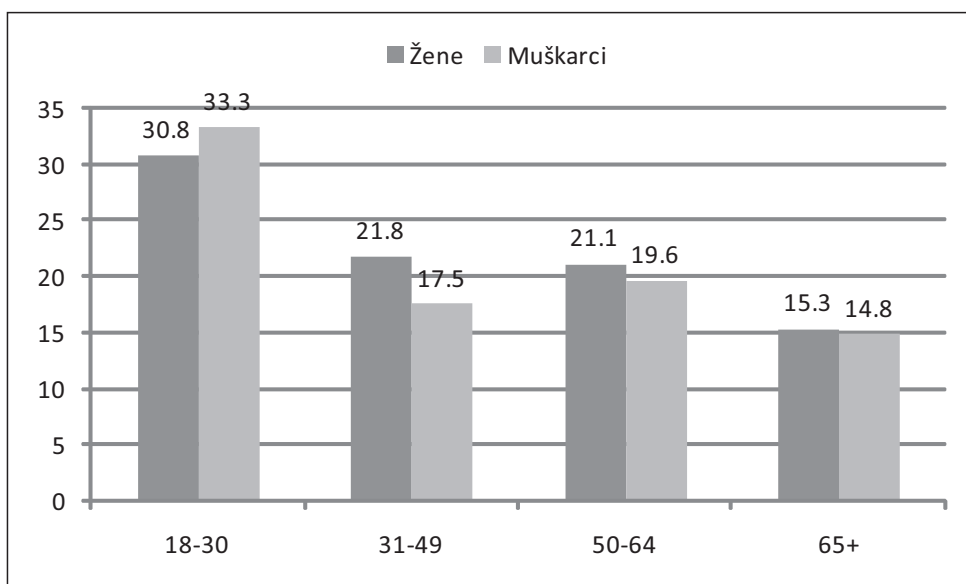
Grafikon 4.3.2: Ko je inicirao vezu sa osobom sa kojom su sada u braku/vezi

Većina starijih žena i muškaraca ima djecu – u 96,2% slučajeva. Oni u prosjeku imaju više djece nego mlađe generacije. Dok je prosječan broj djece kod starijih žena 2,14, kod žena u srednjoj dobi (31–49) prosječan broj djece iznosi 1,89, dok kod žena starih 50–64 iznosi 2,02.

Kada je u pitanju planiranje djece, prema podacima istraživanja, kod starijih generacija manji je procenat onih koji su dobili prvo dijete neplanirano nego u mlađim generacijama. Međutim, veći je udio žena koje su imale bar jedan abortus, a i prosječan broj abortusa po ženi je veći u generacijama starijih žena nego u generacijama odraslih žena.

Grafikon 4.3.3: Procenat žena i muškaraca koji su prvo dijete dobili neplanirano, prema starosti

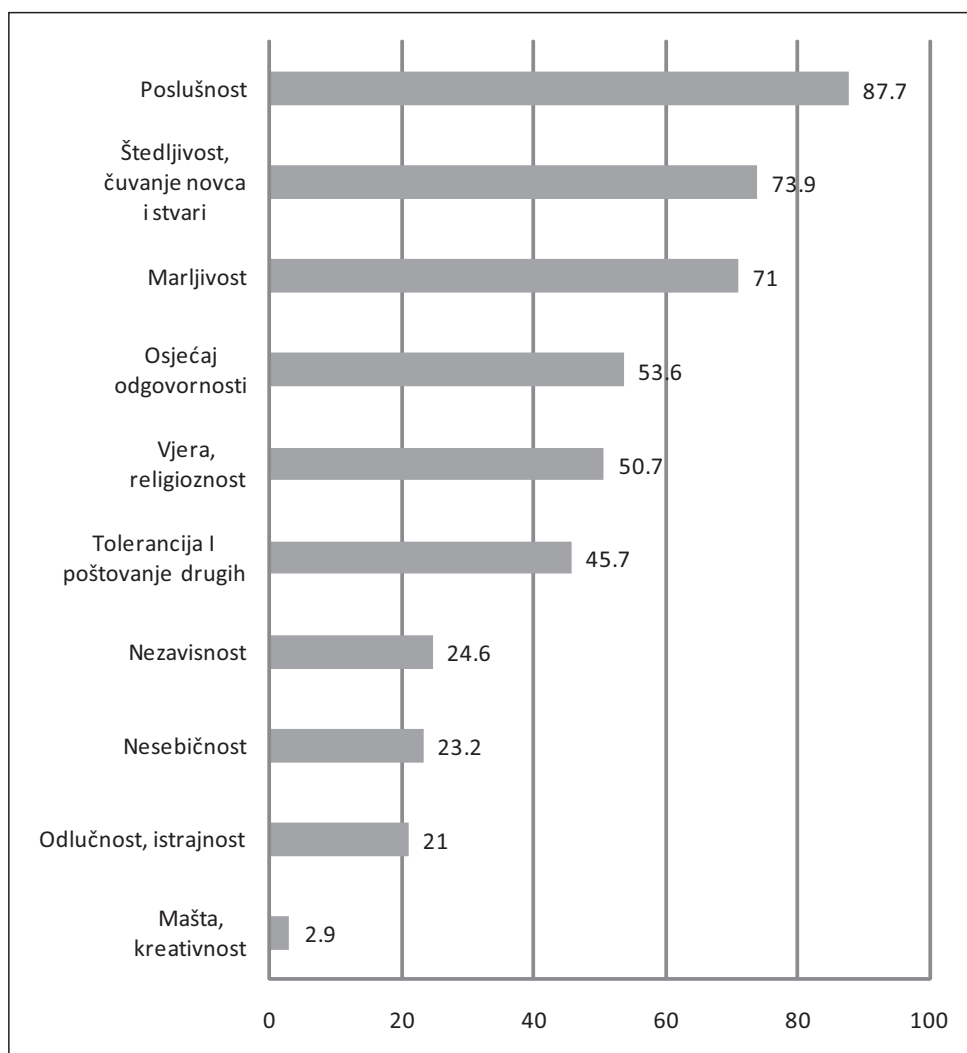
Ove generacijske razlike nije moguće pouzdano objasniti na osnovu dostupnih podataka iz istraživanja. Visok udio osoba koje su dobile prvo dijete neplanirano u mladim generacijama ne iznenađuje imajući u vidu nisku zaštitu od trudnoće. Međutim, vjerovatnije je da je niži udio neplaniranog ulaska u roditeljstvo kod starih posljedica izmijenjene percepcije tokom vremena nego neadekvatne zaštite od trudnoće, o čemu svjedoče i podaci o abortusima. Naime, u ovoj starosnoj kategoriji 27,8% žena je imalo bar jedan namjerni prekid trudnoće tokom života, a prosječan broj abortusa po ženi iznosi 1,75, što je više nego u odnosu na sljedeću mlađu kategoriju sa kojom je najadekvatnije uporediti, jer je završen fertilni period, a u kojoj prosječan broj abortusa po ženi iznosi 1,56.

Većina starijih žena, zapravo, nije imala kontrolu nad tranzicijom u roditeljstvo. Čak i sa moguće izmijenjenim sjećanjima/percepcijama o planiranju prvog djeteta, danas 29% starijih žena koje su neplanirano ostale u drugom stanju i rodile prvo dijete tvrdi da je svojevremeno željelo da rađanje prvog djeteta odloži za kasnije, dok je 29% tvrdilo da tada uopšte nije ni željelo da ima djecu. Međutim, sudeći po uporednim podacima za mlađe generacije, u ovom aspektu nije došlo do značajnijih promjena, te i dalje veliki udio žena i muškaraca tranziciju u roditeljstvo iskusi neplanski (više o tome u komparativnom zaključnom poglavlju).

Roditeljstvo i prakse vaspitavanja djece

Kod starijih generacija primjetne su razlike u praksama vaspitanja u kojima su oni odrastali i praksi koje su primjenjivali na svojoj djeci. Kada se posmatra učestalost osobina koje su njihovi roditelji podsticali, vidi se da je na prvom mjestu poslušnost, zatim vrednoća, marljivost i štedljivost.

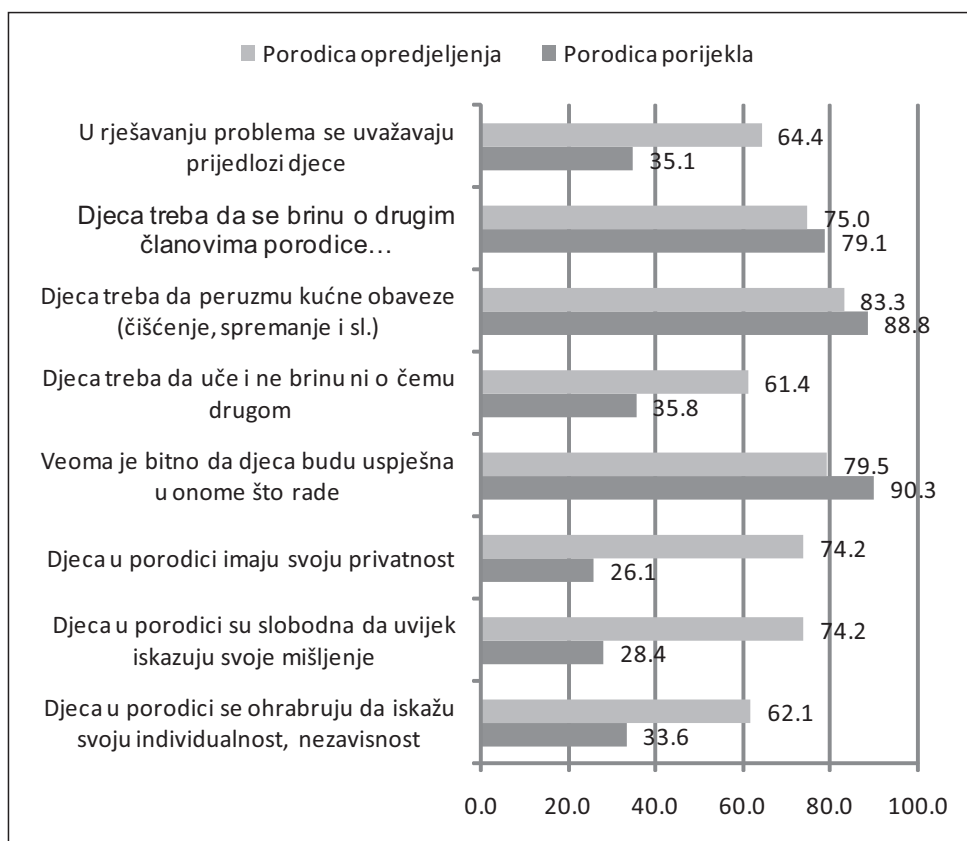
Grafikon 4.3.4: Osobine koje su podsticali roditelji današnjih starijih generacija, u % (višestruki odgovori)

Na grafikonu 4.3.5 možemo vidjeti razlike između osobina koje su podsticane u porodici porijekla i onih koje su stariji podsticali kod svoje djece. Sudeći po razlikama u vaspitnim praksama i osobinama koje su smatrane poželjnim i podsticane, upravo je u ovoj generaciji došlo do značajne tranzicije prema modernijim formama vaspitanja, odnosno modernijim osobinama koje su podsticane kod djece, poput individualnosti, nezavisnosti i dr. Rodne razlike se pojavljuju kod sljedećih osobina koje su roditelji nastojali da im razviju. Nešto češće je **kod žena** (93,5%) nego muškaraca (80,7%) favorizovana **poslušnost, sposobnost da se posveti drugima** (28% žena i 14% muškaraca svjedoči da su roditelji podsticali), **tolerancija i poštovanje drugih** (kod 51,9% žena i 35,1% muškaraca), osjećajnost (kod 15,6% žena i 3,5% muškaraca) i **religioznost** (61% žena i 36,8% muškaraca se prisjeća da su roditelji podsticali). S druge strane **kod muškaraca** su u većoj mjeri nego kod žena podsticane osobine **nezavisnosti** (kod 36,8% muškaraca i 14,3% žena), **odlučnost** (kod 28,1% muškaraca i 14,3% žena) i **nesebičnost** (kod 33,3% muškaraca i 16,9% žena).

Grafikon 4.3.5: Vaspitne prakse u porodicama porijekla i porodicama opredjeljenja starijih (65+)

Kao što se vidi iz grafikona 4.3.5, izrazite promjene u praksama vaspitanja dogodile su se u obliku većeg uvažavanja prijedloga djece u rješavanju problema, poštovanja privatnosti djece, podsticanja djece da iskažu svoje mišljenje, individualnosti, nezavisnosti. Relativno konzistentne prakse ostaju visok stepen uključivanja djece u kućne obaveze i brigu o drugim članovima porodice.

Rodna podjela uloga i odgovornosti u domaćinstvu

Starije žene i muškarci odrasli su u domaćinstvima tipično patrijarhalnih odnosa i uloga. Očevi su u njihovim porodicama odrastanja imali odlučujuću riječ kada su u pitanju ključne odluke, poput usmjeravanja djece, svakodnevne nabavke potrepština za domaćinstvo i odluka o velikim kupovinama ili ulaganjima.

Tabela 4.3.3: Podjela odgovornosti u porodici odrastanja

Ko je imao odlučujuću riječ u porodici porijekla u sljedećim aspektima:	Usmjeravanje djece (školovanje, aktivnosti)	Svakodnevna kupovina (hrana, odjeća)	Strateško upravljanje novcem
Majka	14,9	22,4	5,2
Otac	70,9	61,2	73,1
Zajedno majka i otac	12,7	14,2	18,7
Druga osoba	1,5	2,2	3
Ukupno	100	100	100

Neravnomjerna raspodjela odgovornosti u domaćinstvu i porodici vidljiva je iz količine vremena provedene u različitim kućnim aktivnostima i brizi o članovima porodice. Iz tabele 4.3.4 može se uočiti da žene provedu 21 čas više nego muškarci u kućnim poslovima. Jedine aktivnosti u kojima muškarci provedu nešto više vremena nego žene su svakodnevna kupovina i plaćanje računa.

Posmatrano prema mjestu stanovanja i polu ispitanika, žene se međusobno ne razlikuju u količini domaćeg rada osim u tome što žene u gradu nešto više vremena provode u kupovini u odnosu na žene na selu (što je i očekivano s obzirom na češću udaljenost prodajnih objekata u gradu).¹⁵² Kod muškaraca su takođe vidljive male razlike jer muškarci u gradu nešto češće učestvuju u čišćenju i spremanju stana od onih koji žive na selu.¹⁵³ Ostale razlike nisu statistički značajne ukazujući da su gotovo isti, patrijarhalni, obrasci podjele kućnog rada prisutni i među starima u gradu i na selu.

152 Mjereno t-testom ($t = 2,88$, $df = 29,7$ $p < 0,05$), rezultati ukazuju da se žene u gradu ($M = 1,33$, $SD = 1,44$) značajno razlikuju od žena na selu ($M = 0,63$, $SD = 0,76$).

153 Mjereno t-testom ($t = 2,19$, $df = 24,4$ $p < 0,05$), rezultati ukazuju da se muškarci u gradu ($M = 1,4$, $SD = 2,21$) značajno razlikuju od muškaraca na selu ($M = 0,24$, $SD = 1,06$).

Tabela 4.3.4: Prosječan broj sati koji su ispitanici utrošili u toku nedjelje na različite aktivnosti održavanja domaćinstva i brige o porodici, prema polu, u satima

Aktivnosti	Žene	Muškarci
Kuvanje, pripremanje obroka	9,45	0,92
Pranje sudova	4,20	0,31
Pranje veša	2,82	0,22
Peglanje veša	1,49	0,14
Čišćenje, spremanje stana	3,45	0,54
Svakodnevna kupovina	0,86	1,40
Plaćanje računa	0,64	0,91
Briga o starima / bolesnima u porodici	2,17	0,07
Ukupno	25,08	4,51

Razmjena njege i brige

Veoma važan aspekt života starijih žena i muškaraca jeste uključenost u život mlađe generacije u porodici i razmjena podrške koju sa mlađom generacijom ostvaruju. Predmet razmjene mogu biti aktivnosti održavanja domaćinstva, kao i aktivnosti njege i brige o članovima porodice. Uobičajeno je razlikovanje „uzvodnog“ (engl. upstream) i „nizvodnog“ (engl. downstream) pravca pružanja podrške u literaturi o međugeneracijskoj razmjeni brige (Carr, 2009: 62). U slučaju „uzvodnog“ pružanja podrške, mlađe generacije brinu o starijima, dok u slučaju „nizvodnog“ pružanja podrške starije generacije brinu o mlađima.

Prema nalazima istraživanja, na agregatnom nivou, razmjena brige između generacija je nešto više usmjerena „uzvodno“, odnosno, osobe iz mlađih generacija nešto više vremena provode u pružanju podrške starijim generacijama nego obrnuto. Ipak, načelno se može ocijeniti da ova razmjena brige nije disproporcionalna, da je relativno izbalansirana u oba pravca – od starijih ka mladima i obrnuto. Naime, dok žene i muškarci iz starije generacije provedu u prosjeku 20,8 sati nedjeljno u brizi o mlađim generacijama, žene i muškarci iz mlađih generacija u prosjeku provedu 22,31 sati u brizi o starijima.

Međutim, ovi obrasci razmjene imaju i rodne osobenosti. Žene su načelno više uključene u razmjenu nego muškarci i kao pružaoci i kao primaoci podrške. Tako starije žene u prosjeku provedu 16 sati nedjeljno u kuvanju, održavanju domaćinstva svoje djece ili čuvanju unučića, dok muškarci provedu u istim aktivnostima nešto manje od pet sati. Sa druge strane, starije žene na nivou ne-

djelje, u prosjeku „prime“ 14 sati podrške mlađih članova porodice, dok stariji muškarci prime nešto manje od osam sati takve podrške. Ipak, kada se sumiraju nalazi, uočava se da starije žene nešto više pružaju podršku nego što je primaju, dok stariji muškarci nešto više primaju podršku nego što je pružaju.

Tabela 4.3.5: Prosječan broj sati koji su ispitanici utrošili u toku nedjelje na različite aktivnosti pomaganja djeci i porodici svoje djece, prema polu, u satima

Aktivnosti	Žene	Muškarci
Kuvanje, pripremanje obroka	5,48	0,43
Održavanje higijene stana/kuće	2,10	0,09
Higijena veša (pranje, prostiranje, peglanje)	1,59	0,11
Čuvanje djece (unućića)	7,21	3,83
Ukupno	16,38	4,46

Tabela 4.3.6: Prosječan broj sati koji su djeca ispitanika utrošila u toku nedjelje na različite aktivnosti pomaganja roditelja, prema polu ispitanika, u satima

Aktivnosti	Žene	Muškarci
Kuvanje, pripremanje obroka	5,86	2,94
Održavanje higijene stana/kuće	4,97	2,58
Higijena veša (pranje, prostiranje, peglanje)	3,71	2,25
Ukupno	14,54	7,77

U literaturi o međugeneracijskoj razmjeni brige, prije svega u SAD, prepoznat je i fenomen stresa izazvanog kod starijih osoba zbog prevelike uključenosti u brigu o mlađim generacijama. Ovaj stres je posebno prisutan kod onih žena koje brinu o unucima puno radno vrijeme. Istraživanjima je ustanovljeno da su kod takvih osoba prisutniji rizici od depresije, lošije subjektivno zdravlje, niža funkcionalna sposobnost, bolesti povezane sa stresom, kardiovaskularni problemi, lošije imunološko stanje, visok krvni pritisak i dr. (Pinquart i Sorensen, 2003, nav. prema Carr, 2009: 63). Naš uzorak starijih osoba je mali da bi se mogla sprovesti detaljnija analiza i izvesti pouzdani zaključci. Naime, svega 8% starijih osoba je angažovano u brizi o mlađim generacijama u dužini punog radnog vremena.

Interesantni obrasci se prepoznaju i kada je u pitanju dobijanje brige starijih osoba onda kada su bolesni. O muškarcima podjednako brinu supruge i

djeca, dok o ženama najviše brinu djeca, a supruzi u znatno manjoj mjeri. Ovo je ponovo efekat činjenice da žene žive duže od muškaraca. Broj parova je mali da bi se na njima mogla sprovesti analiza koja bi kontrolisala ove razlike u partnerskom statusu (da li su oba supružnika u domaćinstvu).

Tabela 4.3.7: Ko brine o ispitanicima/ispitanicama kada su bolesni

	Žene	Muškarci
Djeca	74,7	47,2
Suprug/supruga	15,1	45,3
Rođaci	1,4	1,9
Drugo	6,8	1,9
Ukupno	100	3,8

Sumiranje nalaza:

- Veliki broj starijih žena i muškaraca živi u domaćinstvima sa svojom odraslom djecom, u proširenim i višeporodičnim domaćinstvima.
- Ove generacije su odrasle u tipično patrijarhalnim porodicama u kojima su očevi imali odlučujuću riječ o pitanjima usmjeravanja djece, upravljanja resursima domaćinstva. Iako često definišu modele odlučivanja u porodicama koje su oni zasnovali kao egalitarne, ipak podjela obaveza ukazuje na reprodukovanje patrijarhalnih modela podjele uloga u domaćinstvu.
- I žene i muškarci starijih generacija uključeni su u razmjenu brige sa mlađim generacijama, ali uz specifične rodne obrasce. Žene su više (u smislu broja sati tokom nedjelje) uključene u razmjenu nego muškarci i kao pružaoci i kao primaoci podrške. Žene nešto više pružaju podršku nego što je primaju, dok muškarci nešto više primaju podršku nego što je pružaju mlađim generacijama.
- U situacijama bolesti, o ženama najviše brinu djeca, a o muškarcima supruga i djeca, što je efekat dužeg života žena i većeg udjela udovica.

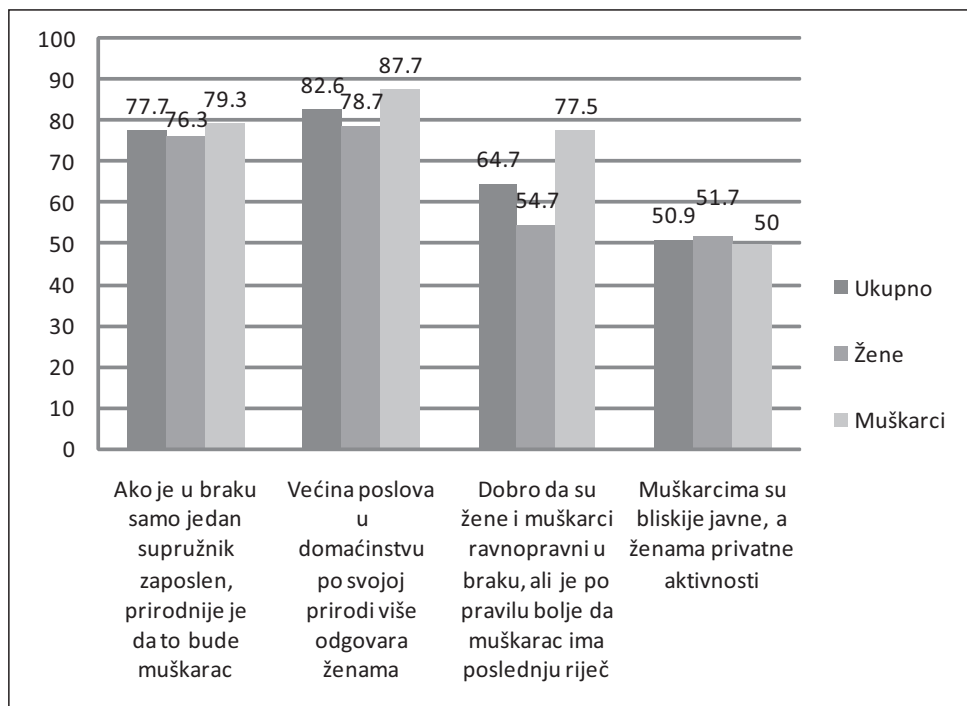
4.4 VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE PREMA RODNIM ULOGAMA

Kao i u slučaju odrasle populacije, istraživanjem su se nastojale ispitati vrijednosne orijentacije u percepciji rodni uloga. Potraženi su odgovori na pitanja:

- Kakve vrijednosne orijentacije su prisutne kod starijih osoba u pogledu rodni uloga?
- Da li se ispoljavaju razlike u vrijednosnim orijentacijama između starijih žena i muškaraca?
- Da li se mogu primijetiti razlike u rasprostranjenosti patrijarhalne i liberalne orijentacije između starijih i mlađih generacija?

Analiza vrijednosni orijentacija koje se odnose na poimanje rodni uloga kod ispitanika/ispitanica starijih od 65 godina započeta je, kao i kod kategorije odraslih, prikazom stepena prihvaćenosti pojedinačnih iskaza. Na grafikonu 4.4.1 predstavljeni su rezultati koji se odnose na stavove prema podjeli rodni uloga u privatnoj i javnoj sferi.

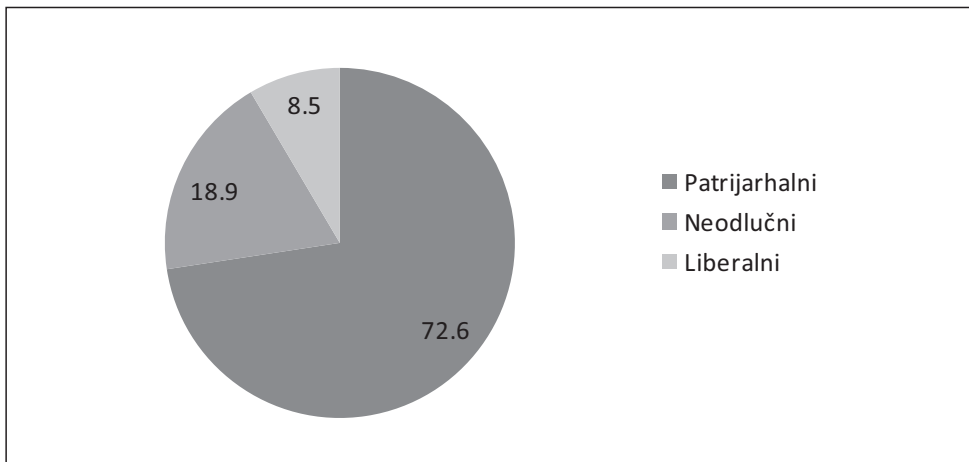
Grafikon 4.4.1: Udio ispitanika/ispitanica starijih od 65 godina koji/koje se slažu sa ponuđenim tvrdnjama, prema polu i ukupno (u %)

Ukoliko najprije uporedimo dobijene istraživačke podatke sa nalazima za ispitanike/ispitanice starosti od 18 do 64 godine, možemo uočiti značajne razlike. Udio ispitanika/ispitanica starijih od 65 godina koji prihvataju iskaze *Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac* i *Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama* je natprosječan – procenat slaganja sa ovim tvrdnjama bilježi se u preko tri četvrtine slučajeva. U slučaju druga dva stava, uočava se nešto niži stepen slaganja, s tim što i dalje preko 50% ispitanika/ispitanica podržava ove tvrdnje. Kao što možemo vidjeti, rodne razlike su prisutne u slučaju gotovo svih stavova, s tim što su one posebno izražene u slučaju stava *Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju riječ* – razlike između žena i muškaraca su preko 20 procentnih poena.

Kao i u prethodnom slučaju, i ovdje je pomoću navedenih iskaza formirana skala patrijarhalno-liberalne orijentacije¹⁵⁴. Na osnovu rezultata koji su prikazani na grafikonu 4.4.2, možemo vidjeti da se 73% ispitanika/ispitanica starijih od 65 godina nalazi u kategoriji patrijarhalnih, dok je svega 8% podržalo liberalne vrijednosne obrasce (gotovo četiri puta manje nego među ispitanicima/ispitanicama starosti između 18 i 64 godine).

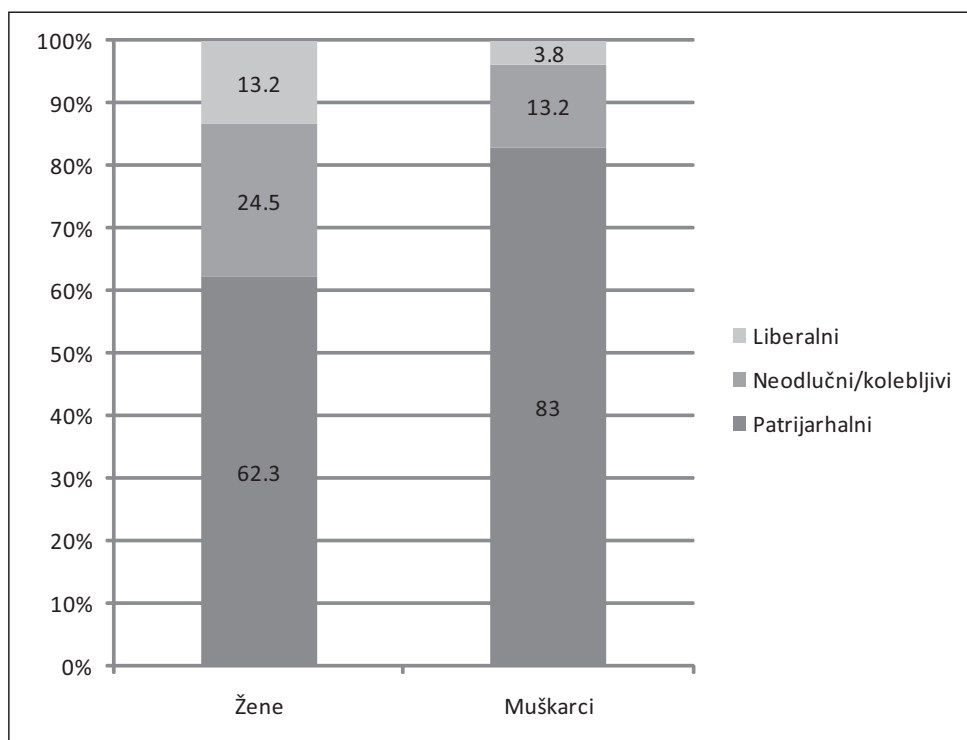
Grafikon 4.4.2. Vrijednosne orijentacije ispitanika/ispitanica starijih od 65 godina (u %)

Rezultati analize su pokazali da pol i obrazovanje i ovdje predstavljaju značajne činioce diferencijacije u stepenu ispoljavanja patrijarhalnosti. U slučaju **polne pripadnosti**, možemo uočiti razlike između muškaraca i žena – 83% muškaraca podržava vrijednosti patrijarhalnosti naspram 63% žena. Ovaj nalaz je saglasan rezultatima koji su dobijeni za ispitanike/ispitanice starosti od 18 do 64 godine, prema kojima muškarci znatno češće pokazuju sklonost ka prihvatanju tradicionalističkih iskaza.

154 Analiza pouzdanosti je pokazala da je riječ o skali koja je pouzdana (Alpha = 0,799).

Grafikon 4.4.3: Vrijednosne orijentacije ispitanika/ispitanica starijih od 65 godina prema polu¹⁵⁵

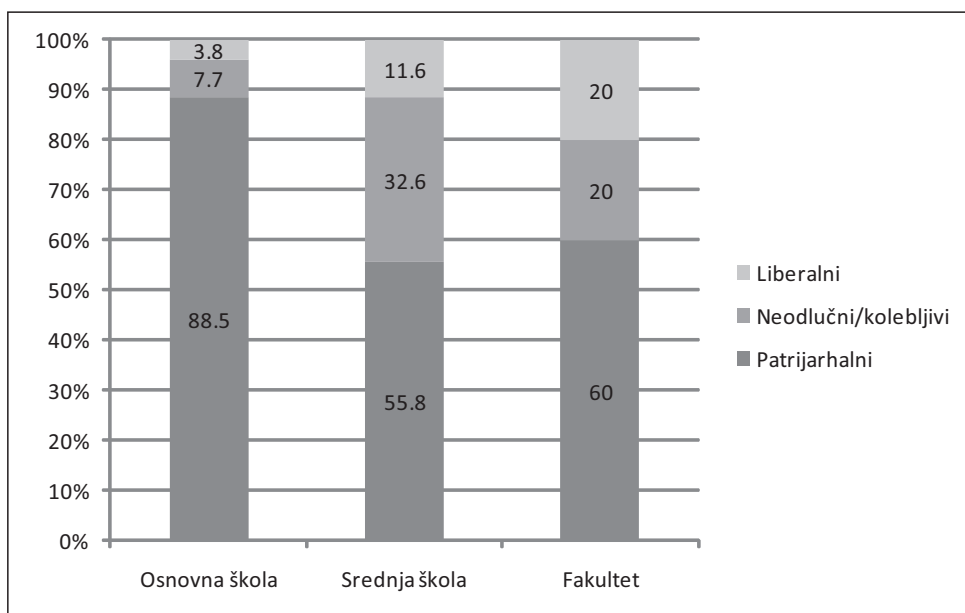

Faktor obrazovanja ispitanika/ispitanica pokazao se još boljim prediktorom koji utiče na formiranje stavova prema poimanju uloga polova. Ispitanici/ispitanice koji/koje imaju visoko obrazovanje ili imaju završenu srednju školu u daleko manjem postotku su prihvatili tradicionalnu podjelu uloga među polovima, iako je taj procenat i dalje veoma visok (60%; 55,8%) od ispitanika/ispitanica koji imaju niže obrazovanje – čak 89% ispitanika/ispitanica sa osnovnom školom se složilo sa ovim iskazima. Sa druge strane, ukoliko posmatramo kategoriju liberalnih, možemo vidjeti da sa porastom stepena obrazovanja, očekivano, raste i udio ispitanika/ispitanica koji podržavaju liberalne vrijednosne obrasce.

155 Kramerovo $V = 0,241$; $p = 0,046$.

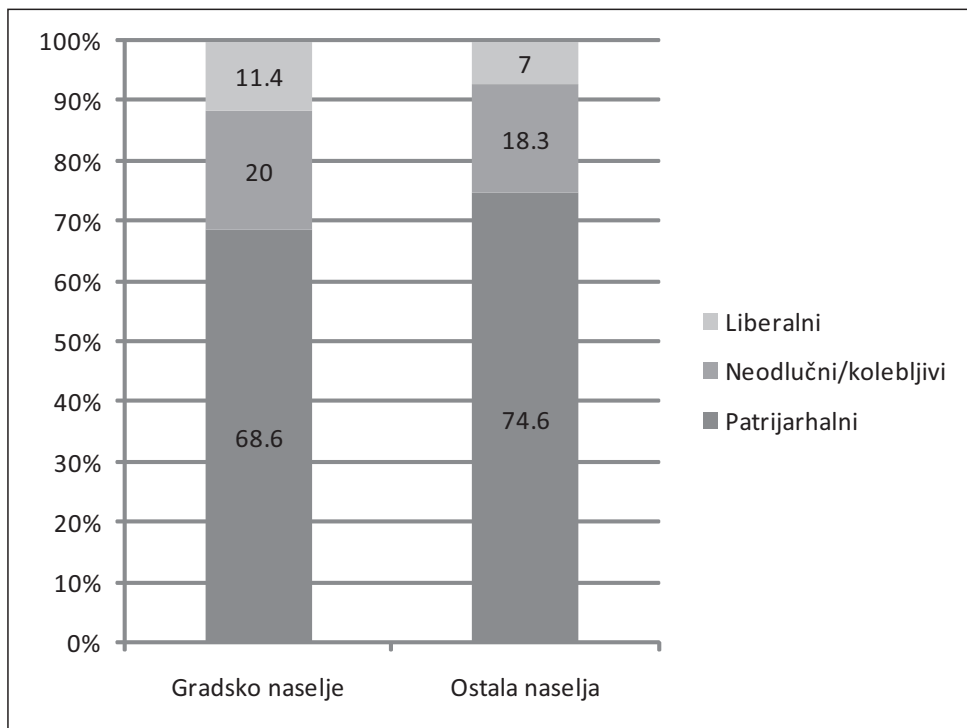
Grafikon 4.4.4: Vrijednosne orijentacije ispitanika/ispitanica starijih od 65 godina prema stepenu obrazovanja¹⁵⁶

Mjesto trenutnog stanovanja, međutim, ne predstavlja statistički značajan činilac varijacije na dimenziji patrijarhalno-liberalne orijentacije ($p = 0,710$). Iako je podržavanje tradicionalnih obrazaca ponašanja veoma zastupljeno u oba tipa naselja, možemo ipak vidjeti da je u gradskim naseljima prihvatanje patrijarhalnih vrijednosti u nešto manjoj mjeri prisutno.

156 Kramerovo V = 0,265; $p = 0,005$.

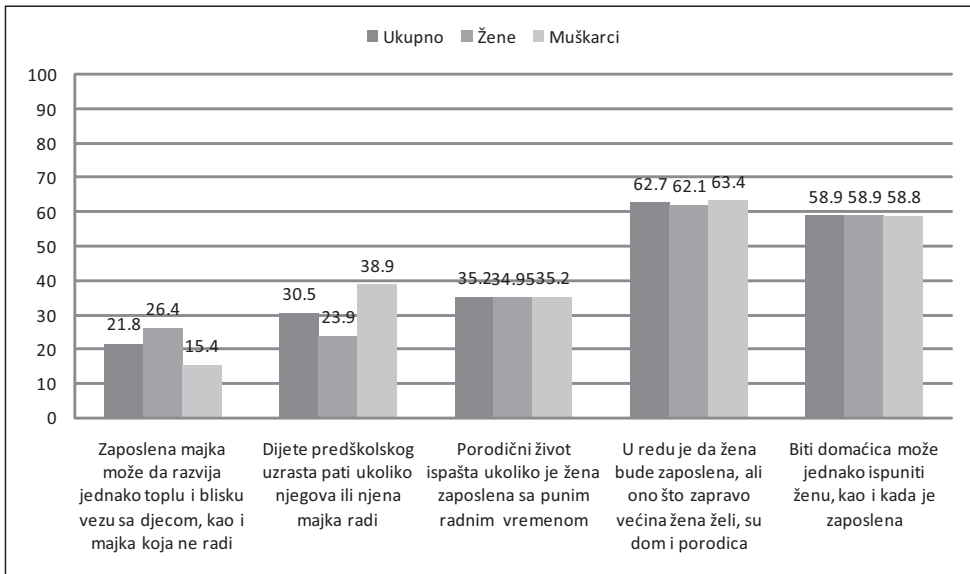
Grafikon 4.4.5: Vrijednosne orijentacije ispitanika/ispitanica starijih od 65 godina prema mjestu stanovanja¹⁵⁷

Kada je riječ o **odnosu ispitanika/ispitanica starijih od 65 godina prema zapošljavanju porodičnih žena**, pokazuje se da su ovi nalazi slični rezultatima koji su dobijeni za ispitanike/ispitanice starosti od 18 do 64 godine. Kao i u prethodnom slučaju, i ovdje je zabilježen ambivalentan odnos prema zapošljavanju žena koje su u braku ili imaju malu djecu. Međutim, najizraženije razlike između ove dvije grupacije javljaju se kod posljednjeg stava, pa tako dok se preko tri četvrtine odraslih slaže sa tvrdnjom da zaposlena majka može da razvija jednako toplu i blisku vezu sa djecom, kao i majka koja ne radi, dotle ovu tvrdnju prihvata svega 22% starijih od 65 godina. U pogledu rodni razlika, možemo uočiti da su one značajno izražene jedino u slučaju prva dva stava, dok kod ostalih tvrdnji razlike između muškaraca i žena gotovo da ne postoje.

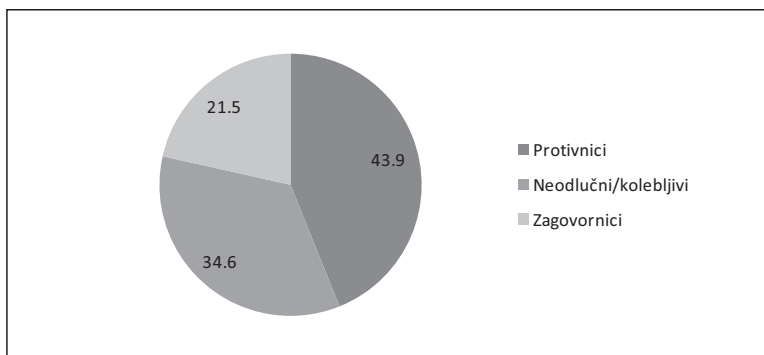
157 Kramerovo $V = 0,080$ $p = 0,710$.

Grafikon 4.4.6. Udio ispitanika/ispitanica starijih od 65 godina koji/koje se slažu sa ponuđenim tvrdnjama, ukupno i prema polu (u %)

Rezultati analize pouzdanosti u ovom slučaju su pokazali zadovoljavajuću vrijednost Kronbahove alfe (Alpha = 0,728), tako da je bilo moguće formirati skalu **odnosa prema zapošljavanju porodičnih žena**¹⁵⁸. Zbog lakšeg predstavljanja rezultata, skala je dalje rekodovana u trostepenu skalu sa sljedećim kategorijama: zagovornici zapošljavanja žena koje imaju porodicu, kolebljivi/neodlučni i protivnici zapošljavanja porodičnih žena. Ambivalentan odnos prema pitanju zapošljavanja porodičnih žena ovdje se još jasnije uočava – više od jedne trećine ispitanika/ispitanica nije imalo jasan stav prema ovom pitanju.

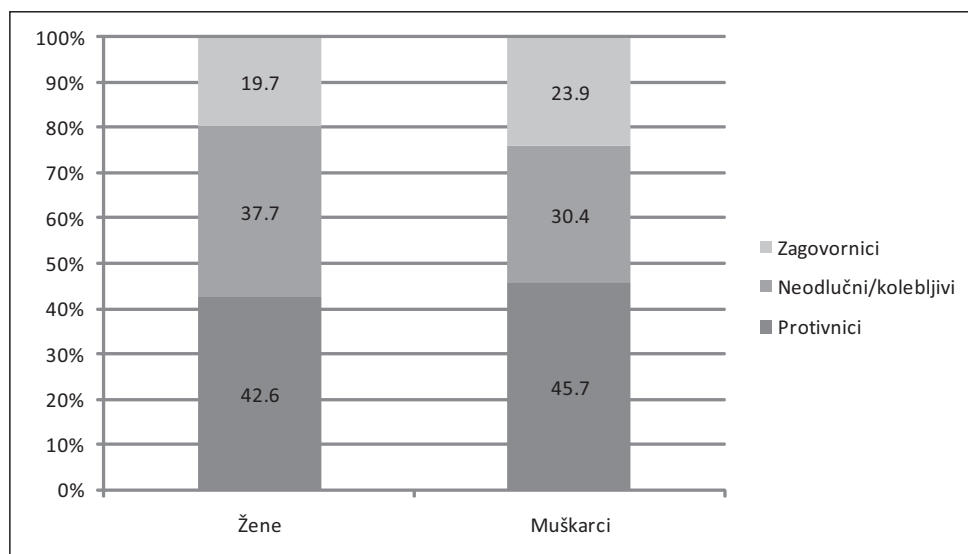
Grafikon 4.4.7. Odnos prema zapošljavanju porodičnih žena ispitanika/ispitanica starijih od 65 godina (u %)

158 Iz analize je isključen stav: Zaposlena majka može da razvija jednako toplu i blisku vezu sa djecom, kao i majka koja ne radi.

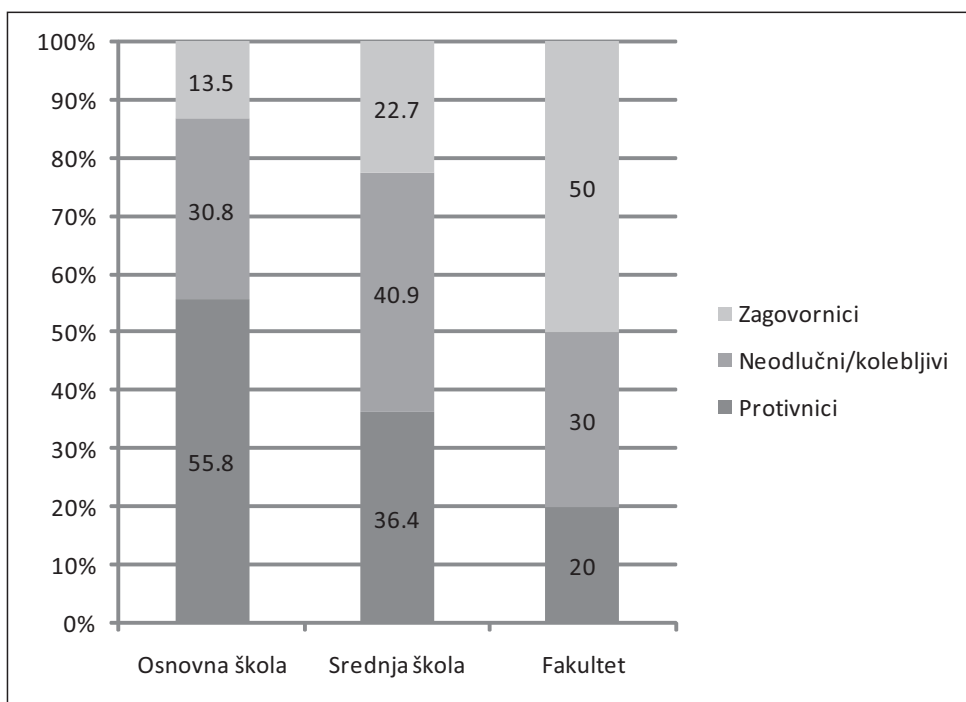
U pogledu uticaja određenih sociodemografskih činilaca na odnos prema zapošljavanju porodičnih žena, rezultati analize su pokazali da **pol** nema statistički značajan uticaj ($p = 0,714$), dok **obrazovanje ispitanika/ispitanica** ostvaruje određeni uticaj. Na osnovu podataka prikazanih na grafikonu 4.4.9, mogu se jasno uočiti razlike između ispitanika/ispitanica sa različitim stepenom obrazovanja: dok među ispitanicima/ispitanicama sa završenom osnovnom školom svega 14% ima pozitivan stav prema zapošljavanju porodičnih žena, takvih je među onima sa visokim obrazovanjem 50%. Sa druge strane, može se uočiti da sa porastom stepena obrazovanja dolazi do pada udjela ispitanika/ispitanica koji se protive zapošljavanju udatih žena ili žena koje imaju malu djecu. Udio ispitanika/ispitanica koji nemaju jasan stav prema ovom pitanju je izražen u sve tri obrazovane kategorije.

Grafikon 4.4.8. Odnos prema zapošljavanju porodičnih žena ispitanika/ispitanica starijih pd 65 godina, prema polu¹⁵⁹

159 Kramerovo V = 0,079; $p = 0,714$.

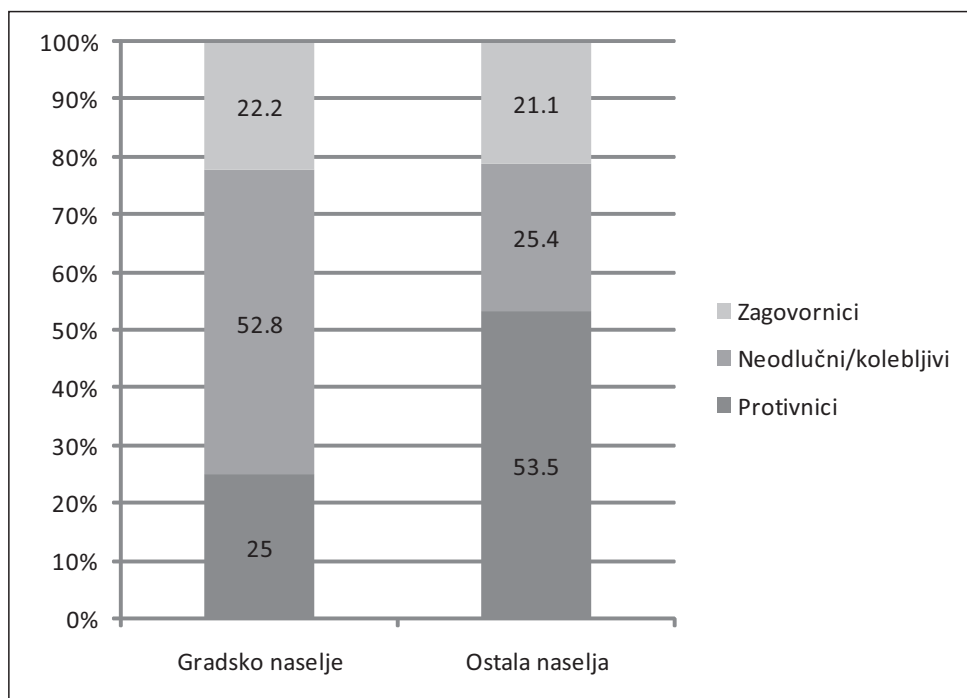
Grafikon 4.4.9. Odnos prema zapošljavanju porodičnih žena ispitanika/ispitanica starijih od 65 godina, prema obrazovanju¹⁶⁰

Mjesto stanovanja, takođe, ima statistički značajan uticaj na formiranje stavova prema zapošljavanju porodičnih žena. Jasno se uočava da se stanovnici/stanovnice prigradskih i seoskih naselja dvostruko češće protive zapošljavanju porodičnih žena u odnosu na ispitanike/ispitanice koji žive u gradskim naseljima. U isto vrijeme, među ispitanicima/ispitanicama iz grada ima dvostruko više onih koji imaju neodlučan stav prema ovom pitanju, što govori u prilog tome da ispitanici/ispitanice iz prigradskih i seoskih naselja imaju znatno razvijeniji stav prema ovom pitanju. Sa druge strane, gotovo isti procenat ispitanika/ispitanica podržava zapošljavanje porodičnih žena.

160 Kramerovo V = 0,215; p = 0,044.

Grafikon 4.4.10. Odnos prema zapošljavanju porodičnih žena ispitanika/ispitanica starijih od 65 godina, prema mjestu stanovanja¹⁶¹

Sumiranje nalaza

- Patrijarhalna vrijednosna orijentacija je znatno više zastupljena među starijim ispitanicima/ispitanicama nego među odraslima.
- Rodne razlike u patrijarhalnosti prisutne su i u ovim generacijama i ispoljavaju se kao manja zastupljenost patrijarhalnih među ženama nego među muškarcima, ali su uprkos ovoj razlici i žene većinski patrijarhalne.
- Stariji su ambivalentni u vezi sa pitanjem zaposlenosti udatih žena i majki, slično generacijama odraslih. Ipak, najizraženije razlike između ove dvije grupacije javljaju se kod stava da zaposlene majke mogu da razviju jednako toplu i blisku vezu sa djecom, kao i majke koje ne rade, jer je znatno manje onih koji tu tvrdnju prihvataju među starijima nego odraslima.

161 Kramerovo $V = 0,300$; $p = 0,008$.

4.5 UPOTREBA VREMENA I UČEŠĆE U CIVILNOM DRUŠTVU

Kao što je u uvodnim odjeljcima ovog poglavlja istaknuto, noviji pristupi u proučavanju starijeg doba ukazuju da ova životna faza u razvijenim društvima predstavlja za mnoge fazu ispunjenu različitim aktivnostima. Politike aktivnog starenja, podsticanja i podrške starijim osobama da ostanu aktivni u zajednici i međugeneracijsko povezivanje sa mlađim generacijama su značajna komponenta socijalnih politika u Evropskoj uniji. Stoga je istraživanje ovih aspekata u Republici Srpskoj bilo usmjeravano pitanjima:

- Da li i u kojoj mjeri starije žene i muškarci ostaju ekonomski aktivni?
- Koje su to aktivnosti u kojima najradije provode vrijeme tokom nedjelje i vikenda?
- Na koji način se povezuju sa zajednicom, da li učestvuju u organizacijama civilnog društva i kojim?
- Da li se u ovim aspektima aktivnosti i učešća u zajednici ispoljavaju rodne razlike?

Kada se posmatraju obrasci upotrebe vremena tokom nedjelje i vikendom kod starijih žena i muškaraca, primjećuje se da postoji jedan osnovni skup aktivnosti u kojima i jedni i drugi najčešće provode vrijeme, poput održavanja domaćinstva, rada u bašti ili obavljanja poljoprivrednih aktivnosti, gledanja TV programa, druženja sa porodicom i prijateljima, odmaranja. Razlike u obrascima upotrebe vremena javljaju se u pogledu aktivnosti koje se obavljaju tokom radne nedjelje (od ponedjeljka do petka) i tokom vikenda (subotom i nedjeljom). Međutim, rodne razlike u obrascima upotrebe vremena su evidentne. One se ispoljavaju prvo u tome što i tokom nedjelje i tokom vikenda muškarci provode vrijeme u raznovrsnijim aktivnostima nego žene. U naredne dvije tabele prikazane su aktivnosti koje obavlja 5% i više ispitanika/ispitanica (treba imati u vidu da su mogli odabrati tri aktivnosti koje najviše vole da rade tokom nedjelje i tokom vikenda).

Kao što se može vidjeti iz tabele 4.5.1, žene najviše obavljaju aktivnosti održavanja domaćinstva, dok su muškarci najaktivniji u radu oko kuće, u bašti ili u poljoprivrednim radovima. Druga najvažnija, a rodno univerzalna aktivnost je gledanje TV programa. Žene se više druže sa porodicom i prijateljima, komšijama, dok muškarci više provode vremena u šetnji, spavanju i odmaranju. Među muškarcima nekolicina je još i radno aktivna pa se i rad na poslu javlja kao kategorija aktivnosti. Pored toga, tu su i neke rodno specifične aktivnosti, kao što je ručni rad kod petine žena i bavljenje vozilom kod muškaraca.

Tabela 4.5.1: Aktivnosti koje ispitanici/ispitanice najradije obavljaju tokom nedjelje (ponedjeljak-petak), u %

65+			
Žene		Muškarci	
Održavanje domaćinstva, sređivanje, kuvanje	52,7	Rad oko kuće – sređivanje bašte, poljoprivredne aktivnosti	61,7
Gledanje TV programa	41,9	Gledanje TV programa	40,0
Rad oko kuće – sređivanje bašte, poljoprivredne aktivnosti	40,5	Šetnja	28,3
Druženje s porodicom, unucima, djecom	31,1	Spavanje, odmaranje	16,7
Druženje sa prijateljima, komšijama	20,3	Druženje s porodicom, unucima, djecom	15,0
Ručni rad – heklanje, pletenje, slikanje i sl.	20,3	Čitanje novina, knjiga	15,0
Šetnja	18,9	Druženje sa prijateljima, komšijama	13,3
Spavanje, odmaranje	12,2	Održavanje domaćinstva, sređivanje, kuvanje	11,7
Čitanje novina, knjiga	9,5	Rad na poslu	6,7
		Rad u vezi sa automobilom, pranje vozila, vožnja	6,7
		Kupovina, nabavka, odlazak na pijacu	6,7
		Slušanje muzike, sviranje, pjevanje, igranje šaha, karata, odlazak u bioskop	6,7
		Pecanje, lov	6,7

Imajući u vidu podatke iz tabele 4.5.2, vikend je prije svega vrijeme druženja sa porodicom, prijateljima i komšijama, odmaranja, gledanja TV programa i drugih aktivnosti dokolice. Ove druge aktivnosti se ponovo razlikuju kod žena i muškaraca, s tim da je raznolikost aktivnosti kod muškaraca veća i uključuje slušanje muzike, sviranje, pjevanje, igranje šaha ili karata, odlazak na izlete, u prirodu, pecanje, lov, koji nisu zastupljeni i među aktivnostima žena. Vikendom se odlazi u crkvu i na groblje, a odlazi se i u vikendicu, na selo ili u banju.

Tabela 4.5.2: Aktivnosti koje ispitanici/ispitanice najradije obavljaju tokom vikenda (subota–nedjelja), u %

65+			
Žene		Muškarci	
Druženje s porodicom, unucima, djecom	64,2	Druženje s porodicom, unucima, djecom	50,0
Gledanje TV programa	35,8	Šetnja	27,6
Druženje sa prijateljima, komšijama	31,3	Spavanje, odmaranje	25,9
Spavanje, odmaranje	26,9	Druženje sa prijateljima, komšijama	19,0
Šetnja	20,9	Gledanje TV programa	17,2
Rad oko kuće – sređivanje bašte, poljoprivredne aktivnosti	11,9	Rad oko kuće – sređivanje bašte, poljoprivredne aktivnosti	17,2
Čitanje novina, knjiga	10,4	Slušanje muzike, sviranje, pjevanje, igranje šaha, karata, odlazak u bioskop	12,1
Održavanje domaćinstva, sređivanje, kuvanje	9,0	Odlazak na izlete, u prirodu, planinarenje, kampovanje	12,1
Odlazak u crkvu, na groblje	9,0	Čitanje novina, knjiga	10,3
Putovanje, odlazak na selo, u vikendicu, banju	6,0	Pecanje, lov	8,6
		Putovanje, odlazak na selo, u vikendicu, banju	6,9
		Odlazak u crkvu, na groblje	6,9

Opisani obrasci upotrebe upućuju na prilično tradicionalne obrasce aktivnosti, koji su u vezi sa održavanjem domaćinstva, druženjem sa porodicom i prijateljima i najčešće gledanjem TV programa. Kulturni sadržaji su slabo zastupljeni, a češće su navedeni tradicionalni ručni rad ili aktivnosti u vezi sa poljoprivredom. Žene nešto češće nego muškarci upražnjavaju aktivnosti povezane sa druženjem, učešće u neposrednim socijalnim mrežama, dok muškarci nešto češće navode individualne aktivnosti.

I učešće u civilnom društvu starijih žena i muškaraca pokazuje izrazito tradicionalne obrasce. Naime, 41% je aktivno najmanje u jednoj organizaciji civilnog društva, a to je najčešće crkva (u 90% slučajeva). S obzirom na mali broj slučajeva ovu analizu nije moguće dalje produbiti prema polu. Može se samo

napomenuti da je još 15% ispitanika/ispitanica navelo da su članovi/članice političkih stranaka, dok je članstvo u drugim vrstama organizacija zanemarljivo.

U akcijama civilnog društva učestvovala je četvrtina starijih osoba iz uzorka, a to je u najvećem broju slučajeva bilo potpisivanje peticije.

Sumiranje nalaza:

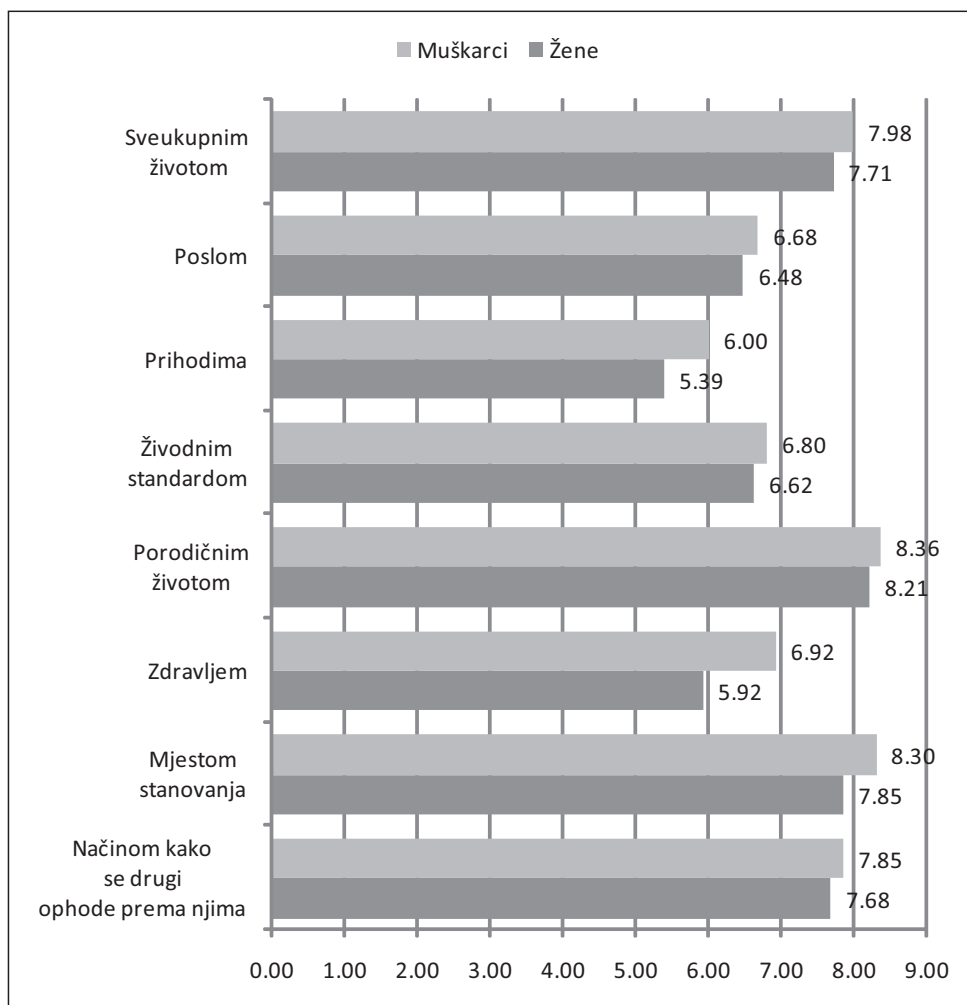
- Starije žene i muškarci vrijeme uglavnom provode u aktivnostima održavanja domaćinstva ili okućnice, druženju sa porodicom i prijateljima i gledanju TV programa, što predstavlja dosta tradicionalne obrasce svakodnevice.
- Aktivnosti muškaraca su raznovrsnije od aktivnosti žena.
- Učešće u civilnom društvu je takođe tradicionalnog tipa, jer je najviše vezano za crkvu, dok su ostali obrasci participacije u civilnom društvu, kao i angažovanost u volonterskom radu odsutni.
- Učešće u akcijama civilnog društva je malo zastupljeno i pretežno se svodi na potpisivanje peticija.

4.6 SUBJEKTIVNO BLAGOSTANJE

Subjektivni doživljaj blagostanja je ispitivan na isti način kao kod mlađih generacija, u obliku zadovoljstva ukupnim životom, kao i u obliku zadovoljstva nekim najvažnijim aspektima života. Podaci ukazuju da je kod starijih osoba zadovoljstvo životom niže nego kod mlađih generacija. Sudeći prema prosječnim ocjenama zadovoljstva, dva aspekta su izvor većeg zadovoljstva nego svi drugi: porodični život i mjesto stanovanja. Nizak stepen zadovoljstva ispitanici/ispitanice iskazuju u pogledu ekonomskih aspekata života (posla, prihoda, životnog standarda), ali i zdravlja.

Primjećuju se i izvjesne rodne razlike, jer su žene načelno manje zadovoljne sveukupnim životom nego muškarci. One su i manje zadovoljne od muškaraca u svim ispitivanim aspektima života, a jaz je najizraženiji u pogledu zadovoljstva svojim zdravljem.

Grafikon 4.6.1: Zadovoljstvo različitim aspektima života kod starijih (65+) (najniža ocjena 0, najviša 10)

Žene se češće osjećaju usamljeno nego muškarci. Može se pretpostaviti da na to bar djelimično ima uticaj činjenica da one prosječno žive duže i stoga češće u samačkim domaćinstvima. Očigledno da to što su više uključene u brigu o mlađim generacijama ne utiče na to da se rjeđe osjećaju usamljeno nego muškarci.

Tabela 4.6.1: Osjećanje usamljenosti prema polu, u %¹⁶²

Da li se osjećate usamljeno	Žene	Muškarci
Ne, nikada	48,0	73,7
Rijetko	22,7	12,3
Povremeno	25,3	12,3
Često	4,0	1,8
Ukupno	100	3,8

Na pitanje šta bi doprinijelo da se manje osjećaju usamljeno, starije žene i muškarci najčešće navode češća druženja, bliskost sa djecom i unucima, potom supružnikom/supružnicom i zatim češće druženje sa prijateljima.

Sumiranje nalaza:

- Starije osobe su manje zadovoljne ukupnim životom i različitim aspektima života nego mlađe generacije.
- Najveći izvor zadovoljstva su porodica i mjesto stanovanja.
- Starije osobe su najmanje zadovoljne ekonomskim aspektima života i svojim zdravljem.
- Žene su sistematski manje zadovoljne ukupnim životom i različitim aspektima života nego muškarci.
- Starije žene se znatno češće nego muškarci osjećaju usamljeno, što je vjerovatno bar dijelom posljedica njihovog dužeg života i češćeg života u samačkim domaćinstvima i udovištva.
- I ženama i muškarcima bliski odnosi sa djecom i unucima, a potom supružnicima i prijateljima su najvažniji faktori koji umanjuju osjećanje usamljenosti.

4.7 NALAZI KVALITATIVNOG ISTRAŽIVANJA

Nalazi kvalitativnog istraživanja potvrđuju rezultate dobijene putem kvantitativnog istraživanja i daju uvid u kontekst u kojem su ispitanici i ispitanice primjenjivali različite strategije da bi nadoknadili rani prekid školovanja, nedostatak posla i slično. Kao što je bio slučaj i u poglavlju o odraslima i ovdje će se kroz različite oblasti analizirati rodne nejednakosti: obrazovanje, ekonomski položaj, partnerstvo i porodični kontekst i subjektivno blagostanje.

162 Hi-kvadrat = 8,877, Kramerovo V = 0,259, p = 0,031.

Obrazovanje

Osobe sa kojima su urađeni intervjui različitog su nivoa obrazovanja, pa tako pojedini ispitanici i ispitanice imaju završenu samo osnovnu školu, dok drugi imaju završenu višu školu i fakultet. Ukoliko se posmatraju ispitanici i ispitanice koji su prekinuli svoje školovanje, razlozi za prekid bili su raznovrsni, ali se kao najčešći razlog javlja protivljenje porodice daljem školovanju. Rezultati ovog kvalitativnog istraživanja pokazuju da je došlo do generacijske promjene u viđenju važnosti obrazovanja. Naime, i pored toga što su njihovi roditelji nisko vrednovali obrazovanje i u prvi plan stavljali rad i zasnivanje porodice, generacija ispitanika i ispitanica obuhvaćenih istraživanjem pozitivno vrednuje obrazovanje i svoju djecu je usmjeravala ka školi. Postoji nekoliko ključnih zapažanja koja su se nametnula u toku razgovora sa ispitanicima i ispitanicama:

- kod skoro svih ispitanika i ispitanica obrazovanje se visoko vrednuje, bez obzira na njihov nivo obrazovanja i na vrednovanje obrazovanja od strane njihovih roditelja,
- podaci pokazuju da ne postoje velike razlike u razlozima za prekid školovanja kod muškaraca i žena, što je u skladu sa rezultatima kvantitativnog istraživanja,
- i pored toga što ispitanici i ispitanice iz ove generacije visoko vrednuju obrazovanje, u manjoj mjeri su uticali na školovanje svoje djece nego što su njihovi roditelji imali uticaja na njihovo školovanje.

Bez obzira na nivo stečenog obrazovanja, pol i mjesto stanovanja, skoro svi ispitanici visoko vrednuju obrazovanje. Zato i ne treba da čudi što je na pitanje: *Šta bi promijenili kada biste mogli da vratite vrijeme?*, većina ispitanika odgovorila da bi nastavila sa školovanjem.

„Ne bih mijenjao odnos prema, rekao bih, kvalitetu i procjeni morala i života, ali bih promijenio život u smislu da bih obrazovanje poboljšao.“

(Muškarac, 66, osnovnog obrazovanja)

„Kad bi' mogla da se vratim i da mi ovo bude san, da sam usnila i da mi postavi neko pitanje 'očeš li taj svoj san slijediti, bilo bi sasvim sve drukčije. Ma, bilo bi svašta nešto, ne bi me spriječio niko da idem dalje, da ostvarim taj svoj san koji sam željela kroz tu školu.“

(Žena, 66, srednje stručnog obrazovanja)

„Pa prvo bih voljela ono što ne može da se desi, a to je da stvarno u svom selu budem učiteljica. To je tako neki san ostao, u to vreme su učitelji bili cjenjeni, ja sam svoju učiteljicu voljela, obožavala.“

(Žena, 72, visokog obrazovanja)

Kao što se može vidjeti iz njihovih odgovora, i pored toga što su visoko vrednovali obrazovanje, skoro svi su ga prekinuli ranije nego što su sami željeli. Najčešći razlog za prekid školovanja kod žena je bilo neodobravanje od strane porodice, dok je kod muškaraca razlog najčešće bila potreba da ostanu i brinu se o imanju.

„Tu, gdje sam odrasla, u to vrijeme, malo je ko išo dalje. Roditelji nijesu dozvoljavali tada da idu ženska djeca dalje. Razlog, kao i obično na selu, žensko se uda, tvoje je mjesto tu, kuda ti dalje... Da su i uslovi dozvoljavali dalje, više bi prevladala ova druga strana. Otac je pozivan i u zatvor zbog mene, jer mi nije bilo dozvoljeno da idem ni u osmi, u osmogodišnjoj. Kaže: 'Ima ih kol'ko nijesu išli nikako.'“

(Žena, 66, srednje stručnog obrazovanja)

„S obzirom na to da nas je bilo dvoje, sestra je kasnije nastavila školovanje i završila fakultet, a evo ja sam se opredijelio za ovo i tu ostao do kraja, iako je bilo stalno priče da bi trebao to ići, uslovi u kojima smo živjeli to nisu dozvoljavali. Možda ja sad sebe opravdam, ali tako je moralo biti.“

(Muškarac, 66, osnovnog obrazovanja)

Razlike u šansama za školovanje djevojčica i dječaka tog vremena najbolje opisuje odgovor već pomenute ispitanice čiji se otac protivio njenom školovanju, jer je smatrao da ženska djeca ne treba da se školuju.

„Više za djevojčice, dječaci su mogli i u svijet otići i na posao, ko je imao mogućnosti, ali za žensku djecu to nije samo bilo kod mojih, već uopšte. U to vrijeme su mogla otići ženska djeca samo ako su mogla pobjeći od roditelja, ali da ih roditelji spremaju, to nije bilo. Kasnije su shvatili, pa su ih školovali.“

(Žena, 66, srednje stručnog obrazovanja)

Ova ispitanica se, po izlasku iz svog doma i nakon udaje, doškolovala zajedno sa svojim mužem kojem otac takođe nije dozvoljavao da nastavi sa svojim obrazovanjem. Ona se prvo doškolovala u trgovačkoj školi, da bi zbog potreba posla (sa kojeg je ipak bila otpuštena), opet išla na prekvalifikaciju i sada ima srednju stručnu spremu.

„Njemu njegov tata nije dozvoljavao da ide (u školu). On, kad je vojku služio, zvao ga je brat od strica u Beograd. Nije to tata dozvolio. I da nije umro, bog zna da l' bi ostali. Dok god je on živ bio, ne znam ni da l' bi otišli odatlen. Oboje smo kovali planove. Mlada sam se udala, nisam htjela djecu rađati tu. Imala sam uvijek ja u svojoj viziji da odatle idemo i uvijek u glavi da bi nešta nastav'la dalje. Ja i dan-danas sanjam školu.“

„Počeli smo sami, što mi je danas drago, da niko nije uložio ni u moje školovanje, ni njegov posao, ni dječje, ni čuvanje djeteta, ništ', sve smo sami.“

(Žena, 66, srednje stručnog obrazovanja)

Drugi su prekinuli svoje školovanje zbog posla, da bi ga kasnije nastavili na nagovor svojih kolega.

„Zapravo, kad sam počeo da radim u osnovnoj školi za odrasle rudare u Banovićima, onda mi je moj inspektor sugerisao da pokušam da se dalje školujem, a on će gledati da mi isposluje stipendiju. Možda je to prekretnica bila da ja odem na fakultet sa nadom da to završim i obavezama koje će uslijediti poslije toga, da se odužim za stipendiju.“

(Muškarac, 84, visokog obrazovanja)

Da mehanizmi pomoću kojih pojedinac može nastaviti sa svojim školovanjem i pored protivljenja svoje porodice ipak postoje, pokazuje primjer pomenute ispitanice. Doduše, ovaj mehanizam spada više u lične strategije i motivaciju da se sa školovanjem ipak nastavi. Koliko je važan pozitivan odnos roditelja prema obrazovanju, pokazuje i ispitanik koji ima završen fakultet, a koji je u školu išao pod uticajem svoje majke.

„Meni je bilo na pameti nešto drugo, da završim školu, da ostvarim tu želju i svoju i njezinu. Ona je u tom smislu prenosila svoje želje i savjete na ovog mlađeg brata, koji je... osjećala je ona, koliko sam ja mogao da proniknem, da on nije za neku veliku školu, ali je mogao da završi zanat i preko nekih veza uspijevala je, to se tad cijenilo...“

(Muškarac, 84, visokog obrazovanja)

Svoje pozitivno vrednovanje obrazovanja ispitanici su pokušali da prenesu i na svoju djecu. Ipak, uticaj na nastavak školovanja sopstvene djece bio je ređi nego je to slučaj sa njima i njihovim roditeljima. Čest je bio slučaj da su, i pored toga što su i sami visoko vrednovali obrazovanje, prepustili svojoj djeci da ona sama biraju do kojeg će se nivoa školovati.

„Pa, vrlo važno. Mi smo to od početka, u toku njihovog odrastanja, raspravljali. Opredijelili smo se da školujemo djecu, ja i supruga, to nam je bilo cilj. Da bi uspjeli u svom školovanju, postavljali smo im visoke zahtjeve. To je realan uslov koji danas veliki broj roditelja postavlja svojoj djeci. Ako budeš uspješan i dobar đak, imaćeš fakultet, lakše ćeš raditi i pronaći posao koji je lakše raditi u odnosu na ono sto ja radim.“

(Muškarac, 66, osnovnog obrazovanja)

„Možda je trebalo, e tu ja nisam bila zahtjevna, možda je trebalo malo više u to vreme da pritisnem mlađu ćerku da ipak završi fakultet tada, ali

nekako šta ja znam, ja sam... ja sam shvatala da ne može to sad na silu, svaki čovjek ima svoj put i svoje shvatanje i ako na tom putu ne čini ništa loše, ništa neprimjereno, ako ne krade, ne laže, ne vara, onda zašto ne prihvatiti, zašto ga skretati sa toga, jer neće uraditi na silu ništa."

(Žena, 72, visokog obrazovanja)

„Ja sam za to živjela, ja sam živjela i da oni budu obrazovani, zato što se meni to tako desilo i ne mogu ni dan-danas te neke stvari prežaliti, znam reći: ‘Mogli ste i poslije rata uraditi neke stvari’ (oba sina imaju srednju školu), ali eto, to su bile drugačije okolnosti. To mi je bilo važnije od svega..."

(Žena, 66, srednje stručnog obrazovanja)

„Pa iz tog odnosa, kako mati kaže ‘bježi sa sela u grad’ i ‘uči, da ne kopaš ku’ruze’,, stvarao se i moj odnos prema sopstvenoj djeci, svjestan da jedino tako mogu da, kako bi’ rekli, da postanu gospoda. Jer selo nije ničim moglo... prema tome, nije ni postojala nekakva tradicija da se djeci još dok su mladi, formiraju nekakva osjećanja i svijest prema školi. To je bilo nešto daleko, znaš."

(Muškarac, 84, visokog obrazovanja)

„Jako, jako, jako (nam je bilo važno dječje obrazovanje). Nažalost, došlo je vreme rata i mnogo toga bi bilo drugačije da nije bilo rata. Ali sa velikim zadovoljstvom i velikom podrškom smo pratili školovanje starije ćerke koja je mnogo toga sama uradila, mlađe ćerke koja je završila srednju školu, zaposlila se, ali je i sad podržavamo da uradi nešto, da još sa obrazovanjem (nastavi). Obrazovanje je jednostavno, pošto visoko obrazovanje ima i otac porodice, je li, suprug, smatrali smo da je to najnormalnije. I da treba da postoji i da ništa što smo u sebe ugradili ne može biti uzalud i ne može biti bačeno. Samo je pitanje u kom trenutku ćemo to moći da koristimo."

(Žena, 72, visokog obrazovanja)

Stav porodice da nije potrebno da se dalje školuju prestao je da bude značajno zastupljen razlog u generacijama odraslih. Međutim, kao što se može vidjeti iz ovog poglavlja o starima, stav porodice je predstavljao veliku prepreku za više obrazovanje kod ovih generacija, i to posebno među ženama.

Sumiranje nalaza:

- U ovoj kohorti, većina ispitanika i ispitanica visoko vrednuje obrazovanje.
- Ne zapažaju se rodne razlike u učestalosti prekida školovanja pod uticajem porodice, iako se specifični razlozi za taj prekid razlikuju.
- I pored toga što u odnosu na svoje roditelje više vrednuju obrazovanje, u manjoj mjeri su uticali na školovanje svoje djece, nego što su njihovi roditelji na njihovo školovanje.

Ekonomski položaj

Specifičnost kohorte starih jeste da većina njih izlazi ili je već izašla sa tržišta rada. Prestanak zaposlenja znači prelazak na penzijska primanja, koja su manja od plate koju su imali, što utiče na strukturu vremena, obrasce aktivnosti, kao i na njihov ekonomski položaj. Struktura vremena i obrasci aktivnosti mijenjaju se ne samo uslijed smanjenih primanja, već i uslijed povećanja slobodnog vremena do kojeg dolazi sa prestankom rada. To vrijeme naši ispitanici i ispitanice najčešće provode čuvajući svoje unuke ili radeći dodatne poslove kako bi nadoknadili bar dio svojih predašnjih primanja. S obzirom na to da je većina naših ispitanika i ispitanica sa kojima su urađeni intervjui radila u toku svog životnog vijeka, većina njih ima penziju. Ono u čemu se razlikuju jeste da li i pored toga što su u penziji obavljaju neku dodatnu aktivnost.

- Rad, odnosno odnos prema radu bio je važan dio rane socijalizacije ispitanika i ispitanica u ovoj starosnoj kohorti. Njihovi roditelji su visoko vrednovali rad, mnogo više od obrazovanja. Većina ispitanika i ispitanica, još od najranijeg uzrasta, morala je da obavlja različite poslove u domaćinstvu.
- Iako su i ispitanici i ispitanice u toku svog radnog vijeka bili izloženi riziku od gubitka posla, razlozi zbog kojih su prekidali radni odnos su različiti. Žene su češće od muškaraca prekidale zaposlenje kako bi brinule o članovima svog domaćinstva.
- Pojedini ispitanici i ispitanice odlazak u penziju koriste kako bi se bavili aktivnostima za koje nisu imali vremena dok su bili zaposleni. Sa druge strane, neki ispitanici i ispitanice rade dodatne poslove, kako zbog veće finansijske sigurnosti, tako i jer im to omogućava da ispune slobodno vrijeme.
- Radno aktivniji ispitanici i ispitanice su i zadovoljniji svojim životom u starijem životnom dobu. Oni manje osjećaju usamljenost, vitalniji su i

spremniji da se nose sa nepovoljnim aspektima starenja, kao što je bolest.

Odnos prema radu (kao i u slučaju obrazovanja) najviše je bio pod uticajem roditelja i sredine u kojoj su ispitanici i ispitanice odrastali. U slučaju sela, moralo se raditi od malih nogu i rad se, osim načina za zadovoljenje potreba porodice i domaćinstva, visoko vrednovao i kao vrlina.

„Ali ono što je u mojoj porodici bilo sasvim sigurno je da ni otkuda ne pada s neba. Nema niko da te zaštiti pa da kaže: 'Evo ti'. Bila je ta majka koja je vukla i radila sve što je stizala i govorila je: 'Nije važno da li pe-glam nekome košulje ili sam na poslu spremačica, to je stvar mog obraza, ja svoj obraz tu iznosim'. I tako smo mi svi. I brat je radio teške poslove. Jednostavno je bilo da se to sve mora....Da, mi se nismo stideli posla, nismo bili lenji, nismo bili džabalebaroši, nismo bili neko ko čeka da mu se sve donese na tacni. Nego radi, i ogromno je zadovoljstvo kad sam uradiš. Ogromno zadovoljstvo. Tako da, možda da se roditelji nisu razveli, možda bi ceo moj život išao drugim putem, ali ovako je angažovalo, probudilo moje mogućnosti.“

(Žena, 72, visokog obrazovanja)

„Pa dobro, u mojoj porodici se, ako se generalno posmatra, vrlo rano počinje raditi, nekad po polasku u osnovnu školu, u periodu oko sedme godine, počev od čuvanja stoke, unošenja drva, loženje vatre, onih, rekao bih, osnovnih kućnih poslova. Prema uzrastu se dobijaju i određeni teži poslovi.“

(Muškarac, 66, osnovnog obrazovanja)

„U toku ferija, jer nemaš drugi izbor, odeš kući u selo i tamo sam pomagao materi, okopavanje kukuruza, druge ljetine, čuvaj stoku ako si je imao i tako.“

(Muškarac, 84, visokog obrazovanja)

Posao ispitanicima i ispitanicama nije bio važan samo zbog trenutne ekonomske situacije, već je nezaposlenost u odraslom dobu vodila ka nesigurnoj starosti zbog nemogućnosti da se ostvari pravo na penziju, koja i pored toga što nije velika, kao redovno primanje pruža određenu sigurnost.

Ispitanica: *Najteže mi je bilo kad sam ostala bez posla. Najviše sam tad osjetila nepravdu tog života od toga svega, što mi se to moglo desiti.*

Intervjuer: *Gubitak posla jeste veliki problem, jer za posao je svima vezana egzistencija.*

Ispitanica: *Tačno. Ja sam se tada osjećala da još mogu raditi, da neću moći ostvariti ni penziju, jer sam imala malo staža i neće bit' to sve, ali opet se sve kockice poslože. Kad je sve prošlo, i koliko ih je poslije mene*

ostalo još bez posla, i tako je bilo, onda sam rekla, ja sam se sikirala bez razloga, pa su se opet posložile neke stvari koje su došle na svoje mjesto. Čovjek treba ići s tom pričom da se u nekim momentima ne završava sve“.

(Žena, 66, srednje stručnog obrazovanja)

Rodne razlike, kada je riječ o radu, vidljive su već u ranoj socijalizaciji, kad su se poslovi dijelili na ženske i muške, mada su, kada je riječ o selu, i ženska djeca učila da voze traktor i rade sa poljoprivrednim mašinama.

Intervjuer: *A što se tiče samog rada, da li Vam je rečeno kada biste trebalo da počnete da radite, da li je bilo bitno u odnosu na Vaš pol raditi poslove koji su za žensko ili muško?*

Ispitanik: *Da, da. U svakom slučaju su se znali muški i ženski poslovi. U principu, muškarci su bili zaduženi za teže i grublje poslove, moram reći da sestra vrlo često nije bila pošteđena. Ne mogu se sjetiti kad mi je ko rekao, ali jednostavno je bila obaveza raditi od ranog jutra. Makar svoju odjeću i obuću da složiš, to je bio sestrin dio posla, a ja sam morao donijeti drva“.*

(Muškarac, 66, osnovnog obrazovanja)

Razlike prema rodu mogu se vidjeti i kroz razloge za prekid zaposlenja. Naime, žene ne samo da su dijelile sa muškarcima neizvjesnost posla u toku tranzicije, već su pored toga prekidale svoj radni odnos kako bi se brinule o drugom članu domaćinstva.

Ispitanica: *Prvi moj radni odnos zasnovan je na carini, ja sam tada imala nekih 35 godina i sa pauzom tom, onda sam u 40-toj krenula dalje. Dok je bila i svekrva živa, tad je još trajala carina, ali je ona bila bolesna.*

Intervjuer: *Svekrva je bila sa Vama u domaćinstvu?*

Ispitanica: *Da, moj pos'o je i prekinut s tim pošto je ona bila bolesna, doktor je dolazio i kući.*

Intervjuer: *Kad ste prvi posao prekinuli, to je najviše bilo da biste mogli da se brinete o njoj?*

Ispitanica: *Normalno. Muž je sam' rek'o „il' ja il' ti, jedno od nas mora biti s njom“. Nismo mogli iznijet' to tako, nije tad bilo ni vrtića na svakom ćošku. Nismo imali nikog da čuva djecu, niti sam ja mogla dozvolit' da meni neko drugi čuva djecu. Možda vrtić, ali ovako, nikad nikome nijesam mogla povjerit'. I tako sam ja prestala radit'“.*

(Žena, 66, srednje stručnog obrazovanja)

Sa druge strane, interesantno je to što je ova ispitanica, iako potiče iz veoma patrijarhalne sredine i porodice, bila kritikovana zbog tog svog izbora, i to od strane muškarca, muževljevog rođaka, što ukazuje na mogući zaključak da patrijarhalne norme preispituju i muškarci sa stanovišta racionalnosti i moder-

njih shvatanja u generacijama potomaka. Ipak, ona je smatrala da je napravila pravi izbor, što se kasnije pokazalo kao poteškoća kad je došla u situaciju da muž izgubi posao i da stekne pravo na penziju, zbog nedovoljnog radnog staža.

„Njegov brat od strica, kad sam ja napustila posao, kritikov'o me: 'Snajka, ti treba da radiš, a ne da čuvaš djecu i svekrvu'. 'Za to ima', kaže, 'sve i to nemoj sebi dozvoliti nikada',„

(Žena, 66, srednje stručnog obrazovanja)

I dok neki penziju koriste kako bi se bavili aktivnostima za koje ranije nisu imali vremena, drugi i dalje rade. Tako ispitanica koja je već 11 godina u penziji i čiji muž takođe ima penziju i dalje radi dodatne poslove i to ne zato što mora, već zato što voli da radi. U takvim slučajevima, dodatni rad se vidi kao način da se bude društveno i mentalno aktivan, u kontaktu s ljudima, te da se ispitanik/ispitanica osjeća korisnim u starijem životnom dobu, što ima uticaja na samopoštovanje i samovrednovanje.

„Imam penziju, suprug takođe ima penziju i to dodatno što zaradim... Dosta radim. Ja prosto kao da nisam u penziji... I (radim) zato što mi je zadovoljstvo i zato što još dodatno mogu da zaradim i da pridonosem kućnom budžetu“

(Žena, 72, visokog obrazovanja)

„Pa sad, šta da kažem, u stvari obavljam u smislu da se ispunjava to vrijeme nečim što može biti korisno (pisanjem), zabilježiš, držiš se onoga da ono što nije zapisano nije se ni dogodilo, a onda je i to na neki način tvoja slika“

(Muškarac, 84, visokog obrazovanja)

Kod ispitanika/ispitanica koji su poslije penzije nastavili da rade i da se bave nekim dodatnim poslovima, zapaža se i veća spremnost da uče nešto novo. To pokazuje primjer već pomenute aktivne 72-godišnje ispitanice, koja uči strane jezike kao vid hobija.

U toku svog radnog vijeka, pojedini ispitanici i ispitanice, mijenjali su i po nekoliko poslova, a kao najteži period, navodili su periode neizvesnosti u vezi sa poslom.

„Bilo je važno raditi, jer prosto si morao da opstaneš. Imaš godine i godine života, a da te roditelji još izdržavaju. Dakle, jednostavno ideš da radiš. Tako sam ja otišla da budem tehnički crtač, to je bilo u projektnom birou fabrike, jedan vrlo pristojan zanat pod navodnim znacima, mada se on zvanično nije zvao tako. Pa kad sam otišla u (naziv grada), ja sam otišla pa se opet morala izboriti da sama plaćam stan sa 21. godinom, to je mlado da se ode u bijeli svijet.“

(Žena, 72, visokog obrazovanja)

„Pa ja sam počeo da radim, prije toga sam bio dvije godine učitelj. Onda sam otišao na fakultet i završio ga, pa došao kod njih, to je moglo biti, ne mogu sad tačno da kažem koja godina, ali poslije završenog studija. Pošto nisam dobio posao u školi, kad sam došao, onda su mi sugerisali da idem u radio-stanicu, tamo je bilo upražnjeno radno mjesto za početnika novinara, ja sam tada i otišao.“

(Muškarac, 84, visokog obrazovanja)

Koliki je zaista uticaj ranijih životnih faza na životnu putanju pojedinca, najbolje se vidi kroz odgovore ispitanika koji je završio samo osnovnu školu i koji je ostao da brine o imanju, a sada nema penziju i mora da radi fizičke poslove.

Intervjuer: *Da li ste u penziji?*

Ispitanik: *Ne.*

Intervjuer: *Da li obavljate sad neke poslove?*

Ispitanik: *Da, privatno se bavim poslom, koliko mi godine dozvoljavaju.*

Intervjuer: *Dobro. Znači, to Vam je osnovni izvor prihoda i tako se izdržavate?*

Ispitanik: *Da. Imamo imanje, osim toga se zaradi okolo, sa dnevnicom.*

Intervjuer: *Šta ste radili u toku svog života?*

Ispitanik: *Uglavnom poljoprivredne radove, građevinske radove, radim sve i od toga preživljavam.*

Intervjuer: *Kada ste počeli da radite?*

Ispitanik: *Pa dobro, u porodici mojoj se, ako se generalno posmatra, vrlo rano počinje raditi, nekad po polasku u osnovnu školu, u periodu oko sedme godine, počev od čuvanja stoke, unošenja drva, loženje vatre, onih, rekao bih, osnovnih kućnih poslova. Prema uzrastu se dobijaju i određeni teži poslovi. Kako su godine odmicale, tako sam i ja dobijao druge poslove, pa sam tako naučio da radim sa mašinama u poljoprivredi i onda se sve više i više toga radilo, koristio sam priliku da zajedno sa majstorima pravim malter, da nosim malter, poslužim majstore, da zidam.*

Intervjuer: *Znači, mijenjali ste poslove?*

Ispitanik: *Da, to praktično jeste neka životna škola koju čovjek stiče, da ima neka druga znanja osim samo poljoprivrede. Iziskuje poznavanje jednog šireg društvenog angažovanja poput onoga da nasadiš sjekiru, da naoštriš sjekiru, da zagradiš ogradu, da napraviš neku zgradu i tako dalje, tako da je u okviru toga mnogo toga moralo da se nauči.*

Intervjuer: *Da. Jeste li ikad bili u nekom periodu bez posla?*

Ispitanik: *Pa, dobro, ja sam, službeno, nezaposleno lice. Ali što se tiče ovih poslova, ne, nisam nikada bio nezaposlen.*

(Muškarac, 66, osnovnog obrazovanja)

Sumiranje nalaza:

- Pozitivan odnos prema radu kod ispitanika i ispitanica razvijan je još od perioda rane socijalizacije i većina njih radila je na imanju i prije nego što je krenula u školu.
- Žene su češće nego muškarci u toku svog radnog vijeka prekidale radni odnos kako bi brinule o članovima domaćinstva.
- Načini provođenja slobodnog vremena kod ispitanika i ispitanica su različiti i tu se ne zapažaju nikakve rodne razlike.

Partnerstvo i porodični kontekst

Kada je riječ o strukturi domaćinstva i porodici, skoro svi ispitanici imaju djecu i unuke i žive zajedno sa svojim partnerom. Većina stanuje u sopstvenoj kući/stanu koja je vlasništvo oba partnera i žive bez djece, koja su se odselila kada su osnovala svoje porodice. Unuci i djeca im dolaze u posjete nekoliko puta nedjeljno i pomoć od djece im je potrebna obično kada idu kod ljekara na pregled.

- Karakteristično za generaciju ispitanika i ispitanica iz ove starosne kategorije jeste rano stupanje u bračnu zajednicu. Brak je često bio jedan od razloga za prekid školovanja i naročito se od ženske djece očekivalo da u brak uđu što ranije, u nekim slučajevima i prije navršene 18. godine.
- Rodna podjela radnih uloga veoma je izražena, pa je već u toku rane socijalizacije skoro svako od ispitanika i ispitanica dobijao zaduženja u domaćinstvu u odnosu na to kojeg je pola. Ova podjela ne samo da je bila prisutna u porodicama iz kojih su ispitanici potekli, već se ona i sada održava u porodicama koje su oni vremenom osnovali.
- Istraživanje je pokazalo da su u većini slučajeva žene te koje vode računa o svojim supruzima, podsjećaju ih kada da uzmu lijekove, kuvaju ručak, idu na pijacu itd.
- U pojedinim slučajevima starost je promijenila odnos između supružnika, pa oboje postaju pažljiviji jedno prema drugome, što nije bilo karakteristično za njihov odnos u ranijem životnom dobu.

Kod starijih se bilježi praksa ranog stupanja u brak. Posebno se od ženske djece očekivalo da se udaju rano, a upravo je rani brak često predstavljao prepreku za nastavak školovanja.

„Prerano je bilo da ćerka ode od nekih 15, 16 godina, to se smatralo prerano, ali isto se smatralo i poslije 20, ili do 25 koja se nije udala, već je za nju bilo kasno, jer kažem ti, to je sve bilo u tome, porodica je trebalo

da se zasnuje, da rađaš dok si mlada, da treba žensko da se uda, sinovi su ostajali u porodici, u tom domaćinstvu..... Nisam imala ni 18 godina kad sam se udala. Nisam nastavila školovanje poslije osmogodišnje, to je bilo tako u selu, kuda dalje nego udaja."

(Žena, 66, srednje stručnog obrazovanja)

„... Ja (sam) neke svoje ambicije ostvario ranije, prije stvaranja braka, što se za nju (supругu) ne može reći. Valjda je i nju to osjećanje da ja imam neko obrazovanje pratilo tako da ona ne zaostane za tim."

(Muškarac, 84, visokog obrazovanja)

U seoskim sredinama, prema pojedinim iskazima, rodne norme u pogledu ponašanja i očuvanja „časti porodice“ bile su izuzetno stroge prema ženskoj djeci. Kao što se očekivalo da djevojke zasnuju brak dok su mlade, veoma se vodilo računa da one ne obrukaju porodicu. Poštenje, kao vrijednost, imalo je više značenja, a u odnosu na žensku djecu, imalo je i dodatno značenje u smislu kontrole polnosti. Kazne za kršenje takvih normi su bile drastične.

Ispitanica: *„Poštenje je bilo iznad svega, i za muško i za žensko. Nemoj tuđe, nemoj ukrast', nemoj slagat', nemoj napraviti' ovo što sam sad rekla za žensku djecu, što je bilo najgore, poštuji starije“.*

Intervjuer: *A kako su gledali na takve porodice, ako se ikad ikom desilo da djevojčica uradi nešto što bi obrukalo nju i porodicu?*

Ispitanica: *„Na tim područjima, i poslije mene, desio se takav jedan slučaj. Nikad se više nije ta djevojka vratila u to selo, otišla je dalje, niti je otac više ikad priznao da je njegova ćerka. On je smatrao da je naružen i on i njegova porodica, i ona je otišla tad u Hrvatsku, tamo se i udala“.*

(Žena, 66, srednje stručnog obrazovanja)

I kod podjele rodni uloga i odgovornosti u domaćinstvu se takođe primjećuje razlika između muškaraca i žena. Podjela rodni uloga može se pratiti od njihove rane socijalizacije, pa sve do danas.

„U mojoj porodici, toj posle, gdje su bili baka, deda i mi, recimo postojala je jedna hijerarhija. Moja mama je vukla, ali ako smo seli za sto, prvi je deda sipao, prije njega nije smeo niko da uspe. Dakle, neki mali, onako, interni red je morao da postoji... kada smo ostali sami, mama je radila na polju, da tako kažem, baka i snaja, kad se brat oženio, u kući, kuvali, spremali, prali itd. Ja sam se takođe zaposlila, pa radila, brat takođe, mi smo donosili koliko je bilo moguće u kućni budžet“.

(Žena, 72, visokog obrazovanja)

„Pa dobro, one prve i osnovne poslove u kući je obavljala majka, od jutarnjeg loženja vatre do pripremanja doručka, spremanja nas na njivu i, naravno, da se pomuze krava, pošto smo se bavili stočarstvom. Onda ide

doba, kako je sestra odrastala, uključivala se oko peglanja, pravljenja i tih osnovnih kućnih poslova, higijena u kući, dvorišta i tako. A otac je zajedno sa mnom bio tu da nahrani stoku, da očisti stoki, da donese i nasiječe drva, ove teže poslove tipa da ode rano na oranje, da upregne konje i ode u njivu. Istovremeno su ustajali, ali svako je imao svoj dio“.

(Muškarac, 66, osnovnog obrazovanja)

„Jedino se znalo to da nije moglo žensko raditi teške poslove kao muško. Muško radi svoj posao, a ženska djeca svoj. Pa, normalno, primjereno je bilo da ne može žensko dijete ići u šumu, normalno da muško obezbjeđuje, šta ja znam... teži poslovi pripadaju za mušku populaciju, a ženske više da budu materi pri ruci ako nešto treba, ili oko stoke i tako.“

(Žena, 66 godina, srednja stručna sprema, grad)

Ista ispitanica upitana kakva je danas podjela u njenom domaćinstvu, dala je sljedeći odgovor:

Ispitanica: *Ja obavljam kućne poslove, kao što sam i obavljala, on uvijek žuri, ima svoj posao, rezervni položaj, on ostalo šta treba vako, kad treba promijeniti sijalicu, tu se ja ne petljam.*

Intervjuer: *Da li ste zadovoljni takvom podjelom? Da li biste voljeli da je nešto drugačije?*

Ispitanica: *I da nijesam, to je tako (smijeh).*

(Žena, 66, srednje stručnog obrazovanja)

Međutim, čak i kada su u svojim porodicama imali primjere podjele rada, pojedini ispitanici i ispitanice nisu pravili razliku u poslovima u domaćinstvu koje treba da obavljaju njihova djeca.

„Moja djeca su sa mnom radila svaki posao, kao da su bili dječaci, ali su mene isto tako znali vidjeti i u kuhinji. Iako to nije muški posao na selu, za mene je to bilo vrlo često i ja sam imao vrlo izraženu želju i potrebu da u svojoj porodici kuvam za praznike, neke događaje, da se jednostavno mi družimo u porodici, da ja pripremam čorbu ili već nešto“.

(Muškarac, 66, osnovnog obrazovanja)

S obzirom na to da je karakteristika ovog starosnog doba pogoršano, to jest, slabije zdravlje, razmjena brige i njege postaje veoma važna kod svakog pojedinca. U većini slučajeva žene su te koje brinu o svojim supruzima, mada ima i slučajeva kada je to obrnuto. Zanimljivo je da su žene naučene da i ne očekuju brigu od svojih supruža.

„Više ja (brinem) o njemu. Ne znam kako bih rekla, ne. On je stariji od mene 13 godina i u njegovim godinama, mada je fantastično, on je u mojim godinama bio sjajan, prosto je neprimjereno da on o meni vodi raču-

na, prosto je red i došlo je vreme da ja o njemu malo više, da li je popio lekove, da li mu treba servirati ručak, da li nešto želi ili ne želi, to je opet nekako normalno. I onaj koji ima trenutno više snage. A ja upravo kao moja majka, i kad mi nije dobro, ja ne očekujem, ja gledam da se izborim kako mogu. Ne očekujem sada da mi muž skuva čaj. On ne mora ni znati da mi treba čaj. To nije ni odluka, ni... nego je tako... Uglavnom, ja sam oko kuvanja i spremanja. Muž i dalje za sobom i svoju postelju razmesti i namesti, i svoje stvari ostavlja. Tu smo tako, jer prosto, ja... meni ne treba niko drugi da skuva“.

(Žena, 72, visokog obrazovanja)

Intervjuer: Da li Vi više brinete o supruzi ili supruga više brine o Vama?

Ispitanik: Pa šta ja znam, podjednako mislim, mada sad tu treba doći u situaciju nekakvu gdje možeš očekivati pomoć i brigu supružnika, a to je bolest, u kojoj nema izbora.

Intervjuer: Na koji način pomažete jedno drugom?

Ispitanik: Pa recimo, u posljednje vrijeme, sad to više ne radim, kad sam došao iz bolnice, supruga je brinula da ja te lijekove u određeno vrijeme trošim, dok ne steknem naviku za to. Onda, ne pravim problem oko toga šta će biti za ručak, ona to, to je njezina briga. Pospremim i ovdje ako vidim nekad da je lavabo pun prljavih sudova, ja to priklonim, usisam.

Intervjuer: Je li to oduvijek bilo tako?

Ispitanik: Nije oduvijek. To je u posljednje vrijeme, jer i ona ima svoje obaveze, zaradi nešto i ja to cijenim. Tako.

(Muškarac, 84, visokog obrazovanja)

„Ja znam kol’ko brinem o njemu, a on o meni ja to ne znam (smijeh). Pa falim te bože (smijeh), teško je ući u nečiju psihu, ja sam smatrala da uvijek ja više brinem o njemu, a on misli da on brine više o meni (smijeh). Svak’ sebe vidi, ja ne znam šta on misli.“

(Žena, 66, srednje stručnog obrazovanja)

U pojedinim slučajevima, starost je takođe promijenila i odnos između supružnika. Međutim, i pored toga što se odnos između supružnika mijenja i dalje ostaje podjela kada je riječ o kućnim poslovima koje pretežno obavlja žena.

Intervjuer: A sada, šta biste Vi rekli, da li Vi više brinete o supruzi ili ona o Vama?

Ispitanik: Nismo o tome razmišljali kad smo imali 30 ili 40, ali sad je to vrlo često. Ona meni priča kako se osjeća, da li ima nekih poteškoća, a ja njoj. Ne znam ko koga više voli sad u ovoj situaciji i zbog čega.

Intervjuer: Na koji način ide ta podrška i ta briga za suprugu, ili kada se supruga brine o Vama?

Ispitanik: Pa to je to, da li joj je udoban taj jastuk, da li bi ti jela to, meni se to jede i tako. Pažljiviji smo jedno prema drugome i ona mene pita jede li mi se to, ja bih napravila uštipke, meni se to baš danas jede, ja možda ne bih i slično tako.

Intervjuer: Znači, prije se to nije dešavalo.

Ispitanik: Pa nismo imali vremena, vjerovatno, tada.

(Muškarac, 66, osnovnog obrazovanja)

Sumiranje nalaza:

- Rano stupanje u brak je jedna od karakteristika ove starosne kohorte.
- Rodna podjela uloga veoma je izražena i prisutna je kako u porodicama iz kojih su potekli, tako i u porodicama koje su sami ispitanici i ispitanice osnovali.
- O brizi i njezi supružnika, koje u ovoj životnoj dobi postaju veoma važne, najviše vode računa žene.
- Starost ispitanika i ispitanica u pojedinim slučajevima je nabolje promijenila njihov odnos u odnosu na ranije životno doba.

5 MEĐUGENERACIJSKI TRENDOVI I KORIJENI NEJEDNAKOSTI

U ovom posljednjem poglavlju želimo da na pregledan način sumiramo nalaze u dva važna aspekta:

1. Kakve se promjene registruju u životnim tokovima različitih generacija u zavisnosti od toga kada su doživjele (na agregatnom nivou) pojedine važne životne događaje i kada su doživjele tranziciju iz jedne životne faze u drugu?
2. Koje su ključne rodne nejednakosti identifikovane u različitim putanjama u okviru životnih tokova i da li se one razlikuju između generacija?

Dakle, dok odgovori na prvo pitanje više ukazuju na uvremenjenost tranzicija kod različitih generacija, odgovori na drugo pitanje otkrivaju kako se mijenjaju ili održavaju nejednakosti u životnim tokovima u različitim putanjama.

5.1 MAPIRANJE ŽIVOTNIH TOKOVA

Cilj ovog poglavlja je da pokaže da li i na koji način dolazi do međugeneracijskih promjena u uvremenjenosti tranzicija u pojedine životne faze ili iskustava u vezi sa nekim važnim životnim događajima.

Tranzicija iz obrazovanja u tržište rada i ekonomsko osamostaljivanje od roditelja

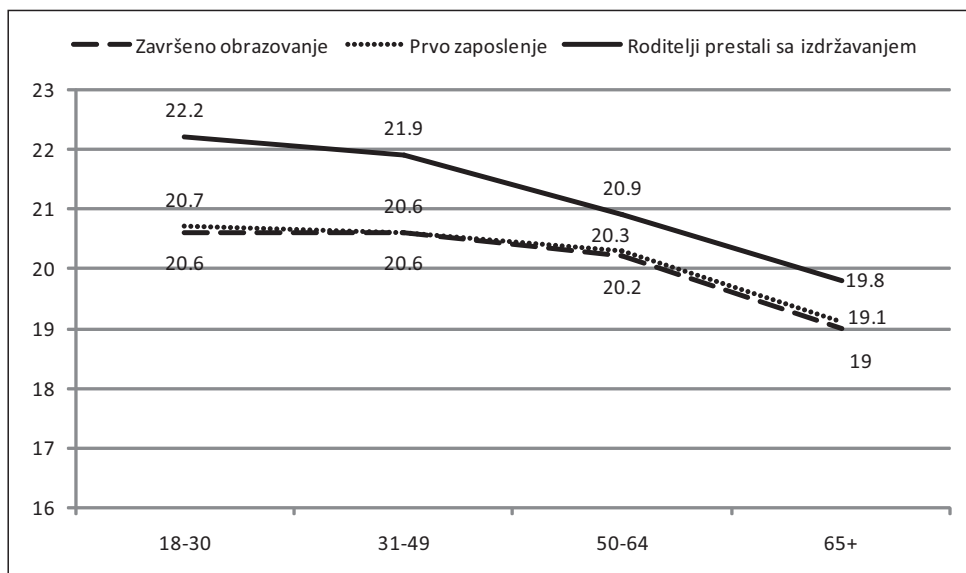
Istraživanje je pokazalo da se neke važne životne tranzicije kod mlađih generacija pomjeraju na kasnije godine života: kasnije se završava školovanje, dobija prvo zaposlenje, a roditelji sve duže izdržavaju djecu. Izuzetak su samo mlade žene (18–30) kod kojih je prosjek godina na završetku školovanja niži od žena srednje starosne kategorije, ali je to efekat činjenice da su mnoge još na školovanju pa je u prosjek godina ušla samo starost onih koje više nisu na školovanju, a upravo među njima je najviše onih koje su još uvijek u sistemu obrazovanja (u istraživanju je kao nivo obrazovnog postignuća uzeta samo najviša završena škola). Najveće promjene zabilježene su kod žena u pogledu

produženog obrazovanja i kasnijeg osamostaljivanja od roditelja u odnosu na generacije starijih žena (65+).

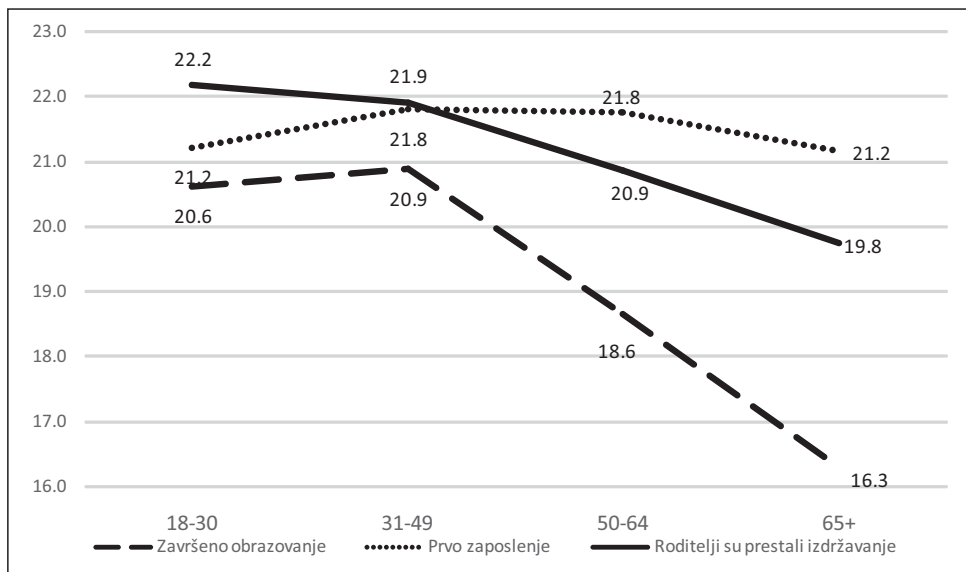
Kada se poredi uvremenjenost ovih tranzicija, primjećuju se istaknute razlike u životnim tokovima žena i muškaraca. Muškarci se, u prosjeku, zapošljavaju odmah po završenom obrazovanju, a brzo nakon toga i roditelji prestaju da ih izdržavaju. Ovaj redoslijed tranzicija je prisutan u svim generacijama, osim što je kod mladih (18–30) produžen period u kojem ih izdržavaju roditelji. Takođe, malo odstupanje se primjećuje i kod generacije starijih odraslih (50–64), koji su nešto duže nego ostale generacije čekali na zaposlenje nakon završetka školovanja.

Kod žena već dolazi do promjena u obrascima redoslijeda životnih događaja i vremena posmatranih tranzicija. Kod starijih žena (65+) i žena iz starije kategorije odraslih (50–64), redoslijed životnih događaja je tekao u prosjeku tako da su prvo prestajale sa obrazovanjem, pa su se osamostalile od roditelja i onda dobile prvo zaposlenje. U srednjoj generaciji odraslih (31–49) dolazi do promjene u obrascima tako što roditelji nastavljaju još neko vrijeme da ih izdržavaju nakon što dobiju prvo zaposlenje, ali taj trend biva najizraženiji kod mlade generacije (18–30). Do sličnih rezultata koji ukazuju na relativno visok stepen finansijske zavisnosti mladih od svojih roditelja došli su i istraživači u Srbiji u nekoliko talasa istraživanja populacije mladih (Tomanović, Ignjatović, 2004; Tomanović, 2012; Tomanović, Stanojević, 2015).

Grafikon 5.1.1: Prosječna starost muškaraca pri kojoj su doživjeli završetak obrazovanja, prvo zaposlenje i kada su roditelji prestali da ih izdržavaju, u godinama

Grafikon 5.1.2: Prosječna starost žena pri kojoj su doživjele završetak obrazovanja, prvo zaposlenje i kada su roditelji prestali da ih izdržavaju, u godinama

Obrazovanje je važan činiac koji utiče na vrijeme tranzicija. Tranzicija ka tržištu rada i ekonomsko osamostaljivanje od roditelja pomjeraju se ka kasnijim godinama sa višim nivoima obrazovanja (grafikoni 8 i 9 u Prilogu 2). Izuzetak su žene bez kvalifikacija koje su se u prosjeku zapošljavale u kasnijim godinama nego žene srednjeg obrazovanja, ukazujući nam na ranjivost položaja ove populacije bez obzira na generaciju kojoj pripada.

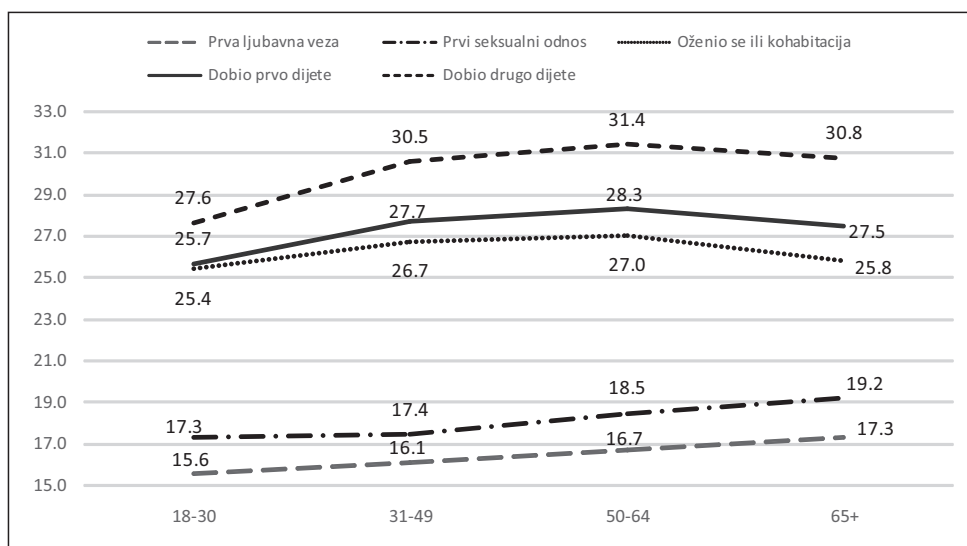
Tranzicija u partnerstvo, brak i roditeljstvo

Drugi skup događaja na koji smo ovdje usmjerili pažnju pripada putanji partnerskih odnosa, stupanja u brak i formiranja porodice. U naredna dva grafika prikazani su podaci o prosječnoj starosti žena i muškaraca kada su stupili u prvu ljubavnu vezu, prvi seksualni odnos, kada su stupili u brak ili kohabitaciju, kada su dobili prvo i drugo dijete. Ovdje je važno učiniti jednu metodološku napomenu. S obzirom na to da se prosječna starost računa samo za one koji su dati događaj iskusili, u mladoj generaciji odraslih (18–30) prosječne godine pri stupanju u brak i rođenju djece su prirodno niže (odnosno mlađe). Onda kada ta generacija bude ušla u starije godine i njihovi prosjeci će se pomjeriti naviše, jer će onda u njih ući i godine onih koji su to učinili kasnije, npr. u tridesetim godinama. Najpravičnije bi bilo porediti generacije u pogledu toga kada su prvi put ušle u brak onda kada budu svi u istoj životnoj fazi, na primjer, kada današnje generacije mladih budu u starijim godinama, tek onda možemo vidjeti da li

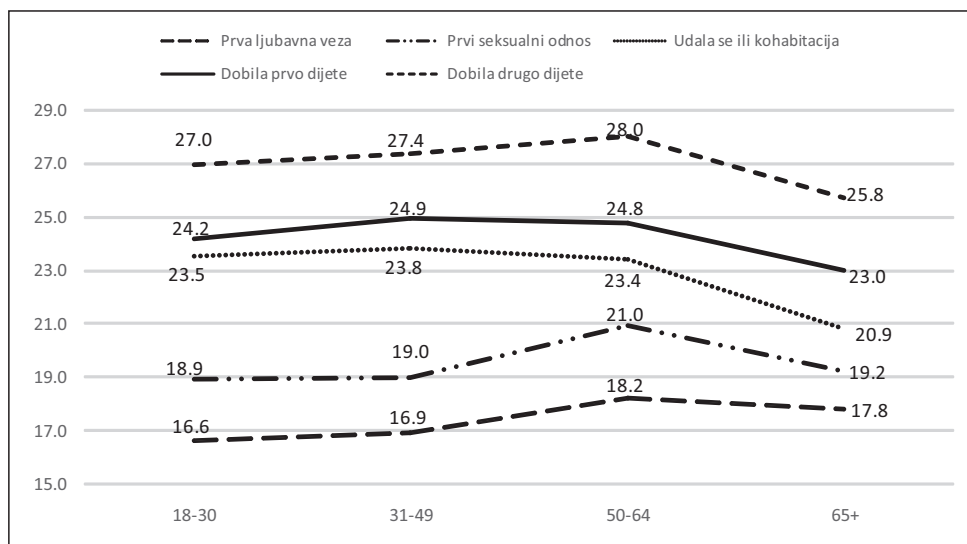
su prosječno mlađi ili stariji ulazili u brak nego današnje generacije starijih. Međutim, ovo je moguće uraditi tek uz pomoć longitudinalna istraživanja, pa će ti uvidi ostati za sad nedostupni. Ono što je relativno pouzdano registrovati kao promjenu u pogledu starosti pri prvom braku, rođenju prvog i drugog djeteta jesu razlike između starih (65+) i starijih odraslih (50–64), a tu primjećujemo pomjeranje ovih događaja u prosjeku na nešto kasnije godine života i kod žena i kod muškaraca.

Kada su u pitanju podaci o stupanju u prvu ljubavnu vezu i prvi seksualni odnos, o njima možemo zaključivati sa više pouzdanosti, a trendovi ukazuju da se ovdje promjena odvija u suprotnom pravcu – ka ranije doživljenim iskustvima. Današnje generacije mladih muškaraca stupaju u prvu ljubavnu vezu i prvi seksualni odnos u prosjeku dvije godine ranije nego što su to činili stari (65+). Kod žena su razlike između generacija nešto manje, ali imaju isti pravac – ovi događaji se doživljavaju ranije nego što su ih doživljavali stariji. Razlike između iskustava žena i muškaraca su primjetne. Kod muškaraca svih generacija udaljenost prvih ljubavnih i seksualnih iskustava od braka i porodice je veća nego kod žena. Kod žena se pak, primjećuje, da se ova udaljenost između prvih ljubavnih i seksualnih iskustava i braka i porodice povećava kod generacija mladih (18–30) i sredovječnih (31–49) žena u odnosu na starije odrasle (50–64) i starije žene (65+). I kod žena i kod muškaraca vremenska distanca između stupanja u brak i rođenja prvog djeteta se smanjuje kod mlađih generacija – u prosjeku prvo dijete se rodi u prvoj godini braka, dok je to bilo nešto kasnije u starijim generacijama.

Grafikon 5.1.3: Prosječna starost muškaraca pri stupanju u prvu ljubavnu vezu, prvi seksualni odnos, prvi brak ili kohabitaciju, rođenju prvog i drugog djeteta, u godinama

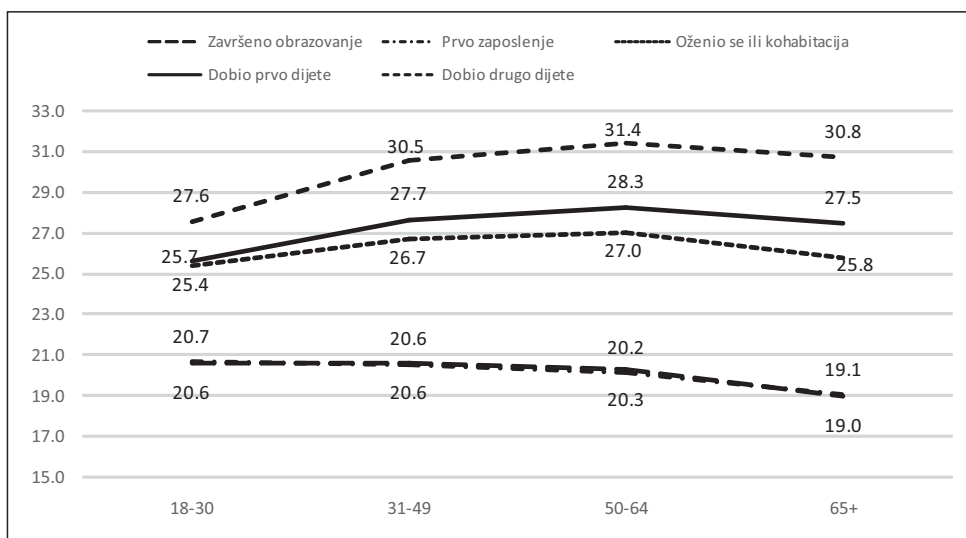
Grafikon 5.1.4: Prosječna starost žena pri stupanju u prvu ljubavnu vezu, prvi seksualni odnos, prvi brak ili kohabitaciju, rođenju prvog i drugog djeteta, u godinama

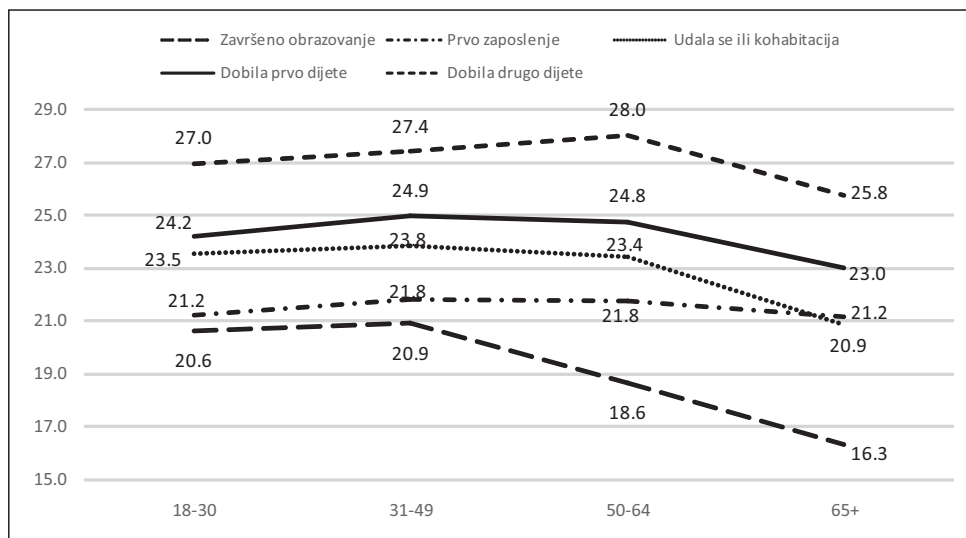
Nakon što smo sagledali promjene u putanji u vezi sa ekonomskim položajem i putanji u vezi sa intimnim, partnerskim i porodičnim životom, pažnju ćemo usmjeriti na to kako se tranzicije u te dvije putanje pozicioniraju u životnim tokovima žena i muškaraca. U naredna dva grafikona prikazana je prosječna starost žena i muškaraca pri završetku obrazovanja, prvom zaposlenju, stupanju u prvi brak/kohabitaciju i rođenju prvog djeteta. Na osnovu uvida u ove grafikone, ukazuje se da su kod muškaraca tranzicije u te dvije putanje jasno razdvojene i vremenski više udaljene, pri čemu se u prosjeku prvo završava obrazovanje i gotovo istovremeno počinje raditi, a onda nekoliko godina kasnije ulazi u brak i dobija prvo dijete. Kod žena je ovakav redoslijed događaja prisutan u generacijama odraslih (18–64), s tim da su događaji „zgušnjuti“, vremenske distance između ovih događaja kraće. Kod starijih žena (65+), u prosjeku prvo se odvija ulazak u brak, a potom zapošljavanje.

Grafikon 5.1.5: Prosječna starost muškaraca pri završetku obrazovanja, prvom zaposlenju, stupanju u prvi brak/kohabitaciju i rođenju prvog djeteta, u godinama

Grafikon 5.1.6: Prosječna starost žena pri završetku obrazovanja, prvom zaposlenju, stupanju u prvi brak/kohabitaciju i rođenju prvog djeteta, u godinama

I u ovom slučaju kao i kod tranzicija povezanih sa ekonomskim aspektima života, osobe višeg obrazovanja u prosjeku kasnije doživljavaju tranzicije ka braku i roditeljstvu u poređenju sa osobama nižeg obrazovanja. Tako, na pri-

mjer, žene bez kvalifikacija u starosnom kontingentu 18–64 godine u prosjeku i gotovo dvije godine ranije stupaju u prvi brak i gotovo pet godina ranije rađaju prvo dijete od žena sa visokim obrazovanjem. Kod muškaraca su razlike u pogledu stupanja u prvi brak još veće između onih bez kvalifikacija i visoko obrazovanih (gotovo pet godina), dok je razlika u pogledu dobijanja prvog djeteta slična kao kod žena (nešto preko četiri godine).

Sumiranje nalaza:

- Međugeneracijske promjene ispoljavaju se kroz duže obrazovanje, kasnije uključivanje na tržište rada i produženu ekonomsku zavisnost od roditelja kod mlađih generacija u odnosu na starije.
- Povezanost ekonomskih i obrazovnih aspekata životnih putanja žena i muškaraca različitih generacija pokazuju izvjesne specifičnosti: kod žena je veća distanca između kraja obrazovanja i prvog zaposlenja, a u starijim generacijama ekonomska podrška roditelja bivala je uskraćena prije prvog zaposlenja.
- Najveća promjena se bilježi u produžetku školovanja žena mlađih generacija u odnosu na starije (za više od četiri godine).
- Mlađe generacije sve ranije stupaju u prve ljubavne veze i seksualne odnose, dok promjene između starih i starijih odraslih ukazuju da se starost pri stupanju u prvi brak i rođenju prvog djeteta pomjera za kasnije.
- Starije žene (65+) u prosjeku su prvo stupale u brak, pa se zapošljavale, dok kod žena iz kontingenta odraslih (18–64) redoslijed događaja je obrnut.

5.2 MEĐUGENERACIJSKI TRENDOVI RODNIH NEJEDNAKOSTI

U ovom poglavlju biće izloženi najvažniji nalazi u pogledu rodni nejednakosti u životnim tokovima, kroz prizmu međugeneracijskih nejednakosti.

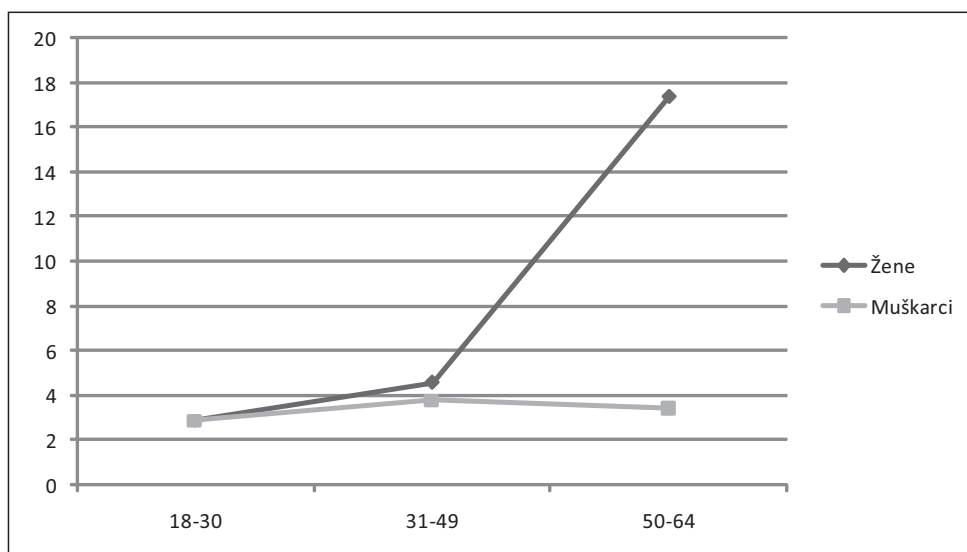
Obrazovanje

Obrazovanje je jedna od oblasti u kojoj se primjećuju izražene međugeneracijske razlike. Obrazovanje je nekada bilo ograničeno na rane faze u životnom ciklusu. Izuzev onih koji su se opredijelili za naučne ili visoko stručne profesije koje su zahtijevale nastavak obrazovanja i nakon završenog fakulteta, za većinu ostalog stanovništva obrazovanje je prestajalo da biva važna životna putanja

nakon određenog uzrasta u mladosti. Izuzetak su bile samo specifične, povremene, praktične obuke za rad. Sa dinamičnim promjenama u ekonomskim strukturama savremenih društava, fleksibilizacijom tržišta rada koja stvara pritisak na radnu snagu da ostane konkurentna ne bi li se lakše kretala kroz njegove nestabilne tokove, kao i sa politikama koje podstiču razvoj ljudskih resursa u cilju podsticanja inovativnosti, razvoja, ali i međunarodne konkurentnosti, cjeloživotno obrazovanje se podstiče kao važan instrument za razvoj ljudskih resursa u jednom društvu. Iz individualne perspektive obrazovanje postaje važan aspekt života koji treba da se protegne na više faza u životnim tokovima.

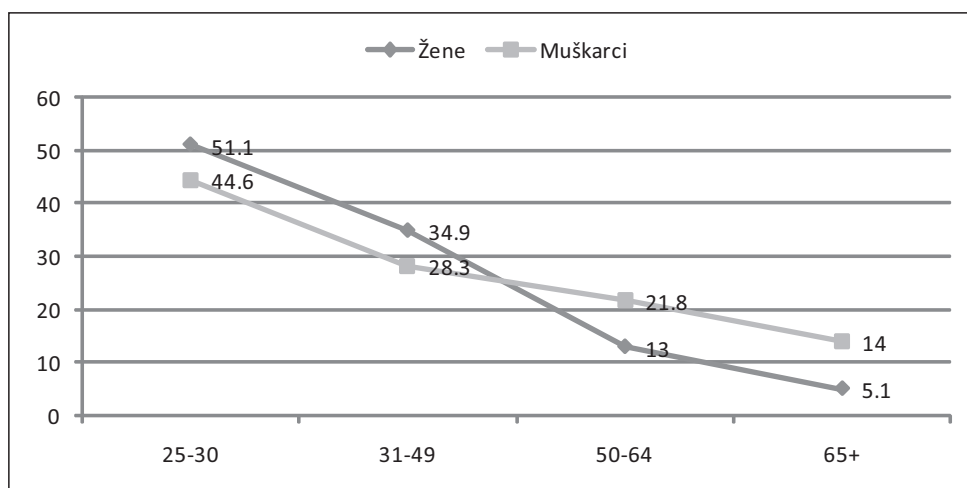
Sudeći na osnovu nalaza istraživanja, cjeloživotno obrazovanje nije postalo rasprostranjena pojava u Republici Srpskoj (svega 3% odraslih je bilo u nekom programu edukacije), ali su politike podizanja obrazovnog nivoa kod stanovništva dale efekte. Najveći pomak u ovom pogledu doživjele su žene koje su u srednjim generacijama odraslih žena (31–49 godina) napravile izrazit pomak i ne samo da su se izjednačile u obrazovnim postignućima sa muškarcima, već i preokrenule rodni jaz u visokom obrazovanju u svoju korist. Sa druge strane, kategorije lica bez kvalifikacija (onih lica koja ili nisu završila nikakvu školu ili su završila samo osnovnu školu), koje su bile znatno veće među ženama starijih generacija, u ovoj srednjoj generaciji smanjuju se i dospijevaju na nivo koji se bilježi i kod muškaraca. Ovaj trend možemo vidjeti iz grafikona 5.2.1 u kojem je prikazan udio osoba bez kvalifikacija među ženama i muškarcima različitih generacija.

Grafikon 5.2.1: Udio osoba bez kvalifikacija u kategorijama definisanim prema polu i starosti, lica stara 18 + godina, u %

Kao što je ranije prikazano, međugeneracijski preokret u rodnom jazu odigrao se u visokom obrazovanju. U srednjoj generaciji odraslih žena ovaj jaz je prešao u njihovu korist, kao što se može vidjeti iz grafikona 5.2.2.

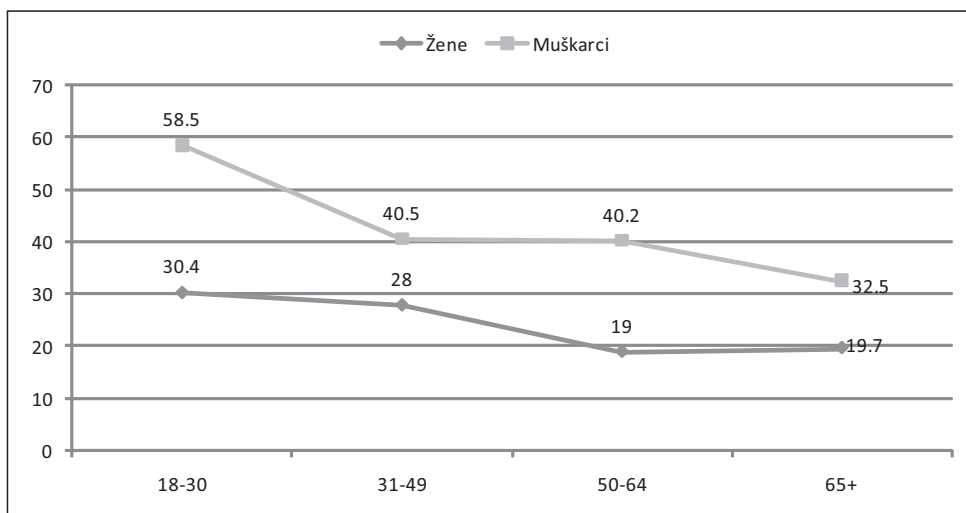
Grafikon 5.2.2: Udio osoba sa završenim fakultetom u kategorijama definisanim prema polu i starosti, lica stara 25 + godina, u %

Istraživanje je ukazalo na važne međugeneracijske promjene u razlozima koji umanjuju obrazovna postignuća žena i muškaraca. Potrebno je napomenuti da je nedostatak novca važan razlog za odustajanje od školovanja u svim generacijama i rodno je nespecifičan, odnosno podjednako prisutan i kod žena i kod muškaraca. Međutim, pored ovog razloga postoje i neki rodno specifični, koji su promjenljivi i kroz generacije. Kod starijih generacija (65+), petina žena je prestala da se školuje pod pritiskom porodice zbog toga što se smatralo da im nisu potrebni viši nivoi obrazovanja za naredne faze života. Kod petine muškaraca, razlog je bio u vezi sa potrebom domaćinstva da ih zadrži kao radnu snagu na imanju. U srednjim generacijama odraslih ovi razlozi gube na značaju i ostaju prisutni samo kod veoma malog broja žena i muškaraca, ali na značaju dobija razlog koji je povezan sa nedostacima lične motivacije da se ostvare viša obrazovna postignuća. Na grafikonu 5.2.3 prikazan je udio lica koja nisu nastavila školovanje zbog nedostatka lične motivacije i, kao što se može zapaziti, taj udio raste i kod žena i muškaraca, da bi dostigao alarmantan nivo kod mladih muškaraca gdje više od polovine nije težilo višim i visokim nivoima obrazovanja iz tog razloga. Iz perspektive razvojnih politika, ovaj podatak je zabrinjavajući, jer ukazuje na slab potencijal razvoja ljudskih resursa, kao i sa stanovišta individualnog blagostanja, jer osobe nižih obrazovnih postignuća imaju i slabiji potencijal da ostvare zadovoljavajući životni standard. Ovo odsustvo motivacije povezano je i sa percepcijom šansi na tržištu rada, kao što pokazuju dublji uvidi

ostvoreni kvalitativnim istraživanjem, ali i pritiskom da se rano preuzme uloga „hranioca porodice“ u segmentima stanovništva gdje su još dominantne patrijarhalne norme i vrijednosti.

Grafikon 5.2.3: Udio muškaraca i žena koji nisu nastavili školovanje zbog nedostatka zainteresovanosti, lične motivacije, stanovništvo staro 18+ koje nije ostvarilo nivo obrazovanja viši od srednje četvorogodišnje škole, u %

Pored ovoga, kod žena je kao razlog za odustajanje od daljeg školovanja znatno češće nego kod muškaraca prisutna i rana tranzicija u brak i roditeljstvo.

Rodne nejednakosti u obrazovanju ispoljavaju se u još jednoj važnoj dimenziji – segregaciji u obrazovnim oblastima. Ova segregacija vidljiva je na nivou srednje škole, kada se mladići češće nego djevojka opredjeljuju za trogodišnje škole za radnička i zanatska zanimanja, a djevojke češće nego mladići za gimnazije i srednje stručne škole. Segregacija je posebno izražena u visokom obrazovanju, gdje postoji jasna koncentracija mladića u oblastima tehničkih, prirodno-matematičkih nauka, na vojnoj akademiji i fakultetu za fizičku kulturu, a koncentracija djevojaka u medicinsko-biološkim naukama, pravu i ekonomiji, oblastima društvenih, humanističkih nauka, jezika i umjetnosti. Nalazi istraživanja ukazuju da i majke i očevi usmjeravaju mušku djecu češće prema prirodno-matematičkim naukama, a žensku prema biološko-medicinskim. Majke vrše veći uticaj nego očevi na djevojke da studiraju pravo i ekonomiju, a očevi više nego majke usmjeravaju djevojčice prema humanističkim, društvenim naukama, jezicima i umjetnostima.

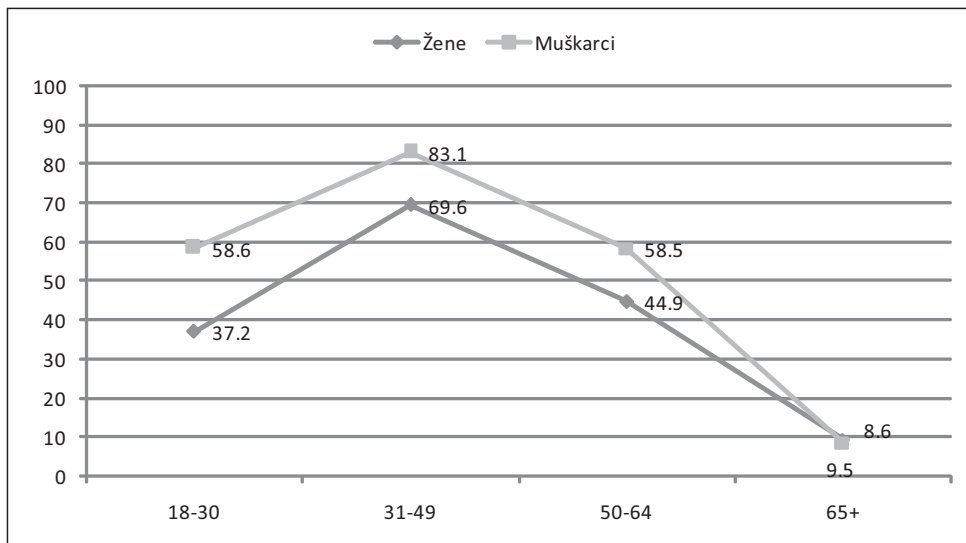
Rodne razlike u odnosu prema obrazovanju počinju da se ispoljavaju dosta rano, još u dobu ranog djetinjstva i reprodukuju se kroz cijelo djetinjstvo i adolescenciju. Roditelji podjednako žele da im djeca bez obzira na pol završe fakultet, odnosno da ostanu dugo unutar formalnog obrazovanja, ali empirij-

ski podaci pokazuju da su veće vjerovatnoće da djevojčice ostanu duže unutar obrazovnog sistema. Iako je značaj procesa obrazovanja danas neupitan, razlike u obrazovnim postignućima muškaraca i žena unutar još uvijek patrijarhalnog konteksta Republike Srpske mogu ukazivati i na veći diverzitet opcija koje stoje na raspolaganju mladim muškarcima kada završe obrazovanje (bez obzira na nivo obrazovanja) nego mladim ženama, za koje obrazovanje može predstavljati jedini kanal pokretljivosti. Dalje, roditelji iskazuju i različite preference prema oblastima u kojima bi trebalo da se obrazuju njihovi sinovi i njihove kćerke i to kako kod male, tako i kod velike djece. Tako i u ranom djetinjstvu roditelji smatraju da će za njihove sinove bolje biti da se obrazuju u okviru tehničko-tehnoloških nauka, a djevojčice u okviru humanističkih i društvenih. Razloge za preferiranje oblasti školovanja ukazuju na anticipiranje različitih načina suočavanja sa rodnim ulogama u budućnosti. Roditelji pretpostavljaju da će dječaci kada odrastu primarno imati zadatak da obezbijede materijalne uslove za porodicu, dok će djevojčice biti značajnije upućene na dom i porodicu. Zanimljivo je da u objašnjenjima roditelja datih za malu djecu (od rođenja do četiri godina) i veliku djecu (od 5 do 14) postoji izvjestan trend smanjenja rodnih razlika u pogledu navođenja preferiranih oblasti obrazovanja, kao i razloga zbog čega su te oblasti obrazovanja bitne za dječake i za djevojčice. Taj rezultat može ukazivati da roditelji u periodu ranog djetinjstva formiraju jasna rodno specifična očekivanja, koja tokom vremena, u skladu sa okolnostima, modifikuju. Da rodno specifičan odnos prema oblastima obrazovanja opstaje, svjedoče i stavovi adolescenata koji se u velikoj mjeri poklapaju sa opštom slikom njihovih roditelja.

Rodne međugeneracijske nejednakosti u ekonomskoj participaciji i položaju

Rodne ekonomske nejednakosti su veoma izražene i za razliku od obrazovanja, one pokazuju male ili nikakve promjene između generacija. Rodni jaz u zaposlenosti prisutan je u generacijama odraslih žena i muškaraca i gubi se sa izlaskom iz tzv. kategorije radnog uzrasta, u kohortama starijim od 64 godine. Ovaj jaz je najveći u generacijama mladih (18–30 godina) koje odlikuje inače niža zaposlenost u odnosu na srednje i starije odrasle, pa se može zaključiti da mlade žene predstavljaju izrazito depriviranu kategoriju u pogledu participacije na tržištu rada (grafikon 5.2.4).

Grafikon 5.2.4: Procenat onih koji su obavljali bilo kakav posao za novac ili naknadu u naturi, sa ugovorom ili bez ugovora o radu, najmanje sat u nedjelji koja je prethodila istraživanju?

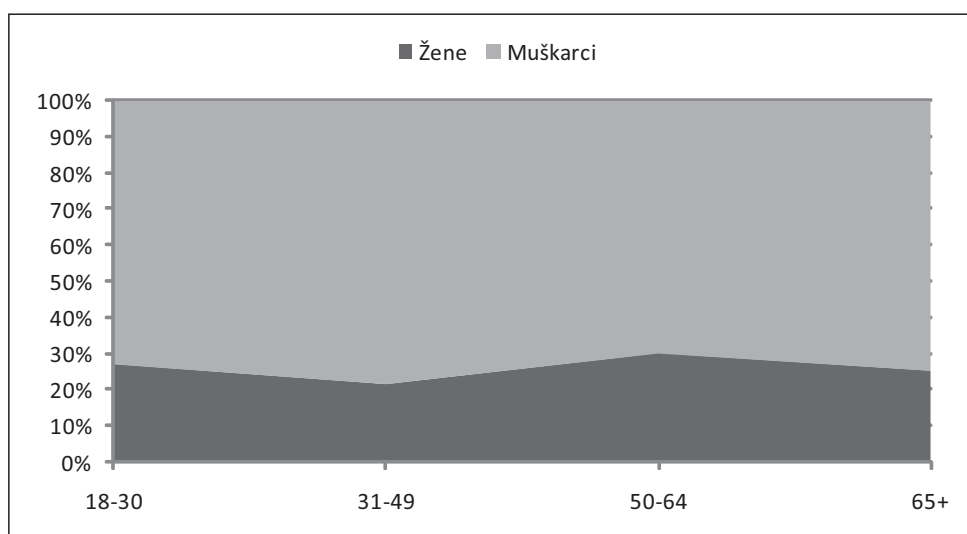

Obrazovanje i kvalifikacije imaju veliki uticaj na rodni jaz u zapošljavanju. Kao što ukazuju podaci iz istraživanja, u kategorijama visoko obrazovanih lica rodni jaz u zaposlenosti iščezava. Pored jaza u nivou zaposlenosti, rodne nejednakosti se ispoljavaju i kroz segregaciju prema zanimanjima i privrednim granama. Među zaposlenim ženama više je stručnjaka i radnika u uslugama nego među zaposlenim muškarcima, a znatno manje radnika u proizvodnji i zanatlija. Žene su češće zaposlene u trgovini, finansijama, osiguranju, trgovini nekretninama i računovodstvenim uslugama, socijalnim uslugama i radu za domaćinstva, dok su muškarci češće zaposleni u rudarstvu, energetici, industriji, građevini, poljoprivredi, saobraćaju, informatici i komunikacijama.

Iz nalaza istraživanja evidentan je i jaz u zaradama zaposlenih žena i muškaraca koji iznosi oko 200 BAM, a koji se kasnije prelijeva i na jaz u penzijama. Jaz u dužini radnog staža je, takođe, prisutan i u generacijama odraslih koji su još u radnom uzrastu i pretežno aktivni, te taj jaz iznosi u prosjeku tri godine više kod muškaraca. U starijim generacijama (65+) koje su uglavnom napustile tržište rada, jaz dostiže i do 18 godina. Zbog neintegrisanosti u tržište rada 1/5 starijih žena (65+) ne prima nikakvu penziju (takvih je 5% muškaraca), a tek trećina (33%) prima ličnu penziju na osnovu radnog staža (takvih je među muškarcima 85%). Jaz u penzijama prisutan je i u obliku razlika u visini penzije i javlja se na nivou od 43 BAM kada se uzmu u obzir sve vrste penzija, a na nivou 98 BAM kada se posmatraju samo lične penzije na osnovu rada.

Ekonomske nejednakosti su izražene i u pogledu posjedovanja imovine koja je važna i zbog toga što daje ekonomsku snagu za samostalan ili porodični posao, ali i zbog toga što stvara ekonomsku osnovu za kvalitetan život. Istraživanje je pokazalo da su u većini slučajeva vlasnici ključnih nepokretnosti (osnovne stambene jedinice u kojoj živi domaćinstvo, poslovnog prostora, zemljišta) i vozila u domaćinstvu pretežno muškarci. Kao što se može vidjeti iz grafikona 5.2.5, ovaj imovinski rodni jaz je konstanta, gotovo nepromjenljiv između generacija.

Grafikon 5.2.5: Vlasnici stambene jedinice u kojoj živi domaćinstvo prema polu i starosti, u %

Zbog nepovoljnijeg položaja na tržištu rada, subjektivni osjećaj ekonomske snage u smislu finansijskog doprinosa domaćinstvu je značajno slabiji kod žena nego muškaraca. Više od polovine žena ima osjećaj da manje od drugih doprinosi domaćinstvu, dok je kod muškaraca takvih tek petina.

Veoma nepovoljna situacija na tržištu rada ne dovodi do automatskog uključivanja djece i adolescenata u ekonomske aktivnosti. Naprotiv, roditelji nastoje da sačuvaju djecu od rizika tržišta rada, na šta ukazuje veoma nizak stepen participacije mladih i djece. U istraživanju postoje indicije da među malim brojem djece koja su opterećena preko granice koja ugrožava njihov razvoj dominiraju ženska djeca sa sela.

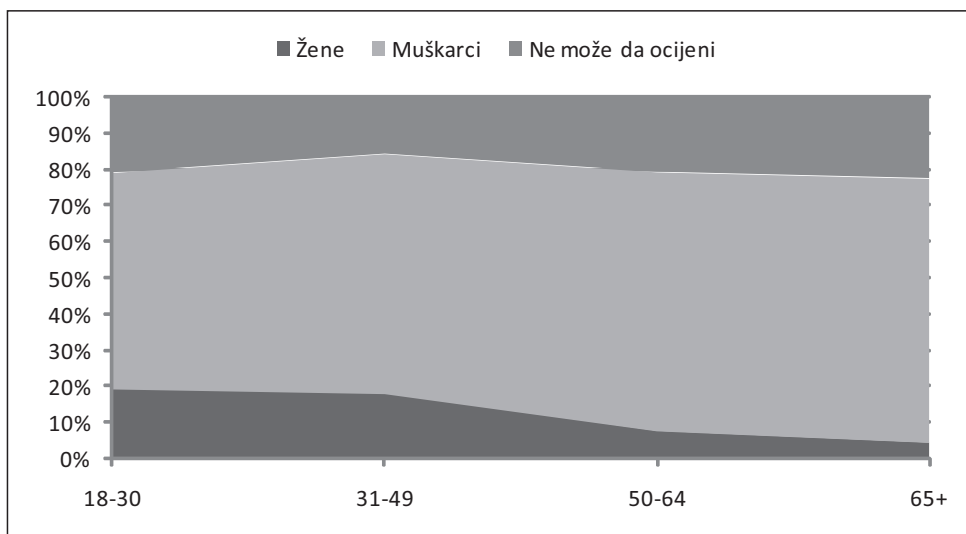

Porodica i odnosi u domaćinstvu

Sfera intimnih partnerskih odnosa i porodice, na osnovu nalaza istraživanja, ostavlja oprečne utiske. U pojedinim oblastima, poput usmjeravanja djece, odlučivanja o finansijskim aspektima domaćinstva, dolazi do izraženih promjena, dok pojedine oblasti ostaju bastioni nejednakosti, poput obavljanja kućnog posla i porodičnih odgovornosti.

O vremenskim aspektima stupanja u partnerske odnose, brak i roditeljstvo bilo je riječi u prvom dijelu ovog poglavlja, pa će ovdje biti sumirani nalazi u drugim aspektima. Vidjeli smo da se granica stupanja u ljubavne veze i seksualne odnose pomjera ka mlađem uzrastu sa novijim generacijama, da se stupanje u brak, ako je suditi po promjenama između starijih odraslih i starih pomjera ka starijim godinama, a iz grafikona 5.2.6 možemo vidjeti da se i inicijativa za početak veze i dalje u većini slučajeva prepušta muškarcima, mada je evidentan trend da se u mlađim i srednjim generacijama odraslih i žene sve češće odvažavaju da iniciraju vezu.

Grafikon 5.2.6: Ko je inicirao vezu sa osobom sa kojom su sada u braku/vezi ili poslednjem braku/vezi ukoliko je sada nemaju, u %

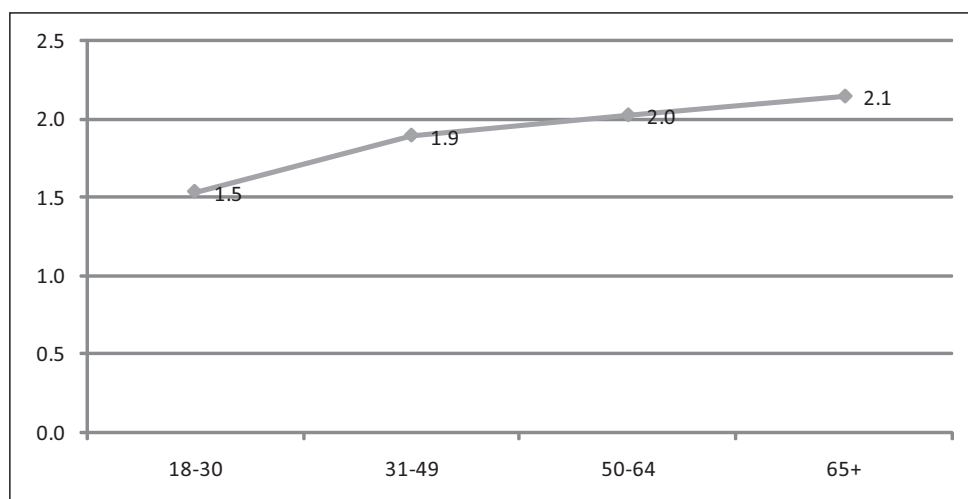

Poželjni modeli žena i muškaraca iz perspektive suprotnog pola se mijenjaju između generacija. Kod mladih muškaraca (18–30) veoma je važna fizička ljepota žene, inteligencija, pamet, obrazovanost, iza kojih slijede iskrenost, poštenje, čestitost i jedino se u ovim generacijama cijene ambiciozne žene uspješne u karijeri. Kod srednje kategorije odraslih (31–49) fizička ljepota prestaje da bude veoma važna, a najviše se cijeni da žena bude vrijedna, radna, iskrena, poštena i čestita, tek onda pametna i obrazovana, a češće se vrednuje i da žena

bude krotka, dobra, mirna, da malo priča, ne zvoča, da sluša i da je miroljubiva. Kod generacija starih 50–64, fizička ljepota prestaje da bude bitna, na prvom mjestu se cijeni da žena bude vrijedna, radna, zatim iskrena, čestita, a onda da je posvećena porodici, dobra majka i supruga. Kod žena se primjećuju ambivalentni modeli poželjnih muškaraca. Naime, prisutan je trend vrednovanja osobina koje se ne mogu smatrati karakterističnim za patrijarhalne kulture, poput emotivnih, brižljivih, pažljivih muškaraca. Međutim, istovremeno, vrednuju se i osobine svojstvene patrijarhalnim kulturama, da je muškarac ekonomski stub porodice, odlučan, karakteran. Među ženama se fizička ljepota muškarca znatno rjeđe vrednuje nego što muškarci vrednuju fizičku ljepotu žena.

Brak je i dalje visoko vrednovana institucija i većina odraslih žena i muškaraca živi u formalnom (osobe stare 31–64 godine žive u formalnom braku u gotovo 80% slučajeva) ili neformalnom braku¹⁶³. Promjene su očiglednije u pogledu fertiliteta, prosječan broj djece po ženi opada sa mlađim generacijama. Nakon generacija žena starih 50–64 godine, taj broj pada ispod dva djeteta po ženi.

Grafikon 5.2.7: Prosječan broj djece prema starosti žene

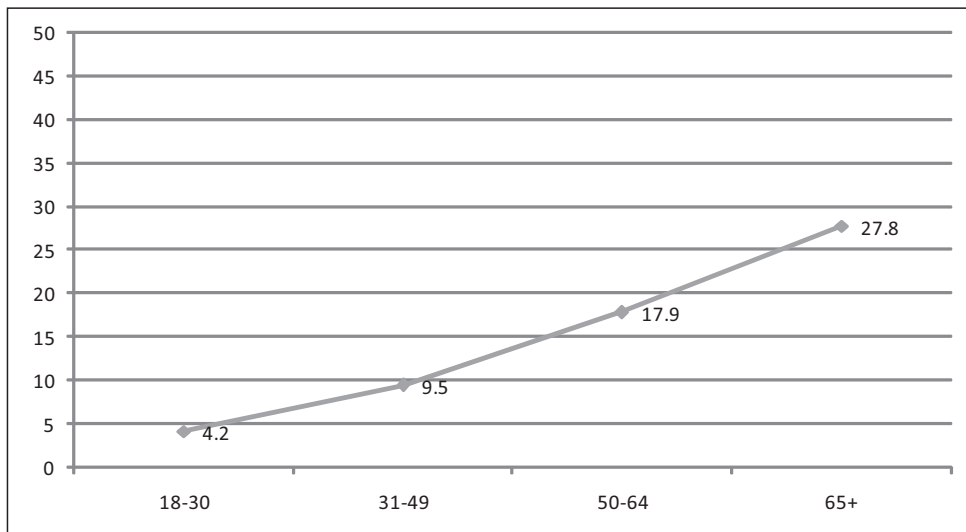

Planiranje porodice ne pokazuje promjene koje bi se mogle ocijeniti kao pozitivne. Naime, većina žena i muškaraca iz uzorka upoznata je sa tradicionalnim i modernim metodama kontracepcije, ali ih rijetko upražnjava. Da su seksualnost i kontracepcija „tabu tema“ ukazuje podatak da gotovo četvrtina adolescenata odbija da govori o ovoj temi. Preko 80% žena i muškaraca koji su seksualno aktivni, a ne planiraju djecu, ne koristi nikakvu zaštitu od trudnoće. U takvim okolnostima ne iznenađuje učestalost namjernih prekida trudnoće.

163 Do sličnih rezultata dolaze i istraživači u regionu. U Srbiji se brak visoko vrednuje i preferira u odnosu na druge oblike partnerstava (Bobić, 2003; Bobić, 2010; Tomanović Ignjatović 2004; Tomanović, 2012; Milić, 2010).

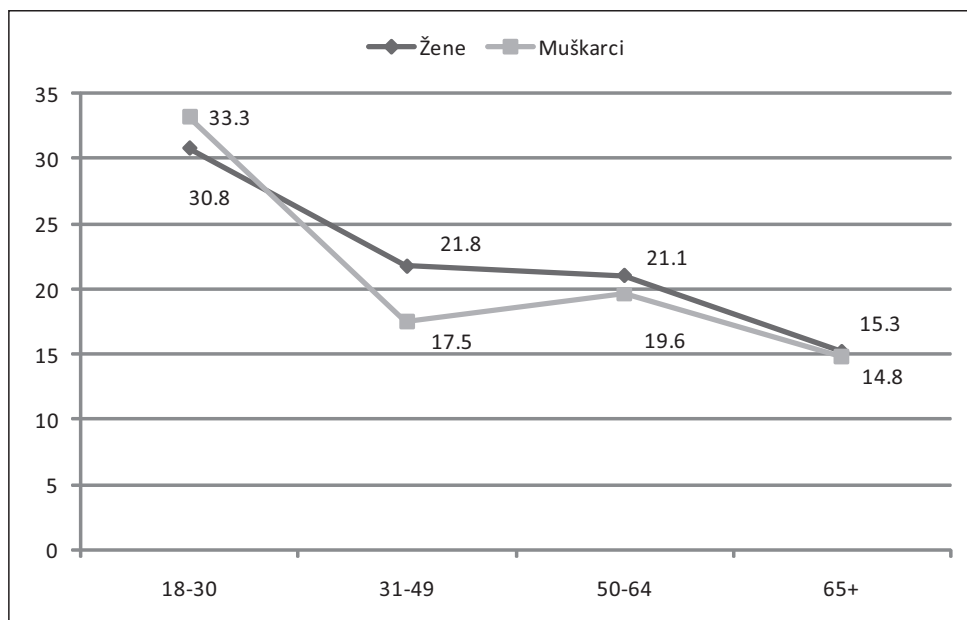
Udio žena sa ovakvim iskustvom progresivno raste sa starijim kategorijama i dostiže gotovo trećinu žena među najstarijima.

Grafikon 5.2.8: Udio žena koje su imale namjerni prekid trudnoće u ukupnom broju žena prema starosnim kategorijama, u %

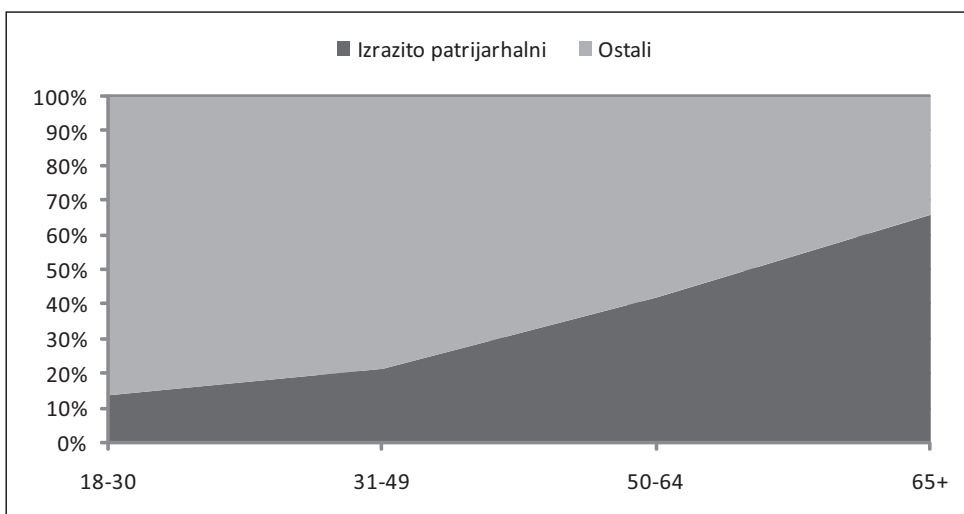
Zbog niske zaštite i planiranja porodice, trećina mladih žena i muškaraca dobili su dijete, a da to nisu željeli u tom trenutku. Na grafikonu 5.2.9 može se vidjeti trend u pogledu udjela žena i muškaraca koji su dobili prvo dijete neplanski i vidi se da je udio takvih u porastu. Ovaj manji udio osoba koje su neplanirano dobile prvo dijete među starijima (65+) može biti posljedica tzv. greške pamćenja, odnosno drugačije interpretacije događaja nakon velike vremenske udaljenosti. Sa druge strane, kada se uzmu u obzir nalazi o namjernim prekidima trudnoće, može se pretpostaviti da se manji udio ovih osoba koje su neplanirano dobile prvo dijete zapravo duguje češćem pribjegavanju abortusima onda kada dođe do neželjene trudnoće.

Grafikon 5.2.9: Procenat žena i muškaraca koji su dobili prvo dijete, a da nisu planirali, prema starosti

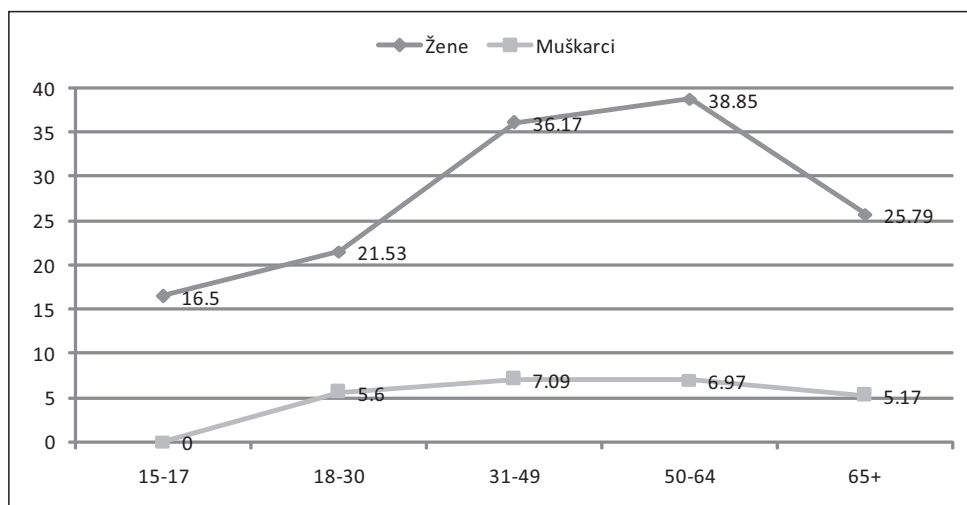
Generacije ispitanika/ispitanica razlikuju se i po tome u kakvim su porodicama odrasli, kako su socijalizovani za rodne uloge. Na grafikonu 5.2.10 prikazan je udio onih koji su odrasli u porodicama izrazito patrijarhalnih rodni režima, u kojima su očevi imali odlučujuću riječ u usmjeravanju djece i upravljanju novcem (te dvije oblasti uzete su kao najindikativnije). Dok su ispitanici/ispitanice najstarijih (65+) pretežno odrasli u ovakvim patrijarhalnim porodicama, kod mladih je u takvim porodicama odrasla manjina.

Grafikon 5.2.10: Udio domaćinstava sa patrijarhalnim rodним režimima prema generacijama ispitanika/ispitanica

U međuvremenu, među onima koji su osnovali svoje porodice, na djelu su protivrječni procesi transformacije rodних režima. Na jednoj strani zapažaju se važne promjene u pogledu odlučivanja, pri čemu sada najčešće zajedno odlučuju supružnici o usmjeravanju djece i raspolaganju novcem ili strateškom investiranju u domaćinstvo, ali se kod podjela odgovornosti u obavljanju kućnog rada i brige o članovima porodice vide uporišta patrijarhalnih režima koja opstaju kroz generacije. Iz grafikona 5.2.11 može se vidjeti koliki je jaz u vremenu utrošenom na brigu o porodici između žena i muškaraca. Taj jaz u srednjoj i starijoj generaciji odraslih (31–49 i 50–64) iznosi gotovo puno radno vrijeme jedne države blagostanja poput Danske (koje iznosi 36 sati).

Grafikon 5.2.11: Prosječan broj sati koji žene i muškarci različite starosti provedu u obavljanju kućnih poslova i brige o djeci i starima u porodici, u časovima

Žene i muškarci starijih generacija (65+) uključeni su u razmjenu brige sa mlađim generacijama, ali uz specifične rodne obrasce. Žene su više (u smislu broja sati tokom nedjelje) uključene u razmjenu nego muškarci i kao pružaoci i kao uživaoci podrške. Žene nešto više pružaju podršku nego primaju, dok muškarci nešto više primaju podršku nego što je pružaju mlađim generacijama. U situacijama bolesti, o ženama najviše brinu djeca, a o muškarcima supruga i djeca, što je efekat dužeg života žena i većeg udjela udovica.

Kada su u pitanju prakse roditeljstva, asimetrija je izražena, jer se majke više angažuju u vezi sa djecom nego očevi. Ona je izraženija dok su djeca mala i smanjuje se sa godinama. Najveća rodna asimetrija prisutna je u vezi sa rutinskim repetitivnim obavezama (prepovijanje, kupanje, hranjenje djece), a nešto manja u vezi sa zabavnim aktivnostima i igrom (čitanje i zabavljanje i uspavlivanje djece). Asimetrija ima korijene u patrijarhalnim rodnim režimima, ali i u praksama koje odlikuje manja uključenost žena u tržište rada.

Razlike u opravdavanju i primjeni fizičkog kažnjavanja djece ne postoje između žena i muškaraca. Vaspitne prakse se mijenjaju kroz generacije. U porastu je vrednovanje individualnosti djece, slobode izražavanja, privatnosti i uvažavanja prijedloga djece prilikom rješavanja problema, a u opadanju je uključivanje djece u rad u domaćinstvu ili angažovanje u brizi o drugim članovima porodice.

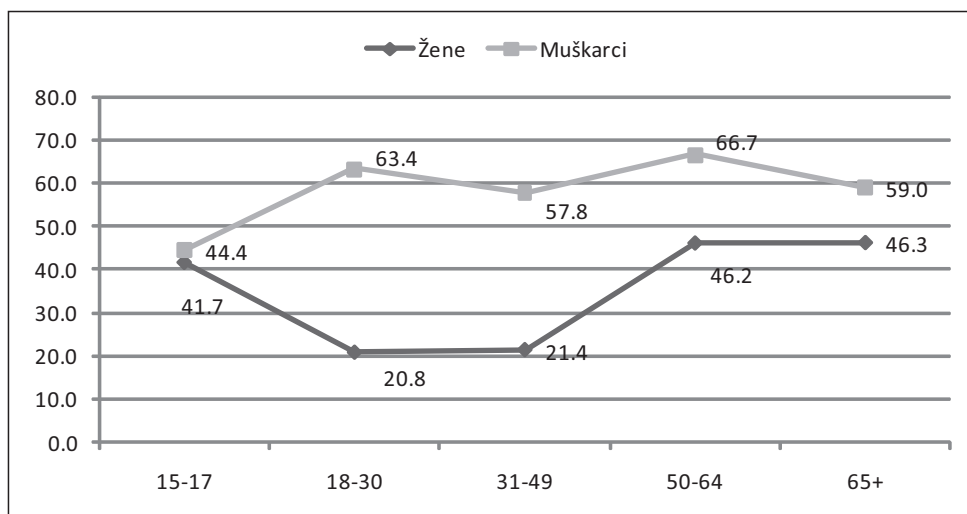
Zbog asimetrične uključenosti na tržište rada i podjele kućnog rada i brige o članovima porodice javljaju se i razlike u konfliktu između sfera zaposlenosti i privatnog života. Ovaj sukob se manifestuje u formi prevelikog fizičkog opterećenja i osjećanja fizičkog umora. Ovu vrstu opterećenja najčešće doživljavaju zaposlene žene koje imaju malu djecu (od rođenja do pet godina). Kod muška-

raca sukob posla i porodičnih obaveza se nešto češće manifestuje kao psihičko, a ne fizičko opterećenje.

Vrijednosne orijentacije

Vrijednosne orijentacije su, takođe, oblast koja pokazuje važne promjene između generacija i rodno specifične obrasce. Istraživanje u ovoj oblasti je donijelo značajne nalaze. Kao prvo, primijećeno je značajno opadanje rasprostranjenosti patrijarhalnih vrijednosti u Republici Srpskoj u poređenju sa 2012. godinom kada je sprovedeno prethodno istraživanje o vrijednosnim orijentacijama u pogledu rodni uloga (Babović, Vuković, Petrović, 2012). Ove dinamične promjene vidljive su i iz podataka o međugeneracijskim razlikama i može se primijetiti da se one, prije svega, duguju izrazitom padu patrijarhalnih vrijednosnih orijentacija među ženama mlađe i srednje kategorije odraslih. Kod muškaraca patrijarhalna orijentacija ostaje dominantna i održava se na visokom nivou.

Grafikon 5.2.12: Udio patrijarhalnih među ženama i muškarcima različite starosti, u %¹⁶⁴

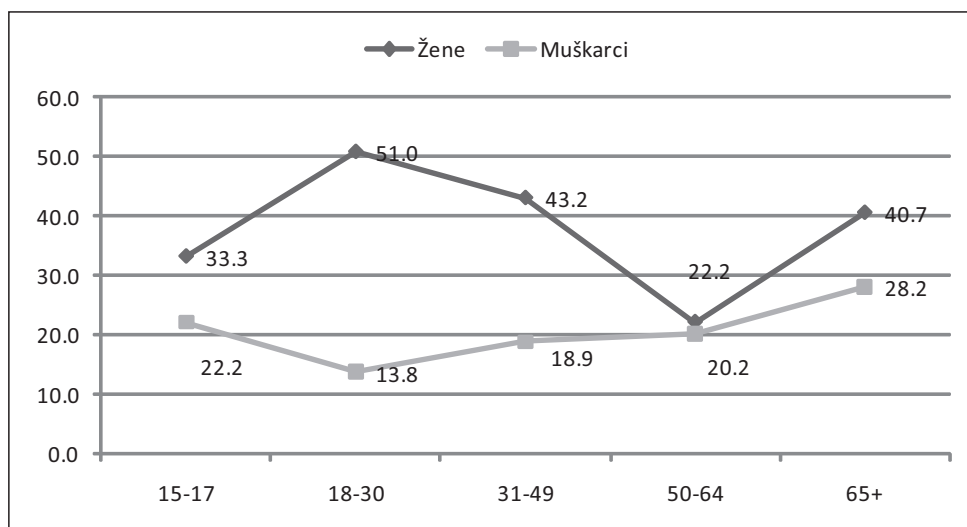

Važno je imati na umu da opadanje patrijarhalne orijentacije ne znači i automatsko povećanje jedne konzistentne liberalne orijentacije koja podrazumijeva da uloge u sferi javnog djelovanja treba jednako da budu dostupne i ženama i muškarcima, te da odgovornosti u sferi privatnih odnosa i porodice

164 Usljed relativno malog broja ispitanika koji pripadaju grupi adolescenata, samo uslovno se može govoriti da u ovoj generaciji dolazi do zatvaranja vrijednosnog jaza između mladića i djevojaka (i to tako što dolazi do opadanja patrijarhalne orijentacije među mladićima i porasta takve orijentacije kod djevojaka). Isto važi za grafikon 5.2.13. koji ukazuje da dolazi do zatvaranja jaza u pogledu liberalnih vrijednosnih orijentacija.

treba jednako da dijele žene i muškarci, te da se pol ne javlja kao važna determinanta u obavljanju ovih različitih društvenih uloga. Promjena se najčešće dešava tako što opadanje patrijarhalne vrijednosne orijentacije kompenzuje, prije svega, porast jedne mješovite orijentacije u kojoj su pomiješane patrijarhalne i vrijednosne orijentacije, odnosno u kojoj je prisutna vrijednosna disonanca, ili se odbijaju izjasniti vrijednosno zbog zbunjenosti, neodlučnosti kako da se opredijele u uslovima kada nemaju izgrađene vrijednosne modele ili su oni počeli da se transformišu. Podaci iz grafikona 5.2.13 pokazuju da kod mladih žena nije ovakav slučaj, da zapravo kod njih transformacija seže do prihvatanja konzistentnog liberalnog modela u više od polovine slučajeva. U ostalim starosnim kategorijama žena to još nije dominantna vrijednosna orijentacija.

Grafikon 5.2.13: Udio liberalnih među ženama i muškarcima različite starosti, u %

Značajan nalaz je da formiranje rodni identiteta koji usmjeravaju ženu intenzivnije u pravcu privatne sfere, a muškarca u pravcu javne sfere počinje veoma rano i veoma intenzivno. Roditelji odmalena (kod djece od rođenja do četiri godine) više usmjeravaju mušku djecu da se igraju autićima, akcionim figurama, alatom i sl., da se fizički i motorički razvijaju, a djevojčice više da se igraju lutkama i da uče brojanje i pisanje. Roditelji velike djece (od 5 do 14 godina) izražavaju nešto manje rodne razlike u svojim preferencama u pogledu vještina koje podstiču kod djece i poželjnih oblika igre. Isti proces se može vidjeti i kada posmatramo preferirane oblasti obrazovanja koje roditelji navode za svoju djecu kao i razloge zbog čega je ta oblast dobra za njihovo muško ili žensko dijete. Sa odrastanjem djeteta opadaju rodne preference u pogledu oblasti školovanja kao i specifični razlozi školovanja u datim oblastima. Navedene analize nas upućuju da rodna socijalizacija počinje vrlo rano, eksplicitno i intenzivno, a da se sa

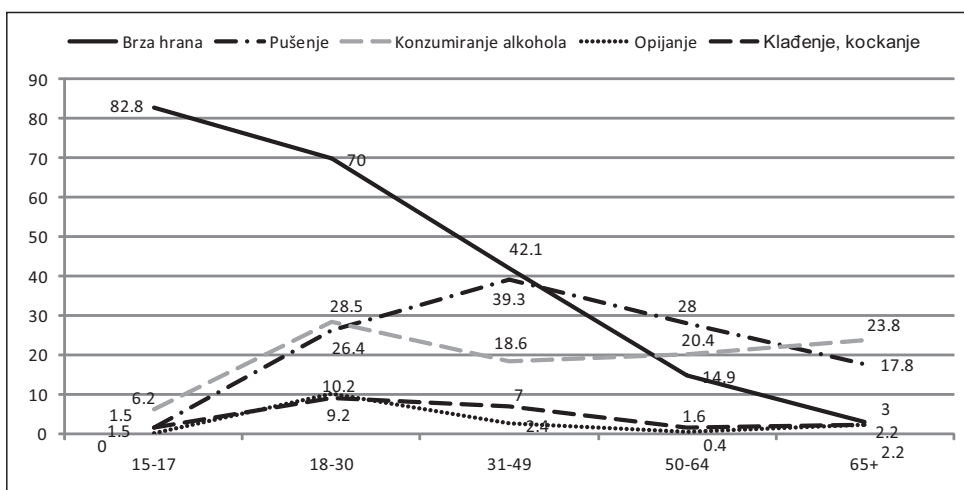
odrastanjem djece modifikuje, ponovo osmišljava, u skladu sa tranzicijama koje prolazi dijete i specifičnog konteksta u kojem se nalazi. Ipak, podaci ukazuju da postoji manje-više jasno opstajanje rodni sfera, koje su poduprte vrijednostima i normama koje određuju poželjne oblike ponašanja i odnosa za muškarce i žene, kroz cijeli period djetinjstva i adolescencije.

Zdravlje i zdravstveni životni stilovi

Subjektivna samoprocjena zdravlja se, očekivano, pogoršava sa starenjem, ali rodne razlike se ne pokazuju kao značajne u tom pogledu. Dok rodne razlike ne postoje u subjektivnom osjećaju zdravlja, one su prisutne u pogledu udjela hronično oboljelih kojih je više među ženama i osobama sa invaliditetom kojih je više među muškarcima (pri čemu je ovaj invaliditet najčešće posljedica ratnih povreda).

Zdravstveni životni stilovi su još jedan životni aspekt koji je izložen među-generacijskim promjenama i pokazuje rodne specifičnosti. Kod današnjih adolescenata (15–17 godina), pa potom mladih odraslih (18–30 godina) učestalo konzumiranje brze hrane postalo je dominantno rasprostranjeno, što nije slučaj sa starijim generacijama. Pušenje je najučestalije kod srednje generacije odraslih (31–49), a konzumiranje alkohola kod mlade i starije generacije (18–30 i 65+). Mladi odrasli najčešće upražnjavaju i kockanje i klađenje.

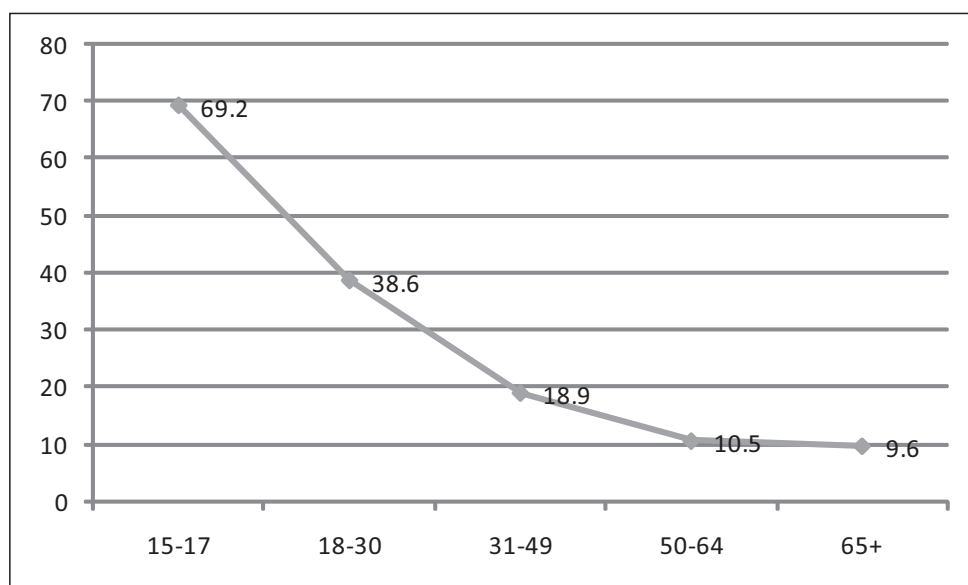
Grafikon 5.2.14: Udio osoba koje često (svakodnevno ili nedjeljno) upražnjavaju navedene aktivnosti, u %

Žene konzistentno rjeđe upražnjavaju sve škodljive zdravstvene navike u poređenju sa muškarcima, a starije žene (65+) najrjeđe. Prema očekivanju, bavljenje sportom, takođe, opada sa starijim generacijama, a kod žena je i ova zdra-

va praksa manje zastupljena nego među muškarcima. Drugačije rodne razlike javljaju se samo kod adolescenata, gdje mladići nešto češće idu u kladionicu, a postoje indicije da se češće opijaju i koriste duvan. Zanimljivo je da sportske aktivnosti upražnjavaju bez razlike i mladići i djevojke, ali u kasnijim fazama života, javlja se asimetrija jer se žene povlače iz sportskih aktivnosti češće nego muškarci.

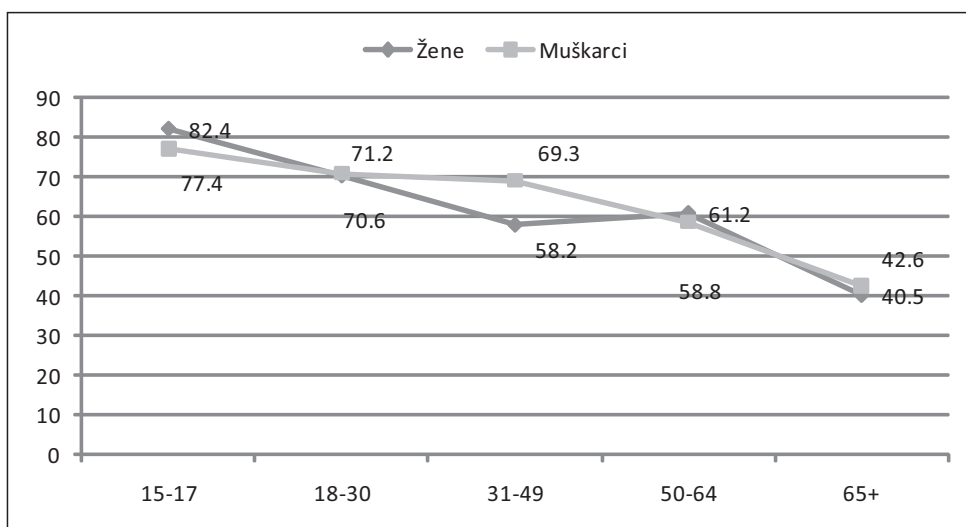
Grafikon 5.2.15: Udio osoba koje se često (svakodnevno ili nedjeljno) bave sportom, prema starosti, u %

Učešće u zajednici

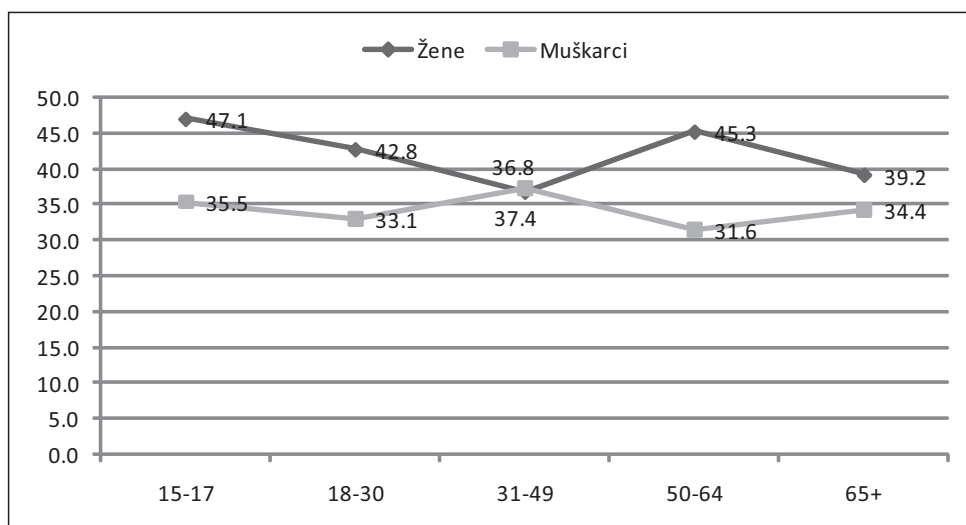
Učešće u zajednici kroz organizacije civilnog društva i političke partije još je jedan aspekt životnih tokova koji opada sa starijim generacijama i pokazuje interesantne rodne obrasce. Iz grafikona 5.2.16 može se vidjeti da je kod adolescenata angažman najviši uz nešto veću uključenost djevojčica, dok se kod odraslih bilježi manja participacija žena nego muškaraca. Angažovanje na tržištu rada i briga o porodici vjerovatno ne ostavljaju dovoljno vremena da se dio vremena odvoji i za aktivnosti u zajednici. Kod starijih rodni jaz se gubi i aktivnost je na nižem nivou.

Grafikon 5.2.16: Udio lica koja su članovi bar jedne organizacije civilnog društva ili političke partije, prema polu i starosti, u %

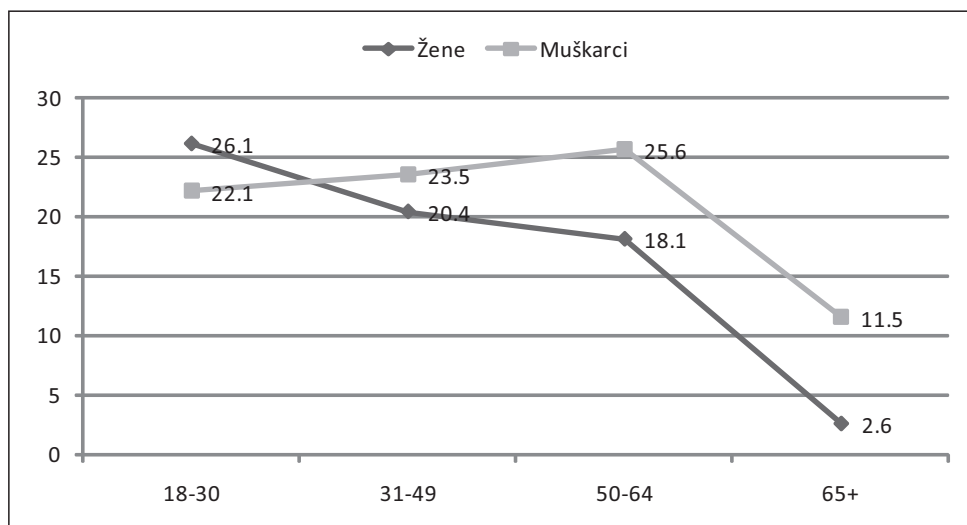
Međutim, važno je imati u vidu da najveći dio uključivanja u civilno društvo odlazi na pripadnost crkvenoj zajednici ili vjerskim organizacijama, što ostavlja sliku o prevladajućim tradicionalnim obrascima uključivanja u zajednicu. Pored toga, uključenost žena u ovaj segment civilnog društva je veća nego uključenost muškaraca, u gotovo svim generacijama.

Grafikon 5.2.17: Udio osoba koje su pripadnici crkvene ili vjerske organizacije među ženama i muškarcima različite starosti, u %

Članstvo u političkim strankama je visoko među odraslim ženama i među muškarcima, ali ne i starijima¹⁶⁵. Značajno je primijetiti da mlade žene čak bilježe veći udio u članstvu političkih stranaka, što može biti posljedica težeg pristupa tržištu rada i pokušaj da se kroz političku pripadnost savladaju prepreke (up. nalaze o partijskoj patronaži i partijskom zapošljavanju u regionu (Cvejić et al., 2016)), ali može biti i posljedica višegodišnjih kampanja koje su vođene za povećanje učešća žena u političkom odlučivanju. Drugi veoma čest okvir objašnjavanja visokog učešća populacije zapadnog Balkana u radu političkih stranaka jeste izraženi klijentelizam i instrumentalni odnos prema političkom angažmanu. Istraživanja sprovedena u regionu ukazuju da je potencijalno zaposlenje veoma značajan motiv stranačkog aktivizma (Stanojević, Stokanić, 2014; Cvejić, et. 2016).

Grafikon 5.2.18: Udio osoba koje su članovi političkih stranaka među ženama i muškarcima različite starosti, u %

Učešće u različitim građanskim akcijama nije na visokom nivou i opada kod starijih generacija. Najčešće se učestvuje u potpisivanju peticija, a potom u demonstracijama. Žene rjeđe učestvuju u ovakvim akcijama nego muškarci.

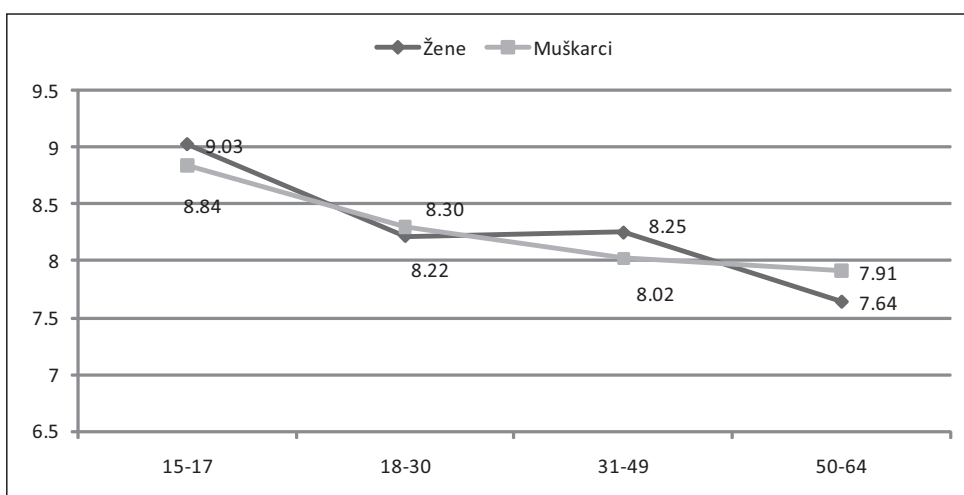
Subjektivno blagostanje i životne strategije

Subjektivno blagostanje pratili smo preko zadovoljstva ukupnim životom i zadovoljstva različitim aspektima života, kao što su posao, prihodi, životni standard, porodični život, zdravlje, mjesto stanovanja i način na koji se ljudi u okolini ophode prema ispitanicima/ispitanicama. Nalazi istraživanja ukazuju da

¹⁶⁵ Poređenje sa podacima Svjetskog istraživanja vrijednosti ukazuje da se radi o stepenu angažmana koji je među najvećim u Evropi.

subjektivno blagostanje opada sa starošću, odnosno da su adolescenti (15–17) najviše, a stariji (65+) najmanje zadovoljni ukupnim životom. Nalazi o visokom zadovoljstvu mladih ukupnim životom slični su drugim zemljama u regionu, na šta su ukazali podaci tzv. Šelovog istraživanja o mladima u Srbiji (Tomanović, Stanojević, 2016) i MICS istraživanja (Babović, 2015). U pogledu rodnih asimetrija zapaža se da su adolescentkinje i žene u srednjoj kategoriji odraslih (31–49) zadovoljnije nego njihovi vršnjaci, dok su starije žene (65+) manje zadovoljne od muškaraca istih generacija.

Grafikon 5.2.19: Opšte zadovoljstvo životom, prema polu i starosti, prosječna ocjena (najniža nula, najviša deset)

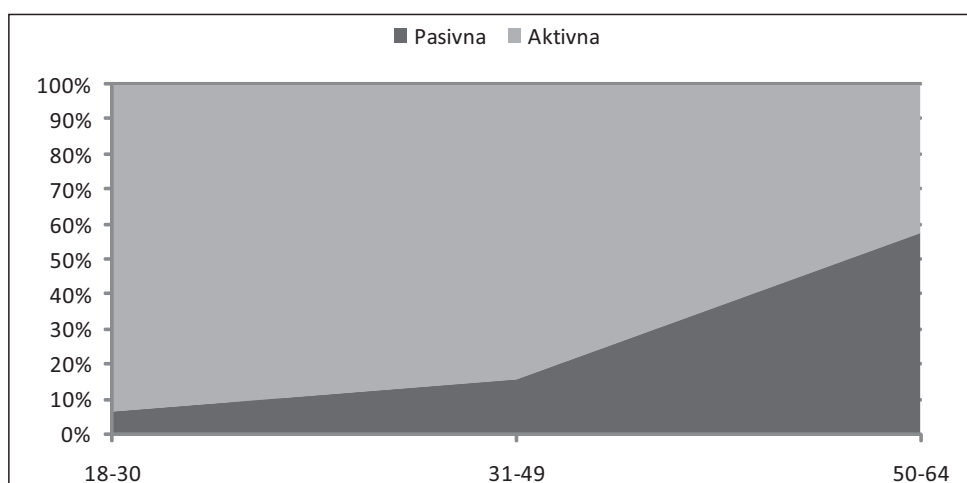
Aspekti života i uticaj na osjećaj zadovoljstva

I žene i muškarci su najmanje zadovoljni ekonomskim aspektima života: zaposlenjem, zaradama, životnim standardom, a najviše su zadovoljni porodičnim životom, zdravljem i mjestom stanovanja. Konzistentno sa nalazima o nepovoljnijem položaju na tržištu rada i drugim aspektima nepovoljnijeg ekonomskog položaja žena, zabilježeno je i niže zadovoljstvo žena nego muškaraca ovim aspektima života (izuzetak su samo adolescenti koji su u veoma malom broju aktivni na tržištu rada i imaju prihode). Osobe koje su u braku su generalno zadovoljnije životom i posebno su zadovoljnije porodičnim životom nego osobe koje nisu u braku. Efekti razvoda braka po zadovoljstvo porodičnim životom su različiti kod žena i muškaraca, i dovode do toga da su razvedeni muškarci mnogo manje zadovoljni nego razvedene žene. Osobe koje žive na selu su zadovoljnije mjestom stanovanja. Usamljenost je nešto što češće pogađa žene nego muškarce i to posebno u najstarijoj kategoriji stanovništva.

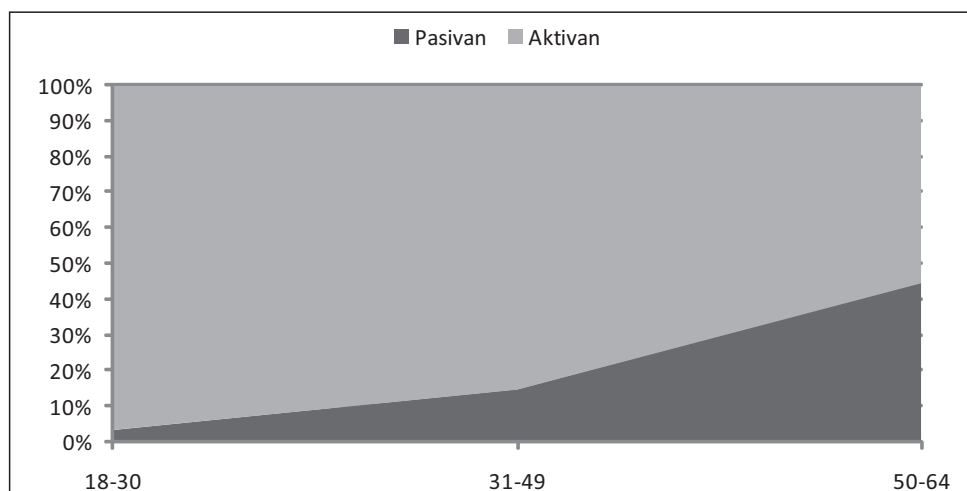
Životne strategije se razlikuju i prema rodnoj i generacijskoj dimenziji. Načelno, sa starenjem opada udio proaktivnih strategija i povećava se udio pasiv-

ne orijentacije iskazane u stavu da se ništa posebno ne može učiniti kako bi se poboljšao život. Kod mlađih odraslih, obrazovanje i rad se podjednako javljaju kao sredstva kojima se mogu ostvariti životni ciljevi i unaprijediti blagostanje, dok se kod srednje i starije generacije odraslih rad najčešće vidi kao glavno sredstvo, u različitim formama, kao promjena posla, unapređenje, osnivanje sopstvenog posla i sl. Muškarci su nešto više usmjereni prema radnim strategijama, dok su žene nešto više usmjerene prema obrazovanju, uz više udjele onih koje pokazuju pasivnu orijentaciju.

Grafikon 5.2.20: Udio žena koje su navele da ne mogu da učine ništa u narednih pet godina kako bi unaprijedile svoje blagostanje, u %

Grafikon 5.2.21: Udio muškaraca koji su naveli da ne mogu da učine ništa u narednih pet godina kako bi unapredili svoje blagostanje, u %

Sumiranje nalaza:

- Međugeneracijske promjene se ispoljavaju kroz duže obrazovanje, kasnije uključivanje na tržište rada i produženu ekonomsku zavisnost od roditelja kod mlađih generacija u odnosu na starije.
- Povezanost ekonomskih i obrazovnih aspekata životnih putanja žena i muškaraca različitih generacija pokazuju izvjesne specifičnosti: kod žena je veća distanca između kraja obrazovanja i prvog zaposlenja, a u starijim generacijama ekonomska podrška roditelja bivala je uskraćena prije prvog zaposlenja.
- Najveća promjena se bilježi u produžetku školovanja žena mlađih generacija u odnosu na starije (za više od četiri godine).
- Mlađe generacije sve ranije stupaju u prve ljubavne veze i seksualne odnose, dok promjene između starih i starijih odraslih ukazuju da se starost pri stupanju u prvi brak i rođenju prvog djeteta pomjera za kasnije.
- Starije žene (65+) u prosjeku su prvo stupale u brak, pa se zapošljavale, dok kod žena iz kontingenta odraslih (18–64) redosljed događaja je obrnut.

6 ZAKLJUČCI I PREPORUKE

6.1 ZAKLJUČCI

Obrazovanje je jedna od oblasti u kojoj se primjećuju izražene rodne i međugeneracijske razlike. Sa mlađim generacijama raste nivo obrazovanja – sve je manji udio osoba bez kvalifikacija i više onih koji su stekli srednje obrazovanje i završili fakultet. Rodni jaz u nivou obrazovanja bio je najizraženiji kod starijih (65+), gdje je među ženama bilo znatno više osoba bez kvalifikacija nego među muškarcima. Taj jaz je nestao u srednjim generacijama odraslih i zapravo se preokrenuo u korist žena, jer je među njima više visoko obrazovanih nego među muškarcima.

Među generacijama je došlo i do promjena u razlozima zbog kojih se odustaje od daljeg školovanja. U svim generacijama jedan od najčešćih razloga je nedostatak novca ili udaljenost škola i fakulteta, ali se kod starijih žena (65+) kao najčešći razlog javljao uticaj porodice zbog stava da nije potrebno da se više školuju, da bi iščezao kod sredovječnih i mlađih žena. Sa druge strane, nedostatak lične motivacije postaje sve značajniji činilac napuštanja školovanja i ono što posebno zabrinjava je to što se najčešće javlja među mladim muškarcima (18–30). Rani ulazak u brak i roditeljstvo značajno umanjuju šanse žena i muškaraca da steknu visoko obrazovanje.

Značajne rodne nejednakosti u obrazovanju ispoljavaju se u formi segregacije prema obrazovnim oblastima – muškarci se koncentrišu u oblastima tehničkih, prirodno-matematičkih nauka, a žene u biološko-medicinskim, društvenim, humanističkim naukama, jezicima i umjetnosti. Roditelji doprinose ovačkoj segregaciji, jer podstiču djevojke češće da studiraju biološko-medicinske i društveno-humanističke oblasti, a mladiće da studiraju tehničke i prirodno-matematičke oblasti. Ove poželjne predstave o obrazovnim oblastima roditelji usađuju djeci vrlo rano. Nalazi istraživanja pokazuju da su poželjne predstave o obrazovnim oblastima znatno izraženije kod male djece i da postepeno slabije kako djeca odrastaju, ali i dalje ostaju relativno značajne. Adolescentkinje (15–17 godina) svoju budućnost (aspiracije) gotovo isključivo dovode u vezu sa procesom obrazovanja, dok dječaci imaju nešto diversifikovanije planove za budućnost.

Ekonomski aspekti rodni nejednakosti, za razliku od obrazovanja, gotovo su nepromjenljivi između generacija. Uprkos različitim politikama i mjerama kojima se tokom prethodne decenije pokušavao poboljšati položaj žena u sferi ekonomske participacije, njihovo učešće u radnoj snazi je znatno niže nego učešće muškaraca, a njihov prolaz ka radnim mjestima teži. Konzistentno je ma-

nje zaposlenih žena nego muškaraca u svim generacijama. Rodne nejednakosti na tržištu rada se ispoljavaju i kroz segregaciju prema zanimanjima i granama djelatnosti – žena je više među uslužnim radnicima, a muškaraca među proizvodnim; žene se koncentrišu u socijalnim uslugama, trgovini, administraciji, a muškarci u industriji, poljoprivredi, ali i prestižnim sektorima savremenih komunikacija, novih tehnologija i sl.

Korijeni rodne segregacije u sferi rada sežu u djetinjstvo. Istraživanje je pokazalo da se dječaci i djevojčice odmalena različito socijalizuju za radne uloge. Iako dječji rad (u smislu prekomjernog broja sati za dati uzrast, kako su definisali Međunarodna organizacija rada i UNICEF) nije široko rasprostranjena pojava, on više pogađa djevojčice u ruralnim područjima. Dječaci se uključuju više u ekonomske aktivnosti, one koje ih pripremaju za uključivanje na tržište rada, poput rada na gazdinstvu, u porodičnoj firmi i sl. Sa druge strane, djevojčice se više uključuju u rad u domaćinstvu i tako se pripremaju za obavljanje kućnih poslova više nego dječaci. Time se odmalena vezuju za privatnu sferu, što otežava njihovo kasnije uključivanje u sferu rada.

Jaz u aktivnosti se gubi tek kod starijih generacija (65+), sa napuštanjem tržišta rada, ali se nejednakosti iz perioda radne aktivnosti, odnosno radnog uzrasta, prelijevaju na ovu fazu života i ostavljaju trajne posljedice – žene ostvaruju manje ukupnog staža, znatno rjeđe ostvaruju ličnu penziju i imaju niže penzije od muškaraca.

Imovinski jaz je postojan, prisutan u svim generacijama. Žene su rijetko vlasnice osnovne stambene jedinice u kojoj živi domaćinstvo, poslovnog prostora, zemljišta, vozila. Zbog nepovoljnije ekonomske participacije, žene imaju i izraženiji subjektivan osjećaj da manje ekonomski doprinose domaćinstvu nego drugi članovi.

Brak i porodica su visoko vrednovani u Republici Srpskoj i većina odraslog stanovništva živi u braku, a procesi i odnosi u sferi partnerstva i porodice izloženi su mješovitim, nekada protivrječnim procesima. Od starijih generacija ka mlađima primjetno je pomjeranje ulaska u prvi brak ka nešto starijim godinama, kao i rađanje djece. Međugeneracijske promjene se zapažaju u vidu smanjenja broja djece po ženi.

Sa druge strane, promjene u pogledu povećanog planiranja porodice nisu primjetne između generacija. Nisko korišćenje kontracepcije, visok udio onih koji su neplanirano dobili dijete, kao i uopšte mala kontrola nad tranzicijom u roditeljstvo, prisutni su u svim generacijama. Još značajan stepen neinformisanosti i zatvorenosti za ovu temu među adolescentima svjedoči da seksualno obrazovanje nije u dovoljnoj mjeri prisutno, a mladi u dovoljnoj mjeri informisani i upućeni.

U sferi rodnih odnosa među partnerima i u porodici zapažaju se mješoviti i nekada protivrječni trendovi. Sa jedne strane, postepeno dolazi do smanjenja rodnih asimetrija i povećanja ravnopravnosti koje se vide u postepenom povećanju inicijativnosti žena pri započinjanju intimne veze, opadanju patrijarhalnih

modela odlučivanja o važnim aspektima porodičnog života, kao što je školovanje i usmjeravanje djece, raspolaganju novcem i investiranju. Sa druge strane, primjećuju se oblasti u kojima se održavaju nejednakosti, poput izrazite asimetrije u obavljanju kućnog rada i brige o članovima porodice koja predstavlja i dalje gotovo isključivi domen odgovornosti žena.

Neke nekonzistentne promjene vide se i u percepciji **poželjnih osobina žena i muškaraca**. Naime, kod mladih muškaraca i žena primjećuje se da se vrednuju osobine suprotnog pola koje ne pripadaju patrijarhalnom vrijednosnom korpusu, kao u slučaju kada mladi muškarci visoko vrednuju ambiciozne žene sa uspješnom karijerom, pametne i obrazovane žene, ili kao u slučaju kada mlade žene visoko vrednuju osjećajne, brižne i pažljive muškarce. Međutim, istovremeno oni još vrednuju i neke osobine iz tradicionalnog korpusa, kao kad mladi muškarci vrednuju kod žena osobine poput „čestitosti“ ili preferiraju „krotke“ žene ili kada djevojke ističu da muškarci treba da budu odlučni, čvrstog karaktera i ekonomski stubovi porodice.

Vrijednosne orijentacije su područje izrazite dinamike, sudeći prema promjenama koje su se dogodile u odnosu na istraživanje o rodним stavovima u Republici Srpskoj 2012. godine. Patrijarhalni vrijednosni korpus, koji ističe da je prihvatljivo i primjereno da žene i muškarci obavljaju različite uloge, pri čemu su one povezane sa javnom sferom djelovanja (zaposlenost, upravljanje, političko odlučivanje) primjerenije muškarcima, dok su one u privatnoj sferi (briga o porodici) primjerenije ženama, značajno opada. Međutim, slabljenje patrijarhalne kulture ne odvija se u jednakoj mjeri među ženama i muškarcima. Istraživanje ukazuje na to da postoji veliki vrijednosni jaz između žena i muškaraca, jer su muškarci kontinuirano, kroz generacije pretežno patrijarhalni, dok je kod žena patrijarhalna orijentacija manjinska i u značajnom opadanju između starijih i mlađih generacija. Kod mladih žena čak je prevladala i liberalna orijentacija (18–30). Analize upućuju na to da se sa rodnom socijalizacijom kreće veoma rano i to kroz preferirane vještine koje dijete treba da razvije, igračke sa kojima se igra, aspiracije u vezi sa oblastima obrazovanja, vannastavne aktivnosti, domaći rad i sl.

Rodne razlike ispoljene su i u pogledu **zdravlja i zdravstvenih praksi** i promjenljive su između generacija. Nalazi istraživanja upućuju na to da se subjektivno zdravlje pogoršava sa starenjem, da je među ženama više hronično oboljelih, a među muškarcima invalida i to pretežno onih koji su to postali zbog povreda u ratu. Zdravstveno škodljive prakse su češće prisutne kod muškaraca nego žena. Adolescenti (15–17) i mladi odrasli (18–30) prednjače u konzumiranju brze hrane, srednje odrasli u pušenju, a u konzumiranju alkohola postoji generacijski savez između mladih (18–30) i starih (65+). Mladi odrasli (18–30) žive najnezdravije, jer se uz prethodno i najčešće kockaju i klade. Bavljenje sportom opada sa starošću i konzistentno je rjeđe među ženama nego muškarcima.

Učešće u zajednici kroz organizacije civilnog društva i političke partije pokazuje interesantne generacijske i rodne obrasce. Učešće u organizacijama civilnog društva i političkim strankama opada sa starijim generacijama. Učešće

u civilnom društvu najčešće pokazuje tradicionalističke obrasce i ostvaruje se preko pripadnosti crkvi i vjerskim organizacijama, u čemu prednjače žene. Učešće u političkim partijama je na visokom nivou i u generacijama mladih, češće je među ženama nego muškarcima, što može poticati od potrebe da se kroz ovaj angažman otklone prepreke za učešće na tržištu rada ili drugim sferama društva, ali može biti i posljedica višegodišnjih kampanja za povećanje učešća žena u političkom odlučivanju. Iskustvo građanskog aktivizma je relativno nisko, najčešće se ostvaruje kroz potpisivanje peticija i češće je među muškarcima nego ženama. Adolescenti svoje prve korake ka političkom polju prave kroz različita udruženja građana i građanski aktivizam, a mladići su spremniji da se uključe u radikalnije aktivnosti od djevojaka.

Subjektivno blagostanje opada sa starenjem i pokazuje specifične obrasce prema dimenzijama života u zavisnosti od pozadinskih faktora. Svojim životom najviše su zadovoljni adolescenti, a najmanje stariji. Rangiranje sfera prema stepenu zadovoljstva otkriva polje unutar kojih adolescenti mogu da se osjećaju dobro, a to su polja socijalnih odnosa – porodice i prijatelja. Ovakvo rangiranje reflektuje obrazac mediteranskog kulturnog kruga.

I žene i muškarci najmanje su zadovoljni ekonomskim aspektima života, a najviše porodičnim životom, pri čemu su žene konzistentno manje zadovoljne od muškaraca ekonomskim aspektima života. Porodičnim životom više su zadovoljne osobe u braku, a najmanje su zadovoljne razvedene osobe, posebno muškarci. Zadovoljstvo zdravljem je najveće kod mladih i opada sa starošću. Mjestom stanovanja najviše su zadovoljne osobe koje žive na selu, a posebno muškarci. Žene se osjećaju usamljenije nego muškarci i to posebno starije žene.

Napokon, **životne strategije**, odnosno sredstva pomoću kojih žene i muškarci različitih generacija nastoje da unaprijede svoje blagostanje kreću se od više proaktivnih kod mlađih generacija ka više pasivnim kod starijih. Rodne specifičnosti se ogledaju u tome što muškarci češće nastoje da kroz radne strategije (zaposlenje, promjenu posla, napredovanje na poslu, započinjanje samostalnog posla) povećaju svoje i blagostanje porodice, dok žene češće nego muškarci vide obrazovanje kao sredstvo poboljšanja blagostanja.

Imajući u vidu metodološka ograničenja, zaključci o promjenama nastalim pod uticajem procesa starenja, ili efekata društvenih okolnosti ne mogu se u svim aspektima pouzdano izvesti. Ipak, neke promjene se mogu relativno jasno pripisati efektima starenja. To podrazumijeva i promjene nastale odrastanjem, prelaskom iz djetinjstva u odraslost (poput završetka obrazovanja, uključivanja na tržište rada, osamostaljivanje od roditelja, zasnivanje porodice i sl.), prelaskom iz jedne u drugu fazu života u okviru odraslog doba (promjene u strukturi porodice, obavezama oko djece koja odrastaju, promjenama i sl.) kao i promjene nastale starenjem, odnosno prelaskom iz odraslosti u starije doba (poput povlačenja sa tržišta rada, opadanja ekonomske aktivnosti, promjena u strukturi domaćinstva i porodice uslijed odrastanja djece ili gubitka partnera, pogoršanje zdravlja, povećanje osjećanja usamljenosti, itd.).

Sa druge strane, može se primjetiti niz promjena između generacija koje se mogu prije pripisati efektima društveno-istorijskih okolnosti. Ove promjene su istaknute u pogledu obrazovanja, ne samo u smislu povećanja obrazovanog nivoa mlađeg stanovništva, već i u pogledu vrednovanja obrazovanja, shvatanja njegovog značaja za ostvarivanje kvalitetnog života. Evidentne su i promjene u vrijednosnim orijentacijama – u pravcu smanjenja patrijarhalnih vrijednosnih orijentacija, ali o porijeklu ovih promjena se više može zaključivati na osnovu posrednih indikatora, nego što se mogu pronaći dokazi u ovom istraživanju. Važno bi bilo daljim istraživanjima ustanoviti koji su najvažniji faktori ovih promjena, kakvu ulogu u tim promjenama imaju procesi modernizacije, integracije u EU, politike rodne ravnopravnosti.

Paralelno ili zajedno sa promjenama u vrijednosnim orijentacijama zabilježene su i promjene u rodnim odnosima unutar domaćinstva i porodice, pri čemu one nisu jednoznačne i ravnomjerne, jer se više ispoljavaju u nekim sferama odlučivanja (o djeci, novcu), ali ne i u podjeli rada i odgovornosti (kućni rad i briga o članovima porodice). Iako izvjesne promjene postoje, one se još uvijek dešavaju malim koracima ukazujući na opstajanje kulture rodne podjele sfera koja uključuje i dalje neravnomjernu podjelu moći između muškaraca i žena. Neki nalazi istraživanja upućuju da u ovim promjenama imaju ulogu društvene okolnosti povezane sa ratnim sukobima, migracijama, post-socijalističkim promjenama u sferi rada, kada su žene preuzimale vodeću ulogu u obezbjeđivanju porodice, što je dovelo do redefinisanja odnosa moći i rodnih uloga u domaćinstvu i porodici. Promjene u vrijednostima značajno su povezane sa ovim promjenama u obavljanju uloga, kao i promjene povezane sa povećanjem nivoa obrazovanja, što iznova upućuje na potrebu da se dalje ispita uticaj drugih sredinskih faktora.

Istraživanje ukazuje da su životni tokovi i muškaraca i žena različitih dobi još uvijek standardizovani i u velikoj mjeri određeni društvenim strukturama i kulturnim obrascima. Životne putanje karakteriše jasna uvremenjenost, tako da su događaji i faze sinhronizovani. Razlike između muškaraca i žena različitih generacija se javljaju najčešće kod *tajminga* događaja (od prvog zabavljanja i seksualnog iskustva do završetka obrazovanja, braka, zaposlenja i dr.) i vremenskog razmaka između samih događaja. Ono što najviše odstupa od institucionalizovanih putanja i praksi jesu sfera rada i sfera neformalnih mreža podrške. U prvoj se bilježe problemi poput nezaposlenosti, neformalne zaposlenosti, nesigurnih poslova i sl., dok druga perpetuiraju veoma veliki značaj neformalne podrške i razmjene između generacija. Problemi u sinhronizaciji životnih putanja izraženi su na tromedi (visokog) obrazovanja, zapošljavanja i osnivanja porodice, odnosno roditeljstva, i aktuelni institucionalni aranžmani su relativno kruti i otežavaju istovremenu tranziciju ka ovim životnim područjima, te njihovo uspješno usklađivanje. Nemogućnost da se ostvare željene tranzicije utiče na odlaganje ključnih događaja za kasnije godine. Sa druge strane, ulazak u starije doba pokazuje slabu institucionalnu infrastrukturu za podršku aktivnom starenju, jer povlačenje sa tržišta rada velikim dijelom znači i povlačenje u privatne

socijalne mreže i slabo učešće u više organizovanim oblastima društvene zajednice. U tom kontekstu i briga o starijima je pretežno oslonjena na porodicu.

Životni tokovi, kako mladih, tako odraslih i starih osoba, najčešće slijede, i na normativnom i na praktičnom nivou, standardizovane putanje koje podrazumijevaju jasan prelazak iz jedne životne faze u drugu. Obrazovanje – zaposlenje – brak – roditeljstvo – penzionisanje su samo strukturnim faktorima ometeni. U društvu koje je duboko zahvaćeno krizom i ima ratnu prošlost, ratni konflikti, nezaposlenost, nerazvijena privreda i politička nestabilnost su najčešći faktori koji remete putanju standardizovanog životnog toka.

6.2 PREPORUKE

Primarni ciljevi ove studije bili su da se osvijetle rodne nejednakosti u dinamičkoj perspektivi, sa detaljnijim uvidima u pojedine procese, ishode i korijene nejednakosti. U fokusu nije bila analiza politika niti mjere kojima se nastoje unaprijediti različiti oblici nejednakosti koji su bili predmet istraživanja. Stoga se na ovom mjestu ne mogu izložiti detaljne i precizne preporuke, jer će one biti u daljem procesu identifikovane i formulisane, polazeći od nalaza predloženih u ovoj studiji. Naš je zadatak na ovom mjestu da identifikujemo samo osnovne pravce i oblasti budućih intervencija na koje se treba usmjeriti kako bi se nejednakosti eliminisale.

Nalazi istraživanja ukazuju na to da je različitim aspektima nejednakosti potrebno prići intersektorskim politikama. Kao što smo mogli da vidimo, pojedine životne putanje i tranzicije međusobno su tijesno povezane, pa pokušaj da se interveniše samo u jednom sektoru ne daje efekte. To je prepoznato u savremenim nastojanjima da se tješnje povežu, na primjer, politike obrazovanja i zapošljavanja, ili socijalne zaštite i zapošljavanja, ali čini se da to još nisu postali uobičajeni oblici definisanja politika i intervencija promjena u Republici Srpskoj.

Drugi važan aspekt na koji nas upućuju nalazi istraživanja odnosi se na izvjesnu rigidnost institucionalnog sistema, koji je uspostavljen pojedinim politikama. Ova krutost se ogleda, na primjer, u nefleksibilnosti sistema obrazovanja, koji je tako uspostavljen da otežava paralelno angažovanje na tržištu rada i obavljanje roditeljske uloge. Takođe, tržište rada koje teško prihvata žene koje su se u njega uključile kasnije ili koje su ga jednom napustile zbog odgajanja djece i sl.

Pored ove dvije načelne preporuke za podsticanje intersektorskih politika i povećanja institucionalne fleksibilnosti na ključnim životnim putanjama, u nastavku su izloženi i skupovi preporuka u skladu sa ključnim nalazima istraživanja.

Obrazovanje. U oblasti smanjenja rodni nejednakosti u obrazovanju potrebno je politike usmjeriti u dva pravca intervencija: jednih kojima se podiže

nivo obrazovnih postignuća žena i muškaraca i drugih kojima se eliminiše segregacija prema oblastima obrazovanja. To je moguće učiniti različitim mjerama:

- preispitivanjem praksi i uslova zbog kojih mladići manje rado nastavljaju školovanje, te prilagođavanjem nastavnih praksi i uvođenjem mjera za povećanje motivacije dječaka i mladića za školovanje,
- povećanjem motivacije kroz redovni školski sistem, uključivanjem u oblike visokog obrazovanja uz više praksi, praktičnih sadržaja i mobilnosti, razmjene koji mogu biti interesantni za mladiće koji se ranije žele uključiti u sferu rada,
- edukacijama, informisanjem, pokazivanjem uspješnih primjera i objašnjavanjem efekata koje obrazovanje ima na šanse da se ostvari bolji život u cilju motivisanja da se nastavi školovanje,
- programima stimulisanja djevojčica da se opredijele za naučne oblasti u kojima čine manjinu, poput IT, inženjerstva, tehničkih i matematičkih oblasti koje su posebno važne za prosperitetne privredne oblasti, grane koje pružaju bolje zaposlenje i doprinose razvoju,
- programima stimulisanja dječaka da se opredijele za profesorska zanimanja.

Ekonomske nejednakosti je potrebno eliminisati sistematskim djelovanjem na različite faktore koji ih generišu:

- promjenama u obrascima radne socijalizacije, koji se mogu stimulisati u školama, ako već nije moguće lako mijenjati porodične prakse, na primjer, učenjem za preduzetništvo, podsticanjem preduzetničkog duha kod školske djece,
- skupom mjera koje podstiču preduzetništvo kod žena, bilo u obliku iniciranja samostalnog posla ili razvoja već postojećeg posla, posebno stimulisanja inovacija i izlaska na nova tržišta,
- skupom mjera koje podstiču veću i samostaliju ekonomsku participaciju žena u ruralnim područjima, onih koje su tradicionalno angažovane samo kao pomažući članovi na gazdinstvu,
- mjerama koje otklanjaju diskriminaciju pri zapošljavanju i u radu i radnim odnosima, koje omogućavaju transparentniju politiku rodne ravnopravnosti u upravljanju ljudskim resursima u preduzećima,
- mjerama koje vode eliminaciji imovinskog jaza, podsticanjem zajedničkog vlasništva nad nepokretnostima, što je moguće uraditi mjerama stimulacije kod kreditiranja za kupovinu stana, kampanjama o značaju povećanja imovinske osnove kod žena, kampanjama kojima se nastoji uticati na promjene patrijarhalnih obrazaca nasljeđivanja imovine,
- potrebno je obezbijediti lakši pristup finansijskom i fizičkom kapitalu kroz podsticanje tržišta nekretnina (posebno tržišta zakupa zemljišta u

ruralnim oblastima), finansijskih tržišta i uslova pod kojima su dostupne finansijske usluge ženama,

- ispitivanjem dubine i porijekla jaza u zaradama, te preduzimanjem mjera za otklanjanje jaza o kojima treba da vode računa poslodavci i o čemu treba da podnose izvještaje nadležnim državnim tijelima.

Kontrolu nad tranzicijom ka roditeljstvu i unapređivanje planiranja porodice potrebno je podstaći mjerama koje su usmjerene na:

- povećanje svijesti o značaju korišćenja kontracepcije i većoj dostupnosti kontraceptivnih sredstava za mlade uvođenjem obrazovnih sadržaja o seksualnom i reproduktivnom zdravlju u škole u skladu sa uzrastom,
- dostupnijim savjetovalištima za mlade koji su pred izazovima tranzicije u roditeljstvo ili mobilnim savjetodavnim timovima koji mogu biti dostupni i za mlade u seoskim područjima,
- programima pripreme za roditeljstvo, koji se ne svode samo na pripremu za porođaj i fizičku njegu male djece,
- Programima podsticanja nastavka školovanja mladih majki koje su prekinule školovanje zbog rađanja djeteta;
- programima podrške u brizi o djeci mladih roditelja u cilju nastavka školovanja ili aktiviranja na tržištu rada.

Promjene odnosa i podjele odgovornosti u porodici nije lako podstaknuti, jer je to sfera privatnosti koja izmiče javnim uvidima i u kojoj se prakse reprodukuju na svakodnevnom nivou, po inerciji iz koje ih nije lako izmjestiti. Ipak, moguće je i na ove odnose djelovati politikama i mjerama poput:

- podsticanja očeva da koriste roditeljsko odsustvo da bi podijelili brigu o djeci sa majkama još od najranijeg uzrasta,
- kampanjama za preraspodjelu neplaćenog kućnog rada, podsticanje većeg učešća u obavljanju kućnog rada i brige o porodici, na primjer, računanjem cijene takvog rada i organizovanjem akcija koje ove prakse mijenjanju (poput dana u godini kada se ženama mora platiti taj rad po tržišnoj cijeni i sl.),
- dostupnijim (prostorno, vremenski, cjenovno) uslugama podrške porodici – predškolske ustanove, dnevni centri za djecu sa smetnjama u razvoju, za starije članove porodice i sl. kojim bi se smanjio teret koji pada na žene, pogotovo one koje su zaposlene.

Promjene u vrijednosnim orijentacijama u pogledu očekivanih uloga žena i muškaraca koje podupiru čitav sistem rodnih nejednakosti moguće je podsticati različitim intervencijama:

- sadržajima školskih programa u redovnom sistemu obrazovanja i onih koji se integrišu u okviru različitih predmeta, ali i posebnih programa koji

se specifično bave rodnim odnosima u vidu povremenih predavanja, seminara, dijelova nastavnih aktivnosti u osnovnim i srednjim školama,

- uvođenjem rodno osjetljivih sadržaja u vannastavnim aktivnostima, na primjer, formiranjem mješovitih sportskih timova i rodnom senzibilizacijom uz sport, uvođenjem rodno osjetljivih sadržaja u učenju jezika i sl.,
- javnim kampanjama i medijskim sadržajima koji dekomponuju rodne stereotipe i ukazuju na prednosti egalitarnijih vrijednosti.

Promjene u zdravstvenim životnim stilovima takođe je moguće podsticati različitim obrazovnim sadržajima i kampanjama:

- edukativnim sadržajima i akcijama koje promovišu zdrave životne navike u školama,
- promocijom sporta, rekreacije, većom dostupnošću sportskih aktivnosti u školama ili u blizini škola,
- promocijom rekreativnog sporta i zdravih životnih navika za porodice, kao i posebnim rekreativnim i zdravstvenim programima za muškarce i žene starije životne dobi.

Participaciju u zajednici moguće je unaprijediti različitim mjerama:

- povećanjem transparentnosti kandidovanja i nominovanja žena na položaje unutar političkih stranaka i javne funkcije, kako bi se pratilo njihovo suštinsko integrisanje u političke strukture, ne samo kroz brojčano veće prisustvo, već i kroz faktički veći uticaj na odluke i politike,
- podsticanjem uključivanja žena i muškaraca u organizacije civilnog društva interesnog tipa, hobističkog, humanitarnog,
- podsticanjem uključivanja starijih osoba u organizacije civilnog društva, povezivanjem generacija kroz ove organizacije i podsticanjem starijih na aktivnost u zajednici u starijem dobu.

LITERATURA

---

1. Abbott, P, Wallace, C. and Tyler, M. (2005): „*An Introduction to Sociology: Feminist Perspectives*, 3d edition“, Routledge, Abingdon.
2. *Anketa o radnoj snazi ARS* (2015): Republika Srpska Republički zavod za statistiku, bilten broj 9.
3. Babović, M, Ginić, K. i Vuković, O. (2013): „*Rasprostranjenost i karakteristike nasilja prema ženama u BiH*“, Agencija za ravnopravnost spolova, Sarajevo.
4. Babović, M, Vuković, O. i Petrović, I. (2012): „*Građani i građanke Republike Srpske o rodnoj ravnopravnosti*“, Gender centar Republike Srpske, Banja Luka.
5. Babović, M. (2010) *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi*, ISIFF, SeConS, Beograd.
6. Babović, M. (2015): „*Gender Aspects of Life Course in Serbia Seen through MICS Data*“, UNICEF, Belgrade.
7. Banerjee, R. and Lintern, V. (2000): „Boys will be boys: The effect of social evaluation concerns on gender-typing“ *Social Development*, 9, 397–408.
8. Bek, U. (2001): „*Rizično društvo*“, Beograd: Filip Višnjić.
9. Bek, U. (2003): „Živeti sopstveni život u svetu koji se ubrzano menja: individualizacija, globalizacija i politika“, u: V. Haton i E. Gidens (prir.) *Na ivici. Živeti sa globalnim kapitalizmom*, Beograd: Plato: 216–229.
10. Blagojević, M. (2013): „*Rodni barometer u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*“, UN Women, Beograd.
11. Bobić, M. (2003): „Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima“, *Stanovništvo*, br. 1–4: 65–91.
12. Bobić, M. (2010): „Partnerstvo kao porodični sistem“ u: Milić, A. i dr. *Vreme porodica, Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 115–147.
13. Bobić, M. (2012): „Stalled de-standardization of partnerships – case of young people in Serbia“, *Sociologija*, Vol. LIV, No. 2: 351–364.
14. Carr, D. (ed.) (2009): „*Encyclopedia of the life course and human development*“, Vol. 1, 2 and 3, Macmillan Reference USA, Gale Cengage Learning, New York.
15. Cornelissen, M. (2012): „*Report on women's rights in the Balkan accession countries*“, pristupljeno 20. avgusta 2016. godine na adresi
16. Crompton R. and Lyonette C. (2005): „The new gender essentialism – domestic and family 'choices' and their relation to attitudes“, *The British Journal of Sociology 2005 Volume 56 Issue 4*, 601–620.
17. Crompton, R. (2002): „Employment, Flexible Working and Family“, *British Journal of Sociology*, Vol. 53, No. 4 (pp. 537–558)

18. Cvejić, S. (ed.) (2016): „*Informal power networks, political patronage and clientelism in Serbia and Kosovo**“, SeConS, Begrade.
19. Diplomirani studenti (2016): Saopštenje 15. IV 2016. Бпој/No. 83/16, Republika Srpska Republički zavod za statistiku.
20. Elder, Jr., G.H, Kirkpatrick Johnson M. and Crosnoe R. (2002): „The emergence and Development of Life Course Theory“, in Mortimer, J.T, Shanahan, M.J. (eds.) *Handbook of the Life Course*, Kluwer Academic Publishers, New York, pp: 3–23.
21. Etaugh, C. and Liss, M. B. (1992): „Home, school,&playroom: Training grounds for adult gender roles“, *Sex Roles*, 26, 129–147.
22. Gerson, K. (1993): „*No man’s land: Men’s changing commitment to family and work*“. New York: Basic Books.
23. Gerson, K. (1997): „The Social Construction of Fatherhood“ in Arendell, T., (ed) *Contemporary Parenting*, SAGE, USA.
24. Giddens, A. (1990): „*The consequences of modernity*“, Cambridge: Polity Press
25. Haralambos, M, Holborn, M. and Heald, R. (2008): „*Sociology: Themes and Perspectives*, 7th edition“, Harper Collins Publishers, London.
26. https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/images/pdf/lzvje%C5%A1%C4%87e_Womens%20Rights%20in%20the%20Western%20Balkans%20in%20the%20Context%20of%20EU%20Integration.pdf
27. Inglehart, R. and Baker W. E. (2000): „Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values.“ *American Sociological Review* 65:19–51.
28. Jarić, I. i Živadinović, I. (2012): „Politička aktivnost mladih“, u: S. Tomanović, D. Stanojević, I. Jarić, D. Mojić, S. Dragišić Labaš, M. Ljubičić, *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, Begrade: Čigoja and Institute for Sociological Research: 183 – 199.
29. Kluckhohn, C.K. (1951): „Values and value orientations in the theory of action“, in Parsons, T, and E.A. Shils (eds.) *Toward a general theory of action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
30. Korać, M. (1991): „*Zatočenice pola*“, ISI FF, Beograd.
31. Kotowska, I. et al, (2010) *Family Life and Work: Second Quality of Life Survey*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin.
32. Krunić, S. (ur.) (2011): „*Položaj žena na selu u Republici Srpskoj*“, Gender centar Republike Srpske, Banja Luka.
33. Kuhar, M. (2009): „Da li su bivše jugoslovenske republike države druge demografske tranzicije?“, u: Milić, A., Tomanović, S. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 43–62.

34. Lam, S. et al (2012): „Do girls and boys perceive themselves as equally engaged in school? The results of an international study from 12 countries“, *Journal of School Psychology*, 50, 77–94.
35. Lavrič, M. (ed.) (2011): „*Youth 2010, The Social Profile of Young People in Slovenia*“, Ljubljana: Ministry of Education and Sports Office of the Republic of Slovenia for Youth; Maribor: Aristej.
36. Leaper C. and Friedman, C (2007): „The Socialization of Gender“, *Handbook of socialization: theory and research* (eds) Joan E. Grusec, Paul D. Hastings, New York: The Guilford Press.
37. Lukač, M, Slijepac, T, Milinović, J. i Vranješ, A. (2015): „*Opšti izbori 2014: (ne)vidljive žene*“, Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske.
38. Macmillan, R. and Eliason, S.R. (2002): „Characterizing the Life Course as Role Configurations and Pathways: A Latent Structure Approach“, in Mortimer, J. T, Shanahan, M.J. (eds.) (2002) *Handbook of the Life Course*, Kluwer Academic Publishers, New York.
39. Martin, B. (2011): „*Children at Play, learning gender in the early years*“, Trentham Books Limited, UK.
40. Martin, C. and Fabes, R. A. (2001): „The stability and consequences of young children’s same-sex peer interactions“, *Developmental Psychology*, 37, 431–446.
41. MICS – Serbia Multiple Indicator Cluster Survey and Serbia Roma Settlements Multiple Indicator Cluster Survey (2014): „*Final Reports*“, Belgrade, Serbia: Statistical Office of the Republic of Serbia and UNICEF.
42. Milić, A. (2010): „*Vreme porodica*“, ISI FF, Beograd.
43. Milinović, J. (2014): „*Žene u svetu liderstva – karakteristike i perspektive u Bosni i Hercegovini*“, Doktorska disertacija odbranjena na Univerzitetu u Novom Sadu, ACIMSI, Centar za rodne studije.
44. Milinović, J. i Puhalo, S. (2016): „*Biti muškarac u Republici Srpskoj: ka solidarnosti i rodnoj ravnopravnosti*“ (radni naslov). Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske (u pripremi za objavljivanje).
45. Mortimer, J. T. and Shanahan, M.J. (eds.) (2002): „*Handbook of the Life Course*“, Kluwer Academic Publishers, New York.
46. Norris, P. (2003): „*Young People & Political Activism: From the Politics of Loyalties to the Politics of Choice?*“, Harward University Press.
47. Pascoe, C. J. (2009): „Dude, You’re a Fag“: Adolescent Masculinity and the Fag Discourse, in *Men’s lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M., S., Messner, A., M., Allyn & Bacon, Boston.
48. Pešić, J. (2006): „Persistence of Traditionalist Value Orientations in Serbia“, *Sociologija*, Vol. XLVIII, No 4, Beograd: ISI FF, 289–307.

49. Pešić, J. (2009): „Patrijarhalnost na Zapadnom Balkanu: komparativna analiza vrednosnih orijentacija“ u Milić, A i S. Tomanović (ur.). *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
50. Petrović, I. i V. Backović (2013): „Rasprostranjenost i činioci patrijarhalne i autoritarne vrednosne orijentacije u Srbiji u periodu 1989–2012“ u prir. Mitrović, Lj. i dr. *Tradicija, modernizacija, identiteti: Dijalog kultura i partnerstvo civilizacija na Balkanu*, Niš: Filozofski fakultet, Centar za sociološka istraživanja.
51. Petrović, M. (2009): „Domaćinstva u Srbiji prema porodičnom sastavu: između (pre)modernosti i (post)modernosti“, u Milić, A, Tomanović, S. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
52. Petrović, M. (2011): „Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija?“, *Stanovništvo*, br. 1: 53–78.
53. *Predškolsko obrazovanje* (2016): Republika Srpska Republički zavod za statistiku, bilten broj 9.
54. Republički zavod za statistiku Republike Srpske (2015): „Žene i muškarci u Republici Srpskoj“, br. 8, Banja Luka.
55. Ruble, D. N. and Martin, C. L. (1998): „Gender development“ In W. Damon (Series Ed.) N. Eisenberg (Vol. Ed.), *Handbook of child psychology: Vol. 3. Social, emotional, and personality development*, 5th ed., New York: Wiley, 933–1016.
56. Ruspini, E. and Dale, A. (2002): „*The Gender Dimension of Social Change. The contribution of dynamic research to the study of women's life courses*“, The Policy Press, Bristol.
57. Sekulić, N. (2010): „Porodični kulturni kapital – kulturna potrošnja i ulaganje u kulturu, porodica“, u: Milić A. (prir): *Vreme porodica*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 93–115.
58. Settersten, Jr, R.A. (2002): „Age Structuring and the Rhythm of the Life Course“, in Mortimer, J.T, Shanahan, M.J. (eds.) *Handbook of the Life Course*, Kluwer Academic Publishers, New York, pp: 81–103.
59. Spehar, A. (2012): „This Far, but no Further? Benefits and Limitations of EU Gender Equality Policy Making in the Western Balkans“, *East European Politics and Societies and Cultures*, Vol. 26, No. 2: 362–379
60. *Srednje obrazovanje* (2016): Republika Srpska Republički zavod za statistiku, bilten broj 15.
61. Stanojević, D, Tomanović, S. i Ljubičić, M. (2016): „Elements of Life Satisfaction among Young Adults in Serbia“ *Journal of Youth Studies*; Published online: 05 Feb 2016. DOI: 10.1080/13676261.2015.1136057.

62. Stanojević, D. (2013): „Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Srbiji u XX veku“, u *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, ur. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, ISI FF: Beograd, str 119–139.
63. Stanojević, D. (2013): „Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Srbiji u XX veku“, u *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, ur. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, ISI FF: Beograd, str 119–139.
64. Stanojević, D. (2015): „Rural/Urban Disparities in the Situation of Children and Women UNICEF, Belgrade“ (in print).
65. Stanojević, D. and Stokanić, D. (2014): „The Importance of Clientelism and Informal Practices for Employment Among Political Party Members After 2000s – An Explorative Enquiry“, in Cvetičanin, (ed), *A Life for Tomorrow – Social Transformations in South-East Europe*, Institute for Democracy „Societas Civilis“ Skopje (Macedonia), Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe (Srbija), Social Research Kosova (Kosovo) and Centre for Social Research „Analitika“ (Bosnia-Herzegovina).
66. Stevens, G, Gardner, S. and Barton, E. (1984): „Factor Analyses of Two ‘Attitude Toward Gender Role’ Questionnaires“, *Journal of Personality Assessment*, Vol. 48, No. 3: 312–316
67. Straus, M. (2010): „Prevalence, Societal Causes, and Trends in Corporal Punishment by Parents in World Perspective“, *Law & Contemporary Problems* 73.
68. Straus, M. and Stewart, J. (1999): „Corporal Punishment by American Parents: National Data on Prevalence, Chronicity, Severity, and Duration, in Relation to Child and Family characteristics“, *Clinical Child & Family Psychological Review* 55, 57–60.
69. Todaro, M.P. and Smith, S.C. (2006): „*Economic development*“, Pearson Education Ltd, Harlow, pp: 2–23, 155–188, 202–240, 416–445
70. Tomanović, S, Stanojević, D. i Ljubičić, M. (2016): *Postajanje roditeljem u Srbiji*, Beograd, ISI FF.
71. Tomanović, S. (2010): „Odlike roditeljstva“, u *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 177–195.
72. Tomanović, S. (2012a): „Tranzicije u porodičnom domenu“ u Tomanović, S. et al. *Mladi – naša sadašnjost*, ISI FF, Beograd.
73. Tomanović, S. (2012b): „Od omladine do socijalnih biografija mladih u postsocijalističkoj transformaciji društva“ u Tomanović, S. (ur) *Mladi – naša sadašnjost*, ISI FF, Beograd.
74. Tomanović, S. et al. (2012): „*Mladi – naša sadašnjost*“, ISI FF, Beograd.
75. Tomanović, S. i Ignjatović, S. (2004): „Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja“ u *Mladi zagubljeni u tranziciji*, ur. Nikolić, Milan, Mihajlović, Srećko, Beograd: CPA, str. 39–64.

76. Tomanović, S. i Stanojević, D. (2016): „*Mladi u Srbiji 2015. Stanja, opažanja, verovanja i nadanja*“, SeConS, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
77. UN MICS RS (2012): „*Istraživanje višestrukih pokazatelja, 2011–2012. godine*“, Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske i UNICEF, Banja Luka.
78. UNDP (2015): „*Human Development Report 2015. Work for Human Development*“, pristupljeno 22.09.2016. godine na adresi <http://report.hdr.undp.org/>
79. Vlada RS (2016): „*Strategija razvoja obrazovanja Republike Srpske, za period 2016–2021. godine*“, Banja Luka.
80. Vukelić, J. i Stanojević, D. (2012): „Environmental activism as a new form of political participation of the youth in Serbia“ 2012. *Sociologija*, Vol.54, No.2: 387–399.
81. Wharton, A. S. (2005): „*The sociology of gender: An introduction to theory and research*“, Malden, MA: Blackwell Publishing.
82. Williamson, A. M. and Holman, J. (1980): „Sex roles: Personal choice or societal expectation“, *Australian Psychologist*, No. 15: 499–501.

PRILOG 1: STATISTIČKI MODELI

Tabela 1: Karakteristične vrijednosti ekstrahovanih faktora i % objašnjene varijanse¹⁶⁶

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	1,875	46,885	46,885	1,875	46,885	46,885
2	0,976	24,388	71,273			
3	0,643	16,084	87,356			
4	0,506	12,644	100,000			

Tabela 2: Vrijednosti faktorskih opterećenja

	Component
	1
Dijete predškolskog uzrasta pati ukoliko njegova ili njena majka radi	0,678
Porodični život ispašta ukoliko je žena zaposlena sa punim radnim vremenom.	0,784
U redu je da žena bude zaposlena, ali ono što zapravo većina žena želi, su dom i porodica.	0,695
Biti domaćica može jednako ispuniti ženu, kao i kada je zaposlena.	0,564

---

166 Metod ekstrakcije: Analiza glavnih komponenti

Tabela 3: Rezultati T testa nezavisnih uzoraka¹⁶⁷

	Pol	N	Mean ¹⁶⁷	Std. Deviation	Std. Error Mean
Stav prema zapošljavanju žena	Ženski	607	-0,1396860	1,00543672	0,04080942
	Muški	521	0,1627435	0,94028430	0,04119460

Tabela 4: Rezultati višestrukog poređenja stavova prema zapošljavanju porodičnih žena – Tukijev test

Završena škola	N	Subset for alpha = 0,05	
		1	2
Fakultet	278	-0,3724525	
Srednja škola	747		0,1211692
Osnovna škola	59		0,2947540
Sig.		1	0,297

Tabela 5: Rezultati višestrukog poređenja stavova prema zapošljavanju žena – Tukijev test

Bračni/partnerski status	N	Subset for alpha = 0,05	
		1	
Ima partnera/ku ali ne žive zajedno	76	-0,3437685	
Rastavljeni/razvedeni	26	-0,3272173	
Živi sa partnerom/kom ali nisu u formalnom braku	52	-0,1458997	
Živi sam/sama bez partnera i nikada nije bio/la u braku	213	-0,0644383	
Udovac/Udovica	45	0,0349218	
Oženjen/Udata	698	0,0688645	
Sig			0,193

167 Niža vrednost faktorskog skora ukazuje na pozitivan odnos prema zapošljavanju porodičnih žena.

Tabela 6: Rezultati višestrukog poređenja stavova prema zapošljavanju žena – Tukijev test

Starost	N	Subset for alpha = 0,05	
		1	2
26–40	433	-0,1111821	
18–25	177	-0,0047626	-0,0047626
41–54	307	0,1025211	0,1025211
55–64	161		0,1477806
Sig		0,094	0,347

Tabela 7: Rezultati T testa nezavisnih uzoraka¹⁶⁸

	Mesto stanovanja	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Stav prema zapošljavanju žena	Gradsko	588	-0,0860852	0,99836735	0,04117198
	Ostalo	540	0,0937372	0,96680806	0,04160479

Tabela 8: Rezultati T testa nezavisnih uzoraka, kod žena¹⁶⁹

	Radni status	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Stav prema zapošljavanju žena	Zaposlena	323	-0,2370383	0,97275511	0,05412554
	Nezaposlena	279	-0,0315585	1,03799281	0,06214300

168 p=0,002

169 p=0,012

Tabela 9: Rezultati višestrukog poređenja stavova prema zapošljavanju žena, kod muškaraca – Tukijev test

Odlučivanje o školovanju djece	N	Subset for alpha = 0,05		Odlučivanje o kupovini hrane, odeće itd.	N	Subset for alpha = 0,05	
		1				1	
Podjednako ja i suprug/a	278	0,1572273		Podjednako ja i suprug/a	245	0,203657	
Suprug/a	47	0,5148476		Suprug/a	109	0,2384231	
Ja	21	0,6037248		Ja	20	0,3709059	
Sig.		0,087		Sig.		0,675	

Tabela 10: Rezultati višestrukog poređenja stavova prema zapošljavanju žena, kod muškaraca – Tukijev test

Odlučivanje o većim investicijama – kupovina kola, kuće, nekih krupnijih uređaja za kuću?	N	Subset for alpha = 0,05	
		1	2
Suprug/a	15	-0,2643020	
Podjednako ja i suprug/a	299	0,1882908	0,1882908
Ja	60		0,5161296
Sig.		0,119	0,325

Tabela 11: Rezultati višestrukog poređenja stavova prema zapošljavanju žena, kod žena – Tukijev test

Odlučivanje o školovanju djece	N	Subset for alpha = 0,05		Odlučivanje o kupovini hrane, odjeće	N	Subset for alpha = 0,05	
		1	2			1	
Ja	85	-0,21224		Ja	148	-0,2076118	
Suprug/a i ja	306	-0,05945	-0,05945	Suprug/a	21	-0,0752725	
Suprug/a	33		0,23071	Ja i suprug/a	278	-0,0394131	
Sig.		0,662	0,228	Sig.		0,675	

Tabela 12: Rezultati višestrukog poređenja stavova prema zapošljavanju žena, kod žena – Tukijev test

Odlučivanje o većim investicijama – kupovina kola, kuće, nekih krupnijih uređaja za kuću	N	Subset for alpha = 0,05	
		1	2
Ja	53	-0,3803450	
Podjednako ja i suprug/a	321	-0,0714503	-0,0714503
Suprug/a	73		0,0141727
Sig.		0,118	0,847

Tabela 13: Rezultati višestrukog poređenja stavova prema zapošljavanju žena, kod muškaraca – Tukijev test

Patrijarhalno-liberalna orijentacija	N	Subset for alpha = 0,05	
		1	2
Liberalni	84	-0,0772345	
Neodlučni	90	-0,0303702	
Patrijarhalni	271		0,2723276
Sig.		0,928	1

Tabela 14: Rezultati višestrukog poređenja stavova prema zapošljavanju žena, kod žena – Tukijev test

Patrijarhalno-liberalna orijentacija	N	Subset for alpha = 0,05		
		1	2	3
Liberalni	210	-0,5089905		
Neodlučni	163		-0,1368320	
Patrijarhalni	135			0,3672172
Sig.		1	1	1

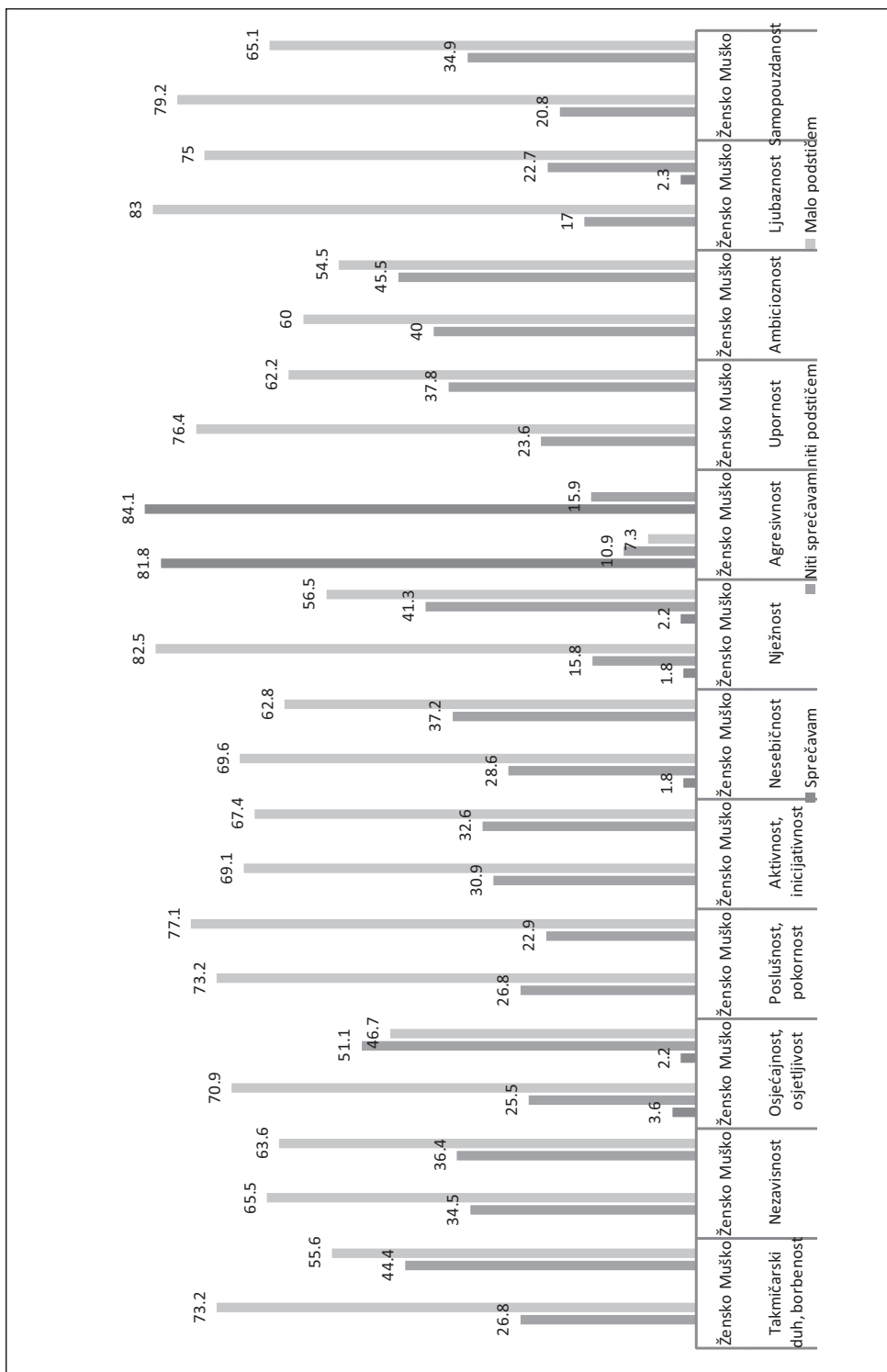

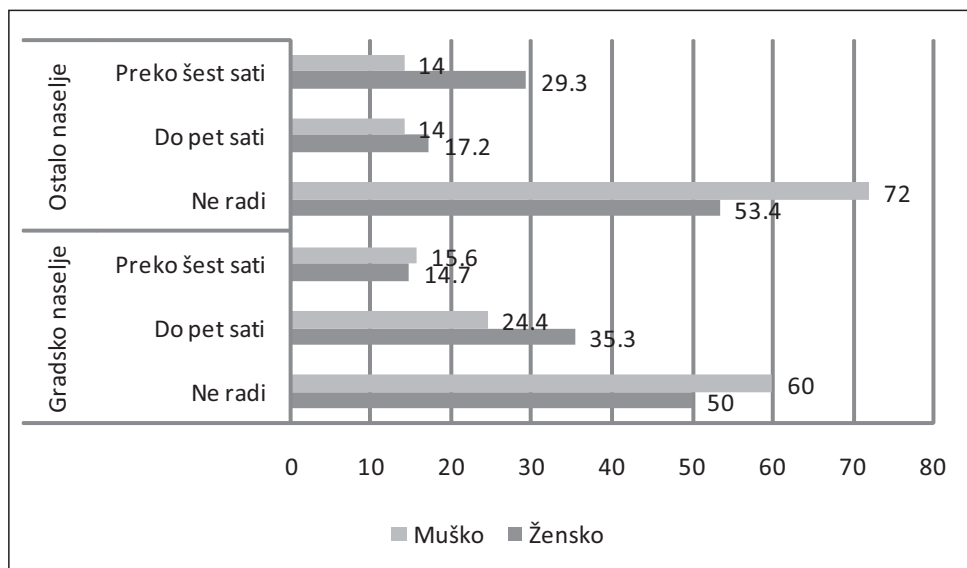
PRILOG 2: GRAFIKONI I TABELE

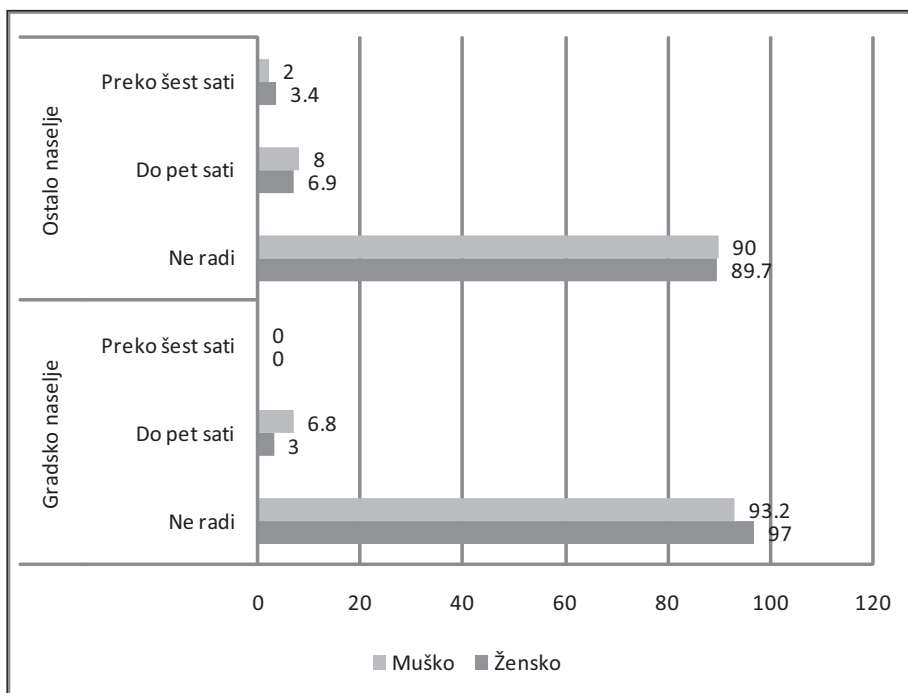
Grafikon 1: Osobine koji roditelji podstiču kod svoje djece, prema polu djeteta uzrasta od 5 do 14 godina, u %

Grafikon 2: Učešće u kućnom radu djece prema polu djeteta uzrasta od 5 do 14 godina i mjestu naselja, u %

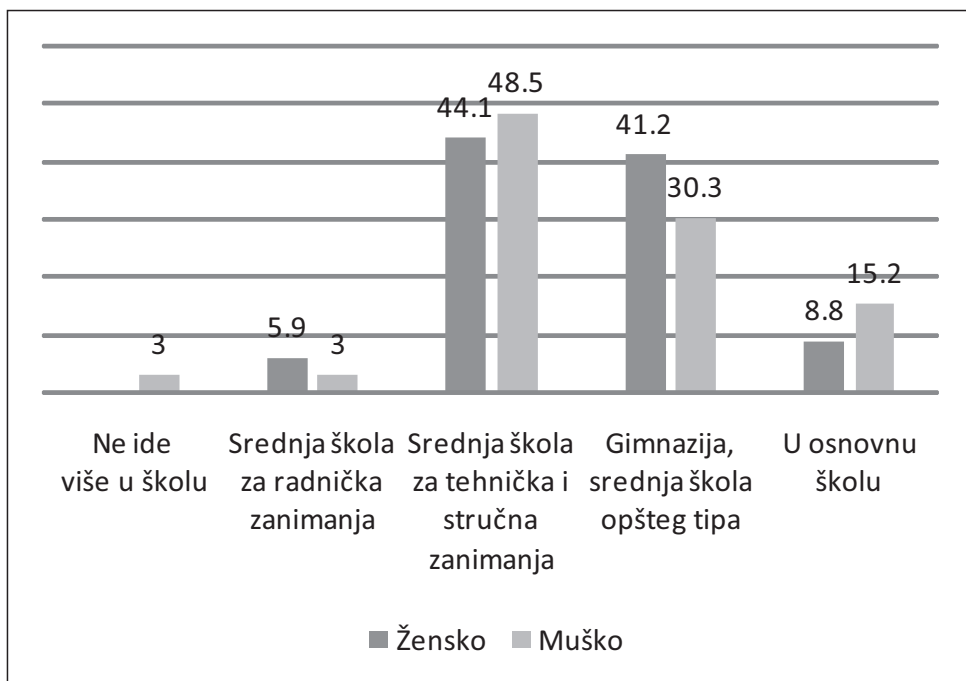

Grafikon 3: Učešće u ekonomskim aktivnostima djece uzrasta od 5 do 14 godina prema polu i mjestu naselja, u %

Grafikon 4: Obrazovanje adolescenata (15–17) prema polu, u %

Grafikon 5: Prosječni skorovi vrijednosnih orijentacija adolescenata prema polu adolescenta (15–17), u %

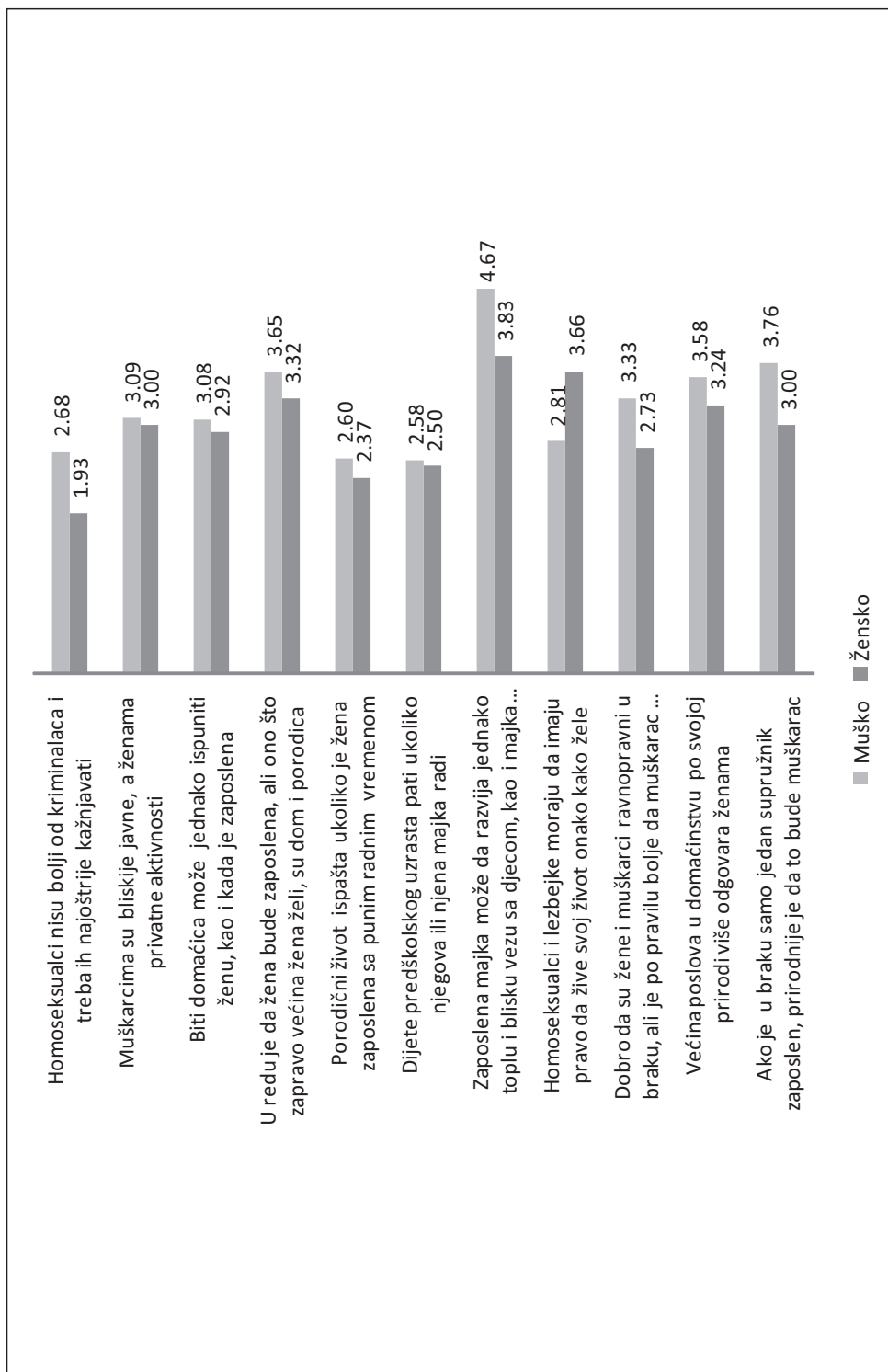

Tabela 1: Najviša završena škola, prema polu, stanovništvo staro 18–64 godine, u %¹⁷⁰

Škola	Ukupno	Žene	Muškarci
Bez škole ili završena osnovna škola	5,4	7,2	3,4
Srednja trogodišnja (radnička i zanatska zanimanja)	19,7	15,4	24,6
Srednja četvorogodišnja (gimnazija i stručne škole)	47,4	48,8	45,8
Fakultet	27,5	28,7	26,2
Ukupno	100	100	100

Tabela 2: Radni status zaposlenih, prema polu, u %¹⁷¹

Radni status	Žene	Muškarci
Formalno zaposleni kod poslodavaca	73,7	71,4
Neformalno zaposleni kod poslodavaca	9,8	11,4
Registrovani preduzetnici ili samozaposleni	5,8	5,8
Neregistrovani samozaposleni	4,3	4,7
Individualni poljoprivrednici, nosioci gazdinstva	1,8	3,1
Pomažući članovi u porodičnom poslu	4,6	3,6
Ukupno	100	100

Tabela 3: Zaposleni prema sektoru i starosti, u %¹⁷²

Zanimanje	18–30	31–49	50–64
Poljoprivreda, šumarstvo, ribolov	3,2	4,4	9,4
Rudarstvo, energetika, industrija	6,4	8,3	8,6
Snabdevanje vodom, kanalizacija, komunalne usluge, otpad	0,6	1,3	2,2
Građevina	9	8	8,6
Trgovina i popravka vozila	21,8	15,3	12,2
Saobraćaj i skladištenje	1,9	3,9	3,6

170 Hi-kvadrat=19,402; Kramerovo V=0,135; p=0

171 Hi-kvadrat=2,047; Kramerovo V = 0,055; p=0,843

172 Hi-kvadrat=50,553; Kramerovo V=0,193; p=0,003

Zanimanje	18–30	31–49	50–64
Ugostiteljstvo i turizam	12,8	9,3	5
Informatika i komunikacije	5,8	4,1	1,4
Finansije, osiguranje, trgovina nekretninama, istraživanja, računovodstveno-pravne usluge	9	11,1	9,4
Državna administracija i obavezno socijalno osiguranje	4,5	6,5	10,8
Socijalne usluge, organizovanje, zdravstvo, socijalni rad	10,3	8,5	12,2
Umjetnosti, rekreacija, zabava	3,2	2,6	0
Rad za domaćinstva	1,3	1,6	7,2
Drugo	10,3	15	9,4
Ukupno	100	100	100

Tabela 4: Percepcija podjele odgovornosti u porodici porekla ispitanica i ispitanika¹⁷³

Dominantni nosilac odgovornosti	Odlučivanje o djeci (školovanje, aktivnosti)		Odlučivanje o svakodnevnoj potrošnji		Strateško odlučivanje	
	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
Majka	23	19,5	40,2	39,8	11,4	7,9
Otac	31,4	33,2	17,8	20,3	38,8	41,7
Zajedno	44,9	46,1	41,6	39	49,7	79
Neko drugi	0,7	1,2	0,3	1	0,2	1,4
Ukupno	100	100	100	100	100	100

173 Statistike značajnosti:

Za odlučivanje o deci: Hi-kvadrat=2,63, Kramerovo V = 0,05, p=0,452

Za odlučivanje o svakodnevnoj potrošnji: Hi-kvadrat=3,133, Kramerovo V = 0,054, p=0,372

Za strateško odlučivanje: Hi-kvadrat=9,353, Kramerovo V = 0,094, p=0,025

Tabela 5: Prihvatanje pojedinačnih iskaza 2012. i 2016. godine među populacijom starosti od 18 do 64 godina (u %)

	Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac		Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama		Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju riječ		Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti	
	2012	2016	2012	2016	2012	2016	2012	2016
Potpuno neslaganje	9,2	8,3	7,8	4,1	19	9,8	17,9	5,7
Umjereno neslaganje	6,6	23,3	5,5	22,3	13,2	31,1	11,4	26,8
Neodlučni	9,8	16,3	10	13,1	19,4	25,4	28	38,2
Umjereno slaganje	24,3	37,4	39,4	49,4	26	27,2	25,1	22
Potpuno slaganje	50,1	14,7	37,3	11,1	22,4	6,6	17,7	7,3
Prosečni skor	3,99	3,27	3,92	3,41	3,19	2,9	3,13	2,98

Tabela 6: Prihvatanje pojedinačnih iskaza 2012. i 2016. godine među populacijom starosti od 18 do 64 godina (u %)

	Zaposlena majka može da razvija jednako toplu i blisku vezu sa djecom, kao i majka koja ne radi		Dijete predškolskog uzrasta pati ukoliko njegova ili njena majka radi		Porodični život ispašta ukoliko je žena zaposlena sa punim radnim vremenom		U redu je da žena bude zaposlena, ali ono što zapravo većina žena želi, su dom i porodica		Biti domaćica može jednako ispuniti ženu, kao i kada je zaposlena	
	2012	2016	2012	2016	2012	2016	2012	2016	2012	2016
Potpuno neslaganje	7,4	3,1	17,3	13,1	24,1	12,9	12,5	5	21,3	7
Umjereno neslaganje	7,9	7,1	15,9	48,7	15,3	48,3	14	16,1	17,6	27
Neodlučni	7,7	12,6	15,8	21,8	18,3	20,5	23,7	28,2	20,5	22,7

Umjereno slaganje	28,6	55,4	35,8	14,2	29,4	15,4	29,3	41,8	21,6	34,2
Potpuno slaganje	48,5	21,7	15,1	2,3	12,9	3	20,5	9	19,1	9,2
Prosečni skor	4,03	3,86	3,15	2,44	2,92	2,47	3,31	3,34	3	3,12

Tabela 7: Prihvatanje pojedinačnih iskaza 2012. i 2016. godine među populacijom starosti od 18 do 64 godina (u %)

	Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac		Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama		Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju riječ		Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti	
	2012	2016	2012	2016	2012	2016	2012	2016
Potpuno neslaganje	10,5	8,3	8,4	4,1	19,8	9,8	18,9	5,7
Umjereno neslaganje	7,3	23,3	5,6	22,3	13,5	31,1	11,3	26,8
Neodlučni	9,6	16,3	10,1	13,1	19,8	25,4	28,6	38,2
Umjereno slaganje	25,4	37,4	40,9	49,4	25,3	27,2	23,9	22
Potpuno slaganje	47,2	14,7	35,1	11,1	21,6	6,6	17,3	7,3
Prosečni skor	3,91	3,27	3,88	3,41	3,15	2,9	3,09	2,98

Tabela 8: Prihvatanje pojedinačnih iskaza 2012. i 2016. godine među populacijom starosti od 18 do 64 godina (u %)

	Zaposlena majka može da razvija jednako toplu i blisku vezu sa djecom, kao i majka koja ne radi		Dijete predškolskog uzrasta pati ukoliko njegova ili njena majka radi		Porodični život ispašta ukoliko je žena zaposlena sa punim radnim vremenom		U redu je da žena bude zaposlena, ali ono što zapravo većina žena želi, su dom i porodica		Biti domaćica može jednako ispuniti ženu, kao i kada je zaposlena	
	2012	2016	2012	2016	2012	2016	2012	2016	2012	2016
Potpuno neslaganje	6,7	3,1	18,5	13,1	24,8	12,9	13,4	5	21,9	7
Umjereno neslaganje	6,4	7,1	16,3	48,7	16,4	48,3	13,8	16,1	18,2	27
Neodlučni	7,7	12,6	15,6	21,8	18,2	20,5	24,4	28,2	20,9	22,7
Umjereno slaganje	28,4	55,4	35,7	14,2	29,4	15,4	29,2	41,8	20,6	34,2
Potpuno slaganje	50,8	21,7	13,9	2,3	11,3	3	19,2	9	18,5	9,2
Prosečni skor	4,1	3,86	3,1	2,44	2,86	2,47	3,27	3,34	2,96	3,12

Tabela 9: Učestalost aktivnosti koje odlikuju zdravstvene životne stilove prema polu¹⁷⁴

Aktivnosti	Pol	Svakodneвно	Nedeljno	Mesečno	Nekoliko puta godišnje	Nikada	Ukupno
Konzumiraju brzu hranu	Ž	10,2	28,7	28	18,2	14,9	100
	M	15,8	34,2	21,2	14,8	14	100
Puše	Ž	28,7	2,6	0,5	3,3	64,9	100
	M	32,4	2	1	1,4	63,2	100
Konzumiraju alkohol	Ž	0,9	8,8	15	36,6	38,8	100
	M	6,2	30,3	25,1	28,7	9,8	100
Napiju se	Ž	0	1,4	3,6	15,2	79,8	100
	M	0	7,6	13,6	42,1	36,7	100
Kockaju se, klade se	Ž	0,2	0,3	1,4	7,9	90,2	100
	M	4	9,2	9,4	17,4	60,1	100

174 Brza hrana: Hi-kvadrat=14,936; Kramerovo V= 0,106; p=0,005

Pušenje: Hi-kvadrat=8,409; Kramerovo V=0,08; p=0,078

Konsumiranje alkohola: Hi-kvadrat=210,788; Kramerovo V=0,398; p=0

Opijanje: Hi-kvadrat=226,651; Kramerovo V=0,414; p=0

Kockanje, klađenje: Hi-kvadrat=162,524; Kramerovo V=0,350; p=0

Tabela 10: Aktivnosti koje ispitanici/e najradije obavljaju tokom nedelje (ponedeljak-petak), u %

18–30			
Žene		Muškarci	
Kafa, pivo druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	39,3%	Trening, trčanje, teretana, sport, fudbal, joga, fitnes	48,6%
Šetnja	35,3%	Kafa, pivo druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	29,3%
Učim, idem u školu, na fakultet, razni kursevi	27,7%	TV, gledanje filmova, serija, sporta-utakmica..	27,9%
Rad u kući, sređivanje, kuvanje	26,6%	Spavanje, odmaranje, relaksacija	27,1%
Spavanje, odmaranje, relaksacija	23,7%	Učim, idem u školu, na fakultet, razni kursevi	26,4%
Trening, trčanje, teretana, sport, fudbal, joga, fitnes	22%	Internet, društvene mreže, igranje igrice, PC, igraonice	20%
Čitanje (knjiga i novina)	20,2%	Šetnja	17,9%
TV, gledanje filmova, serija, sporta-utakmica	19,7%	Izlazak (sa društvom, sa momkom), noćni provod	13,6%
Vreme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	15%	Vreme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	10%
Internet, društvene mreže, igranje igrice, PC, igraonice	11,6%	Čitanje (knjiga i novina)	10%
Izlazak (sa društvom, sa momkom), noćni provod	8,1%	Slušanje muzike, sviranje, pjevanje, gluma, šah, kartaške igre, bioskop, rješavanje ukrštenih riječi, osmosmerke	8,6%
Provedeno vreme sa partnerom (muž, dječko, djevojka, žena)	7,5%	Posao	7,1%
Slušanje muzike, sviranje, pjevanje, gluma, šah, kartaške igre, bioskop, rješavanje ukrštenih riječi, osmosmerke	6,9%	Vožnja rolera, bicikla, bazen, stoni tenis, penjanje, kuglanje, rekreacija	7,1%
		Rad oko automobile, pranje kola, vožnja	7,1%
		Rad oko kuće, bašta, voćnjak, njiva, štala, pčelarstvo	5,7%

Tabela 11: Aktivnosti koje ispitanici/e najradije obavljaju tokom nedelje (ponedeljak-petak), u %

31 – 49			
Žene		Muškarci	
Rad u kući, sređivanje, kuvanje	49,2%	TV, gledanje filmova, serija, sporta- utakmica	30,9%
Vreme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	35,7%	Spavanje, odmaranje, relaksacija	30,0%
Kafa, pivo druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	30,6%	Kafa, pivo druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	25,7%
Šetnja	27,4%	Rad oko kuće, bašta, voćnjak, njiva, štala, pčelarstvo	25,2%
TV, gledanje filmova, serija, sporta- utakmica..	24,2%	Trening, trčanje, teretana, sport, fudbal, joga, fitnes	24,3%
Spavanje, odmaranje, relaksacija	22,6%	Vreme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	20,9%
Čitanje (knjiga i novina)	16,3%	Posao	19,6%
Trening, trčanje, teretana, sport, fudbal, joga, fitnes	13,9%	Šetnja	15,2%
Rad oko kuće, bašta, voćnjak, njiva, štala, pčelarstvo	13,5%	Čitanje (knjiga i novina)	15,2%
Posao	10,7%	Internet, društvene mreže, igranje igrica, PC, igraonice	11,3%
Kupovina, nabavka, kupovina na pijaci	7,5%	Rad u kući, sređivanje, kuvanje	9,1%
		Slušanje muzike, sviranje, pjevanje, gluma, šah, kartaške igre, bioskop, rješavanje ukrštenih riječi, osmosmerke	9,1%

Tabela 12: Aktivnosti koje ispitanici/e najradije obavljaju tokom nedelje (ponedeljak-petak), u %

50 – 64			
Žene		Muškarci	
Rad u kući, sređivanje, kuvanje	71,4%	Rad oko kuće, bašta, voćnjak, njiva, štala, pčelarstvo	53,6%
Rad oko kuće, bašta, voćnjak, njiva, štala, pčelarstvo	35,3%	Šetnja	30%
Šetnja	30,8%	TV, gledanje filmova, serija, sporta-utakmica..	30%
Vreme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	30,8%	Spavanje, odmaranje, relaksacija	23,6%
TV, gledanje filmova, serija, sporta-utakmica..	27,8%	Vreme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	19,1%
Spavanje, odmaranje, relaksacija	15,8%	Posao	19,1%
Kafa, pivo druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	15,8%	Kafa, pivo druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	17,3%
Čitanje (knjiga i novina)	13,5%	Rad u kući, sređivanje, kuvanje	14,5%
Ručni rad, heklanje, pletenje, dekupaž, slikanje, veze, izrada nakita	10,5%	Čitanje (knjiga i novina)	14,5%
Posao	7,5%	Trening, trčanje, teretana, sport, fudbal, joga, fitnes	10,9%
Kupovina, nabavka, kupovina na pijaci	5,3%	Rad oko automobile, pranje kola, vožnja	6,4%

Tabela 13: Aktivnosti koje ispitanici/e najradije obavljaju tokom vikenda (subota-nedelja), u %

18–30			
Žene		Muškarci	
Izlazak (sa društvom, sa momkom), noćni provod	43,5%	Izlazak (sa društvom, sa momkom), noćni provod	44,1%
Šetnja	32,9%	Trening, trčanje, teretana, sport, fudbal, joga, fitnes	41,3%
Spavanje, odmaranje, relaksacija	29,4%	Spavanje, odmaranje, relaksacija	32,2%
Kafa, pivo druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	26,5%	Kafa, pivo druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	30,1%
Vreme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	24,1%	Vreme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	21%
Izlet, roštilj, priroda, planinarenje, kampovanje	18,2%	Izlet, roštilj, priroda, planinarenje, kampovanje	16,8%
Trening, trčanje, teretana, sport, fudbal, joga, fitnes	16,5%	Šetnja	14,7%
Rad u kući, sređivanje, kuvanje	14,1%	TV, gledanje filmova, serija, sporta-utakmica	11,2%
Putovanje, odlazak na selo, odlazak na vikendicu, banju	10,6%	Pecanje, lov	11,2%
TV, gledanje filmova, serija, sporta-utakmica	9,4%	Putovanje, odlazak na selo, odlazak na vikendicu, banju	9,1%
Čitanje (knjiga i novina)	8,8%	Rad oko automobile, pranje kola, vožnja	9,1%
Učim, idem u školu, na fakultet, razni kursevi	8,2%	Internet, društvene mreže, igranje igrice, PC, igraonice	7,7%
Kupovina, nabavka, kupovina na pijaci	8,2%	Provedeno vreme sa partnerom (muž, dječko, djevojka, žena)	7%
Slušanje muzike, sviranje, pjevanje, gluma, šah, kartaške igre, bioskop, rješavanje ukrštenih riječi, osmosmerke	7,6%	Slušanje muzike, sviranje, pjevanje, gluma, šah, kartaške igre, bioskop, rješavanje ukrštenih riječi, osmosmerke	6,3%
Internet, društvene mreže, igranje igrice, PC, igraonice	5,3%	Vožnja rolera, bicikla, bazen, stoni tenis, penjanje, kuglanje, rekreacija	5,6%

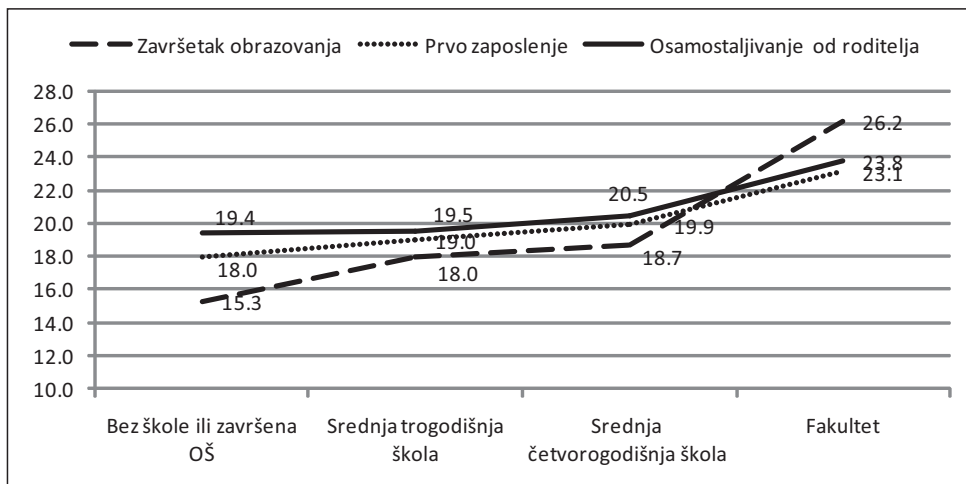
Tabela 14: Aktivnosti koje ispitanici/e najradije obavljaju tokom vikenda (subota-nedelja), u %

31-49			
Žene		Muškarci	
Vreme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	46,6%	Vreme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	36,7%
Spavanje, odmaranje, relaksacija	39,5%	Spavanje, odmaranje, relaksacija	34,1%
Kafa, pivo druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	31,6%	Izlet, roštilj, priroda, planinarenje, kampovanje	32,3%
Izlet, roštilj, priroda, planinarenje, kampovanje	28,1%	Kafa, pivo druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	31,4%
Šetnja	27,7%	Šetnja	20,4%
Rad u kući, sređivanje, kuvanje	16,2%	Trening, trčanje, teretana, sport, fudbal, joga, fitnes	16,8%
Putovanje, odlazak na selo, odlazak na vikendicu, banju	15,8%	TV, gledanje filmova, serija, sporta-utakmica	15,5%
TV, gledanje filmova, serija, sporta-utakmica..	14,2%	Pecanje, lov	14,2%
Čitanje (knjiga i novina)	10,3%	Putovanje, odlazak na selo, odlazak na vikendicu, banju	10,2%
Izlazak (sa društvom, sa momkom), noćni provod	9,9%	Izlazak (sa društvom, sa momkom), noćni provod	9,7%
Kupovina, nabavka, kupovina na pijaci	5,9%	Rad oko kuće, bašta, voćnjak, njiva, štala, pčelarstvo	7,5%
		Slušanje muzike, sviranje, pjevanje, gluma, šah, kartaške igre, bioskop, rješavanje ukrštenih riječi, osmosmerke	6,6%
		Vožnja rolera, bicikla, bazen, stoni tenis, penjanje, kuglanje, rekreacija	5,3%

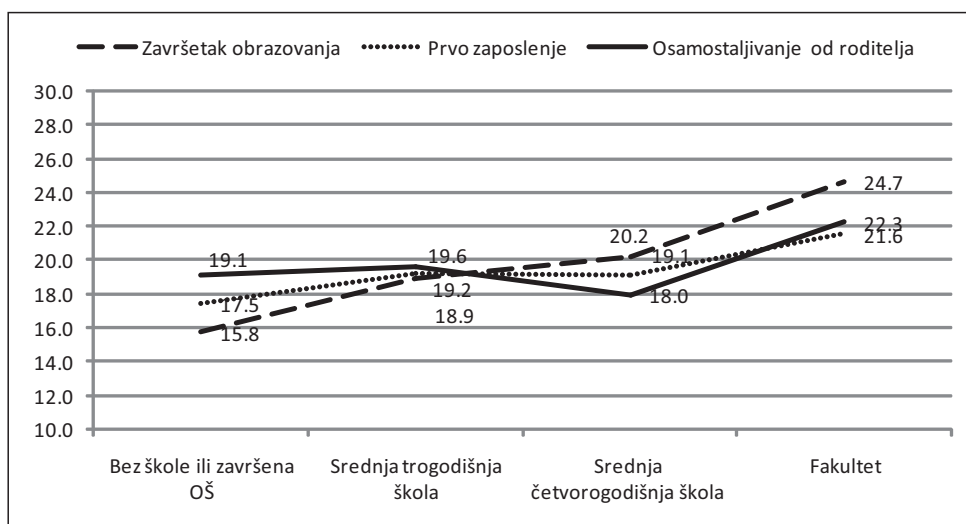
Tabela 15: Aktivnosti koje ispitanici/e najradije obavljaju tokom vikenda (subota-nedelja), u %

50-64			
Žene		Muškarci	
Vreme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	55,6%	Spavanje, odmaranje, relaksacija	38,3%
Šetnja	36,1%	Šetnja	31,8%
Spavanje, odmaranje, relaksacija	33,8%	Vreme s porodicom, unucima, djecom, čuvanje djece, unuka, rodbina	29,9%
Rad u kući, sređivanje, kuvanje	27,8%	Kafa, pivo druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	29,9%
Kafa, pivo druženje sa prijateljima, druženje sa komšijama	27,8%	TV, gledanje filmova, serija, sporta-utakmica	23,4%
Rad oko kuće, bašta, voćnjak, njiva, štala, pčelarstvo	18%	Rad oko kuće, bašta, voćnjak, njiva, štala, pčelarstvo	23,4%
Putovanje, odlazak na selo, odlazak na vikendicu, banju	13,5%	Izlet, roštilj, priroda, planinarenje, kampovanje	18,7%
TV, gledanje filmova, serija, sporta-utakmica..	12,8%	Putovanje, odlazak na selo, odlazak na vikendicu, banju	15,9%
Izlet, roštilj, priroda, planinarenje, kampovanje	12,8%	Pecanje, lov	14%
Čitanje (knjiga i novina)	7,5%	Čitanje (knjiga i novina)	7,5%
Crkva i groblje	5,3%	Slušanje muzike, sviranje, pjevanje, gluma, šah, kartaške igre, bioskop, rješavanje ukrštenih riječi, osmosmerke	5,6%

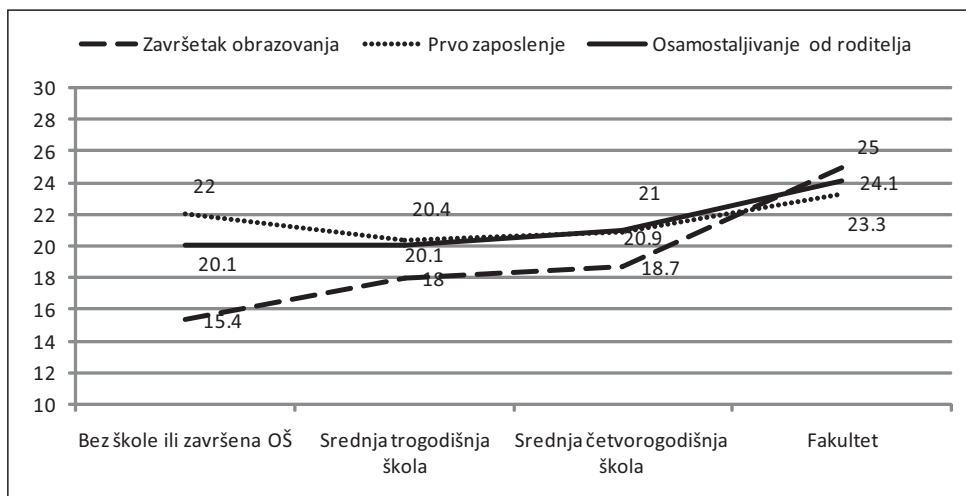
Grafikon 6: Prosečna starost muškaraca starih 18–64 različitog nivoa obrazovanja, pri kojoj su doživjeli završetak obrazovanja, prvo zaposlenje i kada su roditelji prestali da ih izdržavaju, u godinama

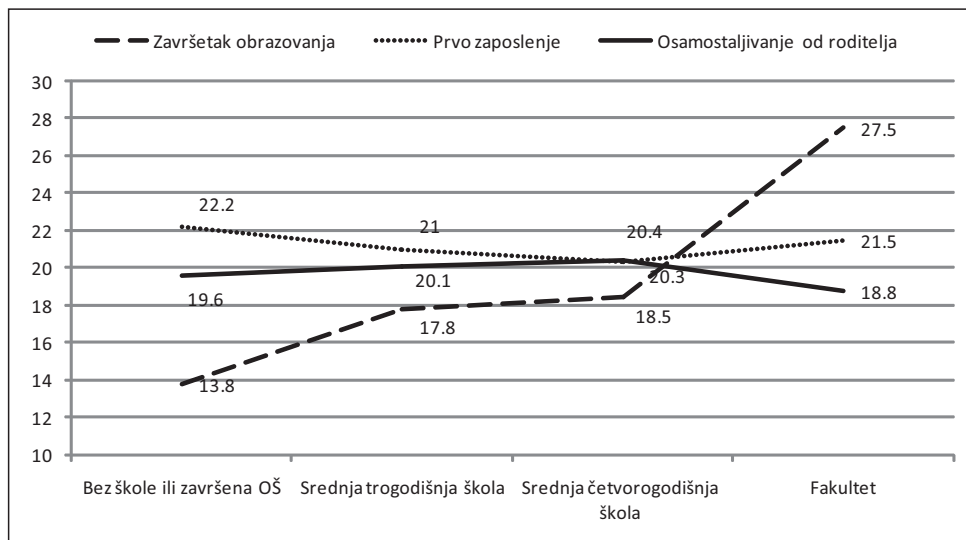
Grafikon 7: Prosečna starost muškaraca starih 65+ različitog nivoa obrazovanja, pri kojoj su doživjeli završetak obrazovanja, prvo zaposlenje i kada su roditelji prestali da ih izdržavaju, u godinama

Grafikon 8: Prosečna starost žena starih 18–64 različitog nivoa obrazovanja, pri kojoj su doživjeli završetak obrazovanja, prvo zaposlenje i kada su roditelji prestali da ih izdržavaju, u godinama

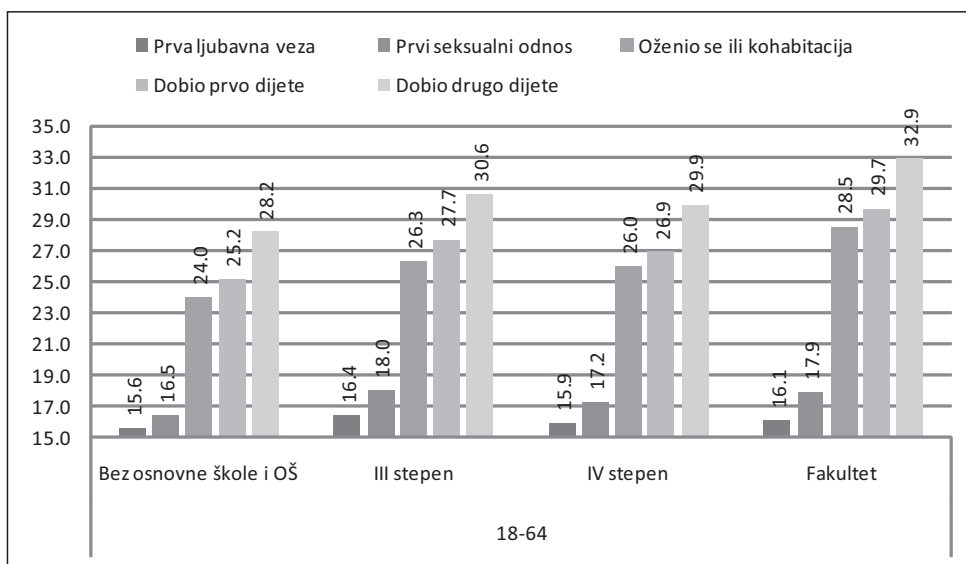

Grafikon 9: Prosečna starost žena starih 65+ različitog nivoa obrazovanja, pri kojoj su doživjeli završetak obrazovanja, prvo zaposlenje i kada su roditelji prestali da ih izdržavaju, u godinama

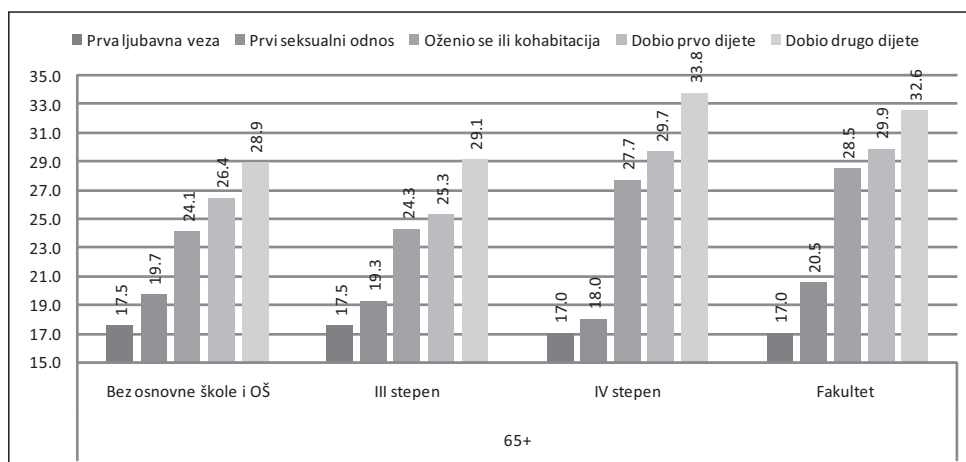

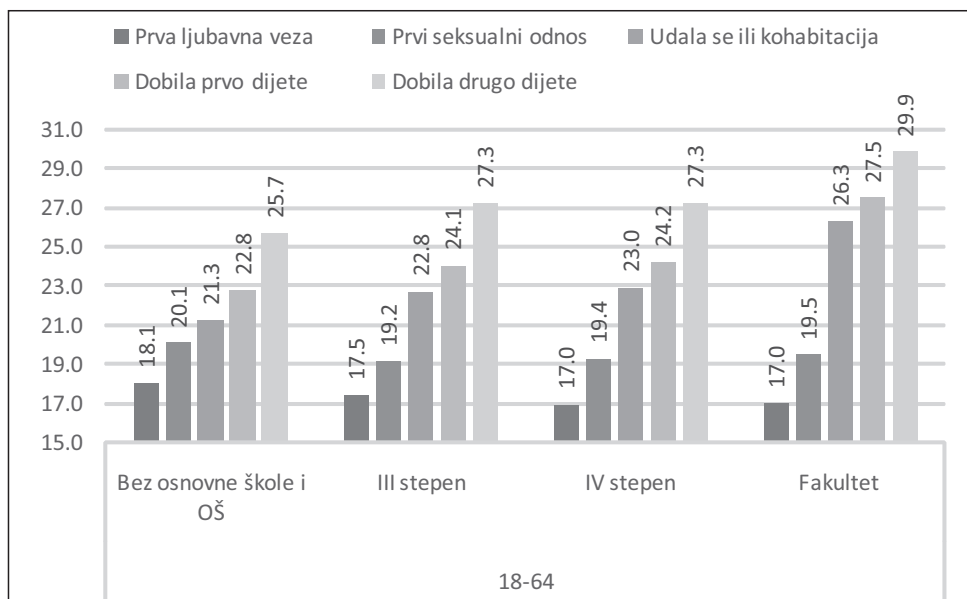
Grafikon 10: Prosečna starost muškaraca starih 18–64 različitog nivoa obrazovanja, pri kojoj su doživjeli prvu ljubavnu vezu, prvi seksualni odnos, ulazak u prvi brak ili kohabitaciju, rođenje prvog i drugog djeteta, u godinama

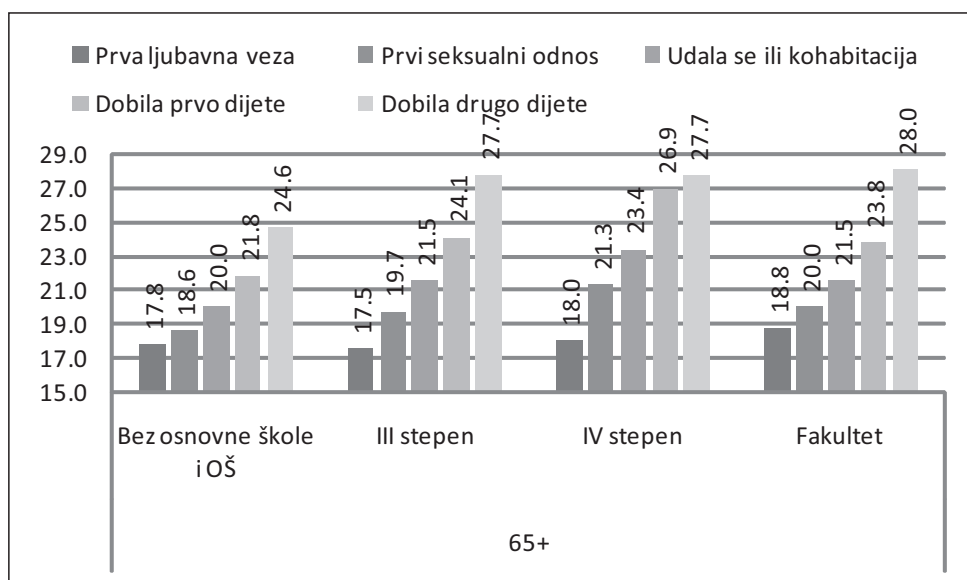
Grafikon 11: Prosečna starost muškaraca starih 65 i više godina različitog nivoa obrazovanja, pri kojoj su doživjeli prvu ljubavnu vezu, prvi seksualni odnos, ulazak u prvi brak ili kohabitaciju, rođenje prvog i drugog djeteta, u godinama

Grafikon 12: Prosečna starost žena starih 18–64 godina različitog nivoa obrazovanja, pri kojoj su doživjele prvu ljubavnu vezu, prvi seksualni odnos, ulazak u prvi brak ili kohabitaciju, rođenje prvog i drugog djeteta, u godinama

Grafikon 13: Prosečna starost žena starih 65 i više godina različitog nivoa obrazovanja, pri kojoj su doživjele prvu ljubavnu vezu, prvi seksualni odnos, ulazak u prvi brak ili kohabitaciju, rođenje prvog i drugog djeteta, u godinama

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

305-055.1/.2(497.6 RS)

РОДНЕ неједнакости у

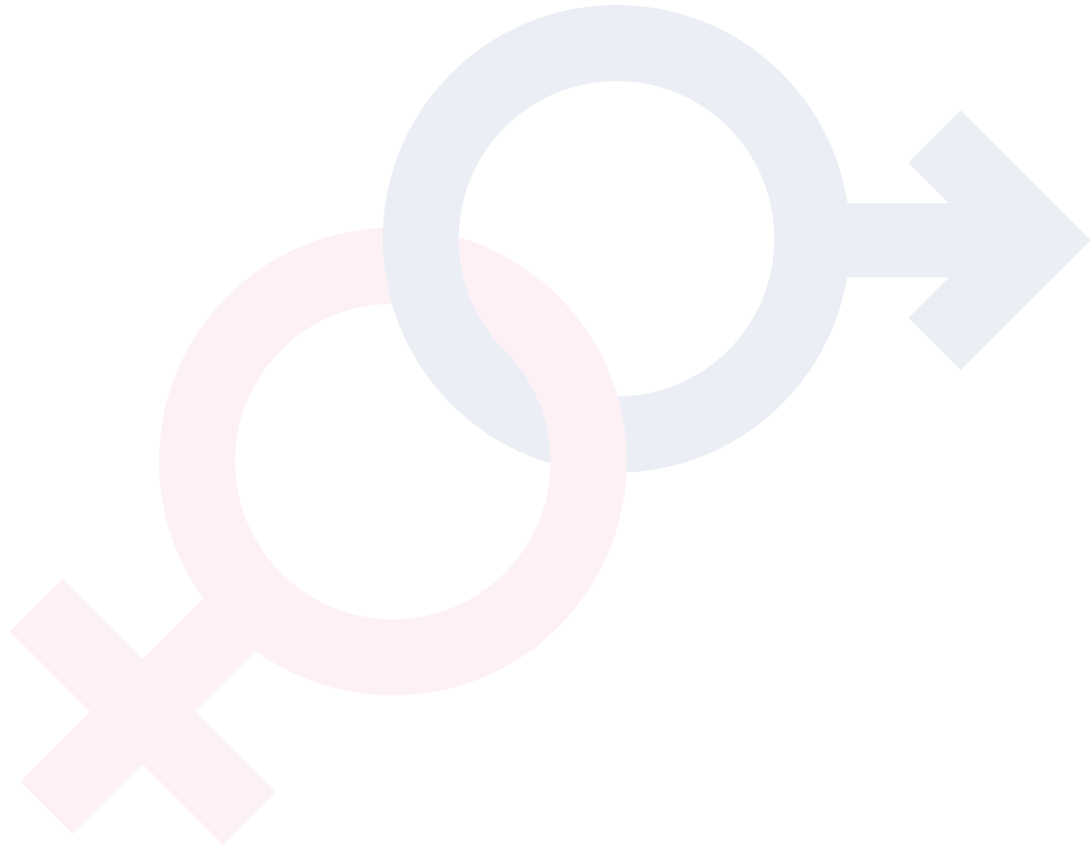
Rodne nejednakosti u Republici Srpskoj iz perspektive životnih tokova
/ [autori Marija Babović ... [et al.]]. – Banja Luka : Gender centar – Centar za
jednakost i
ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske, 2016 (Beograd : Dosije
studio). – 361 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

Tiraž 300. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija: str.
329–333. – Summary.

ISBN 978-99955-82-26-5

1. Бабовић, Марија, 1963– [аутор] 2. Станојевић, Драган, 1978– [аутор]
3. Милиновић, Јелена [аутор] 4. Петровић, Ирена [аутор] 5. Стефановић,
Стефан [аутор]

COBISS.RS-ID 6182168

RODNE NEJEDNAKOSTI u Republici Srpskoj
iz perspektive životnih tokova